Studia Academica Slovaca
40

Prednášky XLVII. letnej školy slovenského jazyka a kultúry

2011 Univerzita Komenského Bratislava

zbornik2011.indb 1 28.07.2011 16:27:15

Redakčná rada
Prof. PhDr. Jozef Baďurík, CSc.
(Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave)
Prof. PhDr. Juraj Dolník, DrSc.
(Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave)
Prof. Dr. Michal Harpáň
(Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu)
Dr. Alejandro Hermida de Blas
(Universidad Complutense, Madrid)
Prof. Dr. Hab. Halina Mieczkowska
(Unyversytet Jagieloński, Kraków)
Prof. PhDr. Jozef Mlacek, CSc.
(Filozofická fakulta Katolíckej univerzity v Ružomberku)
Doc. Konstantin Vasiljevič Lifanov, DrSc.
(Moskovskij gosudarstvennyj universitet im. M. V. Lomonosova, Moskva)
Prof. Dr. Stefan Michael Newerkla
(Institut für Slawistik, Universität Wien)
Prof. PhDr. Slavomír Ondrejovič, DrSc.
(Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV v Bratislave)
Doc. PhDr. Jana Pekarovičová, PhD.
(Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave)
Prof. PhDr. Ján Sabol, DrSc.
(Filozofická fakulta Univerzity P. J. Šafárika v Košiciach)
Doc. PhDr. Miloslav Vojtech, PhD.
(Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave)
Prof. PhDr. Ján Zambor, CSc.
(Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave)

Editori: doc. PhDr. Jana Pekarovičová, PhD.,
doc. PhDr. Miloslav Vojtech, PhD., Mgr. Eva Španová, PhD.
Recenzenti: prof. PhDr. Juraj Dolník, DrSc., prof. PhDr. Jozef Mlacek, CSc.
Jazyková redakcia a preklad anglických resumé: Mgr. Dorota Balšínková
Grafické spracovanie: ©PETERJENIS2011

Vydala Univerzita Komenského v Bratislave
© Studia Academica Slovaca – centrum pre slovenčinu ako cudzí jazyk

ISBN 978–80–223–3068–8

Obsah

Jana Pekarovičová – Miloslav Vojtech
Na úvod k 40. zväzku zborníka Studia Academica Slovaca. 7

Jana Pekarovičová
Ako profesor Jozef Mistrík profiloval Studia Academica Slovaca
Od dorozumievania k medzikultúrnemu porozumeniu 11

Jana Pekarovičová – Marta Botíková
Ako docent Ladislav Mlynka zanietene
propagoval sasistom národnú kultúru. 21

Jozef Baďurík
300. výročie zavŕšenia stavovských bojov proti Habsburgovcom. 27

Martin Bendík
Kontexty divadelných a hudobnodivadelných
začiatkov v Prešporku – Bratislave 35

Andrea Bokníková
Prínos Trnavskej skupiny (konkretistov): novátorstvo v básnickom
zobrazení príbehov 49

Karol Csiba
Pojem identita v prózach Petra Macsovszkého 67

Peter Darovec
Pavel Vilikovský – stredoeurópsky slovenský spisovateľ. 77

Juraj Dolník
Jazyk – človek – kultúra – spoločnosť
(Výskumný program v slovenskom kultúrnom prostredí). 87

Karol Hollý
Memorandum národa slovenského ako historiografický prameň 101

Miloš Horváth
Aktuálne vývojové trendy a defekty v slovenskej žurnalistike 115

Ľubomír Chalupka
Humanistické posolstvo opernej tvorby Jána Cikkera
(K 100. výročiu narodenia skladateľa). 125

Ľuboš Kačírek
Spomienky na Juraja Fándlyho 137

Zuzana Kákošová
Pohľady na súčasnú slovenskú drámu 149

Daniela Kodajová
Národné oslavy – manifestácia slovacity. 165

Miloslav Konečný
Premeny epigramu od humanizmu po Jána Kollára 181

Ján Lukačka
Historické súvislosti a význam Zoborskej listiny z roku 1111. 197

Jozef Mlacek
K niektorým aspektom aktualizovania biblicky motivovaných frazém v súčasnej komunikácii. 201

Michaela Mošaťová
O koncepte supletívnosti v morfologickej rovine slovenského jazyka 213

Slavomír Ondrejovič
Lingvistická encyklopedistika a profesor Jozef Mistrík 225

Oľga Orgoňová – Alena Bohunická
Kultúrny obraz verbálnych prejavov slovenskej mládeže alebo Vtáka poznáš po perí, človeka po reči 233

Magdaléna Paríková
Migrácia Slovákov na Dolnú zem 247

Ján Sabol – Oľga Saboľová
Fonologické podnety výskumu protikladu a kontrastu v umeleckom texte 259

Marianna Sedláková
Sociolingvistická sonda do používania honoratívu v bežnej komunikácii v slovenčine 267

Danuša Serafínová
Z histórie periodík s názvom „slovenské“ z obdobia monarchie a prvej ČSR 277

zbornik2011.indb 4 28.07.2011 16:27:15

Eva Španová
Smiech či výsmech?
Typologická charakteristika veselohry a satiry 291

Juraj Vaňko
Ako sa hýbu či nehýbu slovenské pády
(Dynamika v pádovej sústave slovenčiny) 305

Martin Vašš
Slovenská otázka v období prvej ČSR (1918 – 1938). 319

Miloslav Vojtech
K počiatkom literárnovednej slovakistiky
na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského v Bratislave. 337

Autori príspevkov 349

zbornik2011.indb 5 28.07.2011 16:27:16

zbornik2011.indb 6 28.07.2011 16:27:16

Na úvod k jubilejnému 40. zväzku zborníka Studia Academica Slovaca

Neodmysliteľnou a už tradičnou súčasťou letnej školy slovenského jazyka a kultúry Studia Academica Slovaca je séria zborníkov, ktoré zachytávajú nielen všetko, čo odznelo vo forme prednášok v jej programe, ale zároveň podčiarkujú akademický a vedecký rozmer tohto podujatia. Pripomeňme, že táto tradícia siaha už do roku 1972, k 8. ročníku letnej školy, kedy vyšiel 1. zväzok tejto jedinečnej a reprezentatívnej série, ktorá kontinuálne pretrvala už štyri decénia. Tento rok predkladáme našim frekventantom jubilejný, už 40. zväzok z tejto edície. Zakladateľ a potom zostavovateľ a vedecký redaktor prvých dvadsiatich zväzkov zborníkov Studia Academica Slovaca profesor Jozef Mistrík v úvode k jeho prvému zväzku z roku 1972 zdôraznil predovšetkým kľúčovú myšlienku, že zborník prednášok má byť študijnou pomôckou pre účastníkov letnej školy, ale následne prezieravo naznačil, že má slúžiť zároveň ako študijná literatúra aj pre všetkých tých, čo sa zaujímajú o slovakistiku v širokom chápaní. Tento prvotný zámer, ktorý načrtol profesor Mistrík, zostal zachovaný v každom jednom zväzku až po tento aktuálny, jubilejný štyridsiaty.

Rovnako, ako v predchádzajúcich zväzkoch, aj v tomto jubilejnom štyridsiatom prinášame sériu príspevkov, ktorých autormi a prednášateľmi sú poprední vysokoškolskí pedagógovia a vedeckí pracovníci pôsobiaci na slovenských univerzitách (najpočetnejšie je, tak ako po minulé roky, zastúpená naša alma mater Univerzita Komenského a jej filozofická fakulta, ktorá je zároveň hlavnou organizátorkou letnej školy) a vo vedeckých ústavoch Slovenskej akadémie vied (predovšetkým v Historickom ústave a Jazykovednom ústave Ľudovíta Štúra SAV) a ďalších vedeckých ustanovizniach.

K náplni tohtoročného zväzku, tak ako v minulých rokoch, patria štúdie a príspevky, ktoré spája predovšetkým zameranie na problematiku tzv. vlastivedných disciplín. V predkladanom zborníku sú zastúpené príspevky z oblasti lingvistiky, literárnej vedy, hudobnej vedy, histórie, dejín žurnalistiky, teatrológie a etnológie. Sú tu zastúpené štúdie, ktoré korešpondujú s celkovými úlohami a zámermi letnej školy, ale aj štúdie, ktoré svojou tematickou náplňou v syntetizujúcej alebo parciálnej podobe reflektujú špecifickú a aktuálnu výskumnú odbornú problematiku jednotlivých oblastí slovakistiky. Zjednocujúcim prvkom väčšiny príspevkov publikovaných v tomto zväzku je ústredná téma tohtoročnej letnej školy – *Jazyk a kultúra*, ktorou nadväzujeme na predchádzajúci 38. a 39. ročník zborníka. Príspevky v predkladanom zborníku reflektujú otázku spätosti človeka s jazykom, národnou kultúrou a spoločnosťou a otázky kolektívnej

zbornik2011.indb 7 28.07.2011 16:27:16

či individuálnej identity jednak v teoreticko-metodologickej rovine alebo z parciálneho pohľadu jednotlivých spoločenskovedných disciplín, či už ide o literárnu históriu (otázka individuálnej identity v súčasnej slovenskej próze, problematika kultúrnej identity v národnom a nadnárodnom kontexte v tvorbe slovenských autorov), históriu (formovanie národnej identity v 19. storočí na pozadí kľúčových historicko-spoločenských udalostí, ale aj kultúrneho a verejného života národnej komunity, problém národnej identity ako súčasť politického a ideologického diskurzu v 20. storočí), lingvistiku (vzťah jazyka a kultúry, sociolingvistické sondy do problematiky jazyka ako kultúrneho obrazu jednotlivých spoločenských entít), hudobnú vedu (dejiny slovenskej hudby, hudobnej kultúry a hudobného života ako výrazu národnej identity a ich reflexia v komparatívnej konfrontácií s európskou hudobnou kultúrou a multietnicitou stredoeurópskeho priestoru) a etnológiu (medzietnická problematika a jej kultúrne a sociálne kontexty). Spoločným znakom veľkej väčšiny publikovaných príspevkov je ich smerovanie k interdisciplinarite, k spájaniu lingvistického, historického, literárnovedného, estetického či filozofického aspektu.

Špecifickou skupinou príspevkov sú texty, ktorými si pripomíname jubileá významných postáv slovenskej kultúry, literatúry, umenia a niektoré významné historické udalosti:

200 rokov úmrtia slovenského osvietenca a obrodeneckého spisovateľa Juraja Fándlyho (1750 – 1811), storočnicu narodenia slovenského hudobného skladateľa Jána Cikkera (1911 – 1989) a 70. výročie narodenia slovenského prozaika Pavla Vilikovského (1941). Z významných historických udalostí sme si pripomenuli 900 rokov od vydania Zoborskej listiny, 300. výročie završenia stavovských bojov proti Habsburgovcom a 150. výročie prijatia Memoranda slovenského národa. Osobitnými príspevkami sme si v zborníku pripomenuli aj významné osobnosti, ktoré sa podieľali na koncepčnom, vedeckom a organizačnom profilovaní Studia Academica Slovaca: predovšetkých nedožité 90. výročie narodenia popredného slovenského jazykovedca, univerzitného profesora, dlhoročného riaditeľa Studia Academica Slovaca a zakladateľa rovnomennej série zborníkov z našej letnej školy Jozefa Mistríka a pamiatku etnológa, muzeológia, zástupcu riaditeľa, člena vedeckého grémia a redakčnej rady zborníkov Studia Academica Slovaca a propagátora slovenskej národnej kultúry, docenta Ladislava Mlynku, ktorý nás náhle opustil v novembri minulého roka.

Jubilejný štyridsiaty zväzok zborníka Studia Academica Slovaca navyše vychádza v roku, keď si Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave pripomína významné jubileum – 90 rokov od začiatku svojej činnosti. Toto jubileum si pripomíname nielen príspevkom, ktorý je venovaný jednému z najstarších odborov na fakulte, ale v znamení tohto výročia sa bude niesť aj program tohtoročnej letnej školy.

zbornik2011.indb 8 28.07.2011 16:27:16

Zborník ako celok svojou reprezentatívnou a pestrou skladbou štúdií a príspevkov výberovo sprístupňuje adresátom z radov študentov slovenčiny, domácich a zahraničných slovakistov a slavistov i všetkých záujemcov o slovenčinu a slovakistiku aktuálne výsledky príslušných vedných odborov na Slovensku a zároveň podáva istý obraz o stave vedeckého myslenia v oblasti filologických a spoločenskovedných disciplín u nás. Okrem toho sa zborník iste stane aj užitočnou učebnou a študijnou pomôckou pre primárnych adresátov, pre frekventantov 47. ročníka letnej školy, a to nielen pri rozvíjaní ich ďalšej jazykovej a odbornej slovakistickej kompetencie, ale aj pri získavaní nových poznatkov o Slovensku, o jeho jazyku, kultúre, dejinách, literatúre a iných stránkach života.

Na záver môžeme vysloviť presvedčenie, že jubilejný 40. zväzok zborníka Studia Academica Slovaca sa kvalitou svojej štruktúry a obsahu priradí k predchádzajúcim zväzkom a stane sa dobrým prameňom poznania nielen pre účastníkov 47. ročníka tejto letnej školy, ale aj pre širokú domácu a zahraničnú slovakistickú a slavistickú verejnosť.

Jana Pekarovičová a Miloslav Vojtech

zbornik2011.indb 9 28.07.2011 16:27:16

zbornik2011.indb 10 28.07.2011 16:27:16

Jana Pekarovičová

Ako profesor Jozef Mistrík profiloval Studia Academica Slovaca

Od dorozumievania k medzikultúrnemu porozumeniu

Koncepcia slovakistických štúdií

Za obdobie doterajších štyridsiatich siedmich ročníkov existencie letnej školy slovenského jazyka a kultúry Studia Academica Slovaca (SAS) sa v jej službách vystriedalo mnoho prednášateľov, lektorov, organizačných pracovníkov, ale najväčší podiel na profilovaní koncepcie a na vývinových premenách SASu má bezpochyby *prof. PhDr. Jozef Mistrík, DrSc.,* ktorý celé dve desaťročia v rokoch 1972 – 1991 viedol ako riaditeľ vtedajší Letný seminár slovenského jazyka a kultúry Studia Academica Slovaca. Aj keď prof. J. Mistrík nestál na samom začiatku letnej školy SAS, veď jej vedenie prevzal až od jej ôsmeho ročníka, predsa ho verejnosť, ba neraz i členovia akademickej či slovakistickej obce vnímajú ako zakladateľa tejto vzdelávacej inštitúcie. Čím to je, že aj po dvadsiatich rokoch od jeho odchodu z funkcie riaditeľa, sa SAS doteraz spája predovšetkým s jeho menom. Čím to je, že na SASe dodnes vanie mistríkovský duch, že my, nástupníci vo vedení SASu, sa hlásime k jeho škole, sme pokračovateľmi jeho úspešných projektov a produktov, ktoré vznikli z jeho iniciatívy a ktoré SAS navonok reprezentujú a zároveň odlišujú od iných pracovísk podobného zamerania. Je to iste aj preto, že počas riaditeľovania J. Mistríka sa SAS obsahovo i metodicky vyprofiloval a stal sa konkurencieschopnou inštitúciou s výrazným prínosom pre domácu interdisciplinárnu slovakistiku i jej rozvoj v zahraničí. Zásluhou manažérskych a propagátorských schopností J. Mistríka sa SAS i jeho aktéri dostali do médií. Rozhlas, televízia, no najmä súdobá tlač prinášali hojne osobné vyznania frekventantov letnej školy prichádzajúcich k nám z rozličných krajín sveta, ktorí sa pochvalne vyjadrovali o slovenčine, Slovensku i o programe SAS, čo prispievalo k rozhodnutiu gestorov, najmä ministerstiev školstva a kultúry, ale aj Matice slovenskej poskytovať zahraničným slovakistom štipendiá, aby mohli absolvovať letnú školu. Vďaka popularizácii svojich aktivít a svojho poslania sa SAS dostal do povedomia slovenskej verejnosti a mohol aj v neľahkej dobe rozvíjať svoju pôsobnosť v oblasti prezentácie jazyka a kultúry cudzincom.

Založením zborníka prednášok Studia Academica Slovaca[1], ktorý pred 40 rokmi zásluhou profesora J. Mistríka vstupuje do dejín slovakistiky,

[1] „Ukázalo sa užitočným vydávať tlačou prednášky, ktoré na týchto seminároch odznejú. Tohto roku sa nám po prvý raz podarilo pripraviť zväzok prednášok Studia Academica Slovaca“ (predhovor J. Mistríka k zborníku prednášok SAS, 1, 1972, s. 5).

zbornik2011.indb 11 28.07.2011 16:27:16

sa otvorila edičná séria svojráznej periodickej publikácie príspevkov prednesených na aktuálnom ročníku letnej školy, uchovávajúca pôvodný Mistríkov zámer, že tento výber sa bude „v budúcich ročníkoch cyklicky dopĺňať a rozširovať tak, aby sa texty stali základnou študijnou literatúrou, nielen frekventantov SAS, ale všetkých slovakistov, ktorým ide o to, aby slovenský jazyk, literatúru a kultúru poznávali v širokom kontexte“(Mistrík, 1972, s. 5). Keďže v roku 2011 vychádza jubilejný 40. zväzok zborníka SAS a zároveň si pripomíname 90. výročie narodenia jeho zakladateľa profesora Jozefa Mistríka (2. februára 1921 – 14. júla 2000), chcela by som týmto medailónom sprítomniť jeho všestranné pôsobenie na SASe vo funkcii úspešného riaditeľa, prezieravého diplomata a organizátora, skvelého manažéra a propagátora slovacík, ale aj veľmi plodného prednášateľa a autora publikovaných príspevkov, v ktorých špecifickým spôsobom podáva sasistom výsledky svojho vedeckého bádania. Jazykovedné dielo Jozefa Mistríka pri príležitosti jeho životného jubilea, 60. narodenín, priblížili aj na stránkach zborníka SAS 10 (1981) jeho blízki spolupracovníci Š. Ondruš a J. Sabol, ktorí výstižne charakterizujú jeho všestrannosť a široký tematický záber a podčiarkujú jeho originálny výrazový aparát.[2] Na pozadí osobnej skúsenosti členky vtedajšieho lektorského zboru i na základe terajšej pozície riaditeľky sa v kontexte vnútrosasovských pomerov i vonkajších politicko-kultúrnych súvislostí pokúsim priblížiť dielo a prínos profesora Jozefa Mistríka pre históriu SASu, ako aj inšpirácie pre jeho súčasnosť a perspektívu. Koncepciu Studia Academica Slovaca presadzovanú profesorom Jozefom Mistríkom možno súhlasne s jeho synom Milošom Mistríkom charakterizovať ako demokratickú a pluralistickú.[3]

Lektorská a odborno-metodická činnosť

Prvé dotyky J. Mistríka so SASom zmapoval J. Mlacek (2004), keď v zozname prednášok prvých 7 ročníkov letnej školy, ktoré ešte neboli publikované, sa od roku 1965 pravidelne v každom ročníku objavuje prednáška J. Mistríka.[4] Jeho užší vzťah so SASom sa začal v roku 1968, keď ho ako lektora

[2] „Neobyčajne rozsiahla jubilantova činnosť vydáva svedectvo o vedcovi-teoretikovi, vytyčovateľovi výskumných trás, ale dialekticky aj o bádateľovi, ktorý svoje poznatky všestranne odovzdáva širokej kultúrnej verejnosti, o pedagógovi, z ktorého srší prenikavosť myšlienky a originálnosť spôsobu argumentácie...“ (porov. Š. Ondruš – J. Sabol: *Jazykovedné dielo Jozefa Mistríka.* SAS 10, 1981, s. 23 – 32).

[3] M. Mistrík v úvahe o pôsobení svojho otca v Studia Academica Slovaca zdôrazňuje, že jeho prístup nebol iba sucho profesionálny, že sa do istej miery identifikoval so spoločným dielom a pokladal ho za niečo viac ako iba za sezónne zamestnanie. (porov. Jozef Mistrík a Studia Academica Slovaca z pohľadu syna. In: 40 rokov SAS, s. 79).

[4] J. Mistrík: *Proces štylistickej diferenciácie v súčasnej slovenčine* (1965), *Slovenská štylistika – problémy a štylistická analýza* (1966), *Kvantitatívna charakteristika slovenčiny* (1967), *Matematické metódy vo výskume* (1968), *Matematické metódy vo výskume slovenčiny* (1969), *Exaktná typológia textu* (1970), *Syntaktická a štylistická charakteristika slovenčiny I, II* (1971). Väčšina uvedených prednášok je v modifikovanej podobe zverejnená v zborníkoch Studia Academica Slovaca, ktoré autor redakčne zostavoval a vedecky redigoval.

zbornik2011.indb 12 28.07.2011 16:27:16

angažoval vtedajší riaditeľ profesor Šimon Ondruš. Začiatok sasistickej kariéry J. Mistríka úzko súvisí s jeho pobytom na zahraničných univerzitách, kde ako hosťujúci profesor pôsobil na univerzite v Kolíne nad Rýnom (1969 – 1971), na Moskovskej štátnej univerzite (1972) a na univerzitách v Oxforde a Sheffielde (1975 –1977). Tu prenikol do podstaty potrieb zahraničnej slovakistiky, ktoré mal na zreteli jednak pri koncipovaní náplne letného seminára, jednak pri etablovaní lektorátov slovenského jazyka a kultúry pôsobiacich na univerzitách v zahraničí. Tieto požiadavky premietal aj do odbornej prípravy lektorov vysielaných ministerstvom školstva na lektorské pôsobenie v zahraničí a dlhé roky viedol školenia kandidátov na tento post. O tom, že prof. J. Mistrík sa hlbšie zaujímal o situáciu na univerzitách v zahraničí svedčia aj jeho prehľadové štúdie o situácii lektorátoch slovenského jazyka a stave slovakistiky vo svete.[5]

Vlastivedno-propagačná činnosť

Život profesora Mistríka so SASom a sasistami sa však naplno rozvinul až v roku 1972, keď prevzal funkciu riaditeľa letného seminára s jasnou predstavou nadviazať na tradíciu predchádzajúcich ročníkov a zároveň odpovedať na potreby účastníkov a podľa súdobých možností modifikovať a inovovať vzdelávací program. J. Mistrík zaviedol model letnej školy, ktorý sa s menšími obmenami vzhľadom na sociolingvistickú charakteristiku frekventantov jednotlivých ročníkov prakticky uplatňuje dodnes. Rovnako aj dnes sa možno bez výhrad stotožniť so zámerom podujatia, formulovaným J. Mistríkom (1972, s. 5), aby si frekventanti SASu osvojili alebo rozšírili základy slovenčiny a aby sa v čo najväčšej miere oboznámili so súčasným stavom slovenskej jazykovedy, literárnej vedy a slovenskej kultúry v širokom zmysle. V rámci presadzovania koncepcie slovakistických štúdií priestor na SASe dostali vlastivedné disciplíny, historické vedy, etnológia, politika a politológia, hospodárska geografia a pod. Základnú štruktúru jednotlivých ročníkov tvoria vedecké prednášky pre pokročilých a praktické kurzy jazyka pre všetky stupne, ktoré dopĺňa pestrý kultúrny a vlastivedný program. Tu sa veľmi osvedčili besedy s osobnosťami vedy, kultúry a umenia spojené s autorským čítaním či prezentáciou diela, no popularitu si stále udržiavajú najmä vlastivedné exkurzie po vybraných regiónoch Slovenska.

Exkurzie mali veľmi pestrý a bohatý poznávací program, v ktorom nechýbala návšteva najkrajších miest, rázovitých dedín, zvyčajne umocnená srdečným prijatím domácimi obyvateľmi. Profesor Mistrík využil svoje kontakty a zaviedol sasistov na exotické miesta, zabezpečil kultúrny program či pohostenie spojené s ochutnávkou miestnych špecialít. Takto získali sasisti autentický obraz krajiny i ľudí a zakúsili typickú slovenskú

[5] *Slovenčina na vysokých školách v zahraničí*. SAS, 6, 1977; Slovakistika vo svete. SAS, 18, 1989, s. 335 – 343; *K histórii Letného seminára slovenského jazyka a kultúry*. SAS,19, 1990.

zbornik2011.indb 13 28.07.2011 16:27:16

pohostinnosť. Výber podujatí a zostavenie programu neboli však vždy jednoduché, ani náhodné. Organizácia si vyžiadala daň za súhlas nadriadených orgánov tým, že popri návšteve atraktívnych miest bolo treba ísť na exkurziu do výrobného podniku či na stretnutie s predstaviteľmi miestnych orgánov. Aj to však malo svoje čaro, profesor Mistrík so svojím organizačným tímom vedel aj tieto nútené zastávky premeniť na príjemné posedenia pri hudbe, tanci, často sprevádzané vystúpením folklórneho súboru či divadelným predstavením. K nezabudnuteľným zážitkom patrili najmä pravidelné návštevy v Bavlnárskych závodoch v Ružomberku, kde sasistov vítali ako doma a každý rok obdarovali kolekciou svojich textilných výrobkov z tradičnej modrotlače, jeden rok dokonca so špeciálnym darčekom netradičného kalendára od SASu do SASu, teda so začiatkom od augusta, na ktorom dominovala ilustrácia ružomberského rodáka maliara Ľ. Fullu.

Zvláštne postavenie v programe exkurzie zaujímala návšteva Levoče a pobyt v internáte pre slabozrakých, s ktorými profesor Mistrík úzko spolupracoval na tvorbe špeciálneho písma. Počas exkurzií neobišiel ani svoju rodnú obec Španiu Dolinu, kam neraz priviedol sasistov a predstavil im svoj rodný kraj. Obdivuhodné bolo najmä to, že J. Mistrík ako riaditeľ absolvoval kompletný vlastivedný program osobne spolu s účastníkmi, vodil ich na známe miesta i svojrázne zákutia, aby zažili bezprostredný kontakt s prírodným a kultúrnym bohatstvom a túžili prísť na Slovensko znovu. Preto mnohí účastníci letnej školy využili každú príležitosť na návrat a stali sa jej viacnásobnými absolventmi.

Prednášková a publikačná činnosť

Profesor J. Mistrík dbal pri príprave aktuálneho ročníka zvlášť na to, aby sasisti dostali kvalitný vedecký program a pozýval renomovaných prednášateľov, schopných predstaviť cudzincom podstatné črty svojho výskumu prehľadne s dôrazom na zrozumiteľnosť textu i vedeckého výkladu témy. Tento fakt mal na zreteli aj vo svojich vlastných prednáškach. Okrem vyššie uvedených titulov prednášok, ktoré odzneli v prvých ročníkoch letnej školy, J. Mistrík každoročne počas svojej 20-ročnej kariéry viedol niekoľko prednášok, z ktorých 24 je publikovaných v jednotlivých zväzkoch zborníka SAS 1 – 20 (1972 –1991). Pripravil učebný text slovenčiny pre nemecky hovoriacich, ktorý vyšiel ako samostatný separát k zborníku SAS 20[6]. Uverejnené príspevky zachytávajú celú škálu širokospektrálneho vedeckého pôsobenia J. Mistríka od všeobecnolingvisticky a pragmatickolingvisticky orientovaných štúdií po informačne ladené štúdie, v ktorých autor s prehľadom predstavuje i hodnotí stav zobrazovanej problematiky. Vo väčšine publikovaných prác sa J. Mistrík venuje otázkam tých jazykových

[6] *Slowakische Sprache*, SAS 20, 1991, príloha, 171 s.

zbornik2011.indb 14 28.07.2011 16:27:16

rovín, ktorými sa prednostne v svojej vedeckovýskumnej kariére zaoberal. Preto je pochopiteľné, že dominantné postavenie zaujímajú príspevky zo štylistiky, nasledujú štúdie o frekvenčných a retrográdnych zákonitostiach slovenčiny, v ktorých odkrýva princípy fungovania slovenčiny v praxi a zoznamuje sasistov s podstatou svojho lexikografického spracovania materiálu v priekopníckych lingvistických dielach[7].

V nadväznosti na svoj výskum v oblasti syntaxe, premietnutý v monografii *Slovosled a vetosled v slovenčine* (1966) predkladá sasistom nový prístup k identifikácii a organizácii slovosledu v jednoduchej vete a zároveň sleduje perspektívu radenia viet do súvetí v slovenčine, jednak na začiatku v prvých publikovaných príspevkoch, jednak návratom k téme vetnej syntaxe v neskorších štúdiách.[8] Osobitné postavenie majú práce J. Mistríka referujúce o dynamickej povahe jazyka, v ktorých veľmi presne naznačuje vývinové tendencie a smerovanie modernej podoby slovenčiny,[9] uvedomujúc si pritom riziká takejto prognózy ovplyvnené vonkajšími i vnútornými činiteľmi. Medzi nimi uvádza spoločenské zmeny, ktoré sa odrážajú najmä v internacionalizácii a rozširovaní slovnej zásoby, ale aj v distribúcii gramatických prvkov v štylistike prehovorov a s nimi súvisiaci relatívny nedostatok času na dorozumievanie, spôsobený najmä nevyhnutnosťou včasného a častého získavania nových informácií (Mistrík,1974, s. 193). Proces formovania slovenčiny chápe ako „zložitý, živý, no ovplyvniteľný menej odbornými jazykovednými zásahmi ako tlakom prichádzajúcim sporadicky z mimojazykových oblastí"(op. cit., s. 194), čím implicitne reaguje na ideologizáciu jazykovej politiky a jej vplyv na jazykovú kodifikáciu. Na základe frekvenčného výskumu slov a tvarov v slovenčine analyzuje vývinové tendencie v lexikálnej a slovotvornej rovine, všíma si morfologickú stránku prejavujúcu sa jednak zmenami paradigiem, jednak zmenami v distribúcii pádov a slovesných tvarov. V štúdiách poukazuje na veľkú nevyváženosť vo frekvencii jednotlivých pádov a tvarov, ktoré zvlášť využíva pri tvorbe učebníc slovenčiny pre cudzincov.[10] V syntaktickej perspektíve avizuje zmenu orientácie od chápania vety ako gramatickej stavebnej jednotky na ponímanie vety ako jednotky textu s osobitnou pozornosťou venovanou kondenzačným syntaktickým prostriedkom a intertextovým súvislostiam.

---

[7] Príspevky J. Mistríka v zborníkoch SAS *Retrográdne zákonitosti v slovníku slovenčiny*, SAS 1, 1972; *Štylistická diferenciácia v slovenčine*, SAS 1, 1972; *Frekvenčné zákonitosti v slovenčine,* SAS 2, 1973; *Frekvencia a sémantika slova*, SAS 11, 1982, v ktorých referuje o svojich prácach: *Frekvencia slov v slovenčine* (1969), *Retrográdny slovník slovenčiny* (1976).

[8] J. Mistrík a jeho reflexia syntaktickej roviny v zborníkoch SAS: *Špecifika textovej syntaxe slovenčiny*, SAS 2, 1973; *Moderné ponímanie slovosledu v slovenčine*, SAS 15, 1986.

[9] *Prognóza vývinu slovenčiny*, SAS 3, 1974; *Modernizácia slovenčiny*, SAS 8, 1979.

[10] *Basic Slovak* (1981, 8 vydaní); *Grammar of Contemporary Slovak* (1983, 1988); *Slovackij jazyk* (Moskva 1981); *Slowakische Sprache* (1991, SAS), Séria učebníc *Slovenský jazyk* v anglickej, francúzskej, nemeckej a ruskej verzii vydaných aj s audiokazetami Ministerstvom školstva SR ako účelové publikácie.

zbornik2011.indb 15 28.07.2011 16:27:16

J. Mistrík neobchádza ani situáciu v rečovej praxi, poukazuje na moment asociatívnosti slova, ktorá spôsobuje rozšírenie polysémie slov základného fondu, ako aj metaforizáciu lexikálnych prostriedkov a ich využitie v rozličných komunikačných sférach. Tendenciu k polysémii a metaforizácii pomenovaní sleduje nielen v slovenčine, ale aj v moderných výkladových slovníkoch iných jazykov.[11]

Lexikálnu bázu a obohacovanie slovníka slovenčiny J. Mistrík nechápal izolovane, ale v kontexte medzijazykových vplyvov, pričom práve dynamické tendencie v oblasti lexiky považuje za najvýraznejší prejav modernosti a modernizácie slovenčiny. Rovnako skúmanie retrográdnych zákonitostí J. Mistrík využíva na objektívnejšie zistenia v distribúcii jednotlivých paradigiem a produktívnosti tvarov a odhaľuje asymetrie v uplatňovaní niektorých gramatických kategórií v závislosti od štýlu a funkcie skúmaného textu. K typickým črtám modernej slovenčiny patrí strata číselného kontextu smerujúca k jazykovej ekonómii. J. Mistrík naznačuje prudký rozvoj štylistickej diferenciácie a predstavuje systém štýlov ako všeobecnejších pojmov, zachytený v Štylistike slovenského jazyka (1969) a zároveň dopĺňa túto pestrú matricu obsahujúcu okolo stovky jednotiek vymenúvaním jednotlivých štýlov. Uvádza však, že toto heterogénne zoskupenie štýlov si vyžaduje presnejšiu klasifikáciu podľa jednotných kritérií, najmä vzhľadom na komunikačnú situáciu, ako je vzťah k adresátovi, funkcia, výrazové prostriedky, prostredie (Mistrík, 1979, s. 236). Výsledky jeho výskumov publikované v monografických dielach doteraz využíva lingvistická teória i didaktická prax.

Osobitné miesto zaujímajú štúdie z pragmatiky a prozodiky. Pozornosť si zaslúži prezentácia honoratívu, ako spôsobu vyjadrovania sociálnych vzťahov medzi hovoriacimi v procese rečovej komunikácie (Mistrík, 1981, s. 257). Honoratív v slovenčine predstavuje na pozadí situácie v iných jazykoch, pričom súčasné prejavy analyzuje aj z hľadiska diachrónie. Slovenské modely honoratívu porovnáva so spôsobmi vyjadrovania v európskych jazykoch, uvádza nejednotnosť systému jazykových prostriedkov a ich diferencované uplatňovanie v rečovej praxi. So znalosťou problematiky poukazuje na špecifiká v jednotlivých jazykoch, zvlášť sa venuje fungovaniu honoratívu v japončine, kde jeho používanie závisí od postavenia a hierarchie komunikačných partnerov.[12] Honoratív v slovenčine považuje za zložitejší, ako sa bežne v literatúre uvádza aj preto, že ide o dynamický jav. Slovenčina okrem tykania, vykania či onikania disponuje mnohými lexikálnymi

[11] „V súčasnej slovenčine sa metaforicky pomenúva najmä slovesami (pritvrdiť hru, uvariť niekoho, zašiť sa) a polysémia je príznačná najmä pre substantíva (hlava, strecha, rotácia, výstup)“. Porov. J. Mistrík, ibid., 1979, s. 233.

[12] Zo slovanských jazykov si všíma zvláštnosti poľštiny, kde namiesto osobného zámena sa pri oslovovaní používa slovo *pán/pani* spojené s 3. osobou slovesa , napr. *Czy pan już był w Polsce?* (Boli ste už v Poľsku?). Porov. J. Mistrík, SAS, 10, 1981, s. 259.

zbornik2011.indb 16 28.07.2011 16:27:16

a gramatickými prostriedkami slúžiacimi na vyjadrovanie sociálnych vzťahov. Výber modelov ovplyvňuje jednak spoločenský status komunikantov, jednak komunikačné, štylistické a regionálne parametre. Medzi základné prostriedky patria osobné a posesívne zámená, slovesné tvary a oslovenie, ktoré môžu v istých komunikačných situáciách označovať rozličné konotácie. J. Mistrík vymenúva jednak neutrálne kontaktové formy v súkromnom i verejnom styku, jednak expresívne modifikáty na vyjadrovanie zdvorilosti či úcty uplatňované štylisticky v rozličných komunikačných sférach.

Popri verbálnych prostriedkoch sa J. Mistrík v niekoľkých článkoch venuje prozodickým vlastnostiam slovenčiny[13] a zároveň sa zaoberá aj štylistikou neverbálnej komunikácie. Na pozadí svojej teórie vektorov komunikácie sprostredkúva a opisuje sasistom súbor mimojazykových prvkov v komunikácii (Mistrík, 1987), ktoré v závislosti od komunikačnej situácie, prostredia, komunikačného zámeru, ale najmä od komunikatívnych schopností účastníkov komunikácie, majú rôzny charakter i rozličnú frekvenciu použitia. Spôsob uplatňovania taktilických, kinetických, optických či akustických prvkov v reči úzko súvisí s charakterom textu, mal by korešpondovať s jeho verbálnou stránkou. Repertoár neverbálnych signálov je podmienený príslušnosťou komunikantov k rase, etnickej skupine, k regiónu, ale môže byť aj vonkajším znakom charakteru, inteligencie alebo spoločenského postavenia emitenta alebo percipienta (Mistrík, 1987, s. 269). Predstavený model sa viacej sústreďuje na oblasť identifikácie, vnímania a interpretovania neverbálnych prvkov ako textotvorných činiteľov podieľajúcich sa na významovej stránke prejavu z pohľadu prijímateľa.

História a kontinuita

Počas svojho pôsobenia J. Mistrík nezabúdal na budúcnosť SASu a pre uchovanie obsahu aj štruktúry jednotlivých ročníkov letnej školy hneď pri nástupe do riaditeľskej pozície roku 1972 založil ***kroniku SAS***, v ktorej je každý ročník osobitne zaznamenaný. Záznamy obsahujú presné informácie o programe, komentáre lektorov, vyjadrenia frekventantov, osobné i kolektívne zážitky počas exkurzie i rozličné útvary od správy z podujatí cez esej až po literárne pokusy. Všetky záznamy sú doplnené fotografiami, ktoré svedčia o dobe, ale i o pestrej palete vzdelávacieho a kultúrneho programu i samotných účastníkov letnej školy. Zavedením spoločného fotografovania študijných skupín i celého korpusu SAS máme dodnes v kronikách uchovaný nielen presný zoznam účastníkov príslušného ročníka, členov vedenia, lektorského zboru či pomocných asistentov, ale aj ich dobové fotografie. Sú to jednak spoločné fotografie situované zvyčajne pred budovou univerzity, jednak po skupinách so svojimi lektormi. Tieto záznamy majú pre nás

[13] Príspevky J. Mistríka k otázkam prozodického systému: *Je slovenčina ľubozvučná?* SAS, 7, 1978; *Jazyk a ľudová pieseň*. SAS, 12, 1983; *Rytmus v ľudovej slovesnosti.* SAS, 14, 1985.

zbornik2011.indb 17 28.07.2011 16:27:16

nesmiernu dokumentačnú aj informačnú hodnotu a slúžia ako zdroj reálií SASu vzhľadom na štúdium jazykovokultúrneho obrazu aktérov i účastníkov tohto špecifického medzinárodného podujatia. Vďaka predvídavosti profesora J. Mistríka máme kroniku, ktorá dodnes zaznamenáva udalosti SASu a vďaka ústretovosti jeho rodiny je opäť kompletná, všetky zväzky sú v archíve SASu.[14]

Ak s odstupom času chceme bilancovať vedecký prínos prof. Jozefa Mistríka pre Studia Academica Slovaca, osobitne treba vyzdvihnúť osobnostné črty, pretože prirodzenou súčasťou jeho vedenia SASu i komunikácie s účastníkmi bola jeho spontánnosť, bezprostrednosť, ale aj originálnosť a presvedčivosť konania, čím si získal svojich poslucháčov i kolegov. Svojou vnímavosťou k potrebám iných a silným národným i sociálnym cítením, ktoré sa snúbilo s úsilím o medzikultúrne porozumenie dokázal príťažlivo skĺbiť svoj vedecký obzor so životnými skúsenosťami a využiť svoj blízky vzťah k slovenskej kultúre a prírode na obohatenie vzdelávacieho programu SASu a rozšírenie obzoru zahraničných frekventantov. Vo všetkých zložkách letnej školy presadzoval profesionalitu účinkujúcich. Vyberal si lektorov i prednášateľov, ochotných naplno venovať letnú dovolenku vzdelávaniu zahraničných slovakistov, ktorí sa stotožnili s poslaním SASu. Za to ponúkal spontánnu priam rodinnú atmosféru, ktorá panovala na jednotlivých ročníkoch a ktorá sa uchovala dodnes. A to je hlavný odkaz profesora Jozefa Mistríka, ktorý múdro a s prehľadom profiloval Studia Academica Slovaca a zanechal výrazné stopy prakticky vo všetkých zložkách vzdelávacieho programu, no súčasne v srdciach blízkych spolupracovníkov, kolegov aj žiakov a samozrejme vo vedomí členov veľkej medzinárodnej sasistickej rodiny.

Štúdie Jozefa Mistríka publikované v zborníkoch Studia Academica Slovaca (1972 – 1991)

Retrográdne zákonitosti v slovníku slovenčiny. SAS, 1, 1972, s. 83 – 92.
Štylistická diferenciácia v slovenčine. SAS, 1, 1972, s. 93 – 102.
Frekvenčné zákonitosti v slovenčine. SAS, 2, 1973, s. 159 – 170.
Špecifika textovej syntaxe slovenčiny. SAS, 2, 1973, s. 171 – 181.
Prognóza vývinu slovenčiny. SAS, 3, 1974, s. 191 – 200.
Jazykové minimum slovenčiny. SAS, 3, 1974, s. 173 – 189.
Lexikálna báza a systém slovenčiny. SAS, 4, 1975, s. 179 – 188.
Štylistika prevzatých a cudzích slov v slovenčine. SAS, 5, 1976, s. 257 – 270.
Špecifika slovenskej sémantiky. SAS, 6, 1977, s. 361 – 372.
Slovenčina na vysokých školách v zahraničí. SAS, 6, 1977, s. 589 – 598.
Je slovenčina ľubozvučná? SAS, 7, 1978, s. 293 – 305.
Modernizácia slovenčiny. SAS, 8, 1979, s. 227 – 237.

[14] Roku 2004 v mene rodiny odovzdal kroniky archívu SAS prof. Miloš Mistrík, syn prof. Jozefa Mistríka.

zbornik2011.indb 18 28.07.2011 16:27:16

Paradigmatika v štylistike. SAS, 9, 1980, s. 213 – 222.
Honoratív v slovenčine. SAS, 10, 1981, s. 255 – 267.
Frekvencia a sémantika slova. SAS, 11, 1982, s. 319 – 331.
Jazyk a ľudová pieseň. SAS,12, 1983, s. 343 – 355.
Štylistika interpunkcie. SAS,13, 1984, s. 365 – 376.
Rytmus v ľudovej slovesnosti. SAS, 14, 1985, s. 391 – 401.
Moderné ponímanie slovosledu v slovenčine. SAS,15, 1986, s. 319 – 329.
Mimojazykové prvky v komunikácii. SAS,16, 1987, s. 267 – 273.
Sémantika glutinácie textu. SAS,17, 1988, s. 321 – 331.
Slovakistika vo svete. SAS, 18, 1989, s. 335 – 343.
K histórii Letného seminára slovenského jazyka a kultúry. SAS,19, 1990, s. 7 – 13.
Náboženský štýl. SAS, 20, 1991, s. 163 – 175.
Slowakische Sprache. Príloha. SAS, 20, 1991, 176 s.

LITERATÚRA

MISTRÍK, Miloš: *Jozef Mistrík a Studia Academica Slovaca z pohľadu syna.* In: 40 rokov Studia Academica Slovaca. Ed. J. Pekarovičová – E. Vojtechová. Bratislava: Stimul 2004. s. 78 – 83.

MLACEK, Jozef: *Jazykoveda v dvadsiatich piatich zväzkoch zborníka Studia Academica Slovaca.* In: Studia Academica Slovaca. 25. Red. J. Mlacek. Bratislava: Stimul 1996, s. 264 –272.

MLACEK, Jozef: *O prednáškach v programe prvých ročníkov letnej školy Studia Academica Slovaca.* In: 40 rokov Studia Academica Slovaca. Ed. J. Pekarovičová – E. Vojtechová. Bratislava: Stimul 2004, s. 17 – 36.

ONDRUŠ, Šimon – SABOL, Ján: *Jazykovedné dielo Jozefa Mistríka.* In: Studia Academica Slovaca. 10. Bratislava: Alfa 1981, s. 23 – 32.

PEKAROVIČOVÁ, Jana: *Slovenčina ako cudzí jazyk – predmet aplikovanej lingvistiky.* Bratislava: Stimul 2004. 208 s.

40 rokov Studia Academica Slovaca. Ed. J. Pekarovičová – E. Vojtechová. Bratislava: Stimul 2004.

SABOL, Ján: *Skielka z mozaiky* SASu. In: 40 rokov Studia Academica Slovaca. Ed. J. Pekarovičová – E. Vojtechová. Bratislava: Stimul 2004. s. 84 – 87.

SUMMARY

How Professor Jozef Mistrík Shaped Studia Academica Slovaca
From Communication to Intercultural Understanding

The paper reflects the versatility with which Prof. PhDr. Jozef Mistrík, DrSc. (2 February 1921 – 14 July 2000) worked in the Studia Academica Slovaca centre, especially as the Director of the Summer School of Slovak Language and Culture. He carried out the function for two decades (1972 – 1991). Under his leadership, the SAS shaped from the point of view of its contents as well as methodology, and became a competitive institution, significantly

zbornik2011.indb 19 28.07.2011 16:27:16

contributing to the national interdisciplinary Slovakistics and its development abroad. Jozef Mistrík was an author of numerous original projects and products, up to now representing the SAS, but at the same time differentiating it from other institutions of similar focus of activity. With the establishment of the SAS Proceedings 40 years ago began the edition series of specific periodical publication of the papers delivered as lectures during the individual summer schools. In his lectures (out of which 24 are published in the SAS Proceedings), Jozef Mistrík presented in a particular manner the results of his academic research, especially in the field of stylistics, frequency research and grammatical and lexical structure of Slovak in confrontation with other languages. Thanks to his managerial and promotional skills, the SAS became popular in media, and its events also started being archived in the SAS chronicles, up to the present day still recording every year of the summer school and specifically giving evidence of the programme and the participants of this international event.

zbornik2011.indb 20 28.07.2011 16:27:16

Jana Pekarovičová – Marta Botíková

Ako docent Ladislav Mlynka zanietene propagoval sasistom národnú kultúru

Medailón o účinkovaní ***doc. PhDr. Ladislava Mlynku, PhD.*** v službách Studia Academica Slovaca má osobitný charakter, nezapadá do koncepcie profilov osobností, ktorým zvyčajne venujeme pozornosť pri príležitosti ich životných jubileí, aby sme na stránkach zborníka prednášok priblížili ich vedecké a pedagogické pôsobenie na letnej škole a v koncentrovanej podobe zhodnotili ich dielo a prínos pre históriu i súčasnosť SASu. Tento profil sa vymyká z časového plánu, vyvolal ho totiž náhly, neplánovaný odchod nášho dlhoročného kolegu, člena Vedeckého grémia SAS, prednášateľa a pedagóga docenta Ladislava Mlynku (8. 09.1954 – 27. 11. 2010), ktorý žiaľ už nemôže spolu s nami pripravovať tento jubilejný zborník a s príznačnou horlivosťou zabezpečovať príspevky z oblasti etnológie a národnej kultúry. Aj keď nečakaná smrť pretrhla jeho život, nedovolila mu pokračovať v napĺňaní osobných a profesijných ambícií, angažovať sa vedecky i spoločensky, predsa svojím činorodým prístupom zanechal výraznú stopu a zapísal sa medzi výrazné osobnosti SAS. Vo funkcii prednášateľa aj zástupcu riaditeľa SAS pre kultúrno-vlastivednú zložku naplno zúročil svoju profesijnú orientáciu muzeológa, pamiatkara a zanieteného propagátora slovenskej ľudovej duchovnej i materiálnej kultúry. Získané poznatky a skúsenosti z výskumu spracoval v štúdiách publikovaných v zborníkoch SAS a prezentoval najmä v rámci vlastivedných exkurzií, kde sasistom vlastným výkladom o histórii a súčasnosti navštívených objektov odkrýval kultúrne dedičstvo a sprístupňoval skvosty národnej kultúry. Preto si chceme aspoň takto uctiť jeho pamiatku a pripomenúť jeho pôsobenie na letnej škole, kde naplno využil všetky svoje talenty, ktoré v symbióze so skutočným vlastenectvom a národným presvedčením nadšene odovzdával účastníkom letnej školy z celého sveta.

Prednášková a publikačná činnosť

Jeho život so SASom sa začal v roku 1993, keď ho ako prednášateľa angažoval vtedajší riaditeľ profesor Jozef Mlacek. V 90-tych rokoch sa viac-menej sporadicky objavoval v programe letnej školy, ale v ostatnom desaťročí pravidelne sasistom prednášal a jeho príspevky sú publikované v zborníkoch SAS. Do dvanástich štúdií prakticky premietol všetky svoje srdcové oblasti výskumu a originálnym spôsobom didakticky spracoval s ohľadom na prijímateľov zo zahraničia. Vo svojej prvej publikovanej prednáške zmapoval históriu mlynárstva na Slovensku, ktorú v roku 2006 rozšíril o príspevok k jazykovej terminológii príslušných jednotiek v slovenčine v porovnaní

zbornik2011.indb 21 28.07.2011 16:27:16

so slovanskými jazykmi.[1] V oblasti výskumu materiálnej kultúry sa docent Mlynka intenzívne venoval najmä problematike existencie remesla a ľudovej výroby v tradičnom vidieckom prostredí v jeho historických, ale hlavne sociálnych, duchovných a civilizačných súvislostiach a vo väzbe na spoločensko-politické zmeny v priebehu 20. storočia. Frekventantom letnej školy pripravil cyklus prednášok zameraný na charakteristiku sociálneho statusu remeselníka a jeho prestíže v lokálnom spoločenstve, doplnený výkladom o socioprofesijných vzťahoch medzi remeselníkmi navzájom i k ostatným členom dedinského spoločenstva[2]. Predstavuje nielen tradičné remeslá, ale aj ich patrónov v slovenskej ľudovej kultúre a dosah spoločenských zmien v živote remeselníkov. Jeho pohľad na jazyk remeselníkov a jeho odraz v ľudovej frazeológii prekračuje rámec etnológie a svojím interdisciplinárnym prístupom ponúka materiál na etnolingvistický výskum o jazykovom obraze sveta Slovákov.

Výsledky svojho bádania v oblasti ľudového staviteľstva a bývania sa prejavili v príspevkoch venovaných vývoju stavebnej kultúry na Slovensku so zreteľom na jej stredoeurópske súvislosti, v ktorých bližšie predstavuje škálu technických pamiatok a stavieb aj z hľadiska ich ochrany.[3] Všíma si najmä ich geografickú, sociálnu podmienenosť regionálnych a lokálnych foriem aj so zreteľom na ich ochranu. V nich nadväzuje na práce publikované v zborníkoch *Ochrana banských technických pamiatok na Slovensku* (1988)*, Výrobné a technické objekty v ľudovom staviteľstve* (1988), ktoré L. Mlynka zostavoval a editoval.

V poslednom desaťročí sa L. Mlynka intenzívne zaoberal ekologickým aspektom ochrany historických sídiel, ich kultúrnou a duchovnou dimenziou a pamiatkami ako prvkami štruktúry sídla a jeho identity, ako to výstižne vyjadruje nasledujúci citát. „V stavebných tradíciách sa prejavovali podmienky historického vývoja sídiel, migrácia obyvateľstva a jeho kultúrno-historické zázemie, vrátane etnickej a náboženskej príslušnosti. Zrejmý a zreteľný je vplyv vrchnostenských nariadení odvíjajúci sa od príslušnosti k panstvu i farnosti, zamestnania obyvateľstva, jeho hospodárskych a obchodných kontaktov s okolím, najmä s mestskými sídlami, odzrkadľovala sa v nich štruktúra dediny a rodiny“ (Mlynka, 2001, s. 174). Svoje články obohacuje o prístupy a metódy environmentálnej etnológie zameranej na objasňovanie

[1] L. Mlynka: *Mlynárstvo na Slovensku a vzťahy k mlynárom na južnom Slovensku v 1. polovici 20. storočia*. SAS, 22, s. 167 –174; *Vodný mlyn a jeho terminológia v slovenčine a v slovanských jazykoch*. SAS, 35, 2006, s. 409 – 422.

[2] *Remeslá a ich patróni v slovenskej ľudovej kultúre*. SAS, 31, 2002, s. 161 –167; *Spoločenské zmeny a ich dôsledky v živote remeselníckych orstiev*. SAS, 32, 2003; *Remeslá a remeselníci v slovenskej ľudovej frazeológii*. SAS, 33, 2004; *K metóde „slova a veci“ v etnológii*. SAS, 34, 2005, s. 409 – 418.

[3] *Technické stavby v ľudovej stavebnej kultúre Slovenska a ich ochrana*. SAS, 25, 1996, s. 145 – 152; *Múzeá v prírode a pamiatkové rezervácie ľudovej architektúry na Slovensku*. SAS, 30, 2001, s. 174 –185; *Drevené kostoly na Slovensku (Konfesionálne, etnické a kultúrne kontexty)*. SAS, 38, 2009, s. 207 – 220.

zbornik2011.indb 22 28.07.2011 16:27:16

vzťahu človeka, kultúry a prírodného prostredia, ako aj pôsobenia človeka na krajinu a vytváranie vzájomných vzťahov v tradičnom prostredí z pohľadu teórie ekotypu.

Z hľadiska prezentácie slovenskej kultúry cudzincom si osobitnú pozornosť zaslúžia štúdie venované problematike svetového i európskeho kultúrneho dedičstva, kde rozoberá spoločné kontexty i špecifiká slovenských kultúrnych pamiatok a prírodných rezervácií zaradených do zoznamu svetového dedičstva.[4] V súvislosti s pôsobením docenta Mlynku na SASe treba spomenúť jeho editorskú činnosť, ktorá je v koncentrovanej podobe zaznamenaná v špeciálnom separáte zborníka prednášok Studia Academica Slovaca, 32 (2003, s.237 – 359), pod názvom *Ľudová kultúra a jej premeny v 20. storočí*, ktorý obsahuje desať štúdií popredných etnológov zachytávajúci obraz dynamických tendencií v oblasti prejavov duchovnej aj materiálnej kultúry Slovákov.

Organizačná a propagačná činnosť

Ako zástupca riaditeľa letnej školy (1999 – 2002) mal docent Ladislav Mlynka na starosti zostavovať program vlastivedných exkurzií. V jeho výkladoch v múzeách, pri návšteve pamiatok a expozícií sa skĺbilo premýšľanie o veciach, poznávanie faktov v intertextových súvislostiach, etymologizovanie, prostredníctvom ktorých dokázal poslucháčom priblížiť zvláštnosti kultúry a spôsobu života, sprístupniť prejavy kultúrnej pamäti a jej odraz v jazyku. S nadšením prezentoval slovenské remeslá, kostoly či múzeá v prírode. Poznal Slovensko ako svoju dlaň. Ako skutočný znalec slovacík a skúsený prednášateľ a propagátor slovenskej kultúry sa prejavil v rámci výstavy *Slovensko v 20. storočí* inštalovanej v Slovenskom národnom múzeu (2008), kde sasistom priblížil princípy tvorby a prejavov ľudovej kultúry Slovákov a ich regionálny charakter. Všetky jeho vystúpenia mali ambíciu poskytnúť adresátom viac ako len vyabstrahovaný pohľad vedca a výskumníka, ponúkali zážitkové učenie v duchu interkultúrneho porozumenia.

Docent Ladislav Mlynka bol vskutku všestranne talentovaný a rozhľadený vo vede, ale aj v láske ku kráse, umeniu a ľudovým tradíciám, čo sa prejavilo jednak počas jeho účinkovania na letnej škole i v rámci našich tradičných podujatí *Od Lucie do Vianoc* organizovaných každoročne pre zahraničných študentov a stážistov filozofickej fakulty. Informácie vedel podať autenticky a presvedčivo predstaviť význam a kolorit ľudových zvykov prostredníctvom slova i piesne. V profesii etnológia a historika sa skĺbili dve stránky jeho osobnosti, ktoré stavajú na ľudskej pamäti a zvýrazňovaní kultúrnych hodnôt tak, ako sú prepojené každodennosť a sviatočnosť života. Obidve črty spájalo

[4] *Slovensko a svetové kultúrne dedičstvo.* SAS, 36, 2007, s. 379 – 394; *Pamiatky európskeho kultúrneho dedičstva na Slovensku a ich kultúrno-historické súvislosti.* SAS, 39, s. 121 – 134.

zbornik2011.indb 23 28.07.2011 16:27:16

úprimné vlastenectvo, ktoré nechýbalo v jeho vedeckých prednáškach ani v spoločenských prejavoch. Nikdy nenechal poslucháčov na pochybách, vždy jasne deklaroval, kam patrí – vo vede i vo svete. Preukázal to svojím obdivom a láskou k slovu, k poézii, zachytenej v jazyku a frazeológii. Mal prirodzenú jazykovú kultúru. Slová chápal nielen ako odraz, ale vnímal ich ako produkt žitej kultúry, fixujúci hodnoty a situácie nemenej presvedčivo, ako to môže robiť maliarsky štetec či sochárske dláto. Týmto krátkym poohliadnutím sme chceli sme aspoň takto sprítomniť profesionalitu i ľudskosť docenta Ladislava Mlynku, ktoré budú aj členom sasistického zboru chýbať. Jeho dielo však navždy zostáva súčasťou živých reálií Studia Academica Slovaca, historickej pamäti SASu. Česť jeho pamiatke!

Štúdie Ladislava Mlynku publikované v zborníkoch Studia Academica Slovaca (1993 – 2009)

Mlynárstvo na Slovensku a vzťahy k mlynárom na južnom Slovensku v 1. polovici 20. storočia. SAS, 22, 1993, s. 167 – 174.

Technické stavby v ľudovej stavebnej kultúre Slovenska a ich ochrana. SAS, 25, 1996, s. 145 – 152.

Ľudová kultúra v zborníkoch Studia Academica Slovaca. SAS, 29, 2000, s. 337 – 345.

Múzeá v prírode a pamiatkové rezervácie ľudovej architektúry na Slovensku. SAS, 30, 2001, s. 174 – 185.

Remeslá a ich patróni v slovenskej ľudovej kultúre. SAS, 31, 2002, s. 161 –167.

Spoločenské zmeny a ich dôsledky v živote remeselníckych vrstiev. SAS, 32, 2003. s. 279 – 293.

Remeslá a remeselníci v slovenskej ľudovej frazeológii. SAS, 33, 2004, s. 154 – 166.

K metóde „slova a veci“ v etnológii. SAS, 34, 2005, s. 409 – 418.

Vodný mlyn a jeho terminológia v slovenčine a v slovanských jazykoch. SAS, 35, 2006, s. 409 – 422.

Slovensko a svetové kultúrne dedičstvo. SAS, 36, 2007, s. 379 – 394.

Drevené kostoly na Slovensku (Konfesionálne, etnické a kultúrne kontexty). SAS, 38, 2009, s. 207 – 220.

Pamiatky európskeho kultúrneho dedičstva na Slovensku a ich kultúrno-historické súvislosti. SAS, 39, s. 121 – 134.

zbornik2011.indb 24 28.07.2011 16:27:16

SUMMARY

How Ladislav Mlynka Promoted the National Culture to the SAS Participants

The profile of Doc. PhDr. Ladislav Mlynka, PhD. (8 September 1954 – 27 November 2010) as a co-worker of Studia Academica Slovaca has a special place among the personal profiles. It was written in relation to the unexpected decease of our long-term colleague, a member of the Academic Committee of SAS, a lecturer and a pedagogue, who – with a characteristic zeal – contributed to the programme of the Summer School with his lectures on ethnology and national culture.

As a lecturer and the deputy director of SAS for cultural and homeland studies, he made the best account of his professional orientation as a museologist, a conservationist and a zealous promoter of the Slovak folk culture – both spiritual and material. He summed up his acquired knowledge and experience in 12 published papers in the SAS Proceedings and presented them during the field trips, thus revealing cultural heritage and pointing out the valuable elements of the national culture to the SAS participants and co-workers by means of his commentary on the history and the present state of the visited objects.

zbornik2011.indb 25 28.07.2011 16:27:16

zbornik2011.indb 26 28.07.2011 16:27:16

Jozef Baďurík

300. výročie zavŕšenia stavovských bojov proti Habsburgovcom

17. storočie minulého tisícročia bolo v slovenských a uhorských dejinách okrem iného charakterizované ako epocha stavovských povstaní uhorskej šľachty proti Habsburgovcom. V skutočnosti išlo o sériu viacerých povstaní s presahom až do prvej dekády 18. storočia. Popri permanentnom osmanskom nebezpečenstve boli tieto povstania jednými z dôležitých udalostí v rámci celého novovekého vývinu Uhorska. Práve pred tristo rokmi, 1. mája 1711, bol v meste Satmár (dnes Satu Mare v Rumunsku) uzavretý mier medzi porazenými stavmi a Habsburgovcami. Týmto aktom sa skončilo nielen posledné povstanie Františka II. Rákociho (1703 – 1711), ale uzatvorila sa aj posledná kapitola zápasu uhorskej šľachty s vládnucou habsburskou dynastiou. Priblížme si pri jubileu udalosti, ktoré tomuto mieru predchádzali, a pokúsme sa stručne načrtnúť historické hodnotenia a súvislosti spomínaných javov.

Prehistóriu konfliktu uhorských stavov s nastupujúcou dynastiou na uhorskom tróne môžeme datovať rokom 1526, keď na trón nastúpil prvý habsburský panovník Ferdinand I. (1526 – 1564). Vládol a súperil o moc spolu s posledným „domácim“ kráľom Jánom Zápoľským ako protikráľ. Obaja panovníci sa snažili poraziť svojho protivníka a zostať suverénnym vladárom v krajine. Po smrti Zápoľského v lete 1540 sa ukazovala väčšia šanca v prospech Ferdinanda I. – jeho protivníkom bol totiž maloletý Ján Žigmund Zápoľský (narodený 7. júla 1540). Ten však nemohol byť vážnym súperom habsburskému protikráľovi, i keď sa na jeho ochranu podujala Osmanská ríša a natrvalo obsadila veľkú časť územia. Vytvorila osmanskú provinciu Budínsky pašalík. Habsburský kráľ vládol vo zvyšku pôvodného kráľovského Uhorska, ktoré tvorilo podstatnú časť územia dnešného Slovenska (so Zadunajskom a s časťou Slavónie). Smrťou mladého Jána Žigmunda neskôr vymrela dynastia Zápoľských a suverénnymi kráľmi v Uhorsku zostali až do roku 1918 Habsburgovci z rakúskej vetvy tohto rodu.

Charakteristika povstaní

Nespokojnosť s prítomnosťou cudzej dynastie na uhorskom tróne a presadzovaním centralistickej politiky bola tŕňom v oku značnej časti domácej protestantskej šľachty (kalvínskej i evanjelickej), ktorá sa nevedela zmieriť s tým, že v Uhorsku vládnu Habsburgovci. Za prvých dvoch panovníkov, Ferdinanda I. a Maximiliána, neprišlo k nijakým väčším prejavom odporu. Až za Rudolfa II. vypuklo v Sedmohradsku prvé šľachtické povstanie pod vedením Štefana Bočkaja (1604 – 1606), ktoré vyvolalo neskôr sériu ďalších povstaní. Priblížme si stručne, ako súčasná historická

zbornik2011.indb 27 28.07.2011 16:27:16

veda hodnotí a charakterizuje túto komplikovanú etapu novovekých dejín. V prvom rade treba zadefinovať podstatu tohto konfliktu medzi stavmi a vládnucou dynastiou. Z hľadiska základnej charakteristiky doby môžeme jednoznačne konštatovať, že v tomto zápase išlo o politický a mocenský boj medzi vládnucou vrstvou feudálnej spoločnosti a panovníkom. Ideologickou formou toho, ako chceli stavy[1] presadiť svoje záujmy, bol boj za zachovanie náboženskej slobody. Pravou podstatou bol však nesúhlas s presadzovaním habsburského centralizmu, najmä s pokusmi obmedzovať viaceré stáročné šľachtické práva: predovšetkým nezdaniteľnosť šľachty, právo na odpor (*ius resistendi*), podiel a vplyv na správe krajiny prostredníctvom uhorského snemu, slobodnej voľby panovníka a nie dedičného postavenia dynastie v kráľovstve a i.

Prostriedky, ako si to všetko zabezpečiť, videli vzbúrené stavy v spojenectve s protivníkmi Habsburgovcov, najmä s Osmanmi. Bolo potom takmer historickým paradoxom, že bojujúce stavy sa spájali proti svojmu kresťanskému panovníkovi s moslimskou vojenskou mocou, Otomanskou ríšou, ktorá sa takmer stopäťdesiat rokov snažila o obsadenie Uhorska. Popri spojenectve s Osmanmi sa rebelujúce stavy snažili využívať aj spojenectvo s rovnako sa búriacimi stavmi v rámci krajín, kde vládli Habsburgovci – s českými a rakúskymi stavmi. Východiskovým priestorom, kde sa začínala prakticky väčšina povstaní, bolo Sedmohradsko, územie na východe kráľovstva s určitým nezávislým postavením na čele s vojvodom, no po roku 1540 pod politickým vplyvom Osmanov. Nešťastným dôsledkom pre územie dnešného Slovenska, kráľovského Uhorska, bolo, že sa práve na ňom odohrávali všetky povstania a väčšine jeho obyvateľov spôsobovali ďalšie útrapy a nepriaznivé vplyvy vojnových udalostí. Aj z tohto dôvodu slovenská historiografia nehodnotí túto epochu uhorských dejín tak pozitívne ako maďarská historická spisba. Kým maďarskí historici právom zvýrazňujú protihabsburské povstania ako súčasť formovania maďarského povedomia a boja za slobodu („szabadság harc“), pre Slovákov znamenali skôr opak. Hegemónom v povstaniach bola protestantská šľachta spolu s východoslovenskými mestami; často sa však zdalo, ako keby proti Habsburgovcom vystupovalo celé Uhorsko. Zabúda sa pritom na fakt, že uhorskú šľachtu tvorili aj mnohé katolícke rody, ktoré boli jednoznačne v službách Habsburgovcov, ako aj početné katolícke duchovenstvo. A tí rozhodne nechceli bojovať proti svojmu kráľovi. V ďalších povstaniach – Gabriela Betlena (1619 – 1626), Juraja I. Rákociho (1644 – 1645) i v povstaní Imricha Tököliho (1678 – 1686/7) pokračoval odboj proti Habsburgovcom nielen za pomoci Osmanov, ale aj vhodnej medzinárodnej situácie (tridsaťročná vojna a i.). Ideologicky bol hlavným motívom naďalej boj o náboženskú slobodu pre protestantov, pričom z oboch náboženských

[1] Koalícia šľachty a významných slobodných kráľovských miest.

zbornik2011.indb 28 28.07.2011 16:27:16

táborov silneli násilné formy presadzovania svojich cieľov. Popritom u vodcov povstaní zohrávali úlohu aj osobné záujmy a ambície presadiť sa mocensky. Nesporne zaujímavým faktom bolo, že povstalci Habsburgovcov nedetronizovali, hoci v niektorých momentoch ovládli takmer celé územie kráľovstva. Dokonca ani vodcovia povstaní (Gabriel Betlen a Imrich Tököli) neprijali ponúkanú uhorskú korunu od sultána, ktorú pre nich Osmani dali špeciálne vyrobiť ako nový symbol kráľovstva.

Povstanie Františka Rákociho II. – kurucká vojna a Slovensko

Celkom iná situácia nastala na začiatku 18. storočia, keď si na čelo posledného povstania nespokojní kuruci vybrali Františka, posledného žijúceho mužského potomka zo známeho protihabsbursky orientovaného rodu Rákociovcov. Toto povstanie sa odlišovalo od prechádzajúcich vystúpení šľachty a miest tým, že akcent boja o náboženskú slobodu v ňom už nebol dominantný (sám František Rákoci bol katolíkom). Na tomto povstaní sa už ako spojenci vôbec nezúčastnili Osmani, ktorí po roku 1699 neokupovali žiadnu časť pôvodného Budínskeho pašalíka. Najvýznamnejším spojencom sa stali Francúzi, ktorí poskytli aj konkrétnu finančnú podporu. Hlavnou príčinou povstania bola nespokojnosť väčšiny vrstiev uhorskej spoločnosti so stavom krajiny a životom jednotlivcov, ktorých gniavili vysoké dane, čo bolo okrem iného dôsledkom dlhotrvajúcich náboženských sporov, odporu stavov proti Habsburgovcom i nákladov spojených s vyhnaním Osmanov z krajiny. Vedenie povstania využilo situáciu, keď boli Habsburgovci plne zaujatí bojom o španielske dedičstvo a neboli schopní poraziť vzbúrencov. Veľkou výhodou povstalcov bolo, že na svoju stranu získali aj tisíce poddaných, ktorým sľubovali zlepšenie ich sociálneho postavenia, úľavy na daniach, zníženie roboty a v niektorých prípadoch aj oslobodenie z poddanskej závislosti. Povstanie tak spočiatku dosiahlo masový charakter. Okrem Sedmohradska a východných území Uhorska, tradičných oblastí povstalcov, už v decembri 1703 obsadili kuruci takmer celé územie Slovenska a neskôr prenikli až za Dunaj. Až v reakcii na tieto úspechy museli Habsburgovci zmobilizovať svoje vojská, a tak sa začala neľútostná a nešetrná vojna, ktorá trvala niekoľko rokov. Trpelo pritom vidiecke i mestské obyvateľstvo, a to najmä na Slovensku. Tieto dlhotrvajúce boje vyvolávali čoraz väčší odpor väčšiny obyvateľov kráľovstva. Postupne aj Rákociovci ustupovali od pôvodných sľubov a zvyšovali dane potrebné na udržiavanie svojej bojaschopnej armády. Toto všetko vyvolávalo nevôľu väčšiny obyvateľov Slovenska a samosprávnych stolíc. Turčianska stolica sa listom, v ktorom žiadala spoločný postup, a aby knieža František II. Rákoci odsúhlasil na sneme zmiernenie daňových povinností, obrátila na ďalšie stolice na Slovensku.

zbornik2011.indb 29 28.07.2011 16:27:16

Krvavý snem v Onóde v júli 1707

Táto iniciatíva slovenských stolíc (hlavne Turčianskej) sa stala predmetom dramatických udalostí na kuruckom sneme v Onóde. Vyslaní zástupcovia Turčianskej stolice sa rozhodli predostrieť tam svoje požiadavky Rákocimu a zhromaždeným účastníkom kuruckého snemu, na ktorom sa mali prerokúvať otázky daní, klesajúcej hodnoty medených mincí a ďalšieho osudu krajiny. Okrem toho odporúčali turčianski vyslanci aj uzavrieť čestný mier s Habsburgovcami a skončiť útrapy vojnových udalostí pre obyvateľov krajiny. Nielen Rákoci a jeho priateľ a najbližší spolubojovník gróf Mikuláš Berčéni, rodák z Tematína, považovali požiadavky stolíc za vzburu. Pri rokovaní došlo ku krvavým udalostiam. Na mieste zabili turčianskeho stoličného notára Melchiora Rakovského a ťažko zranili podžupana Krištofa Okoličániho, ktorého o dva dni (9. júla) popravili pre vlastizradu. Kuruci roztrhali zástavu Turčianskej stolice, zničili jej pečať a zrušili ju, teda vyškrtli zo zoznamu samosprávnych stolíc Uhorska. Reakcie na seba nedali čakať – čoskoro sa medzi ľudom spievalo:

„Počkajte, kuruci, keď budete v Turci,
veru vás vymlátia turčianski paholci!
Radi sme vás mali, jesti píti dali,
a vy ste nás potom z šeckého obrali!“

Aj takéto dramatické okamihy prinášali vojnové časy. Snem popri všeobecnom zdanení prijal uznesenie týkajúce sa majetkov šľachty. Tí, ktorí sa nepridajú do dvoch mesiacov k Rákocimu, stratia majetky. V ošiali týchto udalostí kuruci odhlasovali zosadenie Habsburgovcov z uhorského trónu, čo sa stalo po prvýkrát v celej sérii stavovských povstaní. Prázdny trón tak paradoxne naznačoval skôr hlbokú vnútornú krízu búriacich sa stavov ako krízu vládnutia Habsburgovcov, keďže František II. Rakóci sa nechcel stať uhorským kráľom (zostal len sedmohradským vojvodom, kniežaťom). Tým sa ešte viac vyhrotila situácia v krajine. Poklesla aj podpora Rákociho a po prehre kurucov v bitke pri Trenčíne začala sila a údernosť povstalcov výrazne klesať.

Rokovania o mieri a koniec povstania

Prvé rokovania o mieri sa začali už v roku 1706. František Rákoci vtedy rozhovory s Jozefom I. prerušil a obnovil ich až po prehratej bitke pri Trenčíne, presnejšie pri Trenčianskej Turnej. Tam sa odohrala rozhodujúca bitka povstania. Hoci mali Rákociovci absolútnu prevahu (asi 16 000 mužov), v bitke 3. augusta 1708 boli porazení sotva osemtisícovou armádou pod velením generálov Siegberta Heistera a grófa Jána Pálfiho. V tejto bitke podľa názoru vojenských historikov stratili kuruci jadro svojej armády.

zbornik2011.indb 30 28.07.2011 16:27:16

Neskôr po strate ďalších pevností – v Nových Zámkoch, Muráni a Košiciach – zostala povstalcom jediná pevnosť Mukačevo (tú odovzdali ako poslednú až po podpísaní mierového protokolu v roku 1711).

Záverečná fáza rokovaní sa odohrávala už bez najvplyvnejších mužov povstania. František Rákoci aj Mikuláš Berčéni odišli do exilu. Ďalšieho „muža povstania", brigádneho generála Ladislava Očkaja, popravili vlastní rok predtým za vlastizradu (prešiel k cisárovi). Hlavnými vyjednávačmi sa stali gróf Alexander Károli a za habsburskú stranu gróf Ján Pálfi (1686 – 1751). Alexander Károli bol županom satmárskej stolice a neskôr povstaleckým generálom. Kurucké vojská stiahli k Satmáru. Počas rokovaní bol Károli v písomnom styku s Rákocim, vyjednával v jeho intenciách. V záverečných fázach bol realistom a skutočným mierotvorcom. Plne si uvedomoval zodpovednosť za krajinu, ktorá sa taký dlhý čas zmietala vo vojnových konfliktoch. Napokon doviedol rokovania počas apríla do úspešného konca, hoci s niektorými jeho dohodami samotný Rákoci nesúhlasil. Pred záverom rokovaní a podpisom mierovej zmluvy sa prihodila ešte jedna kuriózna udalosť. Vo Viedni 17. apríla 1711 vo veku 33 rokov nečakane zomrel panujúci cisár a uhorský kráľ Jozef I. Hlavný habsburský vyjednávač gróf Ján Pálfi (najprv bol odvolaný, neskôr mu funkciu opäť potvrdili) túto skutočnosť tajil, lebo si uvedomoval, že rokovania by mohli byť zmarené a vojenský konflikt by sa mohol začať nanovo. Podpisom mierovej zmluvy, aktom zloženia zbraní a 147 vojenských zástav pred cisárskym vojskom na majténskom poli a prísahou vernosti cisárovi sa táto vojna pre vtedy ešte dvanásťtisícovú kuruckú armádu skončila. Jej bilancia bola viac ako neradostná. Popri majetkových a ďalších škodách len v poslednom stavovskom povstaní, trvajúcom osem rokov, prišlo o život vyše 80 000 obyvateľov kráľovstva. Dohodnutá mierová zmluva znamenala v konečnom dôsledku šancu na záchranu Uhorska zmietaného vojnou a dávala nádej na lepšie časy. Túto nádej dával aj nový panovník na tróne Karol III. (1711 – 1740), otec Márie Terézie. Uhorsko a celá stredná Európa si konečne vydýchli. Mohli nastať pokojné a mierové časy.

Na záver treba ešte spomenúť osudy hlavných postáv kuruckej vojny. František II. Rákoci spolu s Mikulášom Berčénim odišli do exilu najprv do Poľska, neskôr do Francúzska a svoju životnú púť skončili na území Osmanskej ríše (v dnešnom Turecku). Berčéni tam zomrel v roku 1725 a jeho veliteľ a najbližší priateľ Rákoci v roku 1735. Jeho životná púť sa síce skončila v cudzine, ale do svojej uhorskej vlasti sa napokon vrátil začiatkom 20. storočia, keď boli jeho telesné pozostatky prenesené do chrámu sv. Alžbety v Košiciach.

zbornik2011.indb 31 28.07.2011 16:27:16

LITERATÚRA

BAĎURÍK, Jozef: K charakteristike zápasu českých a uhorských stavov s Habsburgovcami. (Poznámky ku komparácii výsledkov stavovského odboja). In: *Povstanie Františka II. Rákociho 1703 – 1711 (v novšom priblížení)*. Ed. Peter Kónya. Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Prešoviensis. Prešov : Prešovská univerzita, 2005, s. 51 – 60.

BAĎURÍK, Jozef: A csehek és a magyarok elsö felkelése a Habsburgokkal szemben. Kiindulópontok a komparációhoz. In: *„Frigy és Békesség legyen ...“ A bécsi és zsitvatoroki béke. A Bocskai-szabadságharc 400. Évfordulója VIII*. Ed. Papp Klára – Jeney-Tóth Annamária. Debrecín 2006, s. 13 – 19.

DANGL, Vojtech: *Slovensko vo víre stavovských povstaní*. Bratislava : SPN, 1986.

DANGL, Vojtech – KOPČAN, Vojtech: *Vojenské dejiny Slovenska*. Zv. II (1526 – 1711). Bratislava : Vydavateľstvo MO SR, 1995.

KÓNYA, Peter: *Povstanie Františka II. Rákociho 1703 – 1711*. Prešov 2005.

ONDRUŠOVÁ, Eva: *Koniec stavovských povstaní v Uhorsku – Satmársky mier z roku 1711*. Diplomová práca. Bratislava : FFUK, 2010.

KÓNYA, Peter (ed.): *Pramene k dejinám Slovenska a Slovákov. VII. Turci v Uhorsku II*. Bratislava : Literárne informačné centrum, 2006, s. 95 – 99.

PULYAI, János: *Szatmári békesség*. Budapest : Nap Kiadó, 2007.

ŽUDEL, Juraj: *Stolice na Slovensku*. Bratislava : Obzor, 1984.

SUMMARY

300th Anniversary of the End of Anti-Habsburg Uprisings

The author of the paper briefly reviewed and characterised the anti-Habsburg uprisings in the Kingdom of Hungary on the occasion of the 300th anniversary of their ending. The uprisings were conflicts of discontented hungarian estates with the governing Habsburgs' politics. The last uprising of Francis II Rákóczi (1703 – 1711) is described in more detail. The author explains the reasons why it arose, its substance, and focuses on some of the important stages of its development. He also outlines the peace talks, with the emphasis on the dramatic Diet held at Ónod (1707), and concludes the paper with mentioning what became of the main characters of the rebellion after it ended. The annexe presents a historical source – a description, as seen by the emmisaries of the town Bardejov, of the events during the Diet at Ónod, where the notary of the Turóc County was killed and later the county vice-administrator executed. Thus the readers of the paper themselves can judge the interpretations provided by historians in regards to the actual situation at the Diet at Ónod.

zbornik2011.indb 32 28.07.2011 16:27:16

Priamy historický dokument: Opis tragických udalostí na sneme v Onóde v júli 1707[2]

„... rozoberal túto vec[3] vznešený knieža[4] s veľkou výrečnosťou: ako od začiatku pracoval pre vlasť a teraz, keď by mohol dúfať, že po toľkej nočnej a dennej námahe si zaslúži aspoň poďakovanie – ho nazývajú tyranom: údajne vážená Turčianska stolica napísala vo svojom liste adresovanom niekoľkým stoliciam, že väčším ako terajšie nebolo ani nemecké jarmo a že za čias cisára sa dalo obrátiť na cisára, no teraz nie je žiadne miesto na sťažnosti. Pýtala sa Jeho Výsosť, či to neznamená, že ak tyransky zaobchádzal Nemec[5] s touto uhorskou vlasťou, tak väčším tyranom je knieža. ... Potom predstúpil tabulárny prísediaci Turčianskej stolice, Menhart Rakovský, ktorý na ospravedlnenie tejto váženej stolice tvrdil, že nič zlé nakoniec neurobila. Potom, po mnohých otázkach a odpovediach bol oslovený podžupan tejto stolice, Krištof Okoličáni. Po tom, ako vystúpil, boli ukázané kópie spomínaných listov adresované stoliciam. Ako aj tie, ktoré písala táto stolica vznešenému kniežaťu, a boli verejne prečítané tajomníkom, Štefanom Krucsayom. Po ich prečítaní vznešené knieža ešte viac stupňovalo celú vec natoľko, že pri mnohých slovách so slzami v očiach a s mnohými trpkými slovami vykríkol takéto slová: Drahý môj národ! Tak toto som si zaslúžil po toľkej zo srdca vynaloženej námahe veci vlasti?! Buď ma zabite, alebo nech ma pohltí zem, som pripravenejší utiahnuť sa do niektorého kúta krajiny než – namiesto očakávaného poďakovania – byť označený za tyrana! ... No keďže stavy poväčšinou mlčali, skoro spôsobili, že vznešené knieža po mnohých so slzami v očiach, po vyrieknutých sťažnostiach naraz vstalo... chcelo vyjsť zo stanu, no zastavila ho Jeho Vznešenosť, milostivý pán vrchný generál, gróf Mikuláš Berčéni, a ďalší vysokí páni a mnohými prosbami ho zdržiavali. Medzitým sa znútra i zvonku zbehlo množstvo ozbrojeného ľudu v beznádeji, s vytasenými šabľami rýchlo obkolesili hore spomínaných ľudí váženej Turčianskej stolice, takže toto množstvo ľudu vybehlo za podžupanom Krištofom Okoličánim a tabulárnym prísediacim Menhartom Rakovským, ktorí sa už odobrali k svojmu stanu, no nič im to nepomohlo, a aj za nimi mnohí utekali, spomínaného Rakovského potom tak poranili, že ihneď umrel, druhému Okoličánimu spôsobili štyri poriadne rany. Potom sa trochu utíšili, aj na prosbu vznešeného kniežaťa, predviedli spomínaného

[2] Zo správy delegátov slobodného kráľovského mesta Bardejov na sneme v Onóde publikoval prvýkrát Kalmán Thaly v Budapešti v roku 1875. Naposledy publikované in: KÓNYA, Peter (ed.): *Pramene k dejinám Slovenska a Slovákov. VII. zv. Turci v Uhorsku II.* Bratislava : Literárne informačné centrum, 2006, s. 95 – 99.

[3] List Turčianskej stolice.

[4] František II. Rákoci.

[5] Habsburgovci.

zbornik2011.indb 33 28.07.2011 16:27:16

Okoličániho, aby, skôr než umrie, vypovedal: kto bol zapojený do celej veci?

O dva dni neskôr (9. júla), keď sa opäť zišli stavy na verejnom zasadnutí, granátnici vyviedli vyššie spomínaného Krištofa Okoličániho, ktorého, keďže bol zranený a tak nedokázal chodiť, niesli niekoľkí sedliaci v deke. Vyniesli ho z tábora do vzdialenosti výstrelu z pušky, tam v stane ho mučili, dvakrát ho pálili, no nie dlho, potom mu kat sťal hlavu na stoličke, lebo už nijak nevládal."

Gróf Ján Pálfi

Kapitulácia Kurucov
na Majténskych poliach v roku 1711

zbornik2011.indb 34 28.07.2011 16:27:16

Martin Bendík

Kontexty divadelných a hudobnodivadelných začiatkov v Prešporku – Bratislave

„... státy se udržují těmi ideály, z nichž se zrodily."[1] Táto myšlienka nie je síce pôvodná, je odkazom na poučku rímskeho práva, ale v prostredí a v čase, v ktorom odznela, pôsobila z úst politika moralistu prorocky. Podľa týchto slov štátnosť bez duchovnej podstaty stráca svoje opodstatnenie. Stredná Európa v dvadsiatom storočí okúsila veľké množstvo variabilných a pritom „večných" štátností, ktoré neboli vždy v súlade s Masarykovým výrokom, ba čo viac, ani štát, ktorý založil, nebol pre každého jeho občana prejavom suverénnej vôle vychádzajúcej z ideálu. Človek, ktorý sa narodil pred rokom 1917 a zomrel po roku 1993, mohol žiť bez toho, aby sa presťahoval z rodného domu, v piatich rôznych štátoch, pričom každý z nich si od neho vyžadoval bezpodmienečnú lojalitu.

Ak citát trochu pozmeníme a dosadíme doň namiesto slova „štáty" slovo „divadlá", mohol by byť analogicky ešte pravdivejší. Môžeme totiž právom predpokladať, že divadlo je duchovný fenomén s duchovnou funkciou v spoločnosti – neprítomnosť ideálov v divadle by preň teda mala byť priam sebazničujúca. Divadlá sú na tom podobne ako štáty, ich poslanie pri vzniku býva zvyčajne jasné, aj keď existujú výnimky. Štátnosť, štátotvornosť, národnosť sú v tomto regióne často ideologickými zaklínadlami, ktoré nahrádzajú pravý ideál s konštruktívnym obsahom, pričom veľakrát zneužívajú aj divadlá na svoje nie vždy najušľachtilejšie účely. Divadlá v tomto komplikovanom regióne mávajú podobný osud ako štáty (či už s ideálmi alebo bez nich), len v tragikomickejšej podobe.

Ani dejiny divadla v Prešporku – Bratislave neboli nikdy priamočiare, prepletali sa protirečivými dejinnými udalosťami, pričom divadlo často využívalo medzery či praskliny v spoločenských konvenciách, aby nastavilo krivé zrkadlo spoločnosti. Aby sa fenomén divadla mohol objaviť v konkrétnom čase a na konkrétnom mieste, musí existovať spoločenská potreba tohto javu a tolerancia prostredia. Opodstatnenosť divadla, jeho *raison d'être*, vychádza z kultúrnej potreby, ktorú zriaďovateľ presadzuje ako spoločenskú vôľu. Kultúrny dosah divadla v spoločnosti a jeho zázemie, ktoré nemusí byť vždy automaticky totožné s množinou bezprostredných návštevníkov divadla, sa vždy odvíjal od statusu umeleckej kultúry v konkrétnom období a od jej zaradenia v hierarchii hodnôt. Veľká éra gréckeho antického divadla mala celkom jasné ukotvenie v obci (*polis*), s ústredným postavením divadla ako základného opodstatnenia kultúrneho bytia mestského štátu, a v značnej miere prispela k jednému z najväčších

[1] Tieto slová vyriekol prezident Tomáš Garrigue Masaryk vo svojej abdikačnej reči a prvýkrát ich uverejnili *Lidové noviny* 15. decembra 1935.

zbornik2011.indb 35 28.07.2011 16:27:16

kultúrnych vzopätí v dejinách. V nasledujúcich obdobiach (okrem krátkych období alžbetínskeho divadla a ranej barokovej opery) už divadlo nedokázalo stáť v centre spoločenskej pozornosti a byť kultúrnou prioritou spoločenstva, a to nielen čo sa týka kreativity generujúcej umelecké hodnoty, ale ani vo svojej sociokultúrnej funkcii.

Stredná Európa nie je nijakou výnimkou v tom zmysle, že aj tu sa divadlá zriaďovali s jasne formulovaným cieľom, vôľou zriaďovateľa, ukotveného vždy v sociálnej a kultúrnej štruktúre spoločnosti, s jej triednym a stavovským rozvrstvením, jazykovými a etnickými skupinami, meniacimi sa identitami (vrátane rôznych historických podôb vlastenectva či „vlastenectva"). V sedemnástom a osemnástom storočí sa vyvíjajú imperátorské divadlá (Academie Royale de Musique, Comédie Française, Hofoper, Burgtheater atď.), ďalšie, tiež administratívne regulované divadelné spoločnosti (alžbetínske spoločnosti The Globe, The Swan, The Theatre, The Rose a i.), kočovné spoločnosti *commedie dell'arte* (divadelné skupiny Gelosi, Confidenti, Fedeli a pod.), v deväťnástom storočí s prebúdzajúcim sa nacionalizmom vznikajú národné divadlá (okrem iných v Prahe a Budapešti), popritom naďalej pôsobia šľachtické divadlá v sídlach (u nás napríklad u Esterházyovcov, Brunsvikovcov, Schwarzenbergovcov, Erdödyovcov) a, samozrejme, mestské divadlá, respektíve spoločnosti prevádzkujúce divadelné budovy v jednotlivých mestách.

V kráľovskom korunovačnom meste Prešporku, ktoré bolo v osemnástom storočí najmä Pressburgom a ešte neveľmi Pozsonyom[2], vôľu mať divadlo prejavili šľachtici vo svojej, povedané s nadsádzkou, „imperátorskej funkcii" zriaďovateľa. Toto špecifikum vychádzalo z postavenia Prešporka ako hlavného mesta Uhorska, ťažiaceho z relatívnej autonómnosti Uhorska v rámci habsburského stredoeurópskeho priestoru. Panovníci sídliaci v neďalekej Viedni mali v priebehu dejín na uhorské spoločenské udalosti premenlivý vplyv, vždy podľa vzrastajúcej alebo upadajúcej moci odbojných magnátov. Z toho vyplýva aj táto osobitosť: panovníka pri zriaďovaní divadla v hlavnom meste nahradila vyššia šľachta. Je isté, že uhorskí šľachtici zahoreli záujmom o divadlo najmä pod vplyvom cisárskeho dvora, aj keď ich možnosti boli, samozrejme, skromnejšie než skutočne imperátorské divadelné ambície neďalekej metropoly. Ich prvým veľkým vzopätím sa v tomto smere stali divadelné pokusy grófov Johanna Nepomuka Erdödyho a Georga Csákyho. Ak necháme bokom talianske a nemecké divadelné spoločnosti hosťujúce v Prešporku pred rokom 1776, pričom išlo často o vysoko profesionálne súbory[3], badáme, že prvým komplexným a kvalitatívne vyšším prejavom

[2] Porovnaj TANCER, Jozef – MANNOVÁ, Elena: Od uhorského patriotizmu k menšinovému nacionalizmu. Zmeny povedomia Nemcov na Slovensku v 18. a 19. storočí. In: KILIÁNOVÁ, Gabriela – KOWALSKÁ, Eva – KREKOVIČOVÁ, Eva (ed.): *My a tí druhí v modernej spoločnosti. Konštrukcie a transformácie kolektívnych identít.* Bratislava : Veda, 2009, s. 351 – 416.

[3] CESNAKOVÁ-MICHALCOVÁ, Milena: *Premeny divadla.* Bratislava : Veda, 1981, s. 17 – 30.

zbornik2011.indb 36 28.07.2011 16:27:16

„vôle k divadlu“ (tento pojem budeme používať častejšie) bola vôľa po stálej spoločnosti a stálej divadelnej budove, ako ju prejavili spomínaní šľachtici.

Erdödy a Csáky sa približne v rovnakom čase, ale rôznym spôsobom pokúšali realizovať divadelné ambície Prešporka. Dňa 23. októbra 1760 podpísali šľachtici Christoph Erdödy, Eudemio Castiglione a Nikolaus Forgách s mestskou radou zmluvu o prenájme priestorov v Zelenom dome (Grünes Stübel) na účel prevádzkovania divadla. Cieľom bolo zjavne napodobňovanie životného štýlu cisárskej metropoly. V rokoch 1785 – 1788 pôsobila v Prešporku spoločnosť Johanna Nepomuka Erdödyho, ktorá v paláci na Ventúrskej ulici naštudovala za štyri roky päťdesiattri operných diel talianskych, francúzskych a nemeckých autorov.[4] Erdödy svojej spoločnosti povolil aj účinkovanie v Mestskom divadle, čím sa dosah a funkcia divadla podstatne rozšírili. Z dnešného pohľadu by sme v tomto prípade len veľmi ťažko vedeli určiť hranicu medzi šľachtickým divadlom a verejným divadlom nastupujúceho meštianstva. Spoločnosť uvádzala diela Josepha Haydna, Wolfganga Amadea Mozarta, Giuseppeho Gazzanigu, Carla von Dittersdorfa a iných. Erdödyho spoločnosť bola, čo sa celouhorského významu týka, druhou najvýznamnejšou divadelnou spoločnosťou po Esterházyho spoločnosti, ktorá sídlila v Eszterháze a hosťovala aj v Prešporku. Ale Esterházyho divadlo bolo vo svojej sociokultúrnej funkcii šľachtickým divadlom.

Csákyho ambície boli vyššie. V roku 1776 presadil na mestskom pozemku (na mieste dnešnej Historickej budovy SND) postavenie verejnej divadelnej budovy, prevažne z vlastných zdrojov, pričom „hlavou“ podnikania bol on sám. Časovo sa jeho aktivity prelínali s Erdödyho aktivitami, ale na rozdiel od Erdödyho bol v prvom rade podnikateľom s divadelnou budovou, ktorú prenajímal divadelným spoločnostiam. Toto divadlo, aj keď sa nachádzalo na teritóriu mesta, čiže bolo jasne napojené na sociokultúrny priestor *polis* a jeho návštevníkmi boli prevažne mešťania, zachovávalo ešte určité šľachtické privilégiá. Prenajímatelia kamennej budovy, veľmi často zvučné divadelnícke mená tej doby ako Karl Wahr, Emanuel Schikaneder, Christoph Seip, Franz Stöger, Maximilian Scholl, Johann Kurz (Kurtz) a ďalší, s týmto faktom zápasili, pretože ich ekonomicky obmedzoval značný počet dlhodobo rezervovaných miest (lóží) pre privilegovaných návštevníkov divadla, za ktoré sa nevyberalo vstupné. Tieto obmedzenia takisto prispeli k tomu, že viacerí skrachovali.[5] Aj feudálny daňový systém vyžadoval od prevádzkovateľov divadla platenie daní, kým šľachtici (majitelia budovy) boli od týchto pozemských nepríjemností ušetrení. Pritom sa nič nemení na tom hlavnom: že prvotnú vôľu k divadlu prejavila elitná, možno elitárska skupina s privilegovaným postavením. Tento problém sa čiastočne vyriešil

[4] Tamže, s. 31.

[5] Tamže, s. 22.

zbornik2011.indb 37 28.07.2011 16:27:17

po roku 1800[6], keď sa divadlo dostalo pod správu mesta, ktoré v roku 1812 poverilo šľachtické komitáty na čele s barónom Perényim, aby oživili divadelný život v meste.[7] Neskôr sa vytvorili nové pravidlá prenájmu a prevádzkovania budovy, čím sa stalo divadlo rýdzo meštianskou záležitosťou.

O sto rokov neskôr, v 80. rokoch 19. storočia, registrujeme v dejinách divadelníctva v Prešporku ďalší začiatok s jednoznačnou vôľou k divadlu, ktorej výsledkom sa stane nová budova Mestského divadla, postavená na mieste starej, csákyovskej – dnešná Historická budova Slovenského národného divadla. Municipálny výbor mesta sa odvolával na neúnosnú situáciu s budovou starého divadla, ktorá už nevyhovovala bezpečnostným štandardom svojej doby. Impulzom bol aj ničivý požiar viedenského divadla Ringtheater v roku 1881. Po určitom váhaní a na výslovné naliehanie uhorského ministerského predsedu Kálmána Tiszu sa mesto Pressburg, resp. teraz už hlavne Pozsony, rozhodlo postaviť reprezentatívnu budovu z architektonickej dielne „veľkovýrobcov" divadelných budov Ferdinanda Fellnera a Hermanna Helmera, ktorí v tom čase stavali divadlá od Zürichu až po Odesu. Posledná tretina devätnásteho storočia sa vyznačovala náhlym rozmachom nových divadelných budov v strednej Európe, ktoré divadlu, ale aj dotyčným mestám pomáhali budovať si nový, honosnejší status. Umelecká kultúra, ktorú vtedy v meste v prevažnej miere zastupovalo divadlo, sa tešila spoločenskému oceneniu. Divadlo musí svoju opodstatnenosť a životaschopnosť v každej dobe dokazovať, pričom si musí nájsť jasného partnera v diváckom zázemí, ktoré umenie bytostne potrebuje.

Kým v roku 1776 vôľu prejavila šľachta, o sto rokov neskôr je situácia podstatne odlišná, lebo vôľu prejavili mešťania prostredníctvom Municipálneho výboru. Národnostné spory a rozbroje sa ešte neprejavovali. O tom svedčil aj dvojnápis na priečelí nového stánku Tálie: „Városi színház – Stadtheater". Ale práve v roku 1886, v čase dokončovania a otvorenia nového divadla, sa v bratislavskom divadelníctve prvýkrát zreteľne objavuje prvok maďarizácie, aj keď nepriamo a pod pláštikom podpory výstavby novej budovy. Bol to prvý zásah do bratislavských divadelných záležitostí zo strany ústrednej moci v Budapešti. Otváranie novej budovy 22. septembra 1886 sa využilo na propagandistické ciele. Národná opera *Bánk bán* z pera Ferenca Erkela v interpretácii budapeštianskej opery za prítomnosti autora, ktorý dirigoval prvé dejstvo, kým jeho syn Sándor dirigoval druhé a tretie. Kvetnaté príhovory prevažne v maďarskom jazyku[8], výzdoba mesta trikolórami a nezaradenie žiadneho divadelného diela nemeckej alebo

[6] PORTISCH, Emil: *Geschichte der Stadt Pressburg – Bratislava.* Bratislava : Commissionsverlag S. Steiner Venturgasse, 1933, s. 247. Cesnaková-Michalcová uvádza rok 1796; por. CESNAKOVÁ-MICHALCOVÁ, M.: c. d., s. 138.

[7] CESNAKOVÁ-MICHALCOVÁ, M.: c. d., s. 138.

[8] Dlhý kvetnatý príhovor Móra Jókaiho napriek maďarizačným úmyslom organizátorov nebol v súlade s očakávaním. Jókai v ňom kritizoval pomery v uhorskej spoločnosti a kultúre.

zbornik2011.indb 38 28.07.2011 16:27:17

rakúskej proveniencie do slávnostného ceremoniálu bolo tvrdým gestom voči tradíciám, ktorých nositeľmi boli nemeckí starousadlíci. „Divadlo sa pomaly ale iste stáva platformou politického boja. Lebo maďarizácia kultúry naráža na hranice prispôsobivosti prešporských Nemcov, ktorí začali byť nespokojní s obmedzovaním priestoru pre nemecké divadlo. Nemci čoraz častejšie kritizujú maďarské predstavenia, nie kvôli maďarčine, ale pre ich – ako hovoria – nízku kvalitu."[9]

Maďarizácia sa prejavovala v meste v rokoch 1886 – 1918 prevažne v rozbrojoch pri rozdeľovaní sezóny v divadle medzi nemecké a maďarské spoločnosti, pričom postupným skracovaním a znevýhodnením nemeckej sezóny a predlžovaním maďarskej, nehľadiac na kvalitu a preferencie diváckeho zázemia, sa postupne presadzovala maďarská dominancia. Až v roku 1918 padol návrh na vytvorenie národného divadla (maďarského) so stálym súborom, kde by už nemecké divadlo nemalo jasne vymedzený priestor.[10] Tento návrh sa už nerealizoval, lebo ho predbehli udalosti revolučných spoločenských a štátoprávnych zmien v roku 1919.

Tretím veľkým divadelným začiatkom v Bratislave bol vznik Slovenského národného divadla v roku 1920. Profilácia identity bezprostredného kultúrneho zázemia novej divadelnej inštitúcie a prejav jeho vôle boli v tomto prípade asi najmenej jasné. Vznik SND bol skôr naplnením ambícií celoštátnej politickej moci v novovzniknutej Československej republike. Po rozpade monarchie „neštátotvorné" národnosti v Československu neboli v takej situácii, že by mohli požadovať právo na kultúrne, a už vôbec nie politické sebaurčenie. To platilo aj pre Nemcov a Maďarov starobylého Prešporka. Prešporské obyvateľstvo, tradičné divácke zázemie mesta, nebolo nadšené pričlenením mesta k novému štátnemu útvaru, ktoré v tom čase ešte nebolo ani medzinárodnoprávne potvrdené (*Trianonská mierová zmluva* zo 4. júna 1920). Aby sme ozrejmili spoločenský kontext divadla, musíme si pripomenúť základné spoločenské udalosti prevratu. Vstup legionárskych vojsk na Nový rok 1919 síce nebol ani vítaný, ani považovaný za oslobodenie, ale pôsobil ako určitá úľava po trojmesačnom bezvládí, prinajmenšom pacifikoval rabujúce gangy s boľševickou rétorikou. V tom čase sa ešte nepredpokladalo, že bude Prešporok natrvalo začlenený do nového štátu. Očakávalo sa medzinárodné riešenie, prípadne referendum, ktoré sa neskôr, v roku 1921, realizovalo v rámci Uhorska len v prípade Šopronu (Ödenburgu) pri pokuse začleniť toto mesto do rakúskej krajiny Burgenland. Čo sa týka národnostného zloženia, v Prešporku podľa posledného sčítania ľudu pred prevratom z roku 1910 žilo až 82%

[9] ZVARA, Vladimír : Hudba a hudobné divadlo v Bratislave pred prvou svetovou vojnou a po nej. In: CHALUPKA, Ľubomír (ed.): *Príspevky k vývoju hudobnej kultúry na Slovensku*. Bratislava : STIMUL, 2009, s. 74 – 75.

[10] LASLAVÍKOVÁ, Jana: *Mestské divadlo v Prešporku v rokoch 1886 – 1920*. Dizertačná práca. Bratislava : FF UK, 2009, s. 148.

zbornik2011.indb 39 28.07.2011 16:27:17

obyvateľov s maďarským, respektíve nemeckým materinským jazykom, ktorí sa jednoznačne hlásili k uhorskej štátnosti. Ani zvyšných 18% prevažne slovenského obyvateľstva neprejavilo dôraznejšie emancipačné túžby. Nové poriadky veľká väčšina starousadlíkov vnímala ako cudziu moc českých „dobyvateľov".

Situácia sa vyhrotila po 4. februári, keď sa začala inštalovať československá štátnosť a štátna symbolika v podobe rituálu slávnostného príchodu Vavra Šrobára, ministra s plnou mocou pre správu Slovenska, do Prešporku. Generálny štrajk, ktorý 12. februára prerástol do demonštrácie za právo na sebaurčenie aj pre obyvateľov tohto mesta, sa skončil streľbou legionárov do demonštrantov na Tržnom námestí (dnes Námestie SNP). O život prišlo deväť ľudí, medzi nimi jedna žena, ťažko ranených bolo dvadsaťtri, ľahko ranených šesťdesiattri osôb. V deň pohrebu obetí bol zastrelený štrnásťročný chlapec, lebo československému legionárovi sa zdalo, že mu dieťa ukázalo zadnú časť tela.[11] Ak tieto krvavé udalosti vnímame v súvislostiach s viacerými podobnými udalosťami 4. marca 1919 v Čechách (Kadaň, Karlove Vary, Liberec atď.), kde sa do demonštrujúcich za podobné ciele strieľalo tiež a obetí bolo viacnásobne viac, badáme, že „neštátotvorné" národy (národnosti) v tom čase emocionálne neprijali a z psychologického hľadiska ani nemohli prijať Československo za svoju vlasť. Premenovanie mesta z Prešporka na Bratislavu bez konzultácií s mestským zastupiteľstvom a obyvateľmi priamym naoktrojovaním z Prahy, ale ani nekultúrny akt rozpustenia prešporskej Alžbetínskej univerzity a postavenie jej bývalého profesorského zboru pod policajný dozor veru neboli ústretovými gestami voči pôvodnému obyvateľstvu.[12]

Divadlo sa v tejto spoločenskej situácii ocitlo v nezávideniahodnej situácii a muselo reagovať nielen na úplne odlišnú spoločenskú situáciu, ale aj na postupnú, ale relatívne rýchlu premenu etnickej štruktúry diváckeho zázemia. Nemecká a maďarská spoločnosť pretrvali aj po roku 1919 až do definitívneho konca v roku 1945. Nemecká divadelná spoločnosť Paula Blasela a maďarská spoločnosť Károlya Polgára museli rátať s novými československými divadelnými ambíciami, ktoré sa veľmi skoro prejavili aj politicky – vznikom nového československého súboru pod názvom Slovenské národné divadlo. Divadlo sa stalo pre nových reprezentantov moci veľmi dôležitým prostriedkom na poslovenčovanie Prešporka – Bratislavy.

Pri porovnávaní vzniku národných divadiel badáme, že kým pražské, záhrebské či budapeštianske vznikali v deväťnástom storočí v atmosfére určitej národnej exaltovanosti, ktorá okrem iného dokázala strhnúť nemalú časť obyvateľstva k finančným príspevkom a viedla k celospoločenskému kultúrnemu vypätiu pri vyjadrení vôle k divadlu, bratislavský príklad bol

[11] Porovnaj VARGHA, Erzsébet: *Pozsony.* Bratislava : Madách – Posonium, 1995.

[12] LUTHER, Daniel: Z *Prešporka do Bratislavy.* Bratislava : Marenčin PT, 2009, s. 18 – 26.

zbornik2011.indb 40 28.07.2011 16:27:17

odlišný práve v tom, že nemal reálne spoločenské zázemie a iniciatíva prišla z pražskej centrály moci. Plnohodnotné spoločenské zázemie v divadelnom zmysle slova mal len nemecký súbor, maďarský sa opieral vždy o „maďarizačné barličky" vo forme štátnych dotácií z Budapešti, kým slovenské profesionálne ani ochotnícke divadelné ambície sa v Prešporku viditeľne neprejavili. Ochotnícke divadlá v Turčianskom Sv. Martine a Liptovskom Sv. Mikuláši[13] nemali na slovenské obyvateľstvo Prešporka nijaký vplyv, lebo slovenské obyvateľstvo mesta sa viditeľne nestotožňovalo s národným prebudením Slovákov, ktoré sa šírilo zo severných oblastí Uhorska (dnešného Slovenska). K potrebe divadla sa jednoznačne hlásilo iba nemecké a maďarské obyvateľstvo. Maďarizačné tlaky sa v Prešporku sústreďovali predovšetkým na nemecké divadlo a nemeckú kultúru, aj keď jej neprajnosť a vedľajšie efekty pocítili aj ostatné národnosti. Napriek tomu sa slovenské obyvateľstvo mesta nikdy nepokúsilo o kultúrne sebavymedzenie v podobe založenia vlastného divadelného súboru.

SND vzniklo v podobe akciovej spoločnosti Družstvo SND predovšetkým z vôle dvoch ľudí: Jaroslava Kvapila a Vavra Šrobára. Družstvo SND hospodárilo od začiatku so štátnymi dotáciami z pražského ministerstva školstva a národnej osvety (MŠaNO), ktorých výška však kolísala a bola na podstatne nižšej úrovni ako dotácie pražskému Národnému divadlu. „Štátne orgány a práve vznikajúce Družstvo SND sa prelínali v dvoch osobách Jaroslava Kvapila ako ministerského radcu v pražskom MšaNO (a súčasne člena výboru Družstva SND) a Vavra Šrobára, ministra s plnou mocou pre správu Slovenska (a predsedu výboru Družstva SND)."[14] Z tohto faktu vyplýva, že divadlo vzniklo v pražskej centrále skôr, než sa Družstvo SND dokázalo etablovať, získať podielnikov a prebudiť v československej verejnosti Bratislavy záujem o divadlo.

Dôležitým dátumom sa stal 27. september 1919, keď Jaroslav Kvapil na MŠaNO poveril Bedřicha Jeřábka, principála Východočeskej divadelnej spoločnosti z Hradca Králové, otvorením divadelnej činnosti v Bratislave. Výber spoločnosti nebol náhodný, lebo Jeřábek v lete 1919 realizoval veľký zájazd po slovenských mestách, preto relatívne dobre poznal „terén". Napriek tomu Kvapil týmto výberom nemohol byť až taký nadšený. „Skúsený divadelník Jaroslav Kvapil nemohol nepoznať hodnoty Jeřábkovej divadelnej spoločnosti v kontexte vtedajšieho českého divadla. ... Pravda, do budúcnosti sa so súborom Bedřicha Jeřábka nerátalo. Použili ho vo vhodnej chvíli na začiatku procesu SND."[15]

---

[13] Porovnaj ČAVOJSKÝ, Ladislav – ŠTEFKO, Vladimír: *Slovenské ochotnícke divadlo 1830 – 1980.* Bratislava : Obzor, 1983.

[14] LAJCHA, Ladislav: *Dokumenty SND I. Zápas o zmysel a podobu SND.* Bratislava : Divadelný ústav, 2000, s. 8.

[15] Tamže, s. 8.

zbornik2011.indb 41 28.07.2011 16:27:17

Nie prvoradý divadelný podnikateľ Jeřábek to však v trojjazyčnom meste nemal ľahké, lebo ho poverili vybudovať československé divadlo v meste bez československého diváckeho zázemia a za bojkotu starousadlíkov, ktorí sa dlho zdráhali akceptovať „cudzie" divadlo. Ani profesionálne slovenské divadelníctvo nemohlo byť vytvorené *ex nihilo*. Absurdita pozostávala práve zo „stvorenia" slovenského divadla českým súborom v meste s vyspelou nemeckou, ale čiastočne aj maďarskou divadelnou kultúrou, ktorého chronickým dvadsaťročným problémom bolo jeho poslovenčovanie, často v konflikte s českým súborom, pričom však od začiatku nieslo honosný názov: Slovenské národné divadlo.

Problém malých osobností je v tom, že k veľkým úspechom im vždy chýba nejaká „maličkosť". Vždy sú to údajne možnosti, financie, prajnosť osudu a pod., nikdy nie nedostatok talentu. Jeřábek ako režisér, herec a divadelný podnikateľ z tohto hľadiska nebol výnimkou. Ako vynikajúci praktik divadelnej prevádzky však dokázal naštartovať divadelný organizmus, vybaviť formality a šikovne využiť politickú situáciu. Organizačne a prevádzkovo pripravil prvé sezóny, aj keď sa mu pritom hromadili problémy rôzneho druhu a musel si vystačiť bez skutočnej podpory diváckeho zázemia. Správa o stave divadla, vypracovaná úradníkom ministerstva Jozefom Folprechtom, apeluje na vedenie ministerstva a sprostredkovane na Výbor Družstva SND: „Bylo by zajisté velmi potěšitelné, kdyby ste v slovenském obecenstvu na Slovensku dovedl vzbuditi větší zájem o divadlo, čili kdyby myšlenka SND stala se opravdu myšlenkou národní na Slovensku."[16]

Na druhej strane ale musíme pripomenúť, že v počiatočnej fáze malo založenie československého divadla v Bratislave mohutnú politickú a finančnú podporu. Politické ciele boli neodškriepiteľné a finančná podpora, ktorú nemecký a maďarský súbor nedostávali, bola pre SND veľkou výhodou. V roku 1922 sa situácia podstatne zmenila pod vplyvom zlého hospodárenia Družstva SND a samotného Jeřábka, ktorý napokon z funkcie odstúpil, ale aj pod vplyvom úsporných opatrení MšaNO. Prispel k tomu najmä nastupujúci šetrný minister financií Rudolf Bechyně, ktorý neúprosne vyžadoval presné finančné vyúčtovania.[17] Ale najväčším problémom bola absencia divadelnej osobnosti na čele súboru, ktorá by dokázala vytýčiť smerovanie, vytvoriť štýl a odôvodniť zmysel divadla.

Napriek tomu divadlo počas prvej štvormesačnej sezóny uviedlo 22 operných premiér a 57 predstavení. Pod pojmom premiéra sa v tom čase rozumelo uvedenie existujúcej produkcie z repertoáru Jeřábkovej spoločnosti, spravidla v českom jazyku, s novým hudobným naštudovaním,

[16] *Správa referátu MŠ a NO Prezídiu MŠ a NO v Prahe o stave Slovenského národného divadla zo dňa 21. októbra 1921.* In: LAJCHA, L.: c. d., s. 227.

[17] *Správa referátu MŠ a NO o kríze SND v Bratislave pre MŠ a NO v Prahe zo dňa 26. marca 1923.* In: LAJCHA, L.: c. d., s. 253.

zbornik2011.indb 42 28.07.2011 16:27:17

ale v starých kostýmoch, scénických dekoráciách a aranžmánoch. Réžia bola napokon skôr prácou „regulovčíka“, ktorý dohliada na to, aby sa protagonisti a zbor na scéne a v zákulisí nezrážali. O koncepčnej réžii sa v tom čase nedá hovoriť. S podobnými problémami sa borila aj činohra, ktorá sa skladala prevažne z druhoradých českých hercov, ktorí sa, pochopiteľne, nechceli učiť po slovensky a snažili sa čo najskôr vrátiť do divadiel v Čechách a na Morave. Problémom bol aj veľký nedostatok slovenskej dramatickej literatúry, ktorá sa veľmi skoro obohrala; prvý významnejší moderný slovenský autor Ivan Stodola sa predstavil až v roku 1926 s hrou *Náš pán minister.* Preto bola dramaturgia odkázaná na repertoár českého provinčného divadla, s českými hercami a prevažne českými prekladmi svetových autorov (William Shakespeare, Romain Rolland, Victorien Sardou, Anton Pavlovič Čechov, Josef Kajetán Tyl, Alois a Vilém Mrštíkovci, Alois Jirásek).

Ak sa teraz trochu bližšie pozrieme na tradície divadla uvádzaného v nemčine a maďarčine, zistíme, že sa v Prešporku – Bratislave vyvíjali značne odlišne a stáli na odlišnom kvalitatívnom stupni. Nemecké divadlo zažilo v posledných rokoch monarchie veľký rozkvet pod vedením Paula Blasela (1903 – 1919). Blasel pochádzal z divadelníckej rodiny, jeho matka bola herečka a strýko Carl bol spevák a riaditeľ divadiel Theater in der Josefstadt a Carltheater vo Viedni. Pred svojou prešporskou érou prevádzkoval divadlá v Salzburgu, Ulme, Innsbrucku, Budapešti, ale pôsobil aj v Moskve či Amsterdame.[18] Do Prešporka prišiel zo Salzburgu a popri prešporskom divadle sa podujal paralelne prevádzkovať aj divadlo v Šoproni. Od roku 1906 začal uvádzať predstavenia aj v letnom divadle Aréna na pravom brehu Dunaja. Prvá sezóna od 17. januára do 7. mája 1903 bola podľa zistení J. Laslavíkovej repertoárovo totožná s jeho poslednými salzburskými sezónami.[19] Charakteristické pre Blasela bolo zo začiatku preferovanie činoherných titulov, a to nielen zaručene úspešných bulvárnych frašiek, ale aj hodnotných klasikov a súčasníkov (Friedrich Schiller, William Shakespeare, August Strindberg, Hugo von Hofmannstahl, Oscar Wilde, Gerhart Hauptmann atď.). Okrem toho uvádzal aj literárne večery, kde sa prezentovali súčasníci, ktorých diela by sa nedali „rentabilne“ uviesť viackrát (A. Schnitzler, E. Brüll a O. E. Hartleben).[20] V roku 1906 sa založil stály orchester, ktorý podstatne zjednodušil uvádzanie operných a spevoherných predstavení. Blasel uvádzal klasický operný repertoár (Richard Wagner, Carl Maria von Weber, Ludwig van Beethoven, Giuseppe Verdi a pod.) a operety (Emmerich Kálmán, Franz Lehár, Franz von Suppé a i.), ktoré ekonomicky „podržali“ operu. Blasel bol tým prešporským divadelným riaditeľom, ktorý najviac pocítil účinky maďarizácie. Nemecká sezóna sa postupne skracovala

[18] LASLAVÍKOVÁ, J.: c. d., s. 111.

[19] Tamže, s. 112.

[20] Tamže, s. 112.

zbornik2011.indb 43 28.07.2011 16:27:17

a bolo jej pridelené z hľadiska návštevnosti nepriaznivejšie obdobie letných mesiacov, keď sa už chodí viac do prírody než do divadla. V Prešporku bolo, ak nerátame talianske operné spoločnosti, dlhodobo výlučne nemecké divadlo. Prvá nemecko-maďarská spoločnosť sa objavila v roku 1802 (Spoločnosť Johanna Josefa Nouseula) a prvá maďarská spoločnosť v roku 1820 (Spoločnosť Dávida Kilényiho).[21] Ešte aj po otvorení novej budovy v roku 1886 trvala nemecká sezóna šesť mesiacov, kým maďarská len tri mesiace. V roku 1906 trvala nemecká sezóna ešte stále šesť mesiacov, maďarská takisto šesť mesiacov, vrátane prevádzkovania letného divadla Aréna na pravom brehu Dunaja (apríl, máj, jún, júl, august, september). Ale v roku 1912 už nemecká sezóna trvala iba tri mesiace (apríl, máj, jún) a po vypuknutí prvej svetovej vojny len dva mesiace.[22]

Po prevrate v roku 1918 sa Blasel napriek plánom, ktoré mal do budúcnosti, rozhodol predčasne opustiť Prešporok. O prevádzkovanie nemeckej sezóny sa vo výberovom konaní uchádzali Raoul Mader, intendant budapeštianskej opery a riaditeľ Volksoper vo Viedni, človek s výbornými medzinárodnými kontaktmi, a brniansky divadelný podnikateľ Rudolf Beer, ktorý sa napokon po odstúpení Madera stal aj riaditeľom nemeckého divadla.

Rudolf Beer nebol začiatočník, naopak, spolu s Maxom Reinhardtom bol jeden z popredných nemeckých divadelných riaditeľov v regióne. Popri bratislavskom súbore (1919 – 1924) bol intendantom nemeckého divadla v Brne (1918 – 1921) a viedenského Raimundtheater (1921 – 1924). V rokoch 1924 – 1932 viedol viedenské divadlo Volkstheater a po odstúpení Maxa Reinhardta bol krátky čas (1932 – 1933) riaditeľom slávneho berlínskeho divadla Deutsches Theater (jeho odchod bol, rovnako ako Reinhardtov, podmienený rasovými dôvodmi). Uvádzal špičkových súdobých nemeckých autorov, ako boli Frank Wedekind, Georg Kaiser a Ferdinand Bruckner. Vo februári 1920, čiže bezprostredne pred otvorením prvej sezóny SND, pripravil jednomesačnú opernú sezónu, v rámci ktorej uviedol predstavenia od Alberta Lortzinga, Giuseppeho Verdiho, Pietra Mascagniho, Ruggera Leoncavalla až po Wagnerovho *Siegfrieda* a *Valkýru*. *Valkýra* bola posledným slávnostným predstavením 29. februára 1920, v predvečer otvorenia SND. Skoro v každom predstavení spievali titulné postavy sólisti zo Štátnej opery vo Viedni. Ak k tomu prirátame pravidelné hosťovania viedenských divadiel Burgtheater, Raimundtheater, Theater in der Josefstadt (s Reinhardtovými inscenáciami), v ktorých vystupovali legendárne postavy nemeckého divadla Alexander Moissi, Gisela Werbezirková, Max Pallenberg, súrodenci Thimigovci či Hansi Nieseová, vidíme, že bratislavský divák bol konfrontovaný so špičkovými udalosťami nemeckého divadelného života.

[21] CESNAKOVÁ-MICHALCOVÁ, M.: c. d., s. 138.

[22] LASLAVÍKOVÁ, J.: c. d., s. 115, 119, 122.

zbornik2011.indb 44 28.07.2011 16:27:17

Podstatne iná bola situácia v maďarskom divadle. Počas Blaselovej éry sa na scéne Mestského divadla vystriedali štyria riaditelia maďarského súboru: Mihály Szendrey, Péter Andorffi, Kálmán Balla a Károly Polgár. Z nich bol najúspešnejší Polgár, ktorý svoj post zastával od roku 1911 a podarilo sa mu stabilizovať súbor po viacnásobnom neúspechu svojich predchodcov. Najväčšie problémy mal s návštevnosťou, ktorú riešil zadlžovaním súboru v podobe preplácania významných operných a operetných hviezd z Budapešti. Keďže si bol vedomý, že z politických dôvodov maďarské divadlo nemôže skrachovať, podarilo sa mu vytvoriť významnú éru operného a operetného divadla s hviezdami Operetszínházu a Kráľovskej opery z Budapešti. Uvádzal sa Verdi, Smetana (*Predaná nevesta* v maďarčine), súčasníci (Puccini, Leoncavallo, Mascagni), ako aj operety Lehára a Kálmána. V roku 1920 sa pokúsil ešte o koncesiu v Mestskom divadle, ale neuspel, lebo komisia nebola presvedčená o jeho lojálnosti k novému štátu. Napokon koncesiu získal slabší Ödön Faragó, ktorý mal za sebou síce bohatú minulosť prevádzkovateľa divadelných súborov v Košiciach, Brašove, Kluži, Segedíne, ale kvalitatívne sa Polgárovi nemohol rovnať. Pravdepodobne zavážila jeho vyššia miera prispôsobivosti k novým pomerom, keď začal uvádzať české opery v maďarských prekladoch, uviedol Kvapilovu hru *Oblaky* (J. Kvapil bol v tom čase ministerským radcom MŠaNO) a neskôr Čapkovu *R. U. R.*

V tejto konkurencii novozaložené československé divadlo nemohlo kvalitatívne držať krok. Starousadlíci už len z politických dôvodov neakceptovali kultúru novej štátnosti a chápali divadlo ako dôležitý prostriedok dobývania mesta. Z ich pohľadu bolo založenie SND iba aroganciou novej moci, ktorá medzi kvalitné súbory násilím vsadila „český" provinčný ansámbel. Jeřábek v tejto situácii vydržal iba do roku 1922. Jeho pôsobenie vystriedalo kolektívne vedenie Družstva SND, ktoré je v dejinách divadla považované celkovo za prvú vážnu krízu. „Vláda Družstva" bola odstrašujúcim príkladom kolektívnej (ne)zodpovednosti pri vedení súboru, ktorá *de facto* doviedla SND do finančného bankrotu a umeleckého marazmu.

Divadlá vo všeobecnosti nevznikajú svojím administratívnym založením, vytýčením repertoáru, odohratím prvých predstavení, ale získaním Ducha tvorivosti, ktorú vie zabezpečiť iba výnimočná Osobnosť, schopná determinovať divadlo, vyjadriť jeho zmysel a vytvoriť štýl. Slovenské národné divadlo malo to šťastie, že sa objavila osobnosť, ktorá, aj keď bola z politických dôvodov neželená z každej strany, dokázala zohrať kľúčovú úlohu pri jeho duchovnom vzniku. Oskar Nedbal nastúpil do funkcie riaditeľa SND ako súkromný podnikateľ z poverenia Družstva SND a za výdatnej morálnej podpory Jaroslava Kvapila z MŠaNO v auguste 1923. Jeho nástup do funkcie sprevádzali všetky možné a nemožné obštrukcie najvyšších akademických

zbornik2011.indb 45 28.07.2011 16:27:17

autorít vtedajšieho Československa[23] a komunálnych politikov v Bratislave, ktorí v ňom videli zradcu národa, rakúskeho umelca, neprijateľného pre „národné poslanie“ kultúry, a nie umelca svetového mena, ktorý obstál na popredných svetových scénach. Ale Nedbal, stojaci nad vecou, neprajnosť československého prostredia prekonal, dokázal sa dohodnúť s nemeckým a maďarským súborom na rozdelení sezóny a podarilo sa mu prelomiť bojkot starousadlíkov, ktorých si postupne získal ako svojich stálych divákov operných a baletných predstavení. Divadlo začalo postupne získavať opodstatnenie.

Málokde v Európe sa dejiny divadla odohrávali na jednom javisku v štyroch súboroch a v štyroch jazykoch (nemeckom, maďarskom, slovenskom a českom) ako v medzivojnovej Bratislave. Divadelný život mesta bol jedinečný, odzrkadľujúci jeho komplikované dejiny a vzájomné súžitie troch národov (národností), ktoré pretrvalo až po etnické purifikácie v rokoch 1938, 1942 – 1944 a 1945 – 1946. Výklad dejín slovenského divadla bez širšieho kontextu a komplexného skúmania vzájomných vplyvov súborov spôsobil nemalé kultúrne škody v podobe heroizácie druhoradých, umelecky slabších výkonov a zamlčovania nadpriemerných vypätí. Vytvárali sa emotívne mýty a legendy o preferovanom súbore. Slovenskí teatrológovia, s výnimkou Mileny Cesnakovej-Michalcovej, Ladislava Lajchu a Jany Laslavíkovej, skúmali dejiny slovenského súboru laboratórne vo „vákuu“, pričom sa nezaoberali divadelnými súvislosťami „neštátotvorných národov“, aj keď ich prínos do divadelného života mesta bol veľmi výrazný.

Ak sme si pripomenuli tri pomyselné začiatky a porovnali ich z hľadiska (ne)vyjadrenia vôle k divadlu, musíme spomenúť aj súčasnosť, ktorá analogicky, aj keď nedôsledne, pripomína stav z roku 1920. Otvorenie Novej budovy SND 14. apríla 2007 už v etnicky jednoliatej Bratislave a v suverénnej, demokratickej Slovenskej republike nedalo jednoznačný signál na nový začiatok, ktorý by potvrdzoval spoločenskú potrebu tejto prvej scény v štáte. Pokusy o predaj budovy grécko-americkému podnikateľovi a neskôr prevádzkovanie budovy prostredníctvom podnikateľskej správcovskej spoločnosti[24] boli dôkazom toho, že podnikateľské zámery stáli na vyššom stupni v hierarchii hodnôt než hodnoty národného divadla. Na druhej strane sa však objavili aj protesty hŕstky divadelníkov a skromnej časti kultúrnej verejnosti, ktoré prispeli k prekazeniu týchto podnikateľských zámerov, negujúcich postavenie divadelníctva, ako aj kultúry samej osebe.

---

[23] Svedčia o tom intervenčné listy prof. Dobroslava Orla, ako aj prítomnosť a odsudzujúce prejavy Zdeňka Nejedlého a Vladimíra Helferta na veľkom „antinedbalovskom“ zhromaždení v Župnom dome v Bratislave 28. februára 1923, ktoré malo zabrániť Nedbalovmu nástupu do funkcie. Porovnaj LAJCHA, L.: c. d.

[24] Porovnaj napríklad http://www.sme.sk/c/1865875/assimakopoulos-o-budove-snd-je-to-biely-slon.html a http://www.sme.sk/c/2521893/ministerstvo-nazor-snd-neberie.html.

zbornik2011.indb 46 28.07.2011 16:27:17

Aby sme naše úvahy zhrnuli, opodstatnenosť divadla v *polis* je daná samotnou vôľou k divadlu, ktorá predpokladá jasného tvorcu a jasného adresáta. Kým sa záujmy oboch stretnú, vládne v divadle provizórium, ktoré často trvá najdlhšie.

LITERATÚRA

CESNAKOVÁ-MICHALCOVÁ, Milena: *Premeny divadla.* Bratislava : Veda, 1981.

ČAVOJSKÝ, Ladislav – ŠTEFKO, Vladimír: *Slovenské ochotnícke divadlo 1830 – 1980.* Bratislava : Obzor, 1983.

LAJCHA, Ladislav: *Dokumenty SND I. Zápas o zmysel a podobu SND.* Bratislava : Divadelný ústav, 2000.

LASLAVÍKOVÁ, Jana: *Mestské divadlo v Prešporku v rokoch 1886 – 1920*. Dizertačná práca. Bratislava : FF UK, 2009.

LUTHER, Daniel: Z *Prešporka do Bratislavy.* Bratislava : Marenčin PT, 2009.

PORTISCH, Emil: *Geschichte der Stadt Pressburg – Bratislava.* Bratislava : Commissionsverlag S. Steiner Venturgasse, 1933.

TANCER, Jozef – MANNOVÁ, Elena: Od uhorského patriotizmu k menšinovému nacionalizmu. Zmeny povedomia Nemcov na Slovensku v 18. a 19. storočí. In: KILIÁNOVÁ, Gabriela – KOWALSKÁ, Eva – KREKOVIČOVÁ, Eva (ed.): *My a tí druhí v modernej spoločnosti. Konštrukcie a transformácie kolektívnych identít.* Bratislava : Veda, 2009, s. 351 – 416.

VARGHA, Erzsébet: *Pozsony.* Bratislava : Madách – Posonium, 1995.

ZVARA, Vladimír : Hudba a hudobné divadlo v Bratislave pred prvou svetovou vojnou a po nej. In: CHALUPKA, Ľubomír (ed.): *Príspevky k vývoju hudobnej kultúry na Slovensku*. Bratislava : STIMUL, 2009, s. 74 – 75.

SUMMARY

The Beginnings of Theatre and Musical Theatre in Pressburg-Bratislava in Context

The paper is an analysis of theatre history in multilingual town of Bratislava (before 1918 called Pressburg or Poszony). Theatre in Bratislava played an important role as a reflection of the town's cultural and ethnic structure, as well as political conflicts in the country. In the eighteenth century, theatres were established in an effort to approach the life in Vienna. Their establishers were members of higher nobility. Development of dramatic art in the nineteenth century was influenced by nationalistic trends and by the effort of the town to extend its influence over the theatre institutions. The Slovak National Theatre building in Bratislava was built in the 1880s for German and Hungarian theatre ensembles. Czech and later Slovak ensembles were found after 1918. The author further analyses the complicated genesis of the Slovak National Theatre and its struggle to find its own identity on the background of the disintegrated Austro-Hungarian monarchy.

zbornik2011.indb 47 28.07.2011 16:27:17

zbornik2011.indb 48 28.07.2011 16:27:17

Andrea Bokníková

Prínos Trnavskej skupiny (konkretistov): novátorstvo v básnickom zobrazení príbehov[1]

Básnická tvorba Trnavskej skupiny (konkretistov) znamená pre slovenskú poéziu dodnes sugestívny inšpiračný zdroj. Perióda jej existencie najpriamejšie zasahuje roky 1956 až 1973, no jej členovia si vytvorili poetiku natoľko osobitú, že stopy po nej možno nájsť v rukopisoch viacerých básnikov a poetiek, ktorí prišli po nich v nasledujúcich desaťročiach. Urobili tak z mužských perspektív básnikov, ktorými sú Ján Ondruš, Ján Stacho, Jozef Mihalkovič a Ľubomír Feldek, aj cez ženské hľadisko poetky, zastúpené Lýdiou Vadkertiovou (od roku 1973 používajúcou priezvisko Vadkerti-Gavorníková). Výrazne prispeli do podôb zmyslovej a imaginatívnej obraznosti, a to v polemike so schematickou literatúrou päťdesiatych rokov, v ktorej obrazy iba ilustrovali politickú ideu (aj keď ideologicky poplatné pasáže sa spočiatku vyskytli aj u nich, najmä u Feldeka a Stacha, ale to je zložitý problém, lebo režimom boli aj stíhaní). Použili pri tom voľný verš, ale aj viazaný, príznačný novotvarmi v rýme, keďže tradíciu nechceli celkom odmietnuť, ale pretvoriť. Ďalší ich prínos – novátorstvo v básnickom zobrazení príbehov – ostal menej povšimnutý. Prejavil sa okrem iného dvoma znakmi. Sú nimi obrazná, až ornamentálna uvádzacia veta a obrazný dialóg s fantazijnými – čudesnými či bizarnými – replikami.

Novátorstvo zobrazení príbehov členovia Trnavskej skupiny (konkretisti) uskutočnili cez zmenu prehovoru. Narušili sa u nich proporcie „scénického" zobrazenia, nastali posuny vo vzťahoch medzi postavou, vecami a prostredím. V obraznosti uplatnili viacvýznamovosť gest, nielen slov (pod gestom tu mám na mysli pohyb ľudského tela, ktorého obraz je v poézii náznakom postavy). Spoľahnutie sa na scenériu s postavami a ich rekvizitami, či už vecami alebo elementmi prírody, znamená čerpanie z neverbálnej komunikácie. Slová poézie u nich tlmočia obsahy, ktoré sú nevysloviteľné, či už sú to najhlbšie skryté pocity duše, alebo signály, ktoré o sebe ľudia dávajú druhým svojím konaním.

Viacvýznamovosť gest, nielen slov

Rané básne Ondruša (na základe ktorých za ním prišiel Mihalkovič v roku 1956, aby sa zoznámili) sa pre ostatných členov skupiny stali povzbudením na ceste za novým výrazom. Prekvapenie a vtip sa v nich nedosahuje vytváraním čudesných, až šokujúcich slovných spojení, ale cez záznam viacvýznamovosti gest a pohybov, ktoré tieto fenomény majú už v živote. Stačí ich iba pomenovať inak, než je bežné, a pomenovaním preniesť do

[1] Štúdia vznikla v rámci grantového projektu VEGA V – 11 – 110 – 00 *Reflexie slovenskej poézie*.

zbornik2011.indb 49 28.07.2011 16:27:17

veršov, akoby zdôrazňoval J. Ondruš. V jednej z jeho juvenílií púta našu pozornosť gesto s dvojakým významom:

„modré ruky,
rovnako si ich trieme vo vode
i nad ohňom“
(báseň Poetika, Mladá tvorba 1957, č. 8 – 9[2]*)*

Rovnaký pohyb (trenie) vykonávame rukami vo dvoch úplne odlišných situáciách, keď si ich umývame a keď si ich zohrievame nad plameňom. Prečo sú zobrazené ako „modré“? V odpovedi na to sa rysuje podobnosť zažívaná v bežnej skúsenosti: modré ruky, respektíve zmodrané môžu byť od zimy, v takom prípade si ich pod vodou zohrievame, a teda robíme to isté, čo nad plameňom. Detail gesta patrí do lyrického obrazu a zároveň ho možno brať ako zložku epického zobrazenia. Od ktorejkoľvek situácie nie je ďaleko k príbehu, ak sa napojí na posun v deji či na očakávanie ďalšieho sledu udalostí.

Práve Ondruš položil základy ich novátorskému zobrazeniu gest postáv, evokácie ľudí v inscenovanom priestore. (Od neho pochádza i obrazná uvádzacia veta, ktorá sa objavuje aj u ďalších členov skupiny). U konkretistov ide o opis náznakový, nie podrobný. Uplatnenie viacvýznamovosti gest vedie k tomu, že básne môžu pôsobiť ako slovný záznam nemého filmu. Zahĺbme sa do básne *Okolo matky* (Mladá tvorba, 1956, č. 2), vyjadrujúcej pietu rodiny:

„Prikryli všetko, aby nesadal hmyz pohľadov.

Odniesli potom, zložili, ako sa kladie na stôl misa,
aj zasypali ako hrniec s pokladom; a značia skrýš“

Keď subjekt oznamuje, čo robili s matkou ľudia, ktorí ju zaopatrili po jej skone, píše o nich v tretej osobe, slovesami označujúcimi gestá, pričom nie je dôležité, kto presne boli „oni“: podstatné je, že tými istými gestami, akými prenášali a pochovávali matku, robievajú aj úplne protikladné činnosti – užitočné, späté s pohodou aj s radosťou (prenášanie riadu, skrývanie niečoho cenného). Popri odlišnosti vyniká niečo spoločné. Pochovávanie matky je

2 Všetky uvedené rané básne J. Ondruša vyšli knižne až vo výbere *Pamäť* (Bratislava : Slovenský spisovateľ, 1982), ktorý zostavil a doslov k nemu napísal Štefan Strážay. Údajmi ich časopiseckého uverejnenia v druhej polovici päťdesiatych rokov dávam najavo, že pôsobili už v dobovej situácii, a to výrazne, podnetne aj pre druhých autorov a autorky.

zbornik2011.indb 50 28.07.2011 16:27:17

pripodobnené k zasypávaniu pokladu. Na niekoho môže vecnosť (cez slovo „hmyz“ i s náznakom rozkladu) pôsobiť nečakane či zarážajúco pri takej téme, akou je smrť milovanej osoby. Bolesť je však až taká intenzívna, že „veľké“ – vonkajškovo silné emocionálne slová –by neuniesla. Obraz „hmyz pohľadov“ naznačuje túžbu odvrátiť od matky pohľady prichádzajúcich na pohreb, ktoré pôsobili nepríjemne, až dotieravo. Ochrániť ju pred nimi. Takto vyjadruje sugestívnym spôsobom trúchlenie za tým, čo je preňho najcennejšie. Za vecným záznamom sa skrýva maximálne emotívny pohľad a aj úžas nad absurditou života.

Ďalšia Ondrušova báseň *Dospelí* v sebe zahŕňa geniálne samozrejmý a objavný opis – perifrázu tancujúcich rodičov na zábave:

„otec, matka točia sa v odstredivom víre,
štyri ruky viažu vedno kroky rozpustilé“.

Ide o užasnuté prizeranie sa rodinnej idyle. Básnik nesiaha po konvenčnom zastrešujúcom výraze „tanec“. Opisuje gestá, to, ako ich vidí, vníma on, jeho subjekt, pomenúva náznaky celkového pohybu postáv, najmä rúk, ktoré spútavajú odstredivú silu, a údajom „štyri“ potvrdzuje, že ide o polohu páru. Proces označovania (semiózy) by prebiehal tak, že z množstva odpozorovaných javov by sa zrodilo jediné pomenovanie – „tanec“. Ondruš akoby postupoval opačne, vyhol sa tomuto zastrešujúcemu konvenčnému výrazu a rozpísal vnímaný dojem do detailov a náznakov. Genialita raných Ondrušových básní spočíva v tom, že upriamuje pozornosť na to mimoliterárne, na to, čo existuje v samom živote bez sprostredkujúcej úlohy literatúry. Nepriamo nabáda, aby sme sa lepšie prizreli svetu, ktorý nás obklopuje (pozreli sa naň s „pretretými okuliarmi“, čo je výraz z básne *Poetika*, Mladá tvorba, 1957, č. 8 – 9), aby sme neboli v zajatí naučeného vnímania a otupujúcich návykov. V tom spočíva princíp ozvláštnenia vnímateľného sveta, dôležitý aj u ostatných členov skupiny v jej prvej, vlastnej fáze. Potom v ich poézii nastúpi jej ontotvorná poloha a zdôrazňuje sa jej autonómny, svojbytný svet, s čím sa stáva frekventovanejšou téma slova a jazyka ako takého.

Obrazná uvádzacia veta – próza Mila Urbana ako inšpirácia

Mojou snahou je teda zdôrazniť, že znakom tvorby konkretistov je novátorstvo v zobrazení príbehov.[3] Hypotézou, ktorá sa dá doložiť argumentmi, je tvrdenie, že ich pri tom inšpirovala slovenská próza

[3] „Lexikálnu synonymiu tu využíva viac na striedanie, neopakovanie výrazu ako na hromadenie v radoch“ (M. Pisárčiková, 1992, s. 102).

zbornik2011.indb 51 28.07.2011 16:27:17

medzivojnového a vojnového obdobia – z dvadsiatych až štyridsiatych rokov 20. storočia, osobitne predstavitelia lyrizovanej prózy (ako tendencie) a naturizmu (ako smeru). Mihalkovič priznal dôležitý význam prozaikov Mila Urbana a Františka Švantnera pre Ondrušove rané básne (J. Mihalkovič, 1996, s. 115), pričom práve Ondruš do básní vložil novú podobu komentárov hovorenia. Stacho zas vyzdvihoval Švantnerovu novelu *Nevesta hôľ* (1946) a impulzy z nej badať najmä v jeho druhej zbierke *Dvojramenné čisté telo* (1964). Zreteľné sú však i nezámerné, imanentné spoje s naturistickou prózou, ktorá tiež prepájala vidiecke a prírodné námety slovenského koloritu s avantgardným novátorstvom a s estetizáciou jazyka. Prieniky predstavujú materiálna obraznosť živlov – archetypov (ohňa, vody, vetra), mýtus zeme či halucinačno-snové rozmery obraznosti. Tie predstavujú napríklad Švantnerove postavy ako prízraky (v jeho zbierke noviel *Malka*, 1942), ktoré sa nečakane objavia a podieľajú sa na stupňovaní napätia v príbehu tajomnými okolnosťami svojho života. Urban bol pre poéziu inšpirujúci dôrazom na silu emócií, ktoré pomyselne deformujú okolitý svet, ba až fiktívne pretvárajú vnímané prostredie. (Švantnerova obraznosť nečakane sa vynárajúcich tvorov a jasných farieb na pozadí tmy či jeho sieť archetypálnej symboliky ohňa by si zaslúžili samostatnú štúdiu.)

M. Urbana pre poéziu objavil J. Ondruš, no aj J. Mihalkovič a L. Vadkertiová dospeli k postupom príbuzným urbanovskému líčeniu reči. Tento prozaik, etablovaný ako autor lyrizovanej prózy, rázne prekonával opisný realizmus a vôbec prózu zameranú na prostredie tým, že zachytával predovšetkým psychické odtienky situácie epických situácií – príbehových epizód. Jeho štýl je pregnantný a repliky postáv sú strohé, úsečné. O to viac je nápadné, ako veľa pozornosti venuje okolnostiam znenia slov. Do celého reťazca synoným rozvinul spôsoby, akým sa dá vysloviť zamĺknutie postavy alebo to, ako nastalo ticho, napríklad: „Hlas zamrel, zadusil sa mu v hrdle“, „bezradne zmĺkol, sťaby mu zvyšok slov bol niekto vytrhol z úst“ (z novely *Svedomie*, *Výkriky bez ozveny*, 1921) a i. V štýle sa nechcel opakovať (porov. M. Pisárčiková, 1992, s. 101). Stíchnutia sa striedajú s vykríknutými vetami odsúdenými na nepochopenie – ide o nezodpovedateľné otázky či povzdychy do prázdna nad nezmeniteľným chodom udalostí. Napokon zbierka noviel sa nazýva *Výkriky bez ozveny* (1921).

V novele *Svedomie* starý Tropek prosí kňaza, aby dal jeho jedinej dcére, hriešnici, posledné pomazanie. Situácia otca, ktorý prosí o milosrdenstvo, je vyjadrená takto: „Dievka umiera, – uronil Tropek tichým hlasom.“

Urban použil zvláštny, knižný výraz „uronil“ evokujúci plač zlomeného človeka a dal ho až za priamu reč. Nachádza sa v ňom ustrnutá metafora fyzického pohybu, lebo odkazuje na sloveso „ráňať“, čo znamená zrážať ovocie zo stromu. Spresňuje sa tak informácia, že Tropek vetu povedal prudko a náhle. Ide aj o signál ľútostivého tónu, používaný v častom spojení

zbornik2011.indb 52 28.07.2011 16:27:17

„roniť slzy“ – táto asociácia nám azda napadne najskôr. Ako u M. Urbana, tak aj u konkretistov je viac viet komentárov, ktoré nasledujú až po replike, než uvádzacích viet umiestnených pred ňou. Štylistika má pre vetu tohto typu termín „postponovaná uvádzacia veta“ (J. Mistrík, 1984, s. 325 – 336). Môžeme ju však brať ako dodatočný komentár – neraz obrazný – k priamej reči (k replike alebo k viacerým replikám), v ktorom príbehová situácia emocionálne doznieva. Buď ide o to, že v nej dominuje duševné rozpoloženie hovoriaceho, alebo naopak do popredia vystupuje pôsobenie vyrieknutých slov na adresáta či prosto na toho, kto ich počuje. Druhý prípad zachytáva nasledujúca veta M. Urbana: „Ako roztopené olovo liali sa tie slová na sklonenú hlavu starca.“

Horúčava roztopeného olova sugeruje až hmatateľné pocítenie účinku slov, bolesť a ťažobu, ktorá doľahla na starca po farárovom odmietnutí (kňaz nechce dať rozhrešenie jeho dcére, ktorá je po potrate v zlom zdravotnom stave). V uvádzacej vete (aj tu postponovanej) sa u Urbana často nachádza metaforické prirovnanie („slová sa liali ako olovo“). Býva názorné, predvádza účinok reči na vnútro postavy – naznačuje jej výzor, polohu, pohyb. Zvuk sa tým vlastne materializuje a podáva sa synestéziou, čiže rôznorodejšie, cez rôzne zmyslové predstavy: cez hmat si môžeme predstaviť nepríjemné teplo (pôsobenie roztopeného ťažkého kovu) a cez zrak sklonenie postavy starca (ohnutie pod náporom fyzického zaťaženia). Tak sa stáva, že dojem zo slov, z vyrieknutej priamej reči sa zároveň predlžuje a čitateľ sa nad ním pozastavuje. V obraze znenia reči u Urbana prebieha vizualizácia, a teda i materializácia sluchového dojmu, čiže vlastne zhmotnenie zvuku, ktorý je nehmotný. Pripomína to Ondrušovu evokáciu „hlasu“, ktorý „sa ponoril do kriku ako do vody“ – z už spomínanej básne *Dospelí*, kde jeho vnímavý zrak pozoruje ľudí v spoločnosti:

„Pristaví sa ktosi známy, slovko prehodí,
hlas do kriku ponorí sa ako do vody.“

Citované verše navodzujú predstavu, že hlas prichádzajúceho „známeho“ celkom splynul s krikom, že v ňom hladko zanikol. Hyperbolizujú túto hladkosť, plynulosť, čím sa opäť asociuje materializácia zvuku do tekutého skupenstva – v tomto prípade nie do roztopeného olova, ale do vody. **To, čo by malo byť uvádzacou vetou v próze, sa tu rozpisuje obrazným pomenovaním.** Nie je ani dôležité, o čom známy hovoril, veď priama reč chýba, ale atmosféra rečového aktu. V súvislosti s uvádzacou vetou či vôbec komentárom hovorenia sú vždy zaujímavé slovesá hovorenia: „prehodiť“ sa povie aj o kameni, hádzanom do vody, ktorý sa do nej potom „ponorí“,

zbornik2011.indb 53 28.07.2011 16:27:17

no v prenesenom zmysle sa ten istý výraz spája aj s hovorením (známe sú frazémy „prehodiť slovko“, „hodiť reč“ a pod.). Ondruš teda v povedomí čitateľa aktivizuje pôvodné, fyzické významy slovies komentujúcich reč. Vyväzuje ich z frazeologizmov a znovu púšťa do obehu cez priblíženie rečových situácií zo života.

Obrazná charakteristika toho, ako zneli slová alebo ako pôsobili na človeka, nemusí byť iba súčasťou uvádzania priamej reči. Neraz sa stáva samostatným textom. Tak je to často práve v poézii konkretistov, kde vznikajú opisy bez replík, v ktorých sa iba skryto predpokladá, že bola nahlas vyslovená nejaká replika alebo viaceré repliky. Dôležité je niečo iné. U Ondruša, Mihalkoviča a Vadkertiovej komentár hovorenia neraz predlžuje lyrickú atmosféru epickej udalosti. Ba čo viac, dodáva magickú sugesciu inak obyčajnej, „reálne predstaviteľnej situácii“ (pojem J. Ondruša z recenzie na M. Válka, 1956; 2006, s. 146). Na pozadí ticha prozaik M. Urban metaforicky evokuje zvuky, ich náhle objavenie sa alebo pozvoľné doznievanie. Prirovnaním k veci prebieha ich reifikácia (zvecnenie) a súčasne aj ich metamorfóza na niečo, čo si možno vizuálne predstaviť, transformovať do materiálnej podoby a vymedziť v priestore. V Urbanovej novele *V súmraku* je zobrazené, ako kosec brúsi kosu na pozadí panorámy krajiny: „... zvučné kifi-kefi letelo k lesu, kde sa rozbilo na drobné kusy.“

Ide tu nielen o vizualizáciu (a teda i zhmotnenie) sluchového dojmu, ale aj o jeho dynamizáciu prostredníctvom pohybu, rozbitia sa – rozbiť sa môže len hmotná vec. Znázornenie neurčitejšej, sluchovej predstavy jej fiktívnou podobou tuhého skupenstva, čiže niečoho ohraničiteľného, patrí k prvkom kubizmu. Práve tým sa zvuku dáva určité ohraničenie, aspoň fiktívne. Už bola dokonca identifikovaná verzia literárnej „kubistickej metafory“, a to práve u konkretistov – Stacha, no najmä Mihalkoviča a Šimonoviča. Zakladá sa na „priestorovom ohraničovaní vnemov“ („vzduch hranatý ako dýka“), „zhmotňovaní predstáv a málo hmatateľných vecí“ („odchádzajúci gong“).[4] Mimochodom, kubistický maliar Georges Braque sa usiloval zachytiť vyznenie hudby tým, že dekomponoval obraz gitary a hráča na nej. Na plátne sa vynárajú línie strún, ktoré môžu zároveň pripomínať notovú osnovu a medzi čiarami je zreteľný zhyb gitaristovho lakťa – sluchový dojem je vyjadrený zhmotnene, vizuálne. Ak aj u vnímateľov nevytvára určitú predstavu, aspoň vyludzuje asociácie chvenia tónov (maľba *Muž s gitarou*, 1911).

Zaujímavé, že materializácia znenia nahlas vyslovenej reči bola prítomná u viacerých prozaikov naturistov, u Dobroslava Chrobáka aj u Františka Švantnera (v modernistických prózach pred nimi ešte nebola). Stáva sa osobitným typom sluchovo-zrakovej či sluchovo-hmatovej synestézie. Cez ňu vlastne pribudol básnický trópus do prozaickej výrazovej kategórie

[4] Výklad týchto princípov pozri u V. Marčoka, 1964, v jeho štúdii o metafore i v rozhovore nad Šimonovičovou zbierkou *Pyramída*.

zbornik2011.indb 54 28.07.2011 16:27:17

odstupňovania textu: „Kým sestra mlčí, siakne prúd jej reči neprerušovane do teplej tmy“ (D. Chrobák: novela *Učenlivá Marta a starostlivá Mária*, *Kamarát Jašek*, 1937).

Sila zvukov - Ján Ondruš

Oboje – obraznú uvádzaciu vetu aj vizualizáciu sluchového dojmu nájdeme v osobitých podobách v básni fúge J. Ondruša s názvom *Hlasy* (Slovenské pohľady, 1962, č. 9[5]). Členov rodiny charakterizuje ako málovravných, zvuky v ich domácnosti vychádzali najmä z pracovných činností, z kováčskeho remesla starého otca i otca. Dáva najavo, že títo ľudia intenzívne žili a nepotrebovali o tom rozprávať. Pôsobí ako hold predkom, ktorých život sprevádzala pieseň, bola ich častým prejavom. Pri otcovom rozčúlení ju však vystriedali disharmonické zvuky hádky, čím akoby sa piesňová harmónia zmenila na krik:

„Ach, ako zazneľ v týchto ústach spev!

Ako zneľ! Ako sa spiekli slová tejto piesne!
Po kusoch leteli.“

Piesňové tóny od viacerých účastníkov situácie vystriedalo tvrdé vyznenie otcovho hlasu, akoby sa doň pomyselne spojili; „spečená“ hmota je taká, ktorá za vysokej teploty stvrdla a scelila svoje súčasti, takže zastupuje zánik mäkkej melódie piesne. Okrem toho asociuje „rozhorúčenie hláv“ pri konflikte. Ondruš ani neuvádza slová hádky, iba jej pôsobenie na okolie. Naznačuje ráznosť prchkého otca a náhly výbuch plaču ostatných:

„a plesoľ dverami a stíchlo a za ním
ako cvaknutie kľučky začaľ plač“.

To, že konflikt sa zbehol rýchlo, signalizuje aj tempo čítania, ktoré sa zrýchľuje nahromadením spojky „a“. Ľudské prejavy (odchod, plač) sú prirovnané k stavu veci – k cvaknutiu kľučky, čiže ku krátkemu zvuku, ba nepríjemný dojem z okamihu ešte zvýrazňuje kakofónia sykaviek „c“, „č“. V závere je znázornená intonačná krivka cez pozvoľné vznášanie sa pierka

[5] Uvádzam citát z pôvodného, časopiseckého variantu básne *Hlasy*. V prepísanej verzii, nachádzajúcej sa v súbore *Prehĺtanie vlasu* (Bratislava : Nadácia Studňa, 1996), uvedené pasáže nie sú, sú prepísané na zvolania: „Žeravé piesne, ktoré spievali! / Žeravý hlas, ktorým znel ich spev!“

zbornik2011.indb 55 28.07.2011 16:27:17

– naznačuje stíšenie aj pokus o uzmierenie zo strany rozprávača – syna, ktorý ho zdvíha zo zeme. S doznením piesne prichádza signál, že otec umrel (zrejme na porážku, lebo „nad jeho sluchou žilke podobá sa / v žiarovke nitka pretrhnutá“).

Sila ticha – Jozef Mihalkovič

U J. Mihalkoviča sa nevyskytujú hlučné prejavy ľudí, ale „scenérie“, v ktorých sa zdanlivo nič nedeje, s tichou atmosférou sprevádzajúcou rovnako súlad duší ako neporozumenie medzi nimi. V opise prostredia je zašifrovaná dráma prežívania jednotlivca alebo konfliktov medzi blízkymi. V debute *Ľútosť* (1962) interiér poznačili stopy po drahej bytosti, ktorá umrela, nad stoličkou po sestre Marianne ostal prázdny priestor. Ojedinelou priamou rečou nahlas sa tu vypovedá paradoxne o tichu, o nehovorení (v cykle *Cement*): „Konečne poviem: Nič nehovoríš!“ Očakávaná odpoveď či reakcia od partnerky teda neprichádza, asi je urazená. „Tichá domácnosť“ ako problémový moment vyvstáva i v zbierke *Zimoviská* (1965). Napriek tomu sú v tejto knižke až nápadné dialógy, presnejšie povedané evokácie hovorenej reči, lebo mnohé ani nechcú pôsobiť ako záznam obyčajných rozhovorov, ale skôr ako uvažovanie o živote – silno obrazné až čudesné (porov. Š. Strážay, 1984, s. 83[6]).

Aj Mihalkovič má postponované uvádzacie vety, ale iného typu než Ondruš, také, že sa do nich sústreďuje obrazová energia, takže hneď navonok „vidno“ ich ornamentálnosť, fantazijný nádych, ako v manželskej básni *Ohnisko*:

> *„Netráp sa. Nájdeme svoje miesto. Z rastliny ticha*
> *v izbe opadával tvoj dych.“*

Povzbudivú repliku („Netráp sa“) povedal rozprávač muž a smútok je reakciou partnerky, ukrytej v baladickej metafore ženy rastliny, ktorá mlčí a počuť iba jej dýchanie. „Opadávanie“ v súvislosti s rastlinami signalizuje stratu vitality a v prenesenom význame aj nálady, zosmutnenie. Prostredníctvom obrazného komentára – dodatočného, nasledujúceho po priamej reči – sa pocitový stav prenáša z ľudskej bytosti do priestoru mimo nej. Vo vznešenej a vážnej atmosfére sa nenápadne uplatňuje vtip. Ťaží z toho, že opadávať môže aj omietka, nielen rastlinný element, a tak sa vo

[6] Výrazný básnik Štefan Strážay, ktorý sám pracoval s príbehovými prvkami, pričom v najväčšej miere sa jeho príklon k epickosti prejavil v diskutovanej zbierke *Palina* (1979), vystihol u Mihalkoviča ústup dôležitej pozície príbehu a významnú úlohu priamej reči: „Zostávajú však monológy a dialógy, tie druhé celkom vecné, akoby odfotografované (pravdaže, zase ich vyberal a zoradil básnik). Monológ zase býva komplikovanejší a básnickejší ako text, ktorý ho uvádza či po ňom nasleduje“ (1984, s. 83).

zbornik2011.indb 56 28.07.2011 16:27:17

vzájomnej hravej pozícii ocitajú slová „rastlina“ a „izba“.

Mihalkovičovo inscenovanie reči tlmočenej medzi postavami je vskutku ornamentálne, ako v nasledujúcom príhovore: „na konci rúk ti opadávalo / jablko, dohryzené / výčitkami“ (*Sadenie*). K vecnému začiatku obrazu (k detailu konca rúk s dohryzeným jablkom) je pridané niečo navyše, ornament, psychologická charakteristika, priam drobnokresba situácie. Je nadhodená cez výčitky, o ktorých sa tiež zvykne povedať, že „hryzú“, trápia toho, kto niečo vyčíta, a aj toho, komu je niečo vyčítané. Z Mihalkovičových veršov vychádza, „zaznieva“ nepriama výzva, že treba spolu hovoriť, kým je ešte čas, lebo onedlho už môže byť neskoro. Naznačuje to pohladenie v závere balady *Marianna*, ktoré smeruje k nežijúcej sestre. Subjekt – brat – b y si ju prial pohladiť, ale už nemôže. K porozumeniu nabáda symbolika ohňa v celej zbierke *Zimoviská*. Babička, postava z básne *Ornament*, v súvislosti so zlepšením medziľudských vzťahov vraví o ohni, ktorý si „netreba udusiť pri stískaní“. To znamená starať sa jeden o druhého v správnej miere, venovať mu pozornosť, no nie prehnanú, násilnú voči druhému.

V celej básni *Ornament* sú dialógy vtiahnuté do textového diania tak, že sú súčasťou babičkinho monológu plného obrazov. Pôsobia tak dojmom súčastí hovorenia jedinej osoby, starej ženy, ktorá sa po autorskom rozprávačovi stáva druhotnou rozprávačkou, a potom sa v kompetenciách rozprávania striedajú. Nemáme tu otázky od druhých ani iné impulzy na to, aby rozprávala, ale nachádzajú sa tu náznaky toho, že pôvodne, v životných situáciách to nebol vždy monológ. Ostali v ňom totiž stopy po adresátoch babičkinho hovorenia (naráža na to, aké miesto má „medzi nimi“):

„Ani sa dobre neukážem vode
znútra, už medzi vami ruším
viacej, ako bývam,‘ vraví babička.“

Voda, asociatívne podobná zrkadlu, poskytuje odraz miery vitality. To, že sa v nej osoba vidí slabo, signalizuje, že sa blíži koniec jej života, vytráca sa jej životná sila (vieru v odraz duše v jej pozemskom živote reflektuje i ľudový zvyk zastierať zrkadlo po smrti čiernou látkou, znamením, že opustila pozemský svet). Na margo: ide o doštylizovaný záznam reči reálne žijúcej osoby Pavly Fialovej, starej mamy L. Vadkertiovej, a cez jej sesternicu – prvú ženu J. Mihalkoviča – i príbuznú tohto autora. Práve Mihalkovič a Vadkertiová zvýraznili, že ľudovosť má v najlepších výkonoch anonymných tvorcov estetickú hodnotu a hovorovosť či naturálnosť je v nej posunutá do nezvyčajných polôh. Výpovede básnika a poetky sú vystavané na malých rečových žánroch. Sú to prehovory z najobyčajnejších životných situácií, komentáre prác či súkromia. Definoval ich a predovšetkým ich prevratný význam pre literatúru vystihol teoretik románu a myslitel' Michail Bachtin

zbornik2011.indb 57 28.07.2011 16:27:17

(M. Bachtin, 1988). Stavia na nich poézia konkretistov (i Osamelého bežca Petra Repku v jeho zbierke *Sliepka v katedrále*, 1969), ale aj próza Vincenta Šikulu, u ktorého sa tiež presúvajú kompetencie rozprávania z postavy na postavu. Často v rámci nich nie je dôležité, ba ani uvedené, kto je subjektom hovorenia sprostredkúvajúcim záznam replík, ba dokonca neraz sa ani nedá identifikovať, kto ktorú repliku povedal či v akom sú vypovedajúce postavy vzájomnom vzťahu. Nie je podstatné, kto hovorí, akoby hovorila reč, ktorá sa môže prihovoriť komukoľvek.

U Mihalkoviča sa stáva, že práve v kľúčovom prehovore niektorého z rozprávačov chýba vysvetlenie udalostí alebo aspoň príčin pocitov (porov. V. Mikula, 1984, s. 92 – 93). Repliky sú niekedy dokonca bez jadra, ale obsahujú vôľu hovoriacich dosiahnuť určitý emocionálny účinok, majú za úlohu posilniť pôsobenie reči: „‚Synáčik, čo si videl?' / – ‚Nesmúť.' / ‚Nevešaj hlavu'" (*Parný stroj*). Prostriedky odkazovania, tzv. deixy, najmä ukazovacie zámená – tak, taký, taká atď., ktoré v bežnej reči odkazujú na celkom konkrétny, jedinečný kontext, sa v Mihalkovičových básňach paradoxne odpútavajú do všeobecnosti. Sú oddelené od okolností deja (ani presne nevieme, čo sa stalo, aký je príbeh postavy v jeho podrobnostiach) a fungujú ako neurčitý náznak pocitu: „Mária odišla a ja som ostal tak", „A nemusel to brať až tak", „Taká vec", „Taká si". Ide o prehovory v zámlkách, aké prebiehajú medzi dobre známymi ľuďmi, ktorí vedia, o čo ide. Čo je dôležitejšie, zároveň tým situácia postavy či subjektu prerastá do záležitosti univerzálnej – ľudskej. Čitatelia si ju môžu rôzne dopĺňať.

Vadkertiová – sila okolností reči

Špecialitou L. Vadkertiovej je nápadné obrazové spracovanie, akoby „scénické" modelovanie uvádzacej vety. Výrečné gestá a stav predmetov vťahuje do znázornenia duše svojej hrdinky. Sleduje pohyb postáv pri hovorení a vytvára pri tom fikciu, že vecami, ktorých sa dotýkajú, možno hovoriť, alebo ich vníma ako neoddeliteľné od nich, až zrastené s nimi: „Lomenicou šatky, / varujúc krotké holuby, / dodala: No choď." („Lomenica" znamená „lomený štít dreveného domu" podobný hranatému ohybu – rohu šatky.)

Báseň *Korene* (debut *Pohromnice*, 1966), zdroj predchádzajúceho úryvku, zobrazuje matku, ktorá je zahĺbená do seba, nevníma očakávania dcéry (subjektu), lebo sama je pod vplyvom strát. Má dojem, že všetci jej z domova odišli, navyše možno príde aj o vinicu a ubúdajú jej sily. Komentáre vonkajšieho diania vychádzajúce z matkiných úst sa dotýkajú celkom všedných momentálnych javov. Sú však aj zásadnými radami do života, a to práve cez obrazný význam pomenúvania obyčajných rekvizít a narábania s nimi:

zbornik2011.indb 58 28.07.2011 16:27:17

„Čo nepiješ? Víno
nenechaj vetrať, nie je perina.
Ledaže poprikrývaš trápenia,
aby ti kyslo.“

„Vetrať“ znamená zabezpečiť prístup vzduchu, ktorý perine prospieva, ale víno ničí, keď je „zvetrané“, je znehodnotené. Matkine slová dcére naznačujú, že keď sa snaží trápenie skryť („prikrývať“ fiktívnou perinou), stane sa ešte intenzívnejším – iste preto, lebo sa nerieši, tak ako cesto zväčší svoj objem „kysnutím“, keď ho prikryjeme. Obraznými replikami Vadkertiovej matka formuluje podobenstvá, podobne ako babička u J. Mihalkoviča. Ide o napodobeniny porekadiel, spontánnych múdrostí o živote, vyslovených kedysi anonymným autorom a potom tradovaných. Druhá osoba slovesa v singulári („nenechaj“, „poprikrývaš“) sa používa v konkrétnom, jedinečnom príhovore, ale aj v zovšeobecnení s poúčajúcim akcentom typu „čo si zaseješ, to i zožneš“. Pri výrokoch sa nedá zistiť, respektíve ako čitatelia nevieme, či ich matka hovorí nahlas, alebo to všetko lyrická hrdinka iba vidí – „číta“ – z matkiných pohybov a gest a komentuje to, čo si asi matka o nej myslí. Hoci ona ako dcéra by si rada pripomenula príjemné zážitky z detstva, počúva obavy matky o budúcnosť, jej i svoju. Možno do nich premieta vlastný pocit viny za to, že odišla z domova.

Uvádzacie vety sú v debute poetky strohejšie, aj keď nekonvenčné („Stíchla za sebou“), no v jej druhej zbierke sú úplne iné – majú slávnostné, až obradné vyznenie. Matka v nich dáva otcovi pokyny na zabývanie sa v novom domove: „... mama... podáva mŕtve drevo / na živom slove / otcovi / – V tomto dreve kladivom dvere vzkriesiš, aby nezahúdli nepovolaným“ (*Návratné sťahovanie*, *Totožnosť*, 1970). Zmysel práce je transcendentný, presahuje bežný život. Pripomína zázračný účinok folklórnej metamorfózy, premieňania prírodného objektu na niečo užitočné aj pekné. Spolu s tým sa tu prejavujú i stopy po zvukovej mágii folklóru, po viere v to, že medzi slovami, ktoré sa podobajú svojím znením (dreve – dvere), jestvuje magická súvislosť. Napokon dvere či prah sú v poverách a v ľudovom zvykosloví oddávna pokladané za penáty, ochranné súčasti domova. Podľa predvídavej matky sa nemajú otvoriť („zahúsť“) tým, ktorí by mohli obyvateľom domu uškodiť („nepovolaným“).

V jej erbovej básni *Veľké sťahovanie* (ešte z debutu) subjekt z perspektívy dievčaťa priznáva svoj fyzický pocit a potom zaznamenáva aj počutú reč: „Už mi aj nohy stŕpli. Mama / zostúpi z voza, do dverí / vydýchne: Prišli sme.“ To, že mama „vydýchne“, dáva tušiť, že niečo povie s povzdychom, tichšie, teda s únavou a možno aj so strachom, čo bude ďalej. Keď sa rodina vybalila na neznámom mieste, znovu príde replika: „Prišli sme“. Nie je isté,

zbornik2011.indb 59 28.07.2011 16:27:17

či ju vôbec niekto povedal. Možno je to už iba spomienka na výrok matky v mysli dcéry. Na rozdiel od Mihalkoviča totiž Vadkertiová nemá vo zvyku vyčleňovať priamu reč úvodzovkami. Repliky u nej skôr ilustrujú celkovú epickú situáciu a rámcujú ju, zatiaľ čo uňho na nich neraz spočíva ťažisko obrazového diania, do nich sa u Mihalkoviča neraz sústreďuje obraznosť. Poetkine obmenené vety „Všetko za nami" a „Všetko pred nami" sa vo vymenenom poradí objavujú aj v jej druhej básni o sťahovaní – v tomto prípade už „návratnom", nie „veľkom" (*Návratné sťahovanie* sa nachádza v zbierke *Totožnosť*, 1970). Označujú rozlúčku s minulosťou, no i neurčitosť očakávaní. Stávajú sa zaklínacími formulkami, potvrdzujúcimi medzníky v živote rodiny. Nad obavami má prevahu vôľa opakovane začínať odznova, za každých okolností.

Podoby dialógu a celkové novátorstvo

Zrekapitulujme, že spolu s príbehmi sa do poézie skupiny dostalo prozaické odstupňovanie textu na autorskú reč a pásmo postáv a vzniká v ňom zvláštna disproporcia. Uvádzacia veta, pôvodne prvok epiky alebo poznámok zo scenára[7], sa transformuje na centrum básnického obrazu. Stráca sa jej periférna pozícia, v rámci ktorej bola táto veta iba doplnková – dopĺňala informáciu o prehovore vedľajším informovaním o tom, kto, prípadne ako a za akých okolností niečo povedal. Preniká do dominantného pohybu obraznosti napojenej na základ príbehu, na jeho fragment – epizódu či len na nepatrné stopy deja. Jej ozvláštnením až ornamentalizovaním vzniká jedna z verzií konkretistickej magickej sugescie.

Dialógov v tvorbe skupiny nie je veľa. Ak sa však už vyskytnú, vystúpia vo výpovedi do popredia. Sú silno obrazné. Nejde v nich o navodenie predstavy každodenného rozhovoru z bežnej komunikácie, ale skôr o inscenovanie básnickej reči ako viachlasnej (pozri S. Richterová, 1997, I. Vaňková, 1996). Stačí spomenúť metaforicky nákladnú, priam okázalú báseň J. Stacha *Albínove ruky otvárajú schránku s líčidlami* (*Dvojramenné čisté telo*, 1964), písanú nad grafickým listom výtvarníka Albína Brunovského. Bizarné sú uvádzacie vety, ešte aj to, kto hovorí: hovorcami sa stávajú býk, fľaša, háj atď., navyše fantazijnosť je navodzovaná i obsahom replík. Každá označuje impulz na tvorbu a spolu tvoria súčasti hýrivého chaosu inšpirácie, ktorý dolieha na maliara (ba aj umelca, ktorý vychádza z jeho diela a píše verše):

„So zlatým krúžkom v nose zablýskal čierny býk: ‚Si bledá!'
Do noci vybuchla tichom prestúpená krieda. ...

7 Valér Mikula vystihol, že Mihalkovič, uplatňujúc „egocentrizmus reči" (postup „veľkej časti modernej poézie"), vynecháva celý kontext výpovedí, nedá povedzme uvádzaciu vetu repliky, či už bola vypovedaná nahlas, alebo v duchu, iba pre seba. Do básne sa tak dostávajú až výsledky úvah, už hotové rozhodnutia, to, čo subjektu napadlo po nejakej situácii.

zbornik2011.indb 60 28.07.2011 16:27:17

Améba sa modlí: ‚O piatej podávame čaj!'
Rosnička spásla zlatý vlas a plače k moru fialový há...:"

Iným prípadom je báseň J. Šimonoviča *Ráno pri akváriu* (*Pyramída*, 1964). Tá je tiež vystavaná čisto na čudesných replikách, a pritom rýmovaná rovnako ako Stachova báseň venovaná výtvarníkovi Brunovskému. Už fakt rýmovania svedčí o posune hovorovosti k umeleckej štylizácii – u Stacha i u Šimonoviča nejde totiž o útvary príbuzné folklórnej piesni, ale skôr také, ktoré v niečom pripomínajú umelú, reprezentatívne štylizovanú, niekedy aj galantnú konverzáciu z eposov alebo z eklogy (čo je typ idyly založený na dialógu). Ich dialogickosť má klasicistické znaky. Reč, ktorú si v Šimonovičovej vidine navzájom hovoria milenci, fantazijným spôsobom predvádza ich kontakt, cez médium prírody a svetla: „ – Sklený lúč zapáli mesiace v tvojich vlasoch.// – Vždy, keď ma necháš v tme tancujúcu, / ryby mi lesky svojich tiel/ darujú do vlasov, jak si chcel."

U konkretistov tak aj dialogické formy rozširujú repertoár imaginatívnej poézie. Čudesné alebo obrazmi nahustené repliky sú vnesené do Mihalkovičovho *Ornamentu* a do Vadkertiovej *Koreňov* (ako som uviedla vyššie). Navyše poetka skĺbila fragmenty z poverových povestí a z balád do spletitých dramatizovaných scén s viacerými účastníkmi – v skladbách zbierky *Totožnosť* (1970), ktoré majú magickú atmosféru nočnej krajiny s „vdovskými flórmi orníc" a subjekt, žena, je tam podrobovaná osudovým otázkam od viacerých nadprirodzených bytostí. Ak Stacho predstavil exkluzívnu podobu dialógu, ktorý prebieha v duši inšpirovaného umelca, u Mihalkoviča sa do estetizácie prechádza z celkom bežného rečového vyjadrenia, zo všednej situácie. Medzi podobou inscenovanej básnickej, čiže zdôraznene umeleckej reči a zaznamenanej obyčajnej reči zo života nie je rozdiel v miere obraznosti, lebo aj tá druhá môže mať estetickú hodnotu. Hovorovosť pre príslušníkov skupiny často nebola signálom bežnosti či neliterárnosti, naopak, vyberali z nej podnety na exkluzivitu básnického jazyka. Zdroje obrazného dialógu u členov skupiny sú teda prinajmenšom tri – umelecká inšpirácia ako stretnutie vnútorných hlasov, ľúbostný príhovor a reč vidieckych ľudí, niekedy vychádzajúca z frazeológie.

Pravda, siahli i po reportážnych (a vecných), nie iba obrazných (nápadne štylizovaných) dialógoch, no urobili tak v podstatne menšej miere. V šesťdesiatych rokoch bola produktívna práve zrážka imaginatívnosti s prvkami prózy a náznakmi publicistiky i s reportážnosťou. V najmarkantnejšej podobe sa síce prozaizácia prejavila nie v rámci skupiny, ale u spriazneného M. Kováča, avšak aj v menšom zastúpení je prítomná aj u konkretistov. V krátkom voľnom verši básne Ľ. Feldeka *Jožo Bojda* (*Kriedový kruh*, 1970) napríklad funguje postup reportáže – prerozprávané interview. „Postava" autora reprodukuje, ako položila otázku tulákovi, ktorý

zbornik2011.indb 61 28.07.2011 16:27:17

prespáva na železničnej stanici. Dostáva od neho odpoveď v tom zmysle, že voľný život je preňho prirodzený asi tak, ako pre vtáka spev:

„keď som sa ho raz v krčme opýtal
prečo ste ušli z toho starobinca
akoby som sa pýtal vtáka v hore
prečo spievaš“

Nasleduje parafráza poviedky, presnejšie povedané reportážnej črty *Maco Mlieč* od slovenského realistického prozaika Jozefa Gregora Tajovského. V nej – u Tajovského – starý sluha pred smrťou chce dať svojmu pánovi všetko a dobrovoľne sa sám znevýhodňuje. Tu však Feldekov Jožo Bojda pôsobí ako hrdý, zo života na periférii spoločnosti má dokonca výhody i radosť. Pointu Feldek obrátil naruby, aby zdôraznil, že jeho hrdina má pocit voľnosti, lebo je odpútaný od zvykov, v akých žije väčšina ľudí. Tajovský osobito pretvoril odkaz realizmu ruskej naturálnej školy s deklasovanými postavami i s reportážnymi žánrami – črtami. Ako vidieť, jeho úsilie našlo ohlas tam, kde by sme to nečakali – v básnickej tvorbe, zdôrazňujúcej estetickosť a svojbytný svet umenia. Práve Ľ. Feldek už v šesťdesiatych rokoch podnetne komentoval „prozaizáciu poézie“, spolupútnika M. Kováča obraňoval za to, že v rámci nej presadil nový princíp: „Rýmujúce sa fakty a deje namiesto rýmujúcich sa slov. Strih“ (Ľ. Feldek – O. Lukáčiová, 1961, s. 17). Veď predznamenala jeho krajné prechyľovanie poézie do prózy a dôležitosť faktov, ako aj žánrov vecnej literatúry, ktoré sa stanú ťažiskom určitej línie jeho tvorby v osemdesiatych rokoch (v zbierke *Poznámky na epos*, 1980).

Nóvum v zobrazení príbehov predstavujú v druhej polovici päťdesiatych a počas celých šesťdesiatych rokov aj Ondrušove experimenty s gramatickými osobami a s nečakanými zmenami intonačnej krivky (*Nemecká prehliadka, 1944, Šialený mesiac*, 1965). Obsah otázky alebo maximálne vzrušeného zvolania je tu vypovedaný s definitívnosťou oznamovacej vety. Už bodka za ňou zdôrazňuje nezvratnosť situácie, s najväčším napätím v pietnej básni *Osvienčimský oheň*. Pomenovanie „jazyky“ načrtáva obrysy plameňa a zároveň sprostredkováva personifikáciu tohto živlu, ktorý sa mení z prostriedku ničenia na prosiacu, orodujúcu bytosť: „Vstal plameň, potočil sa, / urobil dva-tri kroky. // Koľkými jazykmi začal prosiť. / Koľkými rukami posunkoval. / Koľkými nohami prešľapoval.“

Prehovory Ondrušových postáv s menami Šavel a Pavel, Viktor a Gašpar v jeho cykloch *V stave žlče* (1968) a *Kľak* (1970) zas komentujú svoje pohyby a gestá a cez ne aj zákonitosti života, vrátane jeho paradoxov a absurdít:

zbornik2011.indb 62 28.07.2011 16:27:17

„Keď pohladíš, akoby si postrčil". Pripomína to drámu, a to rozpisom veršov do podoby scenára samostatných výpovedí, lebo repliky sú vložené v rozsiahlych monológov zúčastnených. Nie je pri tom isté, či ide Ondrušovi o prienik medzi ľudí, o zblíženie sa s nimi, alebo naopak, o zachovanie si seba samého i za cenu osamotenosti: „Tu sme ešte na hranici medzi čistou imagináciou a ironickým pohľadom na vlastnú túžbu po ľudskej spoločnosti" (A. Hermida, 2002, s. 92).

Ak pre lyrickosť je príznačné hovorenie o sebe, v slovenskej poézii šesťdesiatych rokov sa priame vyznanie popiera. Niekedy je to tým, že sa formuje ľúbostná poézia, ktorá „nie je egocentrická", ale opiera sa o príhovor, o modalitu prosby či želania (porov. F. Matejov, 1988, s. 40.) Ako konštatoval Fedor Matejov, vďaka „dejovým sekvenciám" sa v dobovej tvorbe uskutočňovalo „prekonávanie tých foriem lyrickej výpovede, ktoré sa pociťovali ako konvencionalizované (báseň ako reflexia, proklamácia, impresia)" (F. Matejov, 2005, s. 118 – 119). K tomu pristúpil príklon k reči zo života. Členovia Trnavskej skupiny (konkretisti) nezobrazili detaily ako izolované, ponechávajú ich v prirodzenom obzore. Nepohrdli výsekom z okolitého sveta, ktorým je zobrazenie bežnej situácie s jej zvyčajným časopriestorom – či už vnútra alebo okolia domu, bytu, exteriéru. Takémuto súvislejšiemu záberu okolia, empírie sa pritom bránili mnohí avantgardní umelci v prvej polovici 20. storočia. Bol pre nich prejavom služobnosti voči mimoumeleckej realite, a tak jeho vizuálnu predstavu rozbíjali, prípadne nechali, aby sa rozplynula. Poézia konkretistov však z tohto hľadiska prichádza s niečím novým, s prínosom, ktorý ani nebol sformulovaný v programe skupiny: Dáva najavo, že aj tie najvšednejšie epizódy zo života môžu mať svoju „auru" – znakovú hodnotu, ktorú stojí za to preniesť do básne. Korešponduje to s koncepciami vychádzajúcimi z presvedčenia, že už v našom okolí sú zakódované fantazmy, a teda že fantazijná metarealita sa netvorí až v slovách umenia, tie ju majú svojou sugestívnosťou iba podporiť (k nim prináleží „semiosféra" J. Lotmana; J. Lotman, 1999).

Nejde o prehovory v anonymite, postavy neraz majú svoje mená, lebo autobiografickosť a s ňou spojený fenomén rodiny patrili k najdôležitejším hodnotám skupiny. Smerujú však i k zovšeobecňujúcim tvrdeniam. Obyčajnosť hovorového jazyka a jeho výrazov, ktoré zastarávajú, niekedy popierajú aj tým, že v nich zvýrazňujú nadčasový zmysel – gnómickosť, a to je holanovský princíp. Meno Vladimíra Holana sa už spomínalo v súvislosti s Mihalkovičovými *Zimoviskami*. Z jeho knihy *Příběhy* (1948 – 1963) je pre stav slovenskej poézie relevantná báseň *Návrat*, ktorej pôdorys tvorí cesta hrdinu pohrebiskom v rodnom kraji a rozprávanie je vedené cez vnútorný monológ, cez príhovory sebe samému, zaodeté virtuóznym jazykom s refrénmi a halucinačnými obrazmi. Pozoruhodný je aj iný jeho príbeh vo veršoch *Prostě*, v ktorom vystupuje druhotný rozprávač, ako Mihalkovičov

zbornik2011.indb 63 28.07.2011 16:27:17

Matej z *Výpovede*, Vadkertiovej matka z *Koreňov*. Je to však náhodný okoloidúci, ktorý mu začne mimovoľne rozprávať o svojom rodokmeni, nie dobre známy človek.

Konkretisti sú v podstate „monologisti". Hlas, ktorý u nich tlmočí aj príbehy a repliky druhých, neustupuje do úzadia. Naopak, rozvrstvuje sa do rôznych polôh – formuluje osobné vyznanie, komentuje druhých a pozoruje vonkajšie prostredie. Niekedy sa rozvetvuje až na dvoch rozprávačov, prípadne dvaja hovoria o „postave" tretieho ako v Mihalkovičovej *Výpovedi* (*Zimoviská*, 1965). Inokedy sa stáva, že hlas uvádzania priamej reči do „scény" iba vnáša signály čudesnej, bizarno-grotesknej atmosféry, nekomentuje dialóg. Tak je to u Stacha v básni *Záznam* (*Dvojramenné čisté telo*, 1964). V nej sa o ženskej bytosti hovorí v tom zmysle, že predtým, ako niečo vyslovila: „Zošpúlila ústa", „kýchla do púdru", čo zvýrazňuje jej vyzývavé a teatrálne správanie. V ich epike tak vôbec neplatí, že „banalita každodenného ľudského života nemôže byť vyslovená inak ako banálne" – v tomto zmysle sa vyjadril Jiří Trávníček o Jiřím Kolářovi, ktorý sa venoval „záznamom akoby surovej, nepretavenej javovosti" (Trávníček, 1994, s. 133). Naopak konkretisti mimoriadnu pozornosť venujú práve uvádzaniu reči a aj repliky doštylizovávajú. Nedotkla sa ich averzia voči všemocnému komentovaniu narastajúca v literatúre v priebehu 20. storočia, lebo sa nezameriavajú na moc komentujúceho subjektu, ale skôr na obradnosť samého aktu hovorenia.

Ich obrazové rozpätie potvrdzuje, že človek potrebuje priestory fantázie, aby sa odpútal od bežného života, čo však nebráni tomu, aby vo fantazijných únikoch zohrávali dôležitú úlohu tie najobyčajnejšie veci a zážitky, ba aj celistvejšie zábery prostredia, kde sa odohrali. Znázornili dojem zo slov, vypovedaných nahlas, ktoré možno vnímať ako niečo hmotné – povznášajúce a nadľahčujúce či ťaživé a ubíjajúce.

LITERATÚRA

BACHTIN, Michail: Problém rečových žánrov. In: *Estetika slovesnej tvorby*. Bratislava : Tatran, 1988, s. 266 – 313.

FELDEK, Ľubo – LUKÁČIOVÁ, Oľga: Menej sofistiky, viac dialektiky. In: *Mladá tvorba*. 1961, roč. 3, č. 3, s. 17 – 18.

HERMIDA, Alejandro (2002): Hmota a priestor Ondrušovej poézie. In: S *dlaňou v ohni. Básnické dielo Jána Ondruša a hodnotové kritériá v literatúre*. Bratislava : Občianske združenie Studňa, 2002, s. 86 – 93.

LOTMAN, Jurij Michajlovič (1999): Dom v „Masťere i Margariťe". Vnutri mysljaščich mirov. In: *Čelovek – tekst – semiosfera – istorija*. Moskva : Iskusstvo-SPB, s. 264 – 275.

MATEJOV, Fedor : Básnické iniciatívy 1956 – 1965. In: *Slovenské pohľady*. 1988, roč. 104, č. 5, s. 39 – 50.

MATEJOV, Fedor: K poetike Mihalkovičových Zimovísk. In: *Lektúry*. Bratislava : SAP, s. 117 – 137.

zbornik2011.indb 64 28.07.2011 16:27:17

MARČOK, Viliam: Analyzujúca metafora mladej slovenskej poézie. In: *Mladá tvorba*. 1964, roč. 9, č. 10, s. 30.

MARČOK, Viliam – KOVÁČ, Mikuláš – ŠIMON, Ladislav: Rozhovor nad Pyramídou. In: *Mladá tvorba*. 1964, roč. 9, č. 10, s. 13 – 15.

MIHALKOVIČ, Jozef: Trnavská skupina, konkretisti, diskusia. In: *Literika*. 1996, roč. 1,č. 3, s. 115 – 117.

MIKULA, Valér: Významová výstavba básne (J. Mihalkovič: Priložím). In: *Hľadanie systému obraznosti*. Bratislava : Smena, 1987, s. 84 – 108.

MISTRÍK, Jozef : *Štylistika*. Bratislava : SPN, 1984.

ONDRUŠ, Ján: Recenzia na debutovú zbierku Miroslava Válka Dotyky (1959). In: *Trnavská skupina – konkretisti*. Výber zostavila, komentáre a vysvetlivky, kalendárium, medailóny členov doslov a edičnú poznámku napísala Andrea Bokníková-Tóthová. Bratislava : Kalligram, Ústav slovenskej literatúry SAV, 2006, s. 142 – 147.

PISÁRČIKOVÁ, Mária: Z jazykového majstrovstva noviel Mila Urbana. In: *Kultúra slova*. 1992, roč. 26, č. 4, s. 97 – 103.

RICHTEROVÁ, Sylvie: Polyfonie v poezii Vladimíra Holana. In: *Ticho a smích*. Praha : Mladá fronta, 1997.

STRÁŽAY, Štefan: Poézia podstatných vecí. In: MIHALKOVIČ, J.: *Zimoviská*. 2. vyd. Bratislava : Tatran, 1983, s. 80 – 83.

ŠTEVČEK, Ján: Dramatizácia prózy (Milo Urban). In: *Lyrizovaná próza*. Bratislava : Tatran, 1973, s. 63 – 91.

TRÁVNÍČEK, Jiří (1994): Svědek v poezii Skupiny 42. In: *Proměny subjektu. I.* Red. D. HODROVÁ. Praha : Ústav pro českou a světovou literaturu ČAV, 1994, s. 131 – 141.

VAŇKOVÁ, Irena: *Mlčení a řeč v komunikaci, jazyce a kultuře*. Praha : ISV nakladatelství, 1996.

SUMMARY

Contribution of the Trnava Group (the concretists): Innovation in Poetic Depiction of Narrations

The paper presents poetic writings of the authors active mainly in the period of 1956-1973 and dubbed as the Trnava Group (the Concretists): Ján Ondruš, Ján Stacho, Jozef Mihalkovič a Ľubomír Feldek, and from the well-known female poets, Lýdia Vadkerti-Gavorníková. The author of the paper points out the significant contribution which the group of poets made to the forms of sensual and imaginative imagery - as a controversy to the schematic literature of the 1950s, where images only illustrated a political idea. They used free as well as rhymed verse, with typical neologisms in rhymes, because they did not intend to refuse tradition as such - only to reshape it. Another contribution of the group, innovation in poetic depiction of narration, was left almost unnoticed. The author reflects the inspiration sources of the concretists: the prose writers of the interwar period and their works representing the naturism (Milo Urban, František Švantner), and links their perception of metaphor with the poetic art of the concretists. She analyses - rather in detail - the imagery of individual poets.

zbornik2011.indb 65 28.07.2011 16:27:17

zbornik2011.indb 66 28.07.2011 16:27:17

Karol Csiba

Pojem identita v prózach Petra Macsovszkého

Peter Macsovszky sa narodil v Nových Zámkoch v roku 1966. Akákoľvek z doteraz existujúcich charakterizačných nálepiek ho definuje ako autora predstavujúceho špecifický prototyp slovenského umelca a intelektuála, ktorý razantne reaguje na problematizujúci sa vzťah jednotlivca k autentickejšiemu estetickému gestu. V prípade predkladanej štúdie sa však k tejto komplexnej perspektíve naoko nepripojíme. Namiesto toho sa zameriame na autorovo občas nezáväzné laškovanie s problémom identity autentického zapisovateľa a svedka doby. Terminologickú ľahkovážnosť tohto rozhodnutia celkom určite zdvojnásobí nejednoznačnosť samotného pojmu *identita*, ktorá sa ukazuje ako dostatočne hlboká, prenikavá a lákavá, no v spojení s umeleckým textom zostáva hmlisto neurčitá, neuchopiteľná, temná a obľubuje hru so slovíčkami. Jej zásadný význam je vydaný napospas intenzívnej pochybnosti odhaľujúcej jej skutočné jadro, ktoré má skôr charakter zreteľnej tendencie. Vzhľadom na obmedzený rozsah tohto textu sa pozrieme na tri vybrané Macsovszkého prózy, ktoré nám poslúžia ako cvičný náčrtník a poodhalia sledovaný problém s identitou na pozadí tematickej šírky a škály autorových štylistických polôh.

Dejisko zvláštnych javov v próze *Fabrikóma* (2002) zodpovedá takmer fantastickému priestoru: tvorí ho futuristicky opísaná kulisa, v ktorej sa na prvý pohľad relativizuje hodnota času. Už pri vstupe je z jeho atmosféry cítiť črtajúce sa znepokojujúce okolnosti a náznak dobrodružstva. Čitateľ preto od začiatku tuší, že v tomto prostredí panuje špecifický poriadok. Keď teda ústredný protagonista Fabricius vchádza na scénu a snaží sa nás zaujať autonómnosťou svojej existencie, neznámy hlas rozprávača a pozorovateľa jeho sebavedomie zvedavo schladí: „To, čo vidíme, je len animácia? Súčasť nejakej hry? O chvíľu sa do Fabriciovho súkromia vláme transformer Likvid Likvidovič a fragilného frustronauta v jedinom nepolapiteľnom okamihu virtuálne anihiluje?“ (2002, s. 10). K tvorbe takejto ambivalencie prispieva aj spôsob kontaktu s priestorom: jeho vnútro je totiž predstavené dôrazným a zároveň zahmlievajúcim spôsobom, ktorý oslabuje jednoznačné kontúry vecí a jednoznačnosť ich vysvetlení. Orientujeme sa v ňom najmä vďaka zraku a zvýraznenej fantázii: „Na jednom z početných displejov, nainštalovaných v priestrannej chrámovej lodi nebotyčného Frustraeónu, môže čitateľ, ale aj tulák, ktorý do tejto siene náhodou zablúdil, pri troške predstavivosti vidieť ústrednú postavu tohto dobrodružstva, Fabrizia“ (s. 9). Pokiaľ sa v tomto svete spolu s protagonistom porozhliadneme, zaregistrujeme deformovaný obraz – hra obrazoviek, svetiel a tieňov sa odráža na lesklých plochách

zbornik2011.indb 67 28.07.2011 16:27:17

technologicky vyspelých predmetov, ktoré posilňujú dojem neskutočnosti priestoru a jeho obyvateľov.

Postava Fabrizia vyhovuje podmienkam, aké sa vyžadujú od protagonistov fantastických textov. Aj on je do veľkej miery dvojznačnou textovou entitou, zvláštnym mužom, nespokojným so svetom, ktorého je súčasťou, snažiacim sa o „nezastihnuteľnosť". Ukrýva v sebe nikdy nezrealizované plány stojace na okraji Nového sveta. Jeho okrajovosť má dvojaký charakter – spoločenský (je len jeden z mnohých protagonistov na „obrazovke") aj individuálny (atakujú ho viaceré fóbie, averzia k vlastnej fyziognómii alebo paranoické interpretácie vlastnej existencie). Trpí literárne tradičným pocitom samoty, nulovej komunikácie a neschopnosti adaptovať sa v podobe sveta, ktorý ho obklopuje. Od úvodu je preto zrejmé, že sa v tomto literárnom priestore neobjavuje náhodou. Výnimočnosť jeho prítomnosti v texte naznačuje stretnutie dvoch zdanlivo nespojiteľných poriadkov – viditeľného a utajeného, koexistujúceho práve s tým viditeľným. K tomuto kontaktu dochádza v okamihu, keď Fabricius vstupuje na scénu a prekonáva oba prahy – viditeľný, fyzicky verifikovaný prah vlastnej existencie, ale aj pomyselný, „potierajúci" jeho priestorové dispozície: „Pretože Fabrizio vynakladá nemalé úsilie na to, aby sa stal skutočným majstrom zatajovania miesta svojho pobytu. V časoch, v ktorých sa bude pohybovať, to dokáže len málokto, ak vôbec niekto" (s. 9). Vonkajší poriadok, z ktorého Fabrizio uniká, je charakterizovaný záporne. Je to poriadok zastúpený istou agresivitou a hlučnosťou, odmietajúcou starý svet. Prekročením hranice viditeľnosti, a teda jeho hmotnej overiteľnej prítomnosti v časovej a priestorovej štruktúre textu, sa protagonista stáva súčasťou iných pravidiel. Akékoľvek snahy o odchod z neho sú marené už v zárodkoch a jeho osobnosť je prostredníctvom textu ponúknutá okoliu: „Slovom, všetko bolo ako malo byť: Fabriziova pamäťová jednotka mohla za istých okolností byť prístupná každému ihravému faganovi" (s. 20). Tento moment sa ukazuje ako dôležitá súčasť opakovania a prekrývania viacerých rovín, čo v próze navodzuje predstavu monotónnosti. Tá sa dotýka predovšetkým osudov ostatných postáv. Línia rozprávania sa ustavične opakuje, minulosť sa stáva prítomnosťou.

Preto nás nezaráža protagonistova pasivita („meravosť"), s ktorou sa Fabricius stáva súčasťou úloh tých druhých („nie je teda jediný aktér na obrazovke"). Zostáva, podobne ako ostatní, ovládateľný a ovládaný. Nemôže sa zbaviť pocitu, že „ktokoľvek, komu sa len zachce, môže ním podľa ľubovôle manipulovať" (s. 62). Jeho dvojitá identita akoby sa presadzovala od samého začiatku („je vlastne vrodený dualista", s. 62). Protagonista je výplodom imaginácie a zároveň je zviazaný so spomienkami. Jeho osobný príbeh mení reflexia minulosti, prítomnosti a budúcnosti a on už nikdy nebude taký, aký bol predtým. Vŕtanie sa v detailoch vlastnej existencie

zbornik2011.indb 68 28.07.2011 16:27:17

sa mení na minuciózne pátranie po svojom vlastnom osude. Jeho podoba sa postupne mení, no zásah vonkajšieho rozprávača znemožňuje, aby bol Fabrizio schopný pohľadu zvnútra. Preto len podvedome niečo tuší, no takmer nijako nereaguje: „Zabráni mu v tom, aby precitol, uvidel, pochopil a nakoniec našiel cestu k svojej personalistickej *anamnesis*“ (s. 87). Takáto identifikačná rozdvojenosť postavy zostáva zachovaná aj za rámec rozprávania, pretože próza sa neprikláňa k ucelenej interpretácii. Viaceré vyjadrenia pripomínajú skôr šifru a posilňujú dvojznačnosť príbehu.

Zdvojovanie identít postáv je teda jedným z využitých výstavbových prostriedkov. K atmosfére špecifického (fantastického) rozprávania prispievajú tradičné prvky (umŕtvenie živého, animácia neživého, rozprávačské metamorfózy). Stret viacerých interpretačných rovín dosahuje zvláštny efekt, prostredníctvom neho sa v priestore banálnej každodennosti vytvára štrbina, otvárajúca možnosti vstupu „zvláštneho“ sveta, ktorý poburuje ustálený poriadok spoločensky už dávno zabehanej existencie. Napáda koherenciu „poznateľného“ sveta a zároveň je jeho kritickou reflexiou. Terčom jej záujmu je festival masiek, kostýmov a zdvojených identít, čo potvrdzuje koncentráciu rozprávania na osudy postáv, ktoré majú zdanlivo jednoznačný cieľ: „Markion skonštruoval Fabrizia tak, aby sám seba považoval za melancholika a veril, že krehký smútok jeho pohľadu bude dievčatá priťahovať neodolateľnou silou“ (s. 154). Práve za týmto obrazom rozpoznávame množinu nedokonalostí (morálnych, telesných, partnerských, erotických, politických, náboženských atď.), na ktoré je protagonista pravdepodobne extrémne citlivý.

Kritériám takejto existencie vyhovuje model vnútorného sveta priliehajúci k rozbitému charakteru skutočnosti. Jej vrstvy pripomínajú sieť personálnych väzieb smerujúcich k iracionálnym oblastiam. Ich univerzálnosť však nepodlieha všeobecným myšlienkovým stavbám, tie skôr poukazujú na fragmenty rozpadnutého sveta. Na vedomie takejto skutočnosti vplýva imaginácia, ktorá je v prípade ústredného protagonistu jedným zo správnych modelov poznania. Ona samotná je schopná vytvoriť množstvo nových obrazov prítomnosti, vďaka čomu odhaľuje jej mnohotvárnosť a zdanlivo preniká hlboko pod jej povrch: „Kamery vo Fabriziových očiach – lebo Fabrizio si od istej chvíle namýšľa, že niekto mu nainštaloval do očí kamery – teraz zachytia prázdny, zamyslený pohľad Ambie“ (s. 184). Podľa takejto verzie sa spoločenské sféry preskupujú s individuálnymi vzťahmi. Prózu preto môžeme čítať ako dychtivé autorské hľadanie spirituality vo svete, ktorý rozrušujú groteskné vzorce ľudského správania. Skicu skutočnosti dopĺňa vedomie, že jednotlivca obklopujú viaceré (aj stratené) svety a rozličné príbehy. Toto vedomie prináša protagonistom pocit zodpovednosti. Jej dôležitosť je násobená celým katalógom „individualít“, ktoré tvoria ironicky zachytený výsek z civilizácie,

zbornik2011.indb 69 28.07.2011 16:27:17

konkrétne „drobnovetchý rumunský vedátor (oči vyplašeného hlodavca) sliediaci po stopách posledných rosenkruciánov, rafinovaný a pritom altruistický sprievodca vo vlaku, despotický a homoerotický Serpentus, robustná Mytonia, ba aj takmer subtílna Cybelina, jej nastávajúci a, prirodzene, Tyrringa, neovládateľný Razzren a jeho zmučená žena, plachý arabský chlapec, distingvovaný Peter z New Yorku, teploprívetivý učiteľ islamu Mustafa alias Faustus, Salome, Parvátí a Kaffkia, inžinier Zeldy, Pepa z Larwy, Krampus, Rachael, zavárananinoví a romantizujúci disidenti Ferdyškin, Dasmittwoch a Santanton" (s. 11 – 12). Pomocou rôznych techník a motívov nám text ponúka podobu sveta, ktorá zodpovedá metaforickej verzii našej skutočnosti. Aktuálne udalosti sa kombinujú s rôznorodými špekuláciami z náboženskej, politickej a mocenskej oblasti. Výsledkom je preto zvláštna usporiadanosť ústredného protagonistu, ktorého konanie zachytáva prísne oko priemyselných kamier, nastavených vďaka vplyvu textového demiurga.

Čítanie prozaickej knihy *Hromozvonár* (2008) charakterizuje v prvom rade hľadanie pomyselného univerzálneho interpretačného kľúča, ktorý by odviedol pozornosť čitateľa za rámec jedného sémantického jadra textu. Dôraz sa v tejto súvislosti kladie na jeho rôzne sémantické ohniská, podľa toho, či sa do popredia kladú špekulatívnosť, mágia alebo čisto poetické dôvody. Vnímame to už v primárnom autorskom výbere a kreovaní ústredných protagonistov. Jeden zo základných ukazovateľov jednostrannej autorskej koncepcie tvorí výber ich vlastných mien. Prvú skupinu zastupujú neutrálne pomenovania (Levanel, Cafkiel, Miranda, Etuda). Odlišnú úroveň reprezentujú zložené mená, ktoré sa spájajú z momentom čiastočného utajenia ich nositeľov (Búrkové mračno, Muž v skafandri atď.). Okrem textovo možnej zmeny identity a skupenstva nadobúdajú hrdinovia nové vlastnosti, ktorých kritériá sa v rozprávaní nekontrolovateľne a často menia: „Podujal sa sledovať istého inžiniera, ktorého neskôr pomenovali Búrkové mračno", „Prečo ho sledovali? Jednoduchá odpoveď: Levanel preto, lebo diela Búrkového mračna boli súčasťou skúmaného elektroestetického a elektropsychického fenoménu. A Cafkiel zas preto, lebo mal pocit, že Búrkové mračno by mu raz mohol poslúžiť ako inšpiračná trafostanica. Alebo chcel len Búrkové mračno prichytiť pri verbálnej sodomii. Márnosť šedivá" (2008, s. 12). Môžeme preto konštatovať, že takmer každá z prítomných vlastností zastupuje jeden zo samostatných príbehov, práve preto je každá z týchto verzií modifikovanou variáciou základnej línie rozprávania.

Čo sa teda v predkladanej próze nachádza? Namiesto určujúceho príbehu autor modeluje jednotlivé fragmenty textu (postavy, priestor, čas). Každý z obrazov má podobu momentu a prerastá do zdanlivo samostatného rozprávania. Väčšinu javov próza spredmetňuje, čo smeruje aj k detailnému citovaniu z kníh (*Abeceda sekretárok* – Mistrík, J.: *Abeceda sekretárok*, SPN, 1968, alebo *Kniha vecí*, *Kniha popráv* a pod.). Takáto vecnosť je presná

zbornik2011.indb 70 28.07.2011 16:27:17

a nestranná. Prejavuje sa to napríklad vytváraním unikátnych pravidiel, tie sú dávané do kontaktu s logikou sna a bláznivej predstavy. Vyústením je grotesknosť situácií, ktoré sú prostredníctvom spomenutých citátov namierené proti jazyku, zámene významu, jeho zdvojovaniu a prekrývaniu identít.

Ak si predsa len všímame charakter príbehu, musíme konštatovať, že sa odvíja nepredvídane. Rovnako ako protagonisti, ktorí sú ťažiskovou kategóriou rozprávania. Centrálnu pozíciu medzi nimi zaberá Levanel, vysokoškolský pedagóg, vďaka existencii „klebiet" o ňom formujúcich jeho charakter a spôsobu správania pomerne nedôveryhodná postava: „Žid, slobodomurár, anarchista, Arab, Armén, homosexuál, a inokedy zas konzervatívec, nerestník, pedofil, zvodca starších žien, básnik, sektár, okultista" (s. 36). Próza sa aj prostredníctvom neho snaží reagovať na klasické paradoxy ľudskej existencie. Sprevádza ju temná vízia budúcnosti a manipulácia s rovinou implicitných rozhodnutí, ktoré modifikujú autonómnosť akéhokoľvek postoja jednotlivca. Takáto ontologická báza použitého literárneho jazyka je autorom priebežne komentovaná a vytvára paradoxnú názorovú opozíciu tvorcu voči vlastnému dielu.

V takomto literárnom kontexte dochádza k spochybňovaniu bytia, ktoré dostáva nové odtiene, čo mení predstavu o fungovaní jednotlivca vo svete a vo svojom tele. Pravdepodobne preto si v texte všímame rezignáciu pred jednoduchými formami organizácie spoločnosti. Produkcia odlišného priestoru vplýva na katalóg postáv, ktoré občas strácajú jednoznačnosť. Výsledkom je posunutá hranica medzi subjektívnym a objektívnym, individuálnym a spoločenským, mužským a ženským. V intenciách textu sa tak spĺňa model ambivalentného sveta a jazyka. Nerealizuje sa metódou násilného verbálneho šoku ani textovou trhlinou existujúcou bez konkrétneho významu a aktuálneho zmyslu. Namiesto fingovaného emocionálneho chladu sa v próze tematizujú aspekty provokujúcej ľudskosti: „Najvydarenejšie diela väčšinou zobrazovali akéhosi subtílneho ženského tvora pohrúženého do hry na monumentálny, presnejšie neidentifikovateľný, čiže značne mátožný hudobný nástroj" (s. 65). Otvorenou otázkou zostáva autorská verzia textu ako „kognitívneho artefaktu" napomáhajúceho čitateľom orientovať sa v zachytených problémoch s rozkolísanou identitou.

Prezentovaný text preto ponúka širokú škálu javov, ktoré determinujú ráz a plynutie celého rozprávania. O miesto v jeho štruktúre sa v tejto súvislosti uchádzajú elementárna parcelácia skúsenosti postáv na použiteľné segmenty, vkladanie kauzálnych vzťahov medzi tieto segmenty, hoci toto pravidlo atakuje bohato využívaný systém asociácií a náhod. Pre samotné rozprávanie je typické, že inak izolované udalosti sa spájajú do príčinno-chronologických celkov. Modelovanie jednotlivých situácií je závislé od kauzálnej siete. Tu len pripomíname, že naše

zbornik2011.indb 71 28.07.2011 16:27:17

tvrdenie vychádza z prirodzenej vlastnosti či ľudského sklonu nachádzať kauzálne prepojenia medzi stavmi, činmi a udalosťami prezentovanými pôvodne prostredníctvom izolovaných sekvencií. Prezentovaný príbeh (alebo menšie príbehy uprostred neho) obsahuje niekoľko ďalších rozprávaní s doslovnými alebo obraznými metamorfózami. Tie sú koncom transformačného procesu a zároveň sú zdrojom štruktúry pre čitateľskú akceptáciu iných, analogických udalostí. Formou pre všetko je sledovanie rozličných identít v ich dynamických metamorfózach. Ich nadobudnuté traumy výrazne zasahujú do súčasnosti aj do budúcnosti. Spôsob, akým k nim text pristupuje, umožňuje redukovať komplexnosť sveta, v ktorom naopak vidíme pokusy o jeho nové typizácie končiace sa na hraniciach s nepredvídateľným konaním protagonistov. Ich vzájomnú zameniteľnosť naznačuje neskryto ironická výzva na reorganizáciu ľudského správania: „Keď prešlo deväť mesiacov, Miranda si do cestovnej batožiny zabalila dlhé bavlnené tričko, pohodlné papuče, teplé ponožky, balzam na pery, gumičku na zviazanie dlhých vlasov (hoci mala krátke vlasy), župan, sušené slivky, fotoaparát na prvé fotky, podprsenku (o číslo väčšiu než doposiaľ), deväť sieťovaných nohavičiek a notes s najdôležitejšími telefónnymi číslami. Na druhý deň v nemocnici podľa predpisov vyprázdnila črevá, osprchovala sa, nechala si vyholiť ohanbie a dezinfikovať vonkajšie pohlavné orgány“ (s. 161).

Podobne reorganizovaná skúsenosť, ktorá sa dotýka elementárnych skúseností jednotlivca, je schopná pripútať nehmotné entity (sklon k imaginácii v kontakte s racionalitou subjektu) k materiálnemu svetu, s ktorým sú v niektorých momentoch až priveľmi zviazaní. Tento moment vnímame v zmysle ironického gesta, keďže väčšina snáh sa odohráva v intenciách spirituálneho vyrovnávania sa so skutočnosťou. V odvrátenej časti uvažovania protagonistov tušíme ľahostajnosť voči ľudskému životu, do ktorého nezameniteľne vstupuje hyperbolizovaná ozvena technického pokroku. Postavy sú vložené do konkrétnych materiálnych okolností, ktoré nanovo provokujú pudy, tiesnivé pocity a zámery. To sa prejavuje v ich sugestívnych reakciách na fyzické podmienky a následný obraz naberá bizarné podoby: „O niekoľko dní si Levanel prezeral fotky, zachytávajúce prvé minúty života vypudeného z Mirandinho tela a neuniklo mu, že stvorenie sa nápadne podobá na Hiriraka. Hirirak sa podobal na strukokaza a strukokaz pripomínal stavebný stroj“ (s. 163). Do popredia sa v takýchto momentoch dostáva sféra konkrétnych zážitkov jednotlivca, no autor nepredkladá jednoznačný postoj, či už ideový, citový, morálny alebo estetický. Aj v tomto akte dáva skôr prednosť úmyslu detailne šokovať.

Doteraz poslednou sondou autora do problému identity je román *Mykať kostlivcami* (2010), ktorý rozpráva príbeh nenápadného a trochu frustrovaného „zapisovača poznámok“ Šimona Blefa, žijúceho v súčasnom

zbornik2011.indb 72 28.07.2011 16:27:17

Amsterdame. Tento protagonista vo viacerých ohľadoch prilieha k biografickým informáciám o autorovi, predstavuje podobu súčasníka spájajúceho svoj život s odlišnou kultúrnou identitou, než z akej vychádza. Jeho osobná dispozícia vytvára obraz viacerých úzkostných momentov. V takomto čitateľskom kóde by sme mohli hovoriť o jeho problematických rodinných pomeroch, nejasnej existenčnej situácii, pocite priestorového vytrhnutia (hoci aj z „periférie Európy") a zároveň o sklamaní z nového prostredia. Toto všetko v ňom zanecháva výrazný pocit neistoty. Absencia spoločenského a literárneho uplatnenia je preňho takisto sklamaním. Obraz životného neúspechu využíva nekonečné množstvo pomenovaní, ktoré maria takmer každú klasifikačnú aktivitu ústredného protagonistu: „Rád by raz napísal román. O námorníkoch, lebo tým je dovolené piť, veľa piť... Námorník sa môže slobodne rozhodnúť; môže zavrhnúť možnosť zvečnenia takých zážitkov, o akých sa cintľavým spisovateľom ani len nesníva. Šimon by mal rád telo námorníka, rád by v nejakom námorníkovi býval, ale, samozrejme, iba tak akosi obozretne, aby mu to veľmi neublížilo. Nie námorníkovi" (2010, s. 11). Snaha zachytiť svet, resp. vedomosť o svete sa v takomto prípade redukuje na podrobnejšie sémantické skratky, ktoré sa nesnažia o celkový pohľad na životné perspektívy subjektu. Oveľa viac sa do popredia dostáva „poetickejšie" oko a aktuálna životná skúsenosť protagonistu sa aj vďaka tomu konfrontuje s odlišným poňatím sveta. Zachytávanie rozdielov a protikladov však neprekračuje predmetný svet, hoci fantastické implikácie nemôžeme ani v tomto prípade úplne vylúčiť: „Potajomky však myslí na to, ako rád by vodu pokoril. S radosťou by po nej chodil, taký čin by vyjadroval jeho pôžitok zo znevažovania fyzikálnych zákonov" (s. 12). Zmes modelov reálnych a imaginárnych, rozvinutých do značných rozmerov, je odrazom Šimonovho fixovania sa na slová, ktoré charakterizujú spôsob jeho uvažovania. Všetky tieto modely sú možné aj nemožné. Neskrývajú len pečiatku minulosti, v celkom jednoznačných farbách nachádzame stopy vzdialenej budúcnosti, spojenej s vysnívaným svetom (abstrahovaným Mexikom). Autor na týchto miestach predvádza, ako by vyzeral svet bez doterajšieho systému vzťahov, hodnotových poriadkov a hierarchizácií. Konfrontácia protagonistu s týmto myslením je zároveň krokom ku konfrontácii s vlastnou minulosťou, ktorú niekde zanechal.

Tieň predchádzajúceho obdobia ho prenasleduje ako viac či menej nemá výčitka, je teda tiež konfrontáciou s ťažko akceptovateľnou verziou seba samého a s vlastnou rozorvanosťou medzi týmito dvoma identitami. O férovosti a hĺbke zápasu, ktorý tu Šimon zvádza, svedčia viaceré odseky prózy, v nich s plným vedomím zvažuje možnosť, že sa mu otec ukazuje ako „kostlivec", ktorého dokáže zavrhnúť: „Šimon sa pri tomto poslednom rozhovore so starým Blefom nerozhliadol a nerozplakal sa. Mal vypité,

zbornik2011.indb 73 28.07.2011 16:27:17

čiže nechýbalo veľa a bol by sa rozrehotal. Ach, ale opäť skončil v otcovej ríši! Toto je predsa Amsterdam, štvrť Jordaan, šíry svet, v ktorom nikomu nedlží žiadne vysvetlenia a ospravedlnenia. Keď sa konečne pustí do svojho mestského románu, žiadni otcovia a ich ríše sa v ňom vyskytovať nebudú" (s. 85). Protagonista príbehu akoby sa týmto krokom vydal z prirodzenej krajiny svojho detstva do neznámeho a predovšetkým voľného prostredia, odkiaľ sa už nevráti.

Oscilácia medzi starým a novým tvorí jedno z ohnísk celého textu. Odmenou, ktorú hrdina za toto mentálne úsilie dostáva, je však väčšinou vyhostenie z oboch týchto svetov a miestami skôr pocit extrémneho bezdomovstva ako duplicitné domovské právo, ktoré by mu umožnilo zhodnocovať kultúrne zázemie, aké v sebe ako ozvena „periférie Európy" v jej „starnúcom centre" nesie. Snaha o pôsobivosť celého textu je v tomto prípade daná predovšetkým zastretou autobiografickosťou, ktorá povyšuje na cnosť zvláštnu fragmentárnosť, bolesť a komicko-pasívnu vzburu. Šimon Blef ponúka množstvo lakonických formulácií, na aké sme zvyknutí pri alternatívach k bezvýchodiskovému svetu: „Peklo by sme už mali, veď pretekár z Alžírska napísal, že amsterdamské kanály mu pripomínajú Danteho **Peklo**. Napísal to v románe **Pád**, takže pád a Amsterdam asi patria k sebe, keď niekto chce padnúť, nech sa páči, Amsterdam je k dispozícii" (s. 167). Intenzívne prežívaná situácia jednotlivca privádza tvorcu k reflexii otázok, ktoré sú zároveň úvahami o prázdnote, bytí a smrteľnosti. Zvolený slovník sa však snaží uniknúť univerzálnym ašpiráciám, namiesto toho ponúka sklony k ironickému odkazu. Opísanie tohto stavu stojí mimo zaužívané taxonómie literáta – bytostne skúmanú skúsenosť človeka so svetom nevynímajúc.

Zvláštnosť troch Macsovszkého próz teda spočíva vo svetle, ktoré sa zameriava na odľahlé kúty a odvrátené strany vecí a umožňuje autorovi vykresliť rozpor medzi ideálnymi predstavami a konkrétnou nedokonalou skutočnosťou. Toto literárne precítenie je založené na chladnej racionálnej úvahe a zároveň na snahe o pochopenie slabostí ľudského života. Kontakt s aktuálnou skutočnosťou sa stáva objektom exponovanej textovej transformácie. A podvojnosť, ktorá nás počas čítania sprevádza, je výsledkom dichotómie rozum – imaginácia; za jednotiaci prvok môžeme považovať konkrétne literárne dielo.

LITERATÚRA

MACSOVSZKY, Peter: *Fabrikóma*. Bratislava : Kalligram, 2002.

MACSOVSZKY, Peter: *Hromozvonár*. Bratislava : Kalligram, 2008.

MACSOVSZKY, Peter: *Mykať kostlivcami*. Bratislava : Drewo a srd, 2010.

zbornik2011.indb 74 28.07.2011 16:27:17

SUMMARY

The Notion of Identity in Peter Macsovszky's Prosaic Works

The paper deals with selected works of Peter Macsovszky, a Slovak poet, prose writer and translator. The author chose *Fabrikóma*, *Hromozvonár* and *Mykať kostlivcami*, where he analyses a specific problem of social and cultural identity. Its nature and intesity constitute one of the possible approaches to the way Macsovszky views the images of current reality. Readers and literary critics will find interesting the way how rather documentary structures of the literary narration blend together with the possibilities of fiction generating narrative systems. The analysis – apart form the main theme – focuses especially on thematic, semantic and partly linguistic composition of the texts. As regards to more experimental texts, semantic logic presupposes aesthetic influence of the contemporary world on the structure of the textual world. Thus, the meaning of reading is to search for an answer to the question how should be such a specific combination of meanings in a literary work reconstructed.

zbornik2011.indb 75 28.07.2011 16:27:17

zbornik2011.indb 76 28.07.2011 16:27:17

Peter Darovec

Pavel Vilikovský – stredoeurópsky slovenský spisovateľ

Podľa zadania organizátorov letnej školy Studia Academica Slovaca majú tohtoročné príspevky reflektovať ústrednú tému, ktorou sú otázky identity, kultúrnych, etnických a rodových stereotypov, slovenská kultúra v európskom kontexte, otázky etnokultúrnych hraníc. Prípadne, zrejme ako druhá možnosť, sa prednášky môžu venovať niektorému z aktuálnych výročí a jubileí, ktoré si pripomíname v roku 2011. Je až podivuhodné, ako presne spĺňa autor a jeho dielo, o ktorom tu bude reč, nielen jedno, ale dokonca obidve tieto zadania súčasne.

Začnime hádam od toho druhého, jednoduchšieho a evidentnejšieho. Slovenský prozaik, prekladateľ, občasný kritik a esejista, dlhoročný knižný i časopisecký redaktor Pavel Vilikovský sa v roku 2011 naozaj dožíva okrúhleho životného jubilea. Ako ročník 1941 oslávil v júni tohto roku sedemdesiat rokov. Za rovnako nespochybniteľný fakt sa dá pokladať aj to, že práve jeho výročie je v kontexte súčasnej slovenskej literatúry a kultúry hodné zaznamenania, pripomenutia a iste aj prednášky. Ide totiž o autora, ktorého literárna kritika, ale aj čitateľská obec pokladá za jedného z najvýraznejších spisovateľov dnešného Slovenska. Svedčí o tom okrem iného aj množstvo významných literárnych cien, ktorých je laureátom. Ich výpočtom by sme mohli stráviť dosť dlhý čas, len na ukážku teda spomeniem jednu cenu z počiatku jeho dnes už viac než štyridsaťpäťročnej publikačnej kariéry, cenu Ivana Krasku za najlepší debut roku 1965, v jeho prípade za debutovú zbierku poviedok *Citová výchova v marci*. A z druhého konca, z tých najnovších, zasa aspoň významnú cenu Dominika Tatarku (1996) za zbierku *Krutý strojvodca* a cenu Anasoft litera 2005 za knihu próz *Čarovný papagáj a iné gýče*. Rovnako by sme však mohli hovoriť aj o početných oceneniach jeho prekladateľskej činnosti, ktorej sa venoval najmä v sedemdesiatych a osemdesiatych rokoch, teda v čase, keď viac-menej dobrovoľne zastavil publikovanie vlastných próz, aby ich i seba uchránil od mocensko-ideologických cenzúrnych zásahov. Všetky tie ceny pritom nehovoria o nejakom úzko slovenskom pestovaní kultu akéhosi nového národného autora – napokon, kto Pavla Vilikovského trochu pozná, vie, že mu nič nie je vzdialenejšie ako ambícia byť národným spisovateľom. Na nič podobné ani nie je odkázaný. Vzhľadom na počet prekladov jeho diel do rôznych svetových jazykov môžeme povedať, že je to jeden z mála európsky konvertibilných slovenských spisovateľov. A keď sme už pri tých cenách, takou neslovenskou je napríklad Stredoeurópska cena, ktorú získal v slovinskej Vilenici v roku 1999.

zbornik2011.indb 77 28.07.2011 16:27:17

Skutočnosť je až za príbehom

Stredoeurópska cena už, samozrejme, súvisí aj so zmienenou ústrednou témou SASu – s kultúrnou identitou v národnom a nadnárodnom kontexte. Bol to práve Pavel Vilikovský, kto túto tému v slovenskej literatúre v deväťdesiatych rokoch otváral a kto v nej zároveň postúpil zo všetkých tunajších spisovateľov asi najďalej. Jeho ironický nadhľad, ktorým túto inak skôr traumatizujúcu tému poľudštil a odľahčil, ostal dodnes neprekonaný. V tejto súvislosti sa často spomína najmä jedna z jeho najoceňovanejších a doma i v zahraničí často interpretovaných poviedok *Všetko, čo viem o stredoeurópanstve*, v ktorej fiktívny Albert Camus pricestuje na skutočnú Moravu a spolu s rozprávačom ironicky a zároveň empaticky uvažujú nad tým, čo je a nie je typicky stredoeurópske.

Táto téma je však pre Vilikovského zaujímavá dodnes. Dôkazom je aj jeho zatiaľ posledná kniha, esejistický román *Pes na ceste*. Interpretáciou tejto knihy môžeme zistiť, ako a kam sa téma národnej identity vo Vilikovského písaní vyvinula a tiež v akom vzťahu je k ďalším dôležitým autorovým témam, ktoré variantne rozvíja už niekoľko desaťročí. Väčšinu z nich nájdeme aj v *Psovi na ceste*. Nie je to žiadne prekvapenie, Vilikovského prozaický svet je totiž natoľko konzistentný, že to vyzerá, akoby celé roky písal jednu jedinú knihu, ktorá doteraz vyšla v pätnástich menších. *Pes na ceste* je tou pätnástou a treba povedať, že slovenská literárna kritika, inak voči Vilikovskému mimoriadne ústretová, neprijala práve túto knihu s úplným nadšením. *Pes na ceste* možno naozaj nebude autorova najlepšia či najdôležitejšia kniha; možno je naozaj trochu menej sofistikovaná než tie predchádzajúce, ale o to názornejšie sa na nej dá ukázať, o čom a ako Vilikovský vlastne píše.

Príbeh tejto knihy je taký jednoduchý, že vlastne o žiadny príbeh nejde. Nič nové u Vilikovského, ktorý na príbeh v próze odjakživa hľadí s istou nedôverou alebo skôr s nezáujmom. Dôležitejšie, pretože opravdivejšie, skutočnejšie je preňho vždy to, čo sa nenápadne odohráva za príbehom či na okraji príbehu. Namiesto košatého príbehu si autor často vystačí s príznačnou situáciou, v ktorej sa postavy ocitajú a ktorá generuje následnú reflexiu. V prípade knihy *Pes na ceste* je tou situáciou služobná cesta staršieho slovenského redaktora do Rakúska a Nemecka, kde má propagovať slovenskú literatúru. Nezmyselnosť, zbytočnosť tejto politicky korektnej činnosti vyvažuje politicky nekorektným, ale o to zmysluplnejším uvažovaním o skutočnom význame literatúry, o národe a národnosti, ale aj o sebe samom. Jedným z impulzov na premýšľanie a preciťovanie je náhodné stretnutie s novou a zrejme aj poslednou ženou v jeho živote. Ich vzťah sa síce končí ženinou smrťou, vlastne ešte skôr, než sa skutočne začal, medzitým sa však stihne odohrať celá kniha, v ktorej sa témy národné, literárne aj intímne osvetľujú naraz z viacerých prekvapujúcich uhlov.

zbornik2011.indb 78 28.07.2011 16:27:17

Vystupovanie z tela

Keď už je reč o intimite, tak povedzme, že aj o nej sa tu hovorí v zaujímavých súvislostiach. Najmä preto, že je to intimita starého človeka, ktorá sa navyše v próze prejavuje aj telesne. Motív tela, telesnosti sa vo Vilikovského dielach objavuje nepretržite už celé desaťročia a často sa stáva motívom ústredným. Iste to však nie je tým, že by Vilikovského fascinovalo samotné telo. Na to je spisovateľom príliš asketickým. Ak ho telo zaujíma, tak len ako viditeľný, uchopiteľný, a predsa tak často nečitateľný a možno aj falošný dôkaz o prejavoch duševného, citového v človeku. Cit je napokon pre autora tým jediným, čo v tomto svete ešte môže byť skutočné. Oveľa viac ako to hmatateľné, fyzické telo, ktoré má o tom cite podávať správu. Vilikovského dlhoročné skúmanie korelácie duševného s telesným sa zvyčajne končí skeptickým zistením, že vzťah medzi telom a dušou, fyzickým a citovým je príliš voľný na to, aby sme z telesného mohli čokoľvek určité usudzovať o duševnom. I to samo osebe je však zaujímavé zistenie. Telo koná samostatne, samo sa rozhoduje, čo chce a čo nie, je svojím vlastným pánom. Inými slovami, telo sa človeku vo Vilikovského prózach odcudzuje. Dokonca natoľko, že z tohto akoby cudzieho tela môže človek aj vystúpiť a s prekvapením sa pozerať na jeho samostatné konanie. Motív vystúpenia z tela je u tohto autora tiež mnohokrát preverený. V próze *Pes na ceste* sa tento motív aktualizuje na začiatku opisu milostného aktu rozprávača, ktorý sám seba pokladá za starého muža, so svojou novou priateľkou. Rozprávač je presvedčený, že sexuálny život sa preňho už dávno skončil, a to isté predpokladá aj pri svojom tele. „Telo mi nielenže odvyklo, ono už prestalo aj spomínať. Teraz sa cítilo zaskočené“ (s. 75), hovorí o ňom. Lenže zatiaľ čo on sám aj naďalej váha, čo v danej situácii vlastne robiť, s prekvapením zisťuje, že jeho telo sa už samo rozhodlo so ženou spolupracovať. Vtedy zažíva rozprávač okamih vystúpenia z tela a celý nasledujúci kontakt dvoch tiel sleduje z istého odstupu, či hádam ešte presnejšie – z nadhľadu: „Aj ja som, pravdaže, čítal výpovede ľudí, ktorí sa prechádzali po prahu druhého sveta, že sa vraj vznášali nad svojím telom a začudovane sledovali, čo sa s ním deje, ale nikdy som si nepomyslel, že čosi podobné zažijem na vlastnej koži. Telo si sadlo na bicykel a ja som sa mu zhora prizeral ako starostlivý rodič“ (s. 78). Táto emancipácia tela, ktoré si už na tom pomyselnom bicykli poradí celkom dobre samo, napokon v knihe vyústi do najexplicitnejšieho a najpodrobnejšieho opisu sexuálneho styku v celej tvorbe tohto, ako už bolo povedané, inak asketického, decentného a cudného spisovateľa. Ani tu však nejde o žiadny oslavný kult tela; naopak, ten opis je skôr prejavom nekončiaceho sa údivu, prekvapenia zo stálej prítomnosti a dokonca aktivity tela, ktoré rozprávač už dávno prestal vnímať; z ktorého sa, podľa vlastnej metafory blížiacej sa smrti, už potichu „chystal odsťahovať“ (s. 51). Toľkej erotike odrazu umožnilo do Vilikovského textu vstúpiť práve starnutie.

zbornik2011.indb 79 28.07.2011 16:27:17

Práve ono ju ospravedlňuje, pretože ju znejednoznačňuje. Telesnú lásku zrazu kladie ako otázku.

Odstup od národa

Telo je u Vilikovského vždy to vonkajšie, to, podľa čoho nás vnímajú ostatní, ale čo iba málo vypovedá o nás samých. Práve tak ako telo sa k nám má aj naša národnosť, ďalšia veľká téma tejto neveľkej knihy. Rozprávač je voči národnému rovnako podozrievavý ako voči telesnému. Tak ako neverí, že ho definuje jeho telo, neverí ani v sebadefinovanie sa cez národ. A napriek tomu aj o tele, aj o národe potrebuje rozprávať. Telo a národnosť si totiž nevyberáme, môžeme od nich síce na chvíľu odstúpiť, pozrieť sa na ne zvonku, ale natrvalo sa z nich vystúpiť nedá.

I tak je onen odstup pre rozprávača dôležitý, je vlastne jeho pracovnou metódou. Je nutnou podmienkou každého presného pozorovania. Veď aj napríklad na taký Salzburg, ako rozprávač zistí, „je lepšie pozerať zďaleka" (s. 25). Ak je pozorovaniu prejavov tela (aj vystupovaniu z neho) venovaných pár stránok prózy, prejavom slovenskosti (a vystupovaniu z nej) je vlastne venovaný takmer celý zvyšok knihy. A nech nás nemýli, že sa prakticky celá odohráva v zahraničí, v Rakúsku a Nemecku. Je to zahraničie blízke, z ktorého na Slovensko stále takpovediac dovidieť.

Rovnako by nás nemalo pomýliť, že sa uvažovanie o slovenskosti odvíja od citátov, parafráz a výňatkov zo životov mnohých svetových, teda neslovenských autorov. I takto sa buduje onen odstup, potrebný na rozprávanie o každej inak príliš blízkej (ba dokonca až intímnej) téme. Najstálejším sprievodcom pri úvahách o slovenskom národe je rakúsky spisovateľ Thomas Bernhard. Známy okrem iného aj svojím vášnivo nahnevaným vzťahom k ľuďom svojho národa. On, ktorý sa zrejme tiež nikdy netúžil stať čímsi takým ako národným spisovateľom a ktorý vlastne o Rakúšanoch nikdy nehovoril ako o národe, toho napokon o tom národe povedal viac než ostatní. Zaštítený Bernhardom teda môže aj Vilikovského rozprávač opakovať, ako neverí na národ (vidí v ňom masu, dav), a zároveň o ňom stále hovoriť. Nie je to alibizmus a už vôbec nie autorská nedomyslenosť, je to skôr prozaická aktualizácia rozporuplnosti, ak chceme, takej typicky stredoeurópskej rozporuplnosti, s ktorou v tomto priestore ľudí téma národa, národnosti na jednej strane odpudzuje, na strane druhej neodolateľne priťahuje.

Nebyť nikým

Pokiaľ ide o stredoeurópanstvo: v tomto románe vystupuje vlastne v úlohe ironickej odpovede na smiešne malicherné, ale zato medzi ľudom veľmi populárne národné vymedzovanie sa voči susedom. Na citáte z Wiliama Saroyana rozprávač knihy *Pes na ceste* ukazuje, že z perspektívy dostatočne

zbornik2011.indb 80 28.07.2011 16:27:18

vzdialeného Američana sme my všetci, takí rozdielni Slováci, Česi, Maďari a Poliaci, aj tak celkom jednoliati Stredoeurópania. Prinajlepšom Stredoeurópania... Aj s typickými stredoeurópskymi vlastnosťami, z ktorých hlavná je zrejme urážlivosť. Stredoeurópanstvo je teda vlastne tiež len vec odstupu: „Hľa, stačí kúsok poodísť, a už všetky naše starostlivo odlišované národné farby splývajú do jednej stredoeurópskej machule, a čo je horšie, tá machuľa sa nám podobá" (s. 131). Podobá sa nám, vystihuje nás, lenže i tak to nie sme celkom my, aj tento pohľad je napokon iba pohľadom zvonku.

Ak rozprávač tejto knihy nemôže byť bez výhrad Stredoeurópanom, Slovákom a vlastne ani sebou samým, kým vlastne môže a chce byť? Ideálnym stavom rozprávača je „nebyť nikým" (s. 11). Nie je to ľahké, darí sa mu to len občas, v zvláštnych situáciách, napríklad na samotárskom výlete do Álp. Tieto odľahlé miesta sa mu celkom isto oplatí hľadať, pretože možnosť nebyť na nich nikým, alebo inak – „byť sám sebou zabudnutý" (s. 11) označuje za „ten najslastnejší stav" (s. 11). Nebyť nikým je slastné preto, že jeho opak, byť niekým, znamená pre rozprávača vždy len problém. Znamená to prijať identitu, s ktorou je ťažké sa jednoznačne stotožniť. Dovedené do dôsledkov – pri hlbokom a poctivom skúmaní musíme spolu s rozprávačom prakticky každú identitu považovať v istom zmysle za falošnú.

Asi najvypuklejšie sa tento problém identity v próze prejavuje práve vo forme problematizácie národnej identity. Niežeby sa rozprávač nepovažoval za Slováka. Celý čas však uvažuje o tom, čo to vlastne naozaj znamená byť Slovákom. Vie presne, čo to znamená nie-naozaj, teda zvonka, iba formálne. Do cudziny predsa chodí na služobnú cesty reprezentovať slovenskú kultúru, ako on sám ironicky hovorí, „robiť Slováka", či ešte ironickejšie, byť „úradným Slovákom" (s. 20). Tá irónia nie je namierená voči národu. Je len jedným z mnohých Vilikovského vyjadrení noetickej skepsy. Upozornením na neadekvátne zjednodušovanie, zovšeobecňovanie, ktoré ľudia používajú pri posudzovaní iných ľudí – a špeciálne cudzincov. Napokon, ani toľkokrát zmieňovaný Thomas Bernhard nebol podľa rozprávača „nasraný" na národ, ale prosto na Rakúšanov – konkrétnych ľudí, ktorí boli okolo neho (s. 14).

Ak je rozprávač Vilikovského prózy podozrievavý ku generalizujúcemu, paušalizujúcemu prístupu k národu, o to viac je nedôverčivý, keď príde reč na takzvané národné vlastnosti. „Neverím, že národy majú vrodené vlastnosti, je to len pohodlná myšlienková skratka" (s. 14). Takéto „pohodlné myšlienkové skratky" odhaľuje Vilikovský vo svojom prozaickom diele už celé desaťročia. Nemusia sa týkať len otázok národnej či inej identity. Vždy sa však týkajú základných ľudských otázok a odhalenie týchto falošných skratiek vždy vedie k základnej Vilikovského otázke o tom, čo je teda skutočné, naozajstné, autentické. A nikdy to nie je nič všeobecné.

Táto kniha však, ako už bolo povedané, tematizuje rozporuplnosť. A preto napokon príde aj na rozprávanie o tých slovenských národných

zbornik2011.indb 81 28.07.2011 16:27:18

vlastnostiach. Pravda, nie o tých neexistujúcich vrodených, ale o tých historicky získaných. Keďže je rozprávač správne bernhardovsky nahnevaný, či podľa knihy dokonca „nasraný“, nie sú vlastnosti práve pozitívne. Niekedy sú mu len smiešne: „Keby bedákanie, tento náš národný šport, zaradili medzi olympijské disciplíny, medailu – a možno hneď aj zlatú – by sme mali istú“ (s. 98). Občas je zasa prísny: „Demokracia je Slovákom osožná ako bezzubému špáradlo. Zvolia si slobodne svoju vrchnosť, a ešte než stihne nastoliť prvé pravidlá, už s ňou začnú vybabrávať“ (s. 126). A inokedy vyslovene tvrdý: „Boli sme, my Slováci, pridlho poddaní, a poddanstvo sa nám usadilo v génoch ako olovo“ (s. 124). Tá tvrdosť na národ sa však nikdy neobracia proti konkrétnym ľuďom. Hovorí o Slovákoch rovnako ostro ako Bernhard o Rakúšanoch, ale stále hovorí o *svojich* Slovákoch; odstupuje od nich, ale ani na chvíľu spomedzi nich nevystupuje. Rozprávač si stále uvedomuje, že „medzi osobami, ktoré mám rád, tvoria Slováci drvivú väčšinu. Pravda, mám ich rád ako ľudí, nie práve ako Slovákov“ (s. 130).

Povedali sme už, že odstup je nutný predpoklad adekvátneho vnímania a pochopenia – napríklad vlastného národa. Rozprávač Vilikovského prózy však túto potrebu odstupu demonštruje aj krátkym uvažovaním o Maďaroch, teda o národe susednom. Ani o nich sa mu nechce rozmýšľať ako o národe, jednoducho preto, že sú mu príliš blízko. Napriek úplnej jazykovej odlišnosti vníma ich rovnakú (ak chceme, tak stredoeurópsku) životnú skúsenosť. Nazýva ich preto „moji hluchonemí bratia“ (s. 39) a zároveň odmieta nacionálnu generalizáciu tých individualizovaných „hluchonemých bratov“, ktorých celý život stretáva vo svojom susedstve.

Takéto rozmýšľanie o veciach národných nie je na Slovensku stále ešte ničím obvyklým. Vlastne akékoľvek rozmýšľanie o národe je tak trochu podozrivé jednoducho preto, že sám pojem národ sa na Slovensku značne sprofanoval. Túto tému si tu totiž pred časom privlastnili takí, ktorým sa vlastne ani premýšľať nechce, ktorí chcú na túto tému len neartikulovane kričať. Tí, o ktorých rozprávač Vilikovského knihy vraví: „Neprekáža mi, ak niekto verí v Boha národa, len by sa nemusel nahlas modliť na verejnosti“ (s. 40). Takéto národné cítenie nie je nič preňho – je príliš okaté na to, aby mohlo byť pravdivé. Vidí v ňom nielen neautentickosť, ale priamo zištnosť a oportunizmus: „Dnes je na Slovensku Slovákov plná riť. Kedysi ich nebolo toľko, zato bolo oveľa viac komunistov. Zvláštne – kam sa všetci podeli, keď obyvateľov Slovenskej republiky nijako neubudlo?“ (s. 99).

Odstúpiť od seba

V tejto knihe, tak ako v iných Vilikovského knihách, sa veľa cestuje. A nielen na získanie odstupu od národa. Ešte dôležitejší je odstup od seba. Odstúpiť od seba je pre rozprávača prózy *Pes na ceste* paradoxne jediný spôsob, ako sám seba nájsť. A zachovať si takýto odstup úzko súvisí so schopnosťou ovládať

zbornik2011.indb 82 28.07.2011 16:27:18

sa. Rozprávač na písaní Thomasa Bernharda obdivuje najmä to, že sa vedel vždy ovládať. Čo obdivujeme, o to sa väčšinou aj sami pokúšame, a tak je to aj v tomto prípade. Nielen rozprávač, ale aj jeho autor Pavel Vilikovský sa vo svojom písaní vždy usiluje – a povedzme rovno: úspešne usiluje – ovládať. Schopnosť ovládať sa pomáha spisovateľovi okrem iného aj získať patričný odstup od vlastného písania. Pavel Vilikovský sa napríklad viackrát vyjadril o potrebe neveriť prvej verzii textu, o nutnosti viacnásobného prepisovania, hľadania iných, presnejších slov. To isté platí, samozrejme, aj o myšlienkach. Ak sa pri uvažovaní dostaneme do istej hĺbky, neznamená to, že skutočnosť neleží ešte niekde oveľa hlbšie. Schopnosť ovládať sa teda v prvom rade znamená nepodľahnúť očareniu sebou samým, nadšeniu zo svojich – napríklad aj spisovateľských – výkonov. Schopnosť ovládať sa umožňuje Vilikovskému spoznávať svet, aký naozaj je, a adekvátnym spôsobom o tom svete písať. Toto by však Vilikovský o sebe nikdy nepovedal. Nielen preto, že je mimoriadne skromný, ale aj preto, že oná schopnosť ovládať sa človeku i spisovateľovi úspešne zabraňuje brať sa príliš vážne.

Možno aj pre túto schopnosť ovládať sa je Vilikovský literárnou vedou už dlhé desaťročia označovaný za analytický typ spisovateľa. Nemýľme si však túto analytickosť s chladnosťou, nezúčastnenosťou, neosobnosťou. Naopak, v tomto písaní je vždy prítomná aj vášeň. Vášeň, ktorú napokon podľa vlastných slov uprednostňuje ešte aj starší, premýšľavý rozprávač prózy *Pes na ceste*. V predchádzajúcich Vilikovského knihách je tej vášne možno dokonca ešte viac a nezriedka je až taká silná, že sa láme, mení na vášeň patologickú, ústiacu do násilných činov voči telu a duši. Aj táto vášeň je však vo Vilikovského svete podrobovaná analytickému skúmaniu. Aj ona vždy vystupuje len ako dôkaz čohosi hlbšieho, je svedectvom toho neuchopiteľného, nepomenovateľného, pre čo sa oplatí písať knižky. Cit a vášeň sú tým, na čo sa prozaik Pavel Vilikovský pozerá, aby za nimi uvidel zmysel. Práve ten totiž svojím celoživotným písaním hľadá. I keď čím ďalej, tým častejšie nachádza len prázdne miesto, ktoré po onom zmysle ostalo, neznamená to, že by ho stopy po ňom prestávali zaujímať. Jeho poučená skepsa má teda aj svoj optimistický rozmer: intenzívne vnímanie absencie zmyslu neznamená rezignáciu naň. Zároveň si však stále dáva pozor na sfalšované dôkazy prítomnosti zmyslu. Odmieta vydávať za skutočnosť niečo, čo ňou nie je, odmieta za autentické označiť to, o čom pochybuje. A pochybuje sa tu prakticky o všetkom... Čím je tá vec väčšia, tým je podozrivejšia. Z neautentickosti je tu preto podozrievaná nielen taká veľkoleposť, akou je národ, ale dokonca aj láska. Rozprávač označuje niektoré jej prejavy za „citový špiritizmus, vyvolávanie neexistujúcich duchov“ (s. 36).

Oveľa viac verí v zmysluplnosť malých, zdanlivo nedôležitých, spontánnych, a preto úprimných prejavov. Práve tie môžu ešte niečo

zbornik2011.indb 83 28.07.2011 16:27:18

vyjadrovať, niesť zmysel. Oproti celkovej, nedôveryhodne veľkej láske tu nájdeme aj malé, čiastkové, a preto uveriteľné veci, napríklad bozk dvoch vlastne neznámych ľudí, ktorý však „možno aj niečo vyjadroval, zdalo sa mi, istý druh porozumenia“ (s. 75).

Vilikovského rozprávač verí v schopnosť človeka rozhodovať o svojom živote. Oveľa menej je isté, či verí aj v ľudskú schopnosť rozhodovať o svojom živote správne a zmysluplne. V každom prípade však hovorí, že „máme – raz na krku a inokedy v rukách – vlastný život“ (s. 69). Ako skúsený Stredoeurópan však musí ešte v tej istej vete túto ľudskú slobodu v nakladaní s vlastným životom limitovať. Tým limitom slobody sú v tejto časti sveta – ako vždy – dejiny, ktoré nás skôr či neskôr „zdrapia za golier“ (s. 69). Uvažovať o osobnej slobode sa v strednej Európe zrejme dá len v dimenziách spoločenskej neslobody.

Odstup od literatúry

Ďalšou veľkou témou tejto útlej knihy je sama literatúra. Aj na rozprávanie o nej si Vilikovský, samozrejme, vytvoril taký potrebný odstup. Úkrokom na stranu, ktorý dovoľuje ostať zúčastneným a zároveň získať pozíciu pozorovateľa, je profesia, ktorú autor svojmu rozprávačovi prisúdil. Je redaktorom, čo je mimochodom pracovná pozícia, s ktorou má aj sám Pavel Vilikovský osobné dlhoročné skúsenosti. Jeho postava, rozprávač, je knižný redaktor, ktorý žije literatúrou a pracuje s literatúrou, ale zároveň sa necíti ako jej tvorca. Vyzná sa v nej lepšie než jej autori, detailne jej rozumie, ale zároveň v nej v podstate nemá osobné záujmy. Práve to mu dáva na jednej strane možnosť a na druhej slobodu mnohorako o nej uvažovať. A je to uvažovanie diskurzívne, také, ktoré nielen autorovi a rozprávačovi, ale aj čitateľovi ponúka hneď niekoľko – aj navzájom protirečivých záverov. „Skutočnosťou knihy je čitateľ“ (s. 85), hovorí napríklad rozprávačov priateľ Ludwig a rozprávač si o pár strán ďalej túto nenápadne nápadnú vetu súhlasne rozvíja, presne v intenciách Vilikovského celoživotného hľadania skutočného, autentického, takto: „Kniha je iste hmatateľný artefakt, ale kým leží na polici alebo vo výklade kníhkupectva, sú všetky jej slová, myšlienky, príbehy a postavy iba virtuálne. Uskutočňuje, na skutočnosť ich mení až čitateľ, až v jeho hlave sa tie najfantastickejšie výmysly stávajú skutočnými“ (s. 89). Oproti téze, že skutočnosť knihy je až v čitateľovej hlave, sa už o chvíľu postaví antitéza, prisúdená rozprávačom Thomasovi Bernhardovi, ktorý by vraj iste veril, že „čitateľ nemôže jeho textu nič ubrať ani pridať“ (s. 90). Je symptomatické, že na túto antitézu je rozprávač schopný nazerať s podobnou sympatiou ako na jej náprotivok. Ak je rozprávač tejto prózy schopný zároveň rovnako empaticky vnímať protichodné názory na skutočnosť v literatúre, dá sa potom zistiť, kde je v tejto diskusii pozícia samotného autora? Nie je to ľahké, Vilikovský

zbornik2011.indb 84 28.07.2011 16:27:18

ostáva veľmi decentne skrytý za vlastným textom. Zistíme to však, ak sa pozrieme na jeho predchádzajúcu tvorbu, kde sa tejto téme venoval tiež. Už na obálke jeho azda najznámejšej a iste najoceňovanejšej knihy *Kôň na poschodí, slepec vo Vrábľoch* priznáva a dokonca aj vyžaduje spoluautorstvo od svojich čitateľov. „Texty v tejto knižke nie sú samy osebe literatúrou. Literatúrou sa stanú až v okamihu, keď ich bude niekto čítať. Dožičte im tú možnosť! Staňte sa spolutvorcami. ... Predstava, že vznikne toľko rozličných knižiek, koľko rozličných čitateľov a v koľkých rozličných stavoch mysle a životných situáciách bude tieto texty čítať, je – aspoň pre mňa – predstava radostná. Je to jedna a možno práve tá najdôležitejšia podoba spätosti literatúry so životom."

Na inom mieste toho istého textu zasa definuje literatúru ako spôsob sebapoznania: „... čítanie je jednou z posledných dostupných možností pozhovárať sa sám so sebou. Budem rád, ak sa mi podarí trochu pomôcť pri kladení otázok. Odpovede si už budete musieť dávať úplne sami." Skromné označenie sa iba za pomocníka pri kladení otázok však pre spisovateľa neznamená, že všetku prácu môže nechať na čitateľa. Naopak, musí mu dať dostatok originálnych impulzov – emočných i myšlienkových – na vlastné prežívanie textu.

Podľa rozprávača novej prózy *Pes na ceste* je však už otázkou, či čosi také ešte nejakých čitateľov vôbec zaujíma. Literatúra, ktorá dáva čitateľom dôležité, a preto ťažko zodpovedateľné otázky, podľa neho pomaly prestáva existovať. Nie preto, že ju už nemá kto písať, skôr preto, že ju už nemá kto čítať. Napokon, aj sám rozprávač sa priznáva, že od istého veku už ani on novú beletriu nečíta. Motív osobného starnutia sa tu teda usúvzťažňuje s motívom konca zmysluplnej literatúry. Rozprávač si zároveň odpovedá aj na hypotetickú otázku, prečo sa tou literatúrou stále zaoberá, keď dokáže tak jasne vidieť a aj pomenovať jej beznádejne marginalizované postavenie v spoločnosti. Hovorí: „Strávil som celý život s literatúrou, chcem ju teda odprevadiť na poslednej ceste. A ktovie, možno aj podľa starého orientálneho zvyku skočiť ako vdova za ňou do hrobu" (s. 103). Až také zlé to však hádam, aspoň s tou literatúrou, ešte nebude. Stále sa predsa píšu kvalitné, problémové, rozporuplné, pýtajúce sa prózy a ešte stále je pár ľudí, ktorým sa chce na ich otázky čitateľsky odpovedať. Pavel Vilikovský svojich čitateľov predsa stále má.

O cite a vzťahu

Azda aj preto, že pri všetkej skeptickosti a pri všetkej irónii je aj jeho najnovší román *Pes na ceste* v prvom rade o cite. Tak ako všetky predchádzajúce Vilikovského diela. O cite, ktorý z opatrnosti a rešpektu k autorskému videniu sveta radšej pateticky nenazveme láskou, ale hádam ho môžeme nazvať neutrálnejšie – vzťahom. Tentoraz vzťahom k národu, ku konkrétnym

zbornik2011.indb 85 28.07.2011 16:27:18

ľuďom a ešte konkrétnejšej žene, k umeniu a literatúre. Je to cit a vzťah o to hlbší, o čo menej toho pátosu sa k nemu zviaže.

LITERATÚRA

VILIKOVSKÝ, Pavel: *Pes na ceste.* Bratislava : Kalligram, 2010.

VILIKOVSKÝ, Pavel: *Čarovný papagáj a iné gýče.* Bratislava : Slovenský spisovateľ, 2005.

VILIKOVSKÝ, Pavel: *Krutý strojvodca.* Bratislava : Slovenský spisovateľ, 1996.

VILIKOVSKÝ, Pavel: *Kôň na poschodí, slepec vo Vrábľoch*. Bratislava : Smena, 1989.

VILIKOVSKÝ, Pavel: *Citová výchova v marci.* Bratislava : Slovenský spisovateľ, 1965.

SUMMARY

Pavel Vilikovský - a Central European Slovak Writer

The paper is dedicated to the literary work of one of the most prominent Slovak authors Pavel Vilikovský, this year celebrating his 70th birthday. On the background of an interpretation of Vilikovský's latest prose, an essayistic novel *Pes na ceste*, the author of the paper analyses the basic thematic and motivic lines of Vilikovský's literary work, related mainly to the issues of cultural, national, but also personal identity of contemporary people, one of those being the relation between corporeity and spirituality with the related repetitive motif of stepping outside of the body and alienating from it. The body represents only an external, thus inexact and untrustworthy identifier of a person. The same applies to the nationality – another important theme of the book, as well as Vilikovský's writing as such. Paradoxically, the way to approach these themes is to create certain distance from them. From this perspective, one can view the problem in a more complex and accurate way, or ideally, one manages to see reality, authenticity, which – or at least its traces – can be found in the emotional, spiritual life of a human.

zbornik2011.indb 86 28.07.2011 16:27:18

Juraj Dolník

Jazyk – človek – kultúra – spoločnosť (Výskumný program v slovenskom kultúrnom prostredí)

Úvod

Jednou z aktuálnych úloh slovenskej jazykovedy je systematické skúmanie slovenčiny ako fundamentálnej zložky slovenskej kultúry chápanej v najširšom zmysle, t. j. v jej vymedzení v opozícii k prírode (svet sa delí na prírodu a kultúru). Účelom nasledujúceho výkladu je upriamenie pozornosti na kľúčové komponenty tejto úlohy a pritiahnutie záujmu potenciálnych priamych aj nepriamych prispievateľov k jej riešeniu, pretože jej rozsah a zložitosť vyžaduje objemnú výskumnú kapacitu. Vytýčená úloha sa totiž včleňuje do širokého tematického rámca ohraničeného sieťou vzťahov medzi jazykom, kultúrou, človekom a spoločnosťou, pričom v konečnom dôsledku ide o príspevok k poznaniu človeka a spoločnosti (aj) prostredníctvom poznávania jazyka. A tak sa pri prvom kroku natíska najzákladnejšia metodologická otázka, či chceme pochopiť determinanty človeka a spoločnosti, alebo porozumieť človeku a societe, v ktorej žije, resp. jedno aj druhé. Výrazový pár pochopiť – porozumieť sa tu diferencuje na pozadí protikladu prírodovedný verzus duchovnovedný prístup k sociálnym javom. Pochopenie sa viaže na zákony, štruktúry a funkcie, kým porozumenie je orientované na význam, zmysel, čiže na interpretáciu. Pre lingvistov sa do popredia dostáva porozumenie, a to úsilie rozumieť tomu, čo robia ľudia, keď používajú jazyk, ako sa používaním jazyka formujú a rozvíjajú ako sociálno-kultúrne bytosti, ako sa vytvára a reprodukuje sám jazyk v diskurzno-sociálnej praxi, ako sa konštituujú, reprodukujú a menia vzťahy medzi spoločnosťou a jednotlivcami a akú rolu hrá pri tom jazyk a pod. Na začiatku môžeme nadviazať aj na klasickú otázku determinácie človeka kultúrou a jazykom.

Človek určovaný kultúrou a jazykom

Najnápadnejším svedectvom kultúrnej determinovanosti človeka je existencia rozličných kultúr a úsudok bežného človeka, že nositelia jednotlivých kultúr, resp. subkultúr sú v istom zmysle iní ľudia. Z bežného pozorovania, že ľudia z rozličných kolektívov sa odlišujú štandardizovanými správaniami a konaniami, vyvodzujeme, že majú odlišnú mentalitu, odlišné psychické vlastnosti (dedukcia človeka ako bežného, neškoleného psychológa). Toto pozorovanie navodzuje dve základné otázky: (1) Prečo jestvujú rozličné kultúry, a teda rozličné kolektívy (rozliční ľudia)? (2) Ako určuje (determinuje) kultúra človeka?

zbornik2011.indb 87 28.07.2011 16:27:18

Prvá otázka zahŕňa jednak genézu a históriu kultúrnej diferenciácie a kultúrnej evolúcie ľudstva (počiatočné okolnosti diferenciácie kultúr a jej ďalší vývoj) a jednak zmysel, resp. účel rozmanitosti kultúr. Z nášho hľadiska je zaujímavá otázka zmyslu kultúrnej diferencovanosti ľudstva. Ide o otázku, ktorá je analógiou otázky W. Humboldta: Aký zmysel má rozmanitosť jazykov? Jeho neskorší vykladač a nasledovateľ L. Weisgerber (1964) Humboldtovu odpoveď sformuloval veľmi transparentne. Zmysel rozmanitosti jazykov spočíva v tom, že len ňou môže človek (ako druh) naplno realizovať svoje jazykové nadanie, t. j. schopnosť rozmanitého jazykového stvárnenia sveta, a dospieť k svojmu jazykovému cieľu. Tento cieľ by nemohol dosiahnuť, keby sa ľudstvo obmedzilo na jeden jazyk, teda na jediný jazykový svet, na jediný jazykový obraz sveta. Jediný jazyk by znamenal jednostrannosť, kým mnohosť jazykov sa rovná mnohosti nazerania na svet. Ak prijmeme tento výklad, analogicky môžeme hovoriť o kultúrnom nadaní človeka, ktoré sa môže naplno realizovať mnohosťou kultúr. Podľa toho zmysel rozmanitosti kultúr spočíva v tom, že sa v nej prejavuje obsahové bohatstvo kultúrneho nadania človeka (kultúrotvorného potenciálu, ako sme o tom hovorili vyššie). Keď si uvedomíme, že toto nadanie spočíva na biologickej výbave človeka, nadväzujeme na už povedané: biologická výbava určuje možné kultúrne prejavy človeka. Ich zmysel hľadáme v ich obsahovom bohatstve, ktoré nemôže byť ničím iným ako bohatstvo interpretácií sveta vyjadrovaných rozličnými formami. Keďže realizáciou tohto potenciálneho bohatstva človek formuje, dotvára sám seba, kultúrne spoločenstvá sú mentálne odlišné kolektívy. Vytváraním vlastnej kultúry určujú aj svoj vlastný duševný svet. Vytváraná kultúra ho determinuje a jednotlivec je ňou v procese enkulturácie, čiže „vrastania" do danej kultúry formovaný. Druhú otázku, ako určuje kultúra človeka, vzťahujeme na ontogenézu, takže ide o kultúrnu determinovanosť osobnosti. To značí, že sa pýtame na to, čo sa deje v enkulturácii. Všeobecne povedané a vyjadrené psychologickým pojmom, formuje sa modálna osobnosť, t. j. tá zložka človeka, do ktorej sa premieta „kauzálny vzťah medzi spôsobom života v danej kultúre určeným jej normami a utváraním osobnosti" (Nakonečný, 1998, s. 30). Modálna osobnosť sa formuje osvojovaním si štandardizovaných fyzických aj mentálnych správaní, čím sa jednotlivec stáva nositeľom správaní, ktoré sú v základe kohézie kolektívu, a teda nadobúda status jeho reprezentanta. Súčasťou tohto formovania je nadobúdanie orientačnej kompetencie vo vzťahu ku kultúrnemu prostrediu. Predpokladá sa, že jednotlivec internalizuje kultúrne vzorce, čiže isté schémy, modely, štandardy, rámce správania v štandardných situáciách, ktoré fungujú ako návod na primerané správanie, a teda ako behaviorálna orientačná báza. Keďže tieto štandardy sú duchovným vlastníctvom kolektívu, táto internalizácia znamená determináciu jednotlivca kolektívom. Nejde však o striktnú determináciu,

zbornik2011.indb 88 28.07.2011 16:27:18

teda o absolútne ovládanie jednotlivca kolektívom. Kultúrne vzorce fungujú pre jednotlivca ako ponuky, ku ktorým môže zaujať istý postoj (čím viac jednotlivec mentálne dozrieva, tým je slobodnejší vo vzťahu k týmto ponukám). To znamená, že jednotlivec je nimi determinovaný v tom zmysle, že je s nimi v interakcii a táto interakcia je v základe jeho modálnej osobnosti. Na interakciu pôsobia vonkajšie aj vnútorné faktory. K vonkajším činiteľom patria sociálne sankcie, čiže sociálny tlak rozličného stupňa (ako reaguje okolie, keď sa jednotlivec neriadi daným štandardom), kým vnútorným činiteľom je miera internalizácie (do akej miery sa jednotlivec stotožňuje s daným štandardom). Vplyv týchto faktorov na interakciu sa odráža v stupni determinácie jednotlivca kultúrnymi štandardmi. Individualita jednotlivca sa, pravdaže, prejavuje aj v tom, že jeho správanie podľa kultúrnych vzorcov obsahuje jedinečné črty.

Keďže súčasťou kultúry je aj jazyk, modálna osobnosť sa formuje aj pod vplyvom jazykových štandardizácií. Jednotlivec si osvojuje zafixované jazykovo-sociálne štandardy, čiže skonvencionalizované jazykové reakcie v rámci sociálnych interakcií v danom jazykovom spoločenstve. Ide o ustálené interpretácie viazané na vnímanie, hodnotenie, cítenie, myslenie, správanie a konanie, a teda o percepčné a apercepčné, evalvačné, emocionálne, kogitívno-behaviorálne štandardy. Aj tu platí, že jednotlivec uplatňuje svoju akomodačno-asimilačnú reakčnú schopnosť. Tým sa mu otvára možnosť fungovať ako normálny člen daného jazykového spoločenstva so zachovaním individuálnej jazykovej slobody. Formovanie osobnosti jazykovými štandardmi je späté s touto schopnosťou. Akomodáciou sa jazykovo skolektívňuje, čím potvrdzuje, že jeho pôvodné životné miesto je vymedzené prostredím daného jazykového spoločenstva, kým asimiláciou sa jazykovo individualizuje, čím sa prejavuje ako osobnosť, ktorá svoj jazyk ovláda, a nie ako jedinec, ktorý je jazykom ovládaný.

Ovládanosť jednotlivcov jazykom sa stáva aktuálnou pri sledovaní vzťahu spisovného jazyka k používateľom, a to vtedy, keď sa vychádza z idey o objektívnosti jazykového systému a z tejto pozície sa reguluje norma tohto jazykového útvaru. Keďže jazykový systém je ovládaný objektívnymi zákonitosťami, používateľom nezostáva nič iné ako riadiť sa nimi. Taká idea vedie k tomu, že používateľov triedime podľa toho, ako ovládajú tieto zákonitosti. Takto sa vyčlení jazyková elita, ktorá sa dostáva do jazykovej mocenskej pozície a stabilizuje sa kultúra mocenského vzťahu v jazykovom živote spoločnosti.

Problematika jazykového ovládania kolektívu

Mať moc nad veľkým kolektívom znamená ovládať ho podľa vlastnej vôle v mene istej hodnoty, resp. hodnôt. Potenciálny aktér moci dobre pozná sugesciu hodnôt, ktorými sa dá zdôvodniť mocenská rola subjektu. Boh,

zbornik2011.indb 89 28.07.2011 16:27:18

národ, sloboda, víťazstvo, potvrdenie nadčloveka, komunistická spoločnosť a pod. sú krikľavé príklady takých hodnôt. Potenciálny aktér dobre vie aj to, že ovládanie kolektívu sa dobre znáša s vysokým stupňom jeho jednoty, s poriadkom a so stabilitou. Pri premene na reálneho aktéra moci sa riadi týmito znalosťami, čiže koná, zjednocuje v mene istých hodnôt, presadzuje poriadok a potom sa snaží o stabilitu. Jazyková elita v sebe skrýva takého potenciálneho aktéra. Z tejto pozície sa zasahuje do spisovnej slovenčiny v mene jej ochrany ako identifikačného znaku slovenského národa, národnoreprezentatívnej entity a kultúrneho dedičstva, a teda cennej kultúrnej hodnoty s dôrazom na poriadok v jazyku a stabilitu. Do výskumnej pozornosti sa dostáva idea poriadku.

Spojitosti medzi ovládaním kolektívu a poriadkom vychádza v ústrety orientačná potreba človeka. Pretože chaos mu bráni v orientácii, dáva prednosť poriadku. Pri poznávaní sveta hľadá poriadok, resp. vnáša doň usporiadanosť. V okolí, ktoré mu ponúka ustálený poriadok, sa ľahko orientuje, a preto ho akceptuje, pokiaľ nepôsobia záujmy nekonformné s týmto poriadkom. Kulturológia tiež upriamuje pozornosť na poriadok, napríklad R. Hitzler: „V rámci kultúry tradované zvyklosti slúžia jednotlivcom na to, aby sa viac alebo menej bezproblémovo orientovali v tejto už usporiadanej, pragmaticky ohraničenej realite“ (1988, s. 74). Úloha kultúry sa teda vidí aj v tom, že vytvára pre jednotlivcov životnú realitu, ktorá je vo svojich základných formách tak konštituovaná, aby sa jednotlivec socializoval do sveta usporiadaného v súlade s jeho orientačnou potrebou. Stručne povedané, štandardizácie v komunikácii, myslení, cítení, správaní a konaní vypestované v danom kolektíve (čiže to, čo tvorí základ kultúry) vytvárajú taký poriadok, ktorý prvotne riadi aktivity jednotlivcov ako ich orientačná báza. Prostredníctvom štandardizácií sú jednotlivci riadení kolektívom, čo korešponduje s ich sklonom k poriadku súvisiacim s ich orientačnou potrebou a s pocitom, že poriadok vnáša do ich sveta istý zmysel. Štandardizácie jednotlivcov zjednocujú, skolektívňujú. Do vzťahu medzi štandardizáciami a jednotlivcami sa potenciálne implantuje mocenské semeno, keď sa do štandardizácií externe zasahuje, aby sa regulovali v mene istej hodnoty, resp. hodnôt.

Aj jazyk je kultúrny jav, čiže produkt štandardizačných aktivít. Aj tento jav sa vytváral a rozvíjal v súlade so sklonom človeka k poriadku, s jeho orientačnou potrebou. Lingvisti uchopili jazyk so zreteľom na poriadok termínmi jazykový systém a jazyková norma. Pri intervenciách do spisovnej slovenčiny prostredníctvom kodifikácie, jazykovej kritiky a jazykového poradenstva – zasahuje sa v duchu elitárskeho prístupu – sa spravidla poukazuje na to, že istý výraz je nesystémový (v slovenskom jazykovednom prostredí sa traduje termín neústrojný), je cudzí systému slovenčiny, resp. je nepotrebný, lebo v systéme je už potrebný výraz, a teda nepatrí ani

zbornik2011.indb 90 28.07.2011 16:27:18

do jazykovej normy. Napríklad v *Krátkom slovníku slovenského jazyka*, ktorý má platnosť kodifikačného diela, nachádza používateľ spisovnej slovenčiny množstvo zásahov, ktoré majú podporovať poriadok v jazyku: predložka *kvôli* sa nemá používať v príčinnom význame, správna predložka je *pre*, čiže *pre dážď*, nie *kvôli dažďu*; sloveso *preplatiť* sa nemá používať v spojeniach, v ktorých sú správne len slovesá *vyplatiť*, *zaplatiť*, *uhradiť* (napríklad *odmeny*); podstatné meno *zbytok* treba vylúčiť zo spisovnej normy, lebo správne substantívum je *zvyšok*; zloženina *poloostrov* je nesprávna, správna podoba je *polostrov*; slovo *prečísliť* patrí len do športového slangu, v spisovnom jazyku je opis *prevýšiť čo do počtu*; napriek veľmi vysokej frekvencii slovo *kľud* a jeho deriváty *kľudný*, *kľudne* nepatria do spisovnej slovenčiny, lebo v nej sú správne ekvivalenty *pokoj*, *pokojný*, *pokojne*; platí to aj o substantíve *sáčok*, ktoré má v spisovnej slovenčine náprotivok *vrecko*, *vrecúško*; správny je dvojslovný výraz *zemiakové hranolčeky*, aj keď je rozšírený výraz *zemiakové hranolky*; anglické slovo *šou/show* je prvok slovnej zásoby spisovného jazyka, ale *šoubiznis* nie, a tak ho treba nahradiť opisom *podnikanie v oblasti zábavy*; ani *workshop* nie je spisovný výraz, len slangový, spisovný náprotivok je *seminár*, *tvorivá dielňa*.

Tieto príklady ilustrujú intervencie do spisovnej slovenčiny v mene udržiavania jej poriadku vrátane reťazca týchto implikácií: Udržiavanie poriadku neznamená len udržiavanie inštrumentálnej funkčnosti jazyka, ale aj zachovávanie jeho identity, čo je závažné preto, lebo ide o konštitučný znak národa, ktorý sa formoval historicky, a teda je historicko-kultúrnym dedičstvom, s ktorým treba primerane narábať, k čomu patrí jeho ochrana (národné dedičstvo treba ochraňovať). Pretože poriadok konvenuje nositeľovi jazyka, je v súlade s jeho základným postojom k svetu (preferuje poriadok pred chaosom), nemá dôvod nepodporovať konanie v mene poriadku v jazyku. V tomto momente nachádza živnú pôdu mocenské semeno intervencií konateľa elitárskeho reštriktivizmu. Intervent napĺňa očakávania „poriadkumilovného" nositeľa jazyka, takže tento zásahy víta, najmä keď sú navyše podložené (deklaratívnymi) argumentmi zahŕňajúcimi také vznešené idey ako ochrana národného dedičstva, najvyššej kultúrnej hodnoty, národnej identity a pod. Pre neho je intervent ten, kto sa postará o jazykový poriadok, a tak sa v tejto veci upína na neho. Intervent má voľnú ruku na jeho ovládanie. Nadobúda moc nad nositeľom jazyka. Z pozície garanta poriadku v jazyku, stability jazykovej normy, ochrany tejto zdedenej kultúrnej hodnoty zjednocuje nositeľov jazyka a ovláda ich. Štandardizáciou subordinačného vzťahu k interventovi sa nositelia jazyka ocitajú v pozícii ovládaných, a teda aj potenciálne manipulovaných. Kultúra tu ukazuje svoju menej príťažlivú tvár.

zbornik2011.indb 91 28.07.2011 16:27:18

Kultúrne roly jazyka

Vzťah medzi jazykom a kultúrou na pozadí konceptuálneho poľa jazyk – človek – kultúra – spoločnosť má ďalšie rozmanité aspekty. Východiskom prístupu k jazyku z tejto pozície môže byť aj jednoduchá priezračná téza, že jazyk a jeho nositelia sú súčasťou daného kultúrneho sveta. Aj spisovná slovenčina je poznačená tým, že je kultúrnym javom a že jej nositelia s ňou narábajú ako kultúrne bytosti, bytosti formované v slovenskom kultúrnom prostredí. Pri tomto prístupe si pozorovateľ uvedomuje, že aj spisovný jazyk je a) kultúrny tezaurus, čiže akumulátor kultúrnych znalostí, a teda aj kultúrne médium, t. j. prostriedok na odovzdávanie týchto znalostí, b) konštituent kultúry, teda prostriedok vytvárania, reprodukcie a rozvíjania kultúry, c) kultúrny produkt, ktorý sa vyznačuje štandardizovanosťou (konvencionalizovanosťou), a d) objekt kultivácie – pri spisovnom jazyku má často tento aspekt najvyššiu preferenciu vnímania. Pozorovateľ si uvedomuje aj to, že jazyk ako súčasť sveta znakov je spätý so všetkými stránkami kultúry, jej duchovným, sociálnym aj materiálnym aspektom.

Skúmanie jazyka ako média kultúry nadväzuje na klasický poznatok o akumulačnej funkcii jazyka. Jazyk sa vždy vnímal ako encyklopédia *sui generis*, tezaurus, zásobník, ktorého obsahom je duchovné bohatstvo nazhromaždené generáciami daného kolektívu. Na tieto akumulované obsahy sa dá nazerať z rozličných hľadísk, a teda sa dajú rozlične diferencovať. Z kulturologického stanoviska má osobitný význam ich relevantnosť vo vzťahu ku kultúrnej identite. Do pozornosti sa dostáva jav zvaný kultúrna pamäť, ktorá zahŕňa aj jazykovú pamäť. Metaforizáciou sa pojem pamäť preniesol z psychológie osobnosti do náuky o kolektíve a kultúre a paralelne sa uplatňuje aj pojem kolektívne spomínanie. Pojem kultúrna pamäť sa ukázal ako vhodný pri vysvetľovaní konštituovania a upevňovania kolektívov. V týchto procesoch má kultúrna pamäť závažnú rolu. Skladá sa z jazykových aj nejazykových znakov a zo štandardizovaných správaní a činností. Ich základnou vlastnosťou je, že sa reprodukujú bez časového obmedzenia, a základnou funkciou, že vytvárajú a stabilizujú autoobraz kolektívu, čiže jeho identitu. Z kultúrnej pamäti kolektívy vyvodzujú svoju identitu. V kolektívnych spomienkach je to, čo zodpovedá identifikačnej potrebe sociálneho celku, teda to, čo demonštruje, že kolektív zostal tým istým sociálnym celkom aj po striedaniach generácií. To značí, že obsah kultúrnej pamäti sa určuje vo vzťahu k jej identifikačnej funkcii. Od zavedenia pojmu kultúrna pamäť sa zdôrazňovalo, že je viazaná na potreby kolektívu v súčasnosti, a teda k jej vlastnostiam patrí aj selektívnosť a rekonštruktívnosť, resp. konštruktívnosť. Selektuje sa so zreteľom na autoobraz kolektívu a pri rekonštrukcii minulosti z tohto hľadiska dochádza aj k jej deformácii, ba až k fikcii. Kultúrna pamäť je tak retrospektívny konštrukt (Assmann, 1988). Je to „vonkajší znak vnútornej kohézie, odkazujúci na to, že z bývalého nanúteného zväzku sa

zbornik2011.indb 92 28.07.2011 16:27:18

stalo spoločenstvo, ktoré sa najprv prijalo a potom sa aj na základe pocitu solidarity akceptovalo a na ktoré je človek nakoniec hrdý. S tým dozrieva aj obraz seba, ktorý sa vyostruje v konfrontácii s obrazmi cudzích. Zosnuje sa mýtus o konštituovaní národa a dejiny sa prepisujú zo stanoviska nájdenej identity" (Hansen, 2000, s. 229). Aj keď prihliadame na to, že ani historiografia sa neobmedzuje na rekonštrukciu dejinných udalostí, lebo aj ona interpretuje minulosť z istej perspektívy, dejiny a kultúrna pamäť nesplývajú. Patriť k nositeľom kultúrnej pamäti znamená členstvo v danom kolektíve a to zasa znamená, že jednotlivec je vtiahnutý do hodnotovej perspektívy aj do hierarchie relevantnosti entít tohto kolektívu.

Kultúrna pamäť sa prejavuje v kolektívnych spomienkových aktoch, udalostiach. Istá spoločnosť spravidla nezahŕňa len jedno „spomienkové" spoločenstvo (t. j. kolektív s vlastným spomínaním na minulosť), takže sa môže vyznačovať koexistujúcimi kultúrnymi pamäťami. Ich obsah sa ustaľuje a aktualizuje v každodennej praxi aj v rámci inštitúcií, a teda kultúrna pamäť sa prejavuje jednak v neoficiálnych, neintenčných spomienkových aktoch a jednak v inštitucionalizovaných spomienkach na minulosť. V obidvoch prípadoch sa spomínanie realizuje rozprávaním pomocou jazykových (aj nejazykových) znakov. Naratívne postupy a jazykové znaky sú konštituenty obsahu spomienok.

Komponentom kultúrnej pamäti je aj (externá) jazyková pamäť, ktorá sa konštituuje inštitucionalizáciou interpretácií údajov z minulosti jazyka a spôsobov reakcií na ňu so zreteľom na isté potreby a záujmy celého kolektívu alebo na partikulárne zámery a ciele. (Externá) jazyková pamäť zahŕňa uvedomene regulovaný výber údajov z minulosti jazyka a zaobchádzania s ním. Jestvuje ako inštitucionalizované konzervačné médiá (knihy, elektronické médiá, pamätné miesta, tabule a pod.), čiže ako štandardizované formy uchovávania a spravovania údajov z minulosti aj s nimi spojených kultúrnych praktík. Funguje ako vyvolávanie spomienkových obrazov minulých podôb jazyka a spôsobov reakcií na jazyk, v čom sa prejavuje spôsob interpretácie minulosti jazyka z hľadiska jej roly v prítomnosti. Existencia tejto pamäti je motivovaná záujmom o zachovanie reakcií na minulosť jazyka, ktoré zaručia, že aktuálne zaobchádzanie s jazykom sa deje v duchu platonovského *anámnesis*, teda so zreteľom na udržiavanie pravého, skutočného vlastného jazyka, ktorý nachádzame v jeho hlbokej minulosti. Tento záujem je spätý s potrebou fixovania a tradovania sebaobrazu kolektívu s historicky potvrdenou identitou a s potrebou pestovania národnej ideológie v prospech celého kolektívu alebo jeho časti. Utvára sa idealizovaný spomienkový obraz minulosti jazyka ako hodnotiace meradlo jeho súčasného stavu a zaobchádzania s ním. Podľa tohto meradla sú „svetlé" aj „temné" obdobia v dejinách jazyka a podľa neho vieme posúdiť, na ktoré obdobie nadväzuje súčasný jazyk.

zbornik2011.indb 93 28.07.2011 16:27:18

Hlavnou referenčnou doménou externej jazykovej pamäti je spisovný jazyk. Je v nej zachovaná selekcia reakcií na tento jazykový útvar, ktoré zodpovedajú jazykovej ideológii podloženej – vedome či nevedome – filozofiou objektívnej duchovnosti jazyka. Aplikácia koncepcie objektívnej duchovnosti – ide o filozofickú koncepciu „odštartovanú" Platónom a zasahujúcu Humboldta, Herdera, Hegela atď. – vedie k predstave, že podstata jazykov spočíva v ich odrážaní ducha príslušných národov, ktorý existuje ako nejaká objektívna substancia. Keďže jazyky sa formovali a rozvíjali s touto rolou pod vplyvom premenlivých okolností, v ich vývoji dochádza k odchýlkam od ich podstaty, žiada sa návrat do minulosti. Typickým príkladom je Štúrova voľba kultúrnej stredoslovenčiny za základ spisovného jazyka. O strednej slovenčine píše: „Pod týmto ale čistým, neporúchaným, plnozvučným, všetky nárečia slovanské spojujúcim, v striedku nášho sveta hovoreným a najstaršie meno Slovanov najčistejšie zachovávajúcim nárečím naším slovenským zachoval sa aj duch slovenský alebo slovanský vo svojej čistote a sviežosti... zachovali sa spolu duch i nárečie... na zemi medzi Dunajom a Tatrami, v prvotných týchto a najstarších, najdávnejších sedaliskách Slovanov na zemi európskej" (Štúr, 2007, s. 140 – 141). Táto reakcia na základ spisovnej slovenčiny je uložená v slovenskej externej jazykovej pamäti a slúži ako zázemie interpretácií súčasných prejavov jazyka z pozície puristicky orientovanej jazykovej ideológie. Známy puristický postulát historickej čistoty jazyka nachádza oporu v tejto pamäti. Podporuje aj zachovanie etymologického princípu v pravopise.

Jazyk funguje aj ako kultúrotvorné médium, čiže ako prostriedok na vytváranie mentálnej aj sociálnej kultúry. Mentálnu kultúru (vymedzovanú v duchu kultúrnej antropológie) tvoria idey, hodnoty a konvencie, ktoré určujú ich zobrazovanie a používanie (označujú sa ako mentefakty v protiklade k artefaktom). Jazyk funguje ako konštitučné médium mentálnej kultúry na základe toho, že do zmocňovania sa sveta človekom vstupuje ako interpretačný sprostredkovač: životnou realitou človeka je svet ako jazykovointerpretačný produkt. Tento svet, svet mentálnej kultúry, človek prežíva ako svoj normálny svet. Mentefakty vytvorené jazykom sú zachytené v slovníkoch a gramatikách, takže poznávaciu pozornosť vzbudzuje otázka, ako sa konštituujú nové mentefakty v danom spoločenstve, teda ako sa obohacuje, mení mentálna kultúra, a to aj v rámci subspoločenstiev. Nadväzujúca otázka sa týka konvencií, ktoré riadia používanie týchto faktov.

Inou otázkou je konštitučná rola jazyka v oblasti sociálnej kultúry. Obsahom sociálnej kultúry (vymedzenom v duchu sociálnej antropológie) sú inštitúcie, ktorých štruktúra je určená zoskupeniami jednotlivcov navzájom spojených sústavnými znakovými procesmi. Charakteristika sociálnej kultúry istého spoločenstva je daná tým, aké inštitúcie sa

zbornik2011.indb 94 28.07.2011 16:27:18

v ňom vytvorili. Za „sústavnými znakovými procesmi“ je pravidelnosť, konvencionalizovanosť (inak: štandardizovanosť) v správaní a konaní daných jednotlivcov, takže inštitúcia sa určuje aj ako štandardizácia správania a konania jednotlivcov istého spoločenstva (Gehlen, 1986). Inštitúcia teda predstavuje ustálenú štrukturáciu správania a konania, čiže funguje pre jednotlivcov ako kultúrna smernica, a tak zaručuje kohéznosť a stabilitu daného spoločenstva a umožňuje jednotlivcovi uspokojiť svoju potrebu sociálnej príslušnosti. Socializácia jednotlivca v tejto súvislosti znamená internalizáciu štandardných správaní a konaní, čím nadobúda schopnosť rýchleho konania, pri ktorom je zbavený ťarchy subjektívnej motivácie a vlastného rozhodovania sa o tom, čo má robiť, ako má postupovať a pod. Inštitúciám je vlastná istá deontická (normatívna, imperatívna) sugescia, ktorá spôsobuje, že jednotlivec nemá žiadnu pochybnosť o zmysle inštitúcie, hoci si jej zmysel nemusí uvedomovať, ba nemusí mu byť ani jasné, v čom jej zmysel spočíva. Závažným momentom inštitúcie je, že v behaviorálnych štandardizáciách sú zafixované aj postoje, pocity a emócie, ktoré majú byť sprievodným javom reprodukovaného správania a konania. To značí, že inštitucionalizované správanie a konanie v jednotlivcovi má vyvolať zodpovedajúce postoje, pocity a emócie.

S pojmom inštitúcia je silne asociovaný pojem rituál, ktorý sa vymedzuje v rámci triedy štandardizovaných správaní a konaní. Produktívna účasť jazyka na rituáloch a jej implikáty patria k centrálnym výskumným témam pri sledovaní kultúrotvornej roly jazyka. Otázka rituálu ako osobitného typu ľudského konania patrí do teórie reštrikcií sociálnej interakcie, resp. ešte širšie do teórie obmedzenosti a obmedzovania správania a konania človeka vôbec. Človek je vo svojom konaní a správaní obmedzený jednak ako prírodný tvor a jednak ako sociálna bytosť. Je obmedzený svojimi biologickými danosťami, čo pri poznávaní prekonáva výdobytkami techniky aj faktom, že je včlenený do spoločnosti a je ňou určovaný. Spoločnosť obmedzuje jeho správanie a konanie sociálnymi pravidlami a konvenciami, ciele konania aj jeho prostriedky a spôsob jeho realizácie. Sociálne reštrikcie sa týkajú aj komunikácie: pravidlá, konvencie, očakávania riadia komunikačné aktivity človeka. Otázka je, na aké situácie sa tieto reštrikcie vzťahujú. Závažné je, že rituálne reštrikcie – v závislosti od typu situácie viac alebo menej prísne – majú osobitný zmysel, čím sa zdôvodňuje ich existencia. Tento osobitný prípad obmedzovania slobody konania vzišiel z interpretácie foriem istých konaní ako magického média, ktorým sa zmysel konaní reprodukuje bez toho, aby sa preveroval. Aj tu zasiahla interpretačná expanzia: od doslovného významu „magický“ („majúci tajomnú moc“) cez aktualizáciu jeho implikátu „priťahujúci, pútajúci“ k zreteľnej metaforizácii „akoby magický“. Magickosť formy konania v doslovnom význame sa prejavuje v kultových rituáloch, resp. v ich napodobeninách (napríklad detské

zbornik2011.indb 95 28.07.2011 16:27:18

riekanky), v druhom význame sa manifestuje vo formách konania, ktoré sa jednoducho reprodukujú ako niečo dané (ritualizované texty), a v treťom význame sa realizuje v prípade komunikačnej „núdze", ktorú aktér povýšil na komunikačnú „cnosť" (napríklad keď sa politik uchyľuje k svojim „čarovným" slovám, frázam). Posledný prípad naznačuje, že aj z rituálnej reštrikcie sa dá ťažiť. Uplatňuje sa aj vtedy, keď situácia nevyžaduje také obmedzenie slobody konania, aby sa zakryl myšlienkový alebo rétorický deficit aktéra. Rituálne reštrikcie majú ustálený zmysel aj súbor funkcií, ale sú aj nanovo interpretovateľné.

Jazyk ako kultúrotvorné médium sa výrazne manifestuje pri formovaní diskurzov. Diskurzy ako štandardizované spôsoby hovorenia a myslenia o niečom (v konvencionalizovanom spôsobe hovorenia sa odráža konvencionalizované myslenie: o niečom sa hovorí tak, aby sa o tom aj tak myslelo, a myslenie o niečom sa istým spôsobom ustaľuje tak, že sa o tom tak hovorí) – ako aj iné kultúrne entity – sú integračným aj potenciálnym manipulačným inštrumentom. Nastoľuje sa otázka, ako funguje jazyk ako diskurzný integrátor (ako integračný činiteľ v rámci diskurzu), ako aj otázka mechanizmu diskurznej manipulácie. Pri prvej otázke sa skúma jazykovo-myšlienková interakcia jednotlivcov pri zmocňovaní sa istej témy, ktorá vyúsťuje do jazykovo-myšlienkového konsenzu a „tlaku" tohto konsenzu na jazykovo-myšlienkovú činnosť jednotlivcov. Pri druhej otázke sa do pozornosti dostáva využívanie jazyka na presadzovanie istej ideológie, čiže na ideologické ovládanie členov spoločenstva.

Jazykom sa konštituujú a ustaľujú predsudky a stereotypy, ktoré tiež patria k špecifikám danej kultúry. Predsudky sú chybné úsudky, ktoré vyplývajú z plytkého poznania objektu (predčasné úsudky), alebo pramenia z emócií, resp. sympatií/antipatií subjektu. Stereotypy sú štandardizované úsudky istého kolektívu o sebe (autostereotyp) alebo o iných (heterostereotyp), ktoré nezodpovedajú, resp. len čiastočne zodpovedajú skutočnosti. K poznávaniu jazyka a kultúry patrí prienik do uplatňovania predsudkov a stereotypov v spoločenstvách. Istou východiskovou oporou je rozlišovanie medzi interindividuálnym a interskupinovým správaním (Tajfel, 1982). Predsudky a stereotypy sú sprievodným príznakom interskupinového správania, čo vyplýva z toho, že pri tomto správaní jednotlivci vystupujú ako reprezentanti svojho spoločenstva následkom ich odindividualizovania, ktoré je spôsobované tým, že interaktanti sa navzájomn nepoznajú ako jednotlivci.

Jazyk je kultúrny produkt. Táto téza implikuje tvrdenie, že jazyk je súhrn koherentných sociálnych pravidiel (konvencií, štandardizácií). V tomto tvrdení sa namiesto znakov hovorí o sociálnych pravidlách (konvenciách) a namiesto systému o koherencii. Pri prvom komponente je rozdiel len v tom, že sa explicitne vyjadruje, na čom sú založené jazykové znaky: na

zbornik2011.indb 96 28.07.2011 16:27:18

konvencionalizovanosti (pravidelnosti) priraďovania obsahu a formy. Ide o sociálne pravidlá, ktoré si členovia spoločenstva osvojujú až na úrovni návykov. Sú to neformálne pravidlá, za ktorými teda nie sú objektívne zákonitosti ako v prírodnom svete, čiže nemajú povahu kauzálnej nevyhnutnosti (niet ničoho, čo nevyhnutne spôsobuje, vynucuje, že pravidlá musia byť také, aké sú), ale len povahy pragmatickej nevyhnutnosti (aby jazyk mohol fungovať, spoločenstvo musí mať isté pravidlá).

Závažný je druhý komponent: systém verzus koherencia, systém znakov verzus koherencia sociálnych pravidiel. Naskytá sa otázka, v akom zmysle je jazyk systém. Známe sú chápania jazykového systému s rozličnou mierou striktnosti, rigoróznosti, resp. liberálnosti. Tí, ktorí vedome či nevedome inklinujú k prírodovednému zaobchádzaniu s jazykom, jazyk vnímajú ako striktnejší systém, kým prívrženci humanitnovedného prístupu k jazyku hovoria o systéme opatrne, dokonca sa popiera reálna existencia jazykového systému. Podobnú diferenciáciu pozorujeme vo vedách o kultúre: Má kultúra systémovú povahu? Popri systéme sa hovorí o celostnosti, homogénnosti, integrovanosti alebo koherentnosti kultúry, ale aj o tom, že kultúra je nezlučiteľná s ideou systému (porov. s metaforou V. Turnera v nadpise jeho knihy z roku 1967 *The Forest of Symbols*: kultúra je les znakov). Aby sa predišlo dodatočnému vysvetľovaniu, v akom zmysle sa chápe systém vo vzťahu k jazyku aj kultúre, uplatňuje sa pojem koherencia. V tejto súvislosti je poučné pripomenúť si poukazovanie C. Geertza (1987, s. 26) na potrebu rozlišovať medzi abstrahovanou koherenciou, pri ktorej sa do centra pozornosti vsúva homogénnosť, jednotnosť, a empiricky odhaľovanou koherenciou, ktorá vykazuje rozmanitosť (odhaľuje sa metódou „hustého" opisu, ktorou sa – v protiklade s „riedkym" opisom spätým s abstrahovanou koherenciou – skúmaná skutočnosť neprimerane nezjednodušuje).

Treba rozlišovať medzi kohéziou a koherenciou. Kohézia zaručuje, že členovia spoločenstva vnímajú daný jazyk ako svoj jazyk, ako súčasť vlastnej kultúry považovanej za svoj normálny svet. Tvoria ju spomínané konvencie (sociálne pravidlá), podľa ktorých sa členovia spoločenstva riadia a ktorých súhrn prežívajú ako spoločný, im vlastný jazykovo-duchovný zdroj. Na základe dôvernej znalosti týchto konvencií vrátane toho, že sa rozlične manifestujú, vnímajú ich ako súdržné pravidlá jedného (vlastného) jazyka. Dá sa to vyjadriť aj tak, že kohézia jazyka spočíva v tom, že členovia daného spoločenstva prisudzujú príslušným konvenciám spoločný príznak normálnosť. Koherencia sa týka vzťahov medzi konvenciami (sociálnymi pravidlami). Vzťahy môžu byť rozmanité: harmonické, komplementárne, protirečivé, vzájomne sa vylučujúce a pod. Účelom nahradenia výrazu systém výrazom koherencia je vyhnúť sa tendencii poukazovať na harmóniu pod „nátlakom" predstavy evokovanej pojmom systém.

zbornik2011.indb 97 28.07.2011 16:27:18

Ústrednou výskumnou otázkou je teda povaha jazyka, ktorá je všeobecne uchopená pojmom koherencia štandardizácií (konvencionalizácií). Ide o empiricky zisťovanú koherenciu sociálnych pravidiel, t. j. o špecifikáciu vzťahov medzi nimi z pohľadu používateľov jazyka. Rekonštrukcia koherencie vo vnímaní používateľov je vstupom do problematiky formovania a rozvíjania jazyka ako kultúrneho produktu.

Jazyk je aj objekt kultivácie. Táto téma je stály sprievodný príznak slovenského jazykového života, takže sa žiada upriamovanie poznávacej pozornosti na to, čo spisovnojazykový svet aktuálne prináša.

1. Kritická analýza dominantného diskurzu o spisovnej slovenčine s osobitným zreteľom na jej kultiváciu. Prívlastok „kritická" naznačuje, že nejde len o konštituovanie, ustaľovanie a upevňovanie tohto diskurzu, ale hlavne o jeho konfrontáciu so súčasnými diskurzmi o spisovnom jazyku a so súčasnými podmienkami fungovania spisovnej slovenčiny vzhľadom na stav jej rozvinutosti, ako aj na následky jeho vplyvu na slovenské jazykové spoločenstvo. Analýza smeruje k potenciálnemu formovaniu alternatívneho diskurzu, do ktorého sa premietnu aj doteraz zanedbávané súvislosti, a to najmä súvislosť medzi spisovným jazykom a ideológiou, sociálnou emancipáciou jeho používateľov, ich jazykovým a občianskym sebavedomím, ich sociálnou a jazykovou inteligenciou, ako aj ich slobodou, resp. individualitou.

2. Kodifikátorská a používateľská kultúra zaobchádzania so spisovným jazykom. Žiada sa hlbší rozbor, „hustý" opis týchto kultúr (resp. subkultúr v kultúre zaobchádzania so spisovnou slovenčinou) a ich vzájomného vzťahu, aby sa dali vyvodiť fundované závery na kultivovanie ich koexistencie. Dôkladnejšie osvetlenie si vyžaduje rozpoltenosť používateľskej kultúry, ktorá spočíva v protiklade medzi štandardizovaným deklaratívnym postojom k spisovnému jazyku a štandardizovaným jazykovým správaním. Pritom sa nedá vyhnúť otázke zdokonaľovania jazyka, ktorá sa tradične objavuje pri výkladoch o jeho kultivovaní (jazyk sa má kultivovať, čiže „zdokonaľovať", aby dobre fungoval v meniacich sa podmienkach). V tejto súvislosti sa nastoľuje otázka, ako sa konštituuje ideál, ku ktorému má smerovať „zdokonaľovanie" spisovného jazyka.

3. Kultúra kultivovania spisovného jazyka. Výraz kultúra sa pri tomto bode používa normatívne, takže otázka znie, aká kultúra pestovania spisovného jazyka je primeraná, čiže aká kultivačná štandardizácia je adekvátna. Konfrontuje sa objektivistický a subjektivistický (etnometodologický) prístup ku kultivovaniu, jeho extrakomunikačná a komunikačná racionalita, analyzujú sa aktuálne okolnosti jazykovej kultivácie a vyvodzujú sa závery na jej optimalizáciu.

zbornik2011.indb 98 28.07.2011 16:27:18

Záver

Aj tento výklad naznačil, že poznávanie vzťahu jazyk – kultúra, najmä keď ho skúmame v tematickom rámci jazyk – človek – kultúra – spoločnosť, predpokladá prekročenie hraníc lingvistiky a kooperáciu so spoločenskovednými disciplínami. Navodené výskumné otázky sú od seba oddelené len z analytického dôvodu. Vzájomná spätosť niektorých otázok je evidentná, pri iných je ich spojitosť menej transparentná a vzájomná viazanosť ďalších otázok sa objaví až pri sústavnom výskume. K riešeniu ktorejkoľvek výskumnej otázky patrí nastavenosť bádateľa na odhaľovanie skrytých súvislostí, a teda na to, že riešením ktoréhokoľvek čiastkového problému cielene prispieva k opisu a explanácii vzťahu jazyka a kultúry. Popri prvotnej orientačnej funkcii má analytický pohľad na tento vzťah aj stimulačnú úlohu: podnecuje k anticipácii celkového obrazu tohto vzťahu, ktorý môže fungovať ako istý regulátor pri rozbore a výklade ktorejkoľvek stránky tejto relácie.

LITERATÚRA

ASSMANN, Jan: Kollektives Gedächtnis und kulturelle Identität. In: *Kultur und Gedächtnis*. Ed. T. HÖLSCHER. Frankfurt am Main : Suhrkamp, 1988, s. 9 – 19.

GEERTZ, Clifford: *Dichte Beschreibung. Beiträge zum Verstehen kultureller Systeme*. Frankfurt am Main : Suhrkamp, 1987.

GEHLEN, Arnold: *Unmensch und Spätkultur*. Wiesbaden : Aula-Verlag, 1986.

HANSEN, Klaus Peter: *Kultur und Kulturwissenschaft. Eine Einführung*. Tübingen/Basel : Francke, 2000.

HITZLER, Robert: *Sinnwelten. Ein Beitrag zum Verstehen der Kultur*. Wiesbaden : Opladen, 1988.

ŠTÚR, Ľudovít: *Dielo*. Zostavil R. CHMEL. Bratislava : Kalligram a Ústav slovenskej literatúry SAV, 2007.

TAJFEL, Henri: *Gruppenkonflikte und Vorurteil: Entstehung und Funktion sozialer Stereotypen*. Bern 1982.

TURNER, Victor: *The Forest of Symbols*. New York : Ithaca, 1967.

WEISGERBER, Leo: *Das Menschheitsgesetz der Sprache als Grundlage der Sprachwissenschaft*. Heidelberg : Quelle & Meyer Verlag, 1964.

SUMMARY

Language – Human – Culture – Society
(Research Programme in Slovak Cultural Environment)

The author of this paper presents the fundamental ideas of a research project that is directed at the topical questions of the relation between language and culture in the Slovak language milieu. The relation is embedded in the structure language – human – culture – society in order to elucidate all relevant aspects and consequences of this relation. He focuses the

zbornik2011.indb 99 28.07.2011 16:27:18

attention on four aspects of this relation. (1) Language as a medium of culture. The cardinal question is how the language works as a constituent of the cultural memory. (2) Language as a medium of the formation of culture. The central problem is the role of the language in the process of creation of the mental and social culture. (3) Language as a product of culture. This aspect concerns the nature of the language perceived as a cultural phenomenon. (4) Language as an object of cultivation. The question is what culture of the cultivation of the standard language is adequate with regard to the current conditions of his using.

zbornik2011.indb 100 28.07.2011 16:27:18

Karol Hollý

Memorandum národa slovenského ako historiografický prameň[1]

Memorandum národa slovenského nepochybne patrí popri *Žiadostiach slovenského národa* z roku 1848 k základným programovým dokumentom slovenského národného hnutia v 19. storočí. Možno konštatovať, že tieto programové dokumenty sú v historiografii pomerne dobre spracované, a preto by nemalo veľký význam podrobne sa venovať známym požiadavkám či jednotlivým programovým bodom, ktoré tieto dokumenty obsahujú. Programové dokumenty národných hnutí sú však aj dôležitým prameňom k dejinám historického myslenia, resp. široko poňatým dejinám historiografie. Súčasťou programových textov je totiž aj historická argumentácia, naratívne zobrazenia minulosti, ktoré prirodzene sledujú striktne politické ciele. Interpretácia práve týchto ich častí je zaujímavá z hľadiska výskumu historickej ideológie (termín Jerzyho Maternického) a konkrétne výskumu historických narácií vo funkcii politického programového dokumentu.[2] V nasledujúcom texte sa pokúsim o analýzu *Memoranda národa slovenského* (ďalej tiež v skrátenej podobe Memorandum) z tohto menej tradičného uhlu pohľadu. Je zaujímavé, že spomenuté *Žiadosti slovenského národa* pracujú s odlišnou koncepciou, než s akou sa stretávame v Memorande. Komparácii obrazov minulosti v týchto dvoch dokumentoch som sa venoval v inej štúdii.[3] Tu však považujem za užitočné aspoň v skratke pripomenúť, že *Žiadosti slovenského národa* pracujú s negatívnym obrazom histórie Uhorska (Uhorsko ako macocha), čo súviselo s negatívnym zobrazením maďarského národa, ktorý vystupuje v role utláčateľa Slovákov. Ako poukážem ďalej, *Memorandum národa slovenského* obsahuje zásadne odlišnú interpretáciu dejín. V štúdii ma však bude zaujímať nielen analýza samotného Memoranda, ale aj historický kontext vzniku tohto dokumentu s dôrazom na dejiny historického myslenia. Okrem samotnej textovej analýzy Memoranda v skratke spomeniem aj obsah programového textu *Ohlásenie slovenskej matice*, ktorý v porovnaní s Memorandom poskytuje iný obraz minulosti. Sledujem tým cieľ poukázať nielen na rôznorodosť historického myslenia v rámci slovenskej národoveckej society v období štátoprávnych experimentov po zrušení absolutizmu päťdesiatych rokov, ale

[1] Štúdia vznikla v rámci projektu VEGA č. 2/0044/11 – Slovensko v druhej polovici 19. storočia.

[2] J. Maternicki chápe historickú ideológiu ako súčasť dejín historiografie. Predmet výskumu historickej ideológie priblížil okrem iného aj ako analýzu obsahu historických častí v oficiálnych programových dokumentoch, resp. analýzu historických častí prejavov a ideológov daného hnutia. Bližšie pozri Maternicki, 1990, s. 207 – 214.

[3] Hollý, Karol: *Historická narácia ako politický program. Analýza obrazov minulosti v programových textoch slovenského národného hnutia z rokov 1848 a 1861*, s. 1 – 15. Dostupné na internete: http://www.forumhistoriae.sk/FH2_2009/texty_2_2009/holly.pdf. Táto štúdia je upravenou a čiastočne doplnenou verziou citovaného textu.

zbornik2011.indb 101 28.07.2011 16:27:18

predovšetkým na vzájomnú súvislosť medzi politickými, resp. ideologickými cieľmi a interpretáciami minulosti.[4]

Historické a prirodzené právo ako ideové zdroje dejinných interpretácií

Kým prejdem k Memorandu, je potrebné v krátkosti priblížiť historický kontext jeho vzniku. Obnovenie ústavných pomerov prostredníctvom Októbrového diplomu a Februárového patentu bolo úzko previazané s koncepciou tzv. historických a nehistorických národov. Treba zdôrazniť, že v tomto prípade nešlo o akúsi intelektuálnu zábavku národovcov, naopak, oficiálna interpretácia dejín mala reálne politické dôsledky. Pokus o federalizáciu monarchie v šesťdesiatych rokoch bol založený na koncepcii tzv. historicko-politických individualít. Členmi federácie mali byť iba tzv. historické národy (historicko-politické individuality), ktoré sa mohli odvolať na svoju stredovekú štátnosť.[5] Okrem politických dôsledkov to malo aj širší morálny rozmer. „Nehistorické" národy boli národmi „historickými" pokladané zo všeľudského – kultúrneho, civilizačného či morálneho – pohľadu za menej hodnotné.[6] Tento problém výstižne charakterizoval József Eötvös v práci *Národnostná otázka* (1859).[7] Odvolávanie sa na historické právo, resp. boj proti nemu považuje za základnú charakteristiku nového dejinného fenoménu – národnostnej otázky: „Rozhodne môžeme tvrdiť, že národnostný boj, ktorý momentálne hýbe Európou, nepochádza z rozdielnosti a rasových protikladov, existujúcich ako jeho následok vo zvykoch a spôsobe života jednotlivých národov, ale vyplýva predovšetkým z ich minulosti. Môžeme teda bez zveličovania povedať, že takmer každé národnostné hnutie nie je ničím iným ako bojom za alebo proti historickým právam. A tak je to aj v hnutí v našej vlasti. Maďari žiadajú zvrchovanosť, Chorváti samostatnosť odvolávajúc sa len na históriu. Iné národy zasa bojujú len proti historickému právu, ktoré im prekáža v slobodnom vývoji."[8]

Ako vyplynie z ďalšieho textu, Eötvösove postrehy boli správne. Dejiny slovenského historického myslenia potvrdzujú boj proti historickému právu a koncipovanie alternatívnych argumentov. Časť slovenskej inteligencie však pristúpila na historickoprávnu argumentáciu a snažila sa dokázať, že Slováci sú historicko-politickou individualitou. Na platforme historického

---

[4] Pokiaľ ide o komparáciu s ďalšími programovými dokumentmi zo začiatku šesťdesiatych rokov 19. storočia, pozri tamže.

[5] Pokiaľ ide o rozbor štátoprávnych aspektov Októbrového diplomu a Februárového patentu, ako aj základných koncepcií reformovania monarchie v tom období, pozri Wierer, 1960, s. 63 – 78.

[6] Kizwalter, 2003, s. 98. Kritérium historickosti a nehistorickosti umožňuje predstaviť dva typy formovania sa národného hnutia; bližšie pozri Kitzwalter, s. 98 – 99.

[7] Podrobnejšie o koncepciách národa a národnostnej otázke v habsburskej monarchii v období rokov1859 – 1867 J. Eötvösa pozri Bödy, 1972, s. 63 – 97. Zaujímavú analýzu jeho koncepcie národa štátu v kontexte s jeho literárnou činnosťou napísala A. Göllnerová (1937).

[8] Citované podľa Pašiaková – Garaj, 1992, s. 71 – 72.

zbornik2011.indb 102 28.07.2011 16:27:18

práva[9] koncipovali svoje spracovania národných dejín napr. Jozef Hložný (Hložanský)[10], Jonáš Záborský[11], Peter Kellner (Záboj Hostinský)[12], Ján Mallý.[13] K tomuto smeru myslenia patril aj Franko Víťazoslav Sasinek, ktorý na prelome 19. a 20. storočia reprezentuje akýsi „relikt" historickoprávnej argumentácie z tohto obdobia. Pravda, relikt v čoraz bizarnejších formách.[14] Po nastolení dualizmu začína byť tento smer myslenia čoraz marginálnejší. Podobne ako v prípade motívu útlaku, aj historickoprávna argumentácia bude zohrávať v modifikovanej podobe dôležitý element historickej argumentácie stúpencov ideológie národnej jednoty Čechov a Slovákov. Treba však dodať, že hľadanie období politickej samostatnosti „Slovenska" v dejinách z ich strany bude vychádzať z odlišných motivácií než historickoprávne myslenie v šesťdesiatych rokoch.[15]

Historickoprávna argumentácia reprezentantov slovenskej národoveckej society sa však nestretala so súhlasom kompetentných politikov v habsburskej monarchii. Nevyplývalo to iba z ich slabej autority, ale najmä z dôvodu, že sa im nepodarilo napísať také dejiny slovenskej stredovekej štátnosti, ktoré by boli všeobecne akceptovateľné. Relevantnosť tejto skutočnosti si mohli vedúci predstavitelia slovenskej národoveckej society naplno uvedomiť už v roku 1849. Ich žiadosť o konštituovanie samostatnej korunnej krajiny – Veľkokniežatstva Slovensko – bola zo strany Viedne odmietnutá s odôvodnením, že Slováci na osamostatnenie sa od Maďarov aj tak nemajú historické právo. Po roku 1867 slovenská reprezentácia nemohla čakať zásadne odlišnú odpoveď zo strany Pešti. Možno sa tak stotožniť s P. Machom, ktorý konštatoval, že zotrvávanie na platforme historického práva v uhorských podmienkach bolo Slovákmi vnímané ako kontraproduktívne.[16] To vyplýva zo skutočnosti, že nastolenie dualizmu bolo vyjadrením historickoprávnej teórie Maďarov. Z iných národov Uhorska jedine Chorváti boli považovaní za historický národ, čoho vyjadrením bolo

[9] Väčšinou sa však historickoprávne argumenty dopĺňali prirodzenoprávnymi. Podobne argumenty z histórie boli integrálnou časťou koncepcií primárne prirodzenoprávnych mysliteľov (pozri nižšie).

[10] Pozri Marsina, s. 91 – 102; Macho, 1997, s. 18 – 19.

[11] Pozri Potemra, 1976, s. 525 – 542.

[12] Pozri Magdolenová, 1981, s. 103 – 115.

[13] Tento smer slovenského historického myslenia v šesťdesiatych rokoch 19. storočia analyzovali M. Potemra (1978, s. 145 – 181) a P. Macho (1994, s. 23 – 48).

[14] Takéto hodnotenie síce nekorešponduje s literatúrou o Sasinkovi, avšak na základe dobových prameňov je táto formulácia obhájiteľná. Porovnaj Hollý, 2010, s. 145 – 165.

[15] Stúpenci ideológie národnej jednoty Čechov a Slovákov na prelome storočí totiž „vedome hľadali akýkoľvek náznak politickej samostatnosti Horného Uhorska (ktoré konzekventne nazývali *Slovenskom*). Je zrejmé, že išlo o súčasť programovej dekonštrukcie vnímania Uhorska zo strany Slovákov ako nedeliteľného celku. Zdôrazňovaním klasických štúrovských motívov, ako napr. Matúša Čáka v úlohe vládcu samostatného *Slovenska* (a v ideálnom prípade v kombinácii s politickým spojením s Českým kráľovstvom), sa otvárala – hoci len teoretická – možnosť spojenia Slovenska s Českom. Pozri Hollý, 2008, s. 464.

[16] Porovnaj Macho, 1994, s. 23 – 24.

zbornik2011.indb 103 28.07.2011 16:27:18

maďarsko-chorvátske (uhorsko-chorvátske) vyrovnanie z roku 1868.[17] Pokiaľ teda šesťdesiate roky ako obdobie „ústavných experimentov" znamenajú rozmach historickoprávnej línie v slovenskom politickom a historickom myslení, v neskoršom období dominujú prirodzenoprávne koncepcie.

Prirodzené právo a dejiny

Vyjadrením tohto smeru politického myslenia bol hlavný programový dokument Slovákov v druhej polovici 19. storočia – už spomínané Memorandum. Pre tento typ uvažovania bolo typické, že prirodzené práva jednotlivca – idea presadená do širšieho spoločenského diskurzu Francúzskou revolúciou – boli rozšírené na národ ako prirodzené zoskupenie jednotlivcov.[18] Popredná osobnosť v dejinách slovenského prirodzenoprávneho myslenia, Štefan Marko Daxner, v tej súvislosti napísal: „Idea národnosti časov našich len potom mohla sa v národoch zrodiť, keď Veľká revolúcia francúzska privilégiá kasty z pästného práva stredoveku pochádzajúce zrútila a na ich rozvalinách – vyslovením rovnosti a slobody... – práva človeka ako uznanej osobnosti v štáte nastolila."[19] Daxner teda nepochyboval, že národ je vo svojej podstate indivíduum (s významným prívlastkom „mravné") a ako také má právo na rovnaké privilégiá, ako sú priznané „jednotlivcom a rodinám". Keďže „v Rakúsku zásada rovnoprávnosti pred zákonom jednotlivým osobám zabezpečuje spravedlnosť" a zároveň „národy nič nie sú inšie, ako len osoby v človečenstve",[20] ako by mohlo – pýta sa Daxner – zákonodarstvo nerealizovať túto zásadu aj vo „vzťahoch vzájomných medzi národmi jedno pri druhom žijúcich."[21]

Konzekventne s citovanými postojmi Daxner definuje národ prostredníctvom jeho práv ako „spoločenstvá slobodných bytností": „... národ ako súčasť mnohých – bydliskom, rečou, prírodou v jedno spojených – slobodných bytností, nemôžu(e) mať práva menej, než majú jednotlivci v ňom obsiahnutí".[22] Z toho vyplýva mimoriadne závažná myšlienka: „Slováci nepotrebujú nič inšie, len prosto na svoje národné stanie (existenciu) sa odvolať a tým ich právo k národnej rovnoprávnosti

[17] Podrobnejšie pozri Krestić, 1971, s. 783 – 829.

[18] Obdobné koncepcie nachádzame napr. v politickom myslení sedmohradských Rumunov. Národný program z Blaju (1848) postupne odchádzal od historických argumentov na úkor prirodzených práv národov. Tie sa tiež odvodzovali od prirodzených práv jednotlivca. Porovnaj Hitchins, 1999, s. 44.

[19] Z článku *O národnosti*. Citované podľa: Mesároš, 2004, s. 323 – 324.

[20] Zaujímavé je, že analogickú myšlienku vyslovil T. G. Masaryk: „Stále víc bude jasno, že národ je přirozený člen člověčenstva..." (1968, s. 74). Tu možno dodať, že tento citát dokladuje historiografiou málo zdôrazňovanú súvislosť, že Masarykovo myslenie bolo predovšetkým nacionalistické a jeho údajný kozmopolitizmus je len jedným z historiografických stereotypov recyklovaných v rozsiahlej spisbe o tejto osobnosti. Porovnaj Hollý, 2008, s. 131 – 132.

[21] Daxner, 1912, s. 37.

[22] Z článku *O národnosti*. Citované podľa: Mesároš, 2004, s. 324.

zbornik2011.indb 104 28.07.2011 16:27:18

dostatočne je dokázané.“[23] Táto idea, ktorá nadraďuje prirodzené právo nad právo historické, je východiskovým bodom prirodzenoprávnych spracovaní dejín Slovákov na prelome 19. a 20. storočia.[24] Treba na to pamätať najmä v súvislosti s prvým dielom Bottových *Slovákov*.

Je príznačné, že súčasťou toho „národného stania“ či „bytnosti“ boli okrem atribútov ako vlastný jazyk, územie, mravy, povedomie či kultúra aj vlastné a dávne dejiny.[25] Zdôraznením prirodzených práv národa sa teda nevylučovali argumenty odvolávajúce sa na slávnu minulosťou Slovákov. Naopak, ako poukázal M. Podrimavský, dejiny tvorili integrálnu súčasť myslenia Štefana Marka Daxnera, pričom išlo nielen o slávnu, ale najmä o čo najstaršiu históriu vyjadrenú štátnosťou predkov Slovákov v období pred príchodom Maďarov.[26] Vzťah medzi historickoprávnym a prirodzenoprávnym myslením teda nemožno vnímať ako vzájomne sa vylučujúci. Dajú sa formulovať dva zásadné rozdiely medzi nimi. Prvý vidím v uprednostnení jedného pred druhým: Daxner tým, že práva Slovákov nepodmienil dejinami, dal jasne prednosť prirodzenému právu. Na druhej strane Sasinek napísal, že „väčšie je prirodzené, ale platnejšie je historické právo“[27], čím fakticky uprednostnil historické právo pred prirodzeným.

Druhý rozdiel je v type historických argumentov. Už som poukázal na to, že historickoprávne dejepisectvo hľadalo dôkazy o stredovekej štátnosti. Táto štátnosť znamenala právnu kontinuitu nejakého teritória so súčasným národom na danom území. Slováci ju spravidla nachádzali v kontinuite Nitrianskeho kniežatstva. Aj keď tento smer mal viacero variácií, išlo v ňom primárne o dokázanie politickej samostatnosti územia obývaného Slovákmi. Na druhej strane pre prirodzenoprávne dejiny bolo typické skôr zdôrazňovanie čo najstaršej prítomnosti národa na danom území. Nemuselo ísť nevyhnutne o právne dokázateľnú územnú jednotku, ale skôr o apriórnu starobylosť, spravidla so zdôraznením mravných kvalít národa. Bol to akýsi pendant Rousseauovho prirodzeného stavu.

---

[23] Tamže.

[24] Prirodzene, nebola to originálna slovenská myšlienka. Totožnú ideu nachádzame napr. v Memorande Rumunov z roku 1892 (s. 2).

[25] Mesároš, 2004, s. 324.

[26] Podrimavský, 1981, s. 516 – 517, podrobnejšie s. 506 – 519. Okrem citovanej práce pozri o slovenských dejinách v myslení Š. M. Daxnera Hollý: Historická argumentácia Štefana Marka Daxnera..., s. 132 – 143; Mesároš, 1988, s. 42 – 46; Mesároš, 2004, s. 320 – 326. Pokiaľ ide o analýzu prirodzenoprávnych východísk Daxnerovho myslenia, pozri Hajko, 2001, s. 12 – 36.

[27] Sasinek, 1909, s. 1.

zbornik2011.indb 105 28.07.2011 16:27:18

Pravda, s tým rozdielom, že zatiaľ čo Rousseauov konštrukt nebol zasadený do historického času a išlo skôr o akýsi model ideálneho stavu[28], dejiny na báze prirodzeného práva konštruovali historický „zlatý vek".[29]

Memorandum národa slovenského

Pozrime sa teraz na koncepciu slovenských a uhorských dejín v Memorande, po *Žiadostiach slovenského národa* druhom základnom programovom dokumente v novodobých dejinách Slovákov. Jeden z prvých historických argumentov je nadradenosť slovenských dejín nad maďarskými prostredníctvom chronológie: „Dejepis a národné podania naše hovoria nám, že my Karpatmi obkolesenej zeme tejto najstaršími obyvateľmi sme. Už dávno pred príchodom Maďarov otcovia naši zem túto nazývali vlasťou svojou, už dávno predtým viedli tuná dlhotrvanlivé a krvavé boje za národnú samostatnosť svoju oproti potlačovateľom západným, už dávno predtým mali tuná mimo kvetúceho roľníctva a obchodu, mimo opevnených miest a hradov i štátnu sústavu, ktorej jednotlivé ustanovizne v ústave Uhorska až dosiaľ udržali sa." Tento citát dobre ilustruje prítomnosť historickoprávnej argumentácie v prirodzenoprávnom politickom dokumente. V ďalšej časti dokumentu sa však stretneme s pozitívnym obrazom príchodu Maďarov a podobne aj následný vznik Uhorska je vnímaný ako pozitívny faktor: „Príchodom Maďarov na prvom stupni vývinu svojho nachodivšie sa konfederácie plemien slovanských na zemi tejto zanikli a urobili miesto konfederácii novej, ktorá v priebehu jedného stoletia ako krajina Uhorská pod korunou Svätého Štefana v rade ostatných európskych štátov čestné miesto zaujala, a na vzdor deväťstoletým pohromám i dosiaľ podržala. Spoločné hmotné i duchovné záujmy spojili plemená rozličné krajiny tejto ako synov jednej spoločnej matky v rodinu jednu."[30]

Tieto idey je potrebné vnímať v kontexte Októbrového diplomu a Februárového patentu, ktoré sa pokúšali obnoviť ústavné pomery

[28] Krsková, 1997, s. 187.

[29] Jedným z prejavov tejto konštrukcie bola idealizácia slovanského života v ranej minulosti. Na skutočnosť, že vnímanie Slovanov takto ovplyvnil okrem Herdera najmä Rousseau, upozornil napr. T. G. Masaryk (1969, s. 70). Vplyv Rousseaua na neskoršie koncepcie „zlatého veku" bol skutočne významný. Idealizácia jednoduchých, egalitárnych foriem spoločnosti súvisela s koncepciou „šľachetného divocha" – u Rousseaua bol tento „človek prírody" zdravý, šťastný a slobodný. Politický aspekt Rousseauovej koncepcie vyjadril A. Barnard (2006, s. 53 – 54), keď konštatoval, že významne prispela k vzniku americkej a francúzskej republiky. Porovnaj tiež Libiszowska, 1981, s. 5 – 17. Protipólom Rousseauovho konštruktu bol Hobbesov koncept prirodzeného stavu. V ňom je „človek človeku vlkom", čiže „kým ľudia žijú bez toho, aby mali nad sebou spoločnú moc, ktorá by ich udržiavala v bázni, nachádzajú sa v stave, ktorému hovoríme vojna – je to vojna všetkých proti všetkým" (1998, s. 99). Hobbesova politická filozofia tak poskytovala legitimitu silnej panovníckej moci, teda najmä absolutistickej monarchii. Podrobnejšie pozri Krsková, 1997, s. 150 – 158; Hohoš, 1998, s. 97. V tomto texte sa síce nevenujem koncepciám predstaviteľov Novej školy slovenskej, za zmienku však stojí skutočnosť, že politické myslenie Jána Palárika bolo inšpirované práve Hobbesovou filozofiou prirodzenosti (Martinkovič, 2004, s. 781). Na tieto súvislosti nateraz len upozorňujem, formulovať potenciálny zmysel podobných analógií by si vyžadoval špeciálne zameraný výskum.

[30] *Memorandum národa slovenského*, s. 257.

zbornik2011.indb 106 28.07.2011 16:27:18

v Uhorsku na základe federácie „historických národov“. Slováci ako plnohodnotná súčasť „uhorskej konfederácie“ a vlastniaci aj staršiu tradíciu „konfederatívneho celku slovanských plemien“ mali mať rovnaké práva s národmi oficiálne uznanými za „historické“. Boli to argumenty z histórie pre politickú požiadavku vyčlenenia slovenského administratívneho celku, tzv. Okolia slovenského, vyjadrenú v Memorande.

Pozitívny a harmonický obraz Uhorska ako spoločnej matky Slovákov a Maďarov je rozvíjaný ďalej: „I v šíku vojenskom, i v poradách spoločných porozumeli si mužovia plemien týchto, pri všetkej rozličnosti jazykov, veľmi dobre. Láska ku spoločnej vlasti a bratská dôvera medzi sebou bola ich najlepším tlmočníkom, žiadnemu z nich nenapadlo opovrhovať rečou plemena druhého, nenávidieť ju, žiadnemu nenapadlo zveľadenie vlastného plemena na záhube a vykorenení plemena druhého zakladať a osobitnosť svoju plemennú na oné miesto vysadzovať, na ktorom jedine sväté a všetkým plemenám spoločné záujmy vlasti stále a trvanlivo udržať sa môžu.“ Teda spoločný záujem – záujem Uhorska – jednoducho vylučoval vzájomné antagonizmy medzi plemenami v ňom žijúcimi. Táto kooperácia umožnila prekonať viaceré nepriaznivé dejinné okolnosti, ako to vyplýva z pokračovania textu: „V bratskej láske a svornosti plemien všetkých hlavný prameň životnej sily majúc, šťastne prekonala vlasť naša hrôzu pustošenia tatárskeho, prekonala šťastne i časy, v ktorých z jednej strany islam, z druhej strany absolutizmus západný pohltiť ju hrozil.“

Do kontrastu s týmto pozitívnym obrazom stáročnej minulosti, z ktorého vyplýva národná rovnoprávnosť, je kladený vývoj od konca 18. storočia. Konkrétne sa spomínajú zákony, ktoré „jedine národ maďarský ako národ uznávajú, jedine o reči maďarskej ako národnej a vlasteneckej hovoria, jedine o zveľadenie národa maďarského a reči maďarskej sa starajú, o nás žiadnej nerobiac zmienky, ako by nás, ktorí sme predsa najstarší dedičia spoločnej vlasti tejto, vo vlasti našej ani nebolo“[31]. Následne sa prechádza k samotným politickým požiadavkám Memoranda. Vidíme teda, že ústredným historickým argumentom tohto textu, popri chronologickej nadradenosti Slovákov nad Maďarmi, je predovšetkým pozitívny obraz dejín Uhorska.

V súvislosti s požiadavkou tzv. Okolia slovenského sa argumentovalo predovšetkým prirodzeným právom, signatári Memoranda argumentovali, že Okolie nie je v rozpore s historickým právom. Ako argument poslúžila opäť koncepcia etnicky tolerantného Uhorska. Ako „dôkazový materiál“ boli použité Štefanove poučenia synovi Imrichovi: „Už svätý Štefan v testamente svojom k synovi Imrichovi hovorí: *Regnum unius linguae imbecille et fragile est*, už on zanecháva mu radu tú, aby šetril zvyky, mravy a obyčaje rozličných vo vlasti žijúcich plemien. Už pod ním na základe rovnoprávnosti plemien založená bola jednota a celistvosť vlasti tejto.“

[31] *Memorandum národa slovenského*, s. 258.

zbornik2011.indb 107 28.07.2011 16:27:18

Z tejto tradície by teda mali vychádzať aj súčasné riešenia národnostnej otázky, t. j. riešenia v zmysle rovnoprávnosti. Z terminologického hľadiska je zaujímavé rozlišovanie medzi „plemenami“ (Veľká Morava, stredoveké Uhorsko) a súčasnými „národmi“ s vlastným povedomím, ktoré sa vyvinuli z „plemien“. Tento evolučný proces, interpretovaný ako pokrok, je nevyhnutný, nezávislý od ľudského konania. Pri hľadaní jeho príčin je použitý argument božieho zákona: „Že ale plemená vyrástli v národy, povedomie osobnosti svojej majúce, že následkom toho jednota a celistvosť vlasti našej nie viac v plemennej, ale v národnej rovnoprávnosti základy svoje hľadať musí, to nie je ani vina, ani zásluha ani naša, ale je nutný výsledok pokroku toho, ktorý zo zákona božieho pôvod svoj berúc na ceste svojej hrádzou, zákonmi ľudskými kladenou, zastaviť alebo odraziť naspäť sa nedá. A pokrok tento neuznať, znamenalo by neuznávať riadenie božie, v živote jednotlivých národov tak, jako vo vývine jednotlivých štátov zjavne sa označujúce.“[32] Tu už je kladený dôraz na prirodzené (božie) právo. Prostredníctvom neho je vysvetľovaný kvalitatívne nový historický jav – národnoemancipačné hnutie.

Národy, ktoré majú povedomie, majú právo vystupovať ako individuality s prirodzenými právami, napr. na administratívne vymedzenie vlastného územia, teda (v kontexte Memoranda) na „hornouhorské Okolie slovenské“. Odvolávanie sa na minulosť Uhorska v zmysle „spoločnej matky rôznych plemien“ plní dvojakú funkciu. Na jednej strane poskytuje návod na rovnoprávne riešenie národnostnej otázky v súčasnosti, na strane druhej poukazuje na neadekvátnosť interpretácie dejín Uhorska a historického práva zo strany Maďarov. Existencia plnohodnotných dejín Slovákov vyjadrená napr. vlastnou štátnosťou v období Veľkej Moravy či rovnoprávnym postavením s inými plemenami vo feudálnom Uhorsku tak tvorí súčasť prirodzenoprávnych koncepcií.

Sumarizujúc, žiada sa pripomenúť, že medzi *Žiadosťami slovenského národa* a *Memorandom národa slovenského* je zásadný rozdiel. V revolučnom a búrlivom roku 1848 bolo Uhorsko macochou a „Maďar“ utláčateľom. Roku 1861, teda v čase, keď sa rozhodovalo o budúcom usporiadaní habsburskej monarchie, bolo Uhorsko už spoločnou matkou rovnoprávnych národov, teda tak Slovákov, ako aj Maďarov. Dejiny Uhorska v *Žiadostiach slovenského národa* znamenali pre Slovákov útlak a spánok zároveň a naopak v Memorande platformu pre plnohodnotný život. Tieto protichodné stanoviská neunikli napr. nemilosrdnému kritikovi, anonymnému Meakulpínskému.[33]

Je všeobecne známe, že s programom Memoranda sa nestotožnila celá slovenská politická elita. Skupina slovenských národovcov, ktorá

[32] *Memorandum národa slovenského*, s. 259.

[33] Podrobnejšie pozri Hollý: Práca co hatí Slováky? od Meakulpínského..., s. 217 – 232.

zbornik2011.indb 108 28.07.2011 16:27:18

nesúhlasila predovšetkým s požiadavkou Okolia, sa zoskupila do tzv. Novej školy slovenskej.[34] Základnou ideou, z ktorej program vychádzal, bola platforma jednotného Uhorska ako politického subjektu.[35] Prirodzene, súčasne žiadali práva pre Slovákov predovšetkým v jazykovej a širšej kultúrnej oblasti, čo sú okolnosti pomerne známe. V programe však možno nájsť elementy ich historickej ideológie. Je zaujímavé, že program Novej školy slovenskej pracuje s podobným pozitívnym obrazom dejín Uhorska. Platformu jednotného, integrálneho Uhorska jej predstavitelia pokladali nielen za prijateľnú pre každého Slováka, ale dokonca ňou podmieňovali aj jeho existenciu samotného slovenského národa: „... my celosť uhorského kráľovstva považujeme nie len za základ pokoja v Uhrách, no i za podmienku svojej národnej individuálnosti." Uhorsko ako politická jednotka stanovilo pre Slovákov prirodzený priestor od samotných jeho počiatkov: „Národ slovenský od založenia kráľovstva uhorského bol verný vlasti svojej a domovine, bude verný sebe a svojej vlasti."[36] Tu možno ešte pripomenúť, že ideovými priaznivcami Novej školy slovenskej boli aj tvorcovia dejinných koncepcií na báze historického práva: Jozef Hložník (Hložanský) a Jonáš Záborský.

Ohlásenie Slovenskej Matice

Iný charakter v porovnaní s Memorandom má text z roku 1863, ktorý reaguje na čerstvo založenú Maticu slovenskú. Obdobie 863 – 1863 je opísané ako bremeno pre slovenský národ, ktoré určilo charakter celého tisícročia. Nespomína sa však vonkajší nepriateľ, príčinou tohto negatívneho obdobia v ich dejinách boli rozbroje vo „vlastnom" slovanskom celku: „Pod bremenom osudného tisícročia, v ktorom národ slovenský po páde Veľkej Moravy vinou – ako nejaká kliatba – v plemeni našom zúriacich nesvárov sial a nežal, mozolil a predsa chudobnel, bohatieril a neoslávil sa, mudroval a zmudrieť predsa nemohol – pod bremenom tohto tisícročia národ náš slovenský, utratil svoje národné povedomie a s ním vytuchol i jeho život národní..." Slováci teda prestávajú žiť ako národ. Tento motív je ďalej využitý, keď v texte dochádza k prepojeniu dvoch pozitívnych udalostí na začiatku a konci tohto negatívneho obdobia, teda prijatia kresťanstva a vzniku Matice slovenskej: „Národu, ktorý pred tisícročím prijatím a rozšírením kresťanstva

[34] O Novej škole slovenskej z novších prác pozri napr. Martinkovič, 2004, s. 766 – 782; Martinkovič, 2005, s. 804 – 819; Martinkovič, 2007, s. 911 – 920; Kačírek, 2007, s. 13 – 36.

[35] Reprezentanti Novej školy slovenskej deklarovali fundamenty svojho politického programu takto: „My vystupujeme na stanovisko také, na ktoré sa môže bez všetkých obáv postaviť každý slovenský človek. Stanovisko naše je: idea národnieho federalismu uhorského; alebo inými slovy priznaná a formálnym zákonom prehlásená rovnoprávnosť všetkých národností uhorských bez porušenia integrity pri zachovaní jednoty politickej, totižto jednoho spoločného parlamentu a jednoho spoločného ministerstva. Avšak táto organická celosť nech určuje sama seba, nech sama je rozhodným pánom svojeho osudu vnútri i navonok." Pozri *Program politického zoskupenia Nová škola slovenská*, s. 358.

[36] *Program politického zoskupenia Nová škola slovenská*, s. 359.

zbornik2011.indb 109 28.07.2011 16:27:18

zvestoval slavianskemu plemenu večné spasenie a v lone ktorého zaviazala sa, podstatne prostriedkom jeho jazyka, slovesnosť slavianska, tomuže národu bolo zase po tisícročí súdené, aby kroz svojich národných blahozvestov a vedomcov zvestoval slovanskému plemenu spasenie časné, spasenie národné."[37] Misia Cyrila a Metoda teda zabezpečila predkom Slovákov (? – tu sa už priamo nespomínajú) večný život, následne však utratili život pozemský, národný. Národovci, ktorí stáli pri zrode Matice slovenskej, sa tisíc rokov nato postarali o vzkriesenie tohto pozemského aspektu života Slovanov (Slovákov ?) ako kolektívnej etnickej individuality.

Tu treba povedať, že v tom istom roku slovenská reprezentácia predstavila svoje dejiny na medzinárodnom fóre iným spôsobom. Počas osláv cyrilo-metodského milénia v Ríme roku 1863 sa totiž Slováci prezentovali ako národ s tisícročnou históriou.[38]

Zhrnutie

Dejinná koncepcia Memoranda

Memorandum nastoľuje zásadne odlišný diskurz v porovnaní so *Žiadosťami slovenského národa*. Najdôležitejším momentom je, že Maďari sa tu nespomínajú ako utláčatelia. Nadradenosť slovenských dejín vo vzťahu k maďarským je v Memorande vyjadrená len v chronológii: Slováci žili na území Uhorska dávno pred Maďarmi. Príchod Maďarov však nie je tragédiou, ale naopak, počiatkom ich harmonického spolunažívania.

Argumentácia v prospech Okolia slovenského v Memorande

Požiadavka vymedziť slovenské teritórium v Memorande je vyjadrená predovšetkým prirodzenoprávnymi argumentmi a konkrétne aj pozitívnou interpretáciou Štefanových Poučení. Absentuje argument právnej kontinuity dávnej štátnosti. Splnenie tejto požiadavky je otázka prioritne mravného charakteru.

Ohlásenie Slovenskej Matice

Text sa vyznačuje terminologickou nejednoznačnosťou v otázke označenia Slováci/Slovania. V súvislosti s Cyrilom a Metodom sa používa pojem Slovania, čo naznačuje všeobecne slovanský variant rozvíjania cyrilo-metodskej tradície v tomto texte.

V texte je prítomný koncept „osudného tisícročia". Tu sa však odkazuje na rok 863, pričom Maďari absentujú v celej koncepcii. Fakt, že tisícročie malo charakter „bremena", vyjadruje vnútorné nezhody v rámci slovanského celku. Matica slovenská ako svetský pendant diela Cyrila a Metoda mala

[37] *Ohlásenie Slovenskej Matice*, s. 91. Na tom istom mieste sú aj podrobnejšie informácie o dokumente.

[38] Hanakovič, 2005, s. 75.

zbornik2011.indb 110 28.07.2011 16:27:18

v tomto texte symbolizovať návrat k pozitívnej hodnote – k slovanskej vzájomnosti.

Záver

Memorandum bolo adresované uhorskému snemu a jeho požiadavky boli formulované s cieľom dosiahnuť politickú dohodu s maďarskou politickou elitou. Možno preto predpokladať, že pozitívny obraz dejín Uhorska, ktorý v ňom nachádzame, vyplýval aj z tohto politického cieľa. *Ohlásenie Slovenskej Matice* sledovalo politický, resp. národno-ideologický cieľ zjednotenia a kooperácie Slovanov. Slovanská nesvornosť, paralela medzi cyrilo-metodskou misiou a úlohou Matice slovenskej, ako aj absencia motívu Maďarov v dejinách zrejme súvisela práve s týmto cieľom. Obrazy minulosti v politických, resp. ideologických dokumentoch je preto potrebné analyzovať v úzkom kontexte s konkrétnymi politickými či ideologickými cieľmi.

Textová analýza vybraných programových dokumentov slovenského národného hnutia je okrem iného užitočná a potrebná aj pre výskum ideologického diskurzu a národoveckého historického myslenia na prelome storočí. V tomto kontexte sa žiada upozorniť na jednu relevantnú skutočnosť. Je známe, že slovenskí národovci sa vo svojich programových textoch či publicistike na prelome storočí na Memorandum často odvolávali. Dielo J. Bottu *Slováci. Vývin ich národného povedomia*[39], ktoré je explicitne venované pamiatke Štefana Marka Daxnera a Memoranda, však poukazuje na fakt, že často sa nenadväzovalo na skutočný obsah Memoranda. Vieme, že vo svojom ponímaní dejín národného povedomia Botto dejiny Uhorska akoby „vyzátvorkoval“, z hľadiska slovenského národného povedomia pre neho neboli relevantné. Na tomto mieste postačí jednoduchá komparácia s konceptom slovensko-maďarského harmonického spolunažívania prítomná v Memorande, ktorá ukazuje paradoxný významový kontrast s deklaráciami vyzdvihujúcimi význam myšlienkového odkazu tohto dokumentu či koncepcií Š. M. Daxnera. Touto krátkou záverečnou reflexiou som chcel poukázať predovšetkým na zriedka formulovanú skutočnosť, že podobné paradoxy tvoria jednu zo základných čŕt národných ideológií. Uvedomenie si týchto skutočností je nevyhnutnou podmienkou každej serióznej analýzy ideologickej argumentácie národovcov. V tomto ohľade majú bádatelia široký a nepreskúmaný priestor na analýzu a interpretácie.

PRAMENE

BOTTO, Julius: *Slováci. Vývin ich národného povedomia. Svazok I.* Turčiansky Sv. Martin : Nákladom knítlačiarskeho účastinárskeho spolku (Druhé, nezmenené vydanie. Prvé vydanie: 1906), 1923.

[39] Pozri Botto, 1923.

zbornik2011.indb 111 28.07.2011 16:27:18

DAXNER, Štefan Marko: *Slovenská otázka od konca 18. stoletia*. Turčiansky Sv. Martin : Kníhtlačiarsky účastinársky spolok, 1912 (druhé vydanie v rámci edície Pospolité čítanie, sošit 5; prvé: *Hlas zo Slovenska*, 1861).

GARRIGUE MASARYK, Tomáš: *Česká otázka. Snahy a tužby národního obrození*. Praha : Melantrich, 1969 (siedme vydanie; prvé: 1895).

GARRIGUE MASARYK, Tomáš: Problém malého národa. In: GARRIGUE MASARYK, Tomáš. *Ideály humanitní. Problém malého národa. Demokratism v politice*. Praha : Melantrich, 1968 (štvrté vydanie; prvé: 1905), s. 65 – 95.

Memorandum národa slovenského. In: ELIÁŠ, Michal (ed.): *Z prameňov národa*. Na pamiatku stodvadsiateho piateho výročia vzniku Memoranda slovenského národa z roku 1861. Martin : Matica slovenská, 1988, s. 257 – 262.

Memorandum Rumunov. In: *Národnie noviny*. 21. 7. 1892, roč. 23, č. 84, s. 2.

Ohlásenie Slovenskej Matice. Citované podľa: HURBAN VAJANSKÝ, Svetozár: Život Štefana Moysesa. In: *Storočná pamiatka narodenia Štefana Moysesa, biskupa baňsko-bystrického, Jeho veličenstva skutočného tajného radcu, doktora filosofie, predsedu Matice Slovenskej atď. atď.* Turčiansky Sv. Martin : Vydanie Kníhkupecko-nakladateľského spolku, 1897, s. 91.

Program politického zoskupenia Nová škola slovenská. In: BEŇKO, Ján – HRONSKÝ, Marián – MARSINA, Richard – PEKNÍK, Miroslav (eds.): *Dokumenty slovenskej národnej identity a štátnosti I*. Bratislava : Národné literárne centrum – Dom slovenskej kultúry, 1998, dokument č. 113.

SASINEK, Franko Víťazoslav: Myšlienky dejepisca. In: *Národnie noviny*. 28. 1. 1909, roč. 45,č. 12, s. 1.

LITERATÚRA

BARNARD, Alan: *Antropologia. Zarys teorii i historii*. Warszawa : Państwowy Instytut Wydawniczy, 2006, trans. Sebastian SZYMAŃSKI.

BÖDY, Paul: *Joseph Eötvös and the Modernization of Hungary, 1840 –1870. A Study of Ideas of Individuality and Social Pluralism in Modern Politics*. Philadelphia : The American Philosophical Society, 1972 (Transactions of the American Philosophical Society).

GÖLLNEROVÁ, Alžbeta: *József Eötvös. Štúdia literárne historická*. Bratislava : Filozofická fakulta University Komenského v Bratislave za podpory Ministerstva školství a národní osvěty v Praze, 1937.

HAJKO, Dalimír: *Filozofické návraty a vízie*. Bratislava : PhDr. Milan Štefanko – IRIS, 2001.

HANAKOVIČ, Štefan: *Dejiny Spolku svätého Vojtecha*. Trnava : Spolok svätého Vojtecha, 2005.

HITCHINS, Keith: *A Nation Affirmed: The Romanian National Movement in Transylvania. 1860 – 1914*. Bucharest : The Encyclopeadic publishing house, 1999.

HOBBES, Thomas: Leviathan. Trans. et ed. Ladislav HOHOŠ. In: BURAJ, Ivan et al.: *Sociálna filozofia. Vybrané kapitoly a texty*. Bratislava : Univerzita Komenského; Vydavateľstvo UK, 1998.

HOLLÝ, Karol: Franko Víťazoslav Sasinek as the 'historiographer of Slovaks'. In: *Leidschrift : historisch Tijdschrift*. Apríl 2010, roč. 25, č. 1, s. 145 – 165.

HOLLÝ, Karol: Historická argumentácia Štefana Marka Daxnera v práci *Hlas zo Slovenska, resp. Slovenská otázka od konca 18. stoletia* (textová analýza). In: *Dejiny – internetový časopis Inštitútu histórie FF PU v Prešove*. 2010, č. 2. Dostupné na internete: http://dejiny.unipo.sk/Dejiny_2_2010.pdf, s. 132 – 143.

zbornik2011.indb 112 28.07.2011 16:27:18

HOLLÝ, Karol: *Historická ideológia a slovenské národné hnutie na prelome 19. a 20. storočia*. Dizertačná práca. Bratislava : Historický ústav SAV, 2008.

HOLLÝ, Karol: Historická narácia ako politický program. Analýza obrazov minulosti v programových textoch slovenského národného hnutia z rokov 1848 a 1861. In: *Forum Historiae : odborný internetový časopis pre históriu a príbuzné spoločenské vedy*. 2009, roč. 3, č. 2, s. 1 – 15. Dostupné na internete: http://www.forumhistoriae.sk/FH2_2009/texty_2_2009/holly.pdf.

HOLLÝ, Karol: Práca co hatí Slováky? Od Meakulpínského ako výraz ideológie národnej jednoty Čechov a Slovákov na začiatku 20. storočia. In: *Česko-slovenská historická ročenka*. 2009, s. 217 – 232.

KAČÍREK, Ľuboš: Politický zápas medzi Novou školou a Starou školou počas volieb do uhorského snemu v rokoch 1869 a 1872 a činnosť poslancov Novej školy slovenskej. In: *Historický zborník*. 2007, roč. 17, č. 2, s. 13 – 36.

KIZWALTER, Tomasz: *Historia powszechna. Wiek XIX*. Warszawa : Trio, 2003.

KRESTIĆ, Vasilije: Über einige politisch-historische Bedingungen der Entstehung des kroatisch-ungarischen Ausgleichs 1868. In: VANTUCH, Anton – HOLOTÍK, Ľudovít (eds.). *Der österreichisch-Ungarische Ausgleich 1867. Materialien (Referate und Diskussion) der internationalen Konferenz in Bratislava 28.8. – 1.9.1967*. Bratislava : Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1971, s. 783 – 829.

KRSKOVÁ, Alexandra: *Kapitoly z dejín európskeho politického a právneho myslenia*. Bratislava : Vydavateľské oddelenie Právnickej fakulty UK, 1997.

LIBISZOWSKA, Zofia: Voltaire and the United States of America. In: *American Studies II*. Wasaw : Warsaw University Press, 1981, s. 5 – 17.

MAGDOLENOVÁ, Anna: Peter Kellner-Hostinský ako historik. In: *Historický časopis*. 1981, roč. 29, č. 1, s. 103 – 115.

MACHO, Peter: Koncepcia historicko-politickej individuality Slovenska v kontexte štátoprávnych hnutí národov Habsburskej monarchie v 60. rokoch 19. storočia. In: *Historické štúdie 35*. 1994, s. 23 – 48.

MACHO, Peter: Od Bieleho Uhorska k samostatnému Slovensku. Zabudnutý historik Jozef Hložanský. In: *Historická revue*. 1997, roč. 8, č. 7, s. 18 – 19.

MARSINA, Richard: Historické názory Jozefa Hložníka-Hložanského. In: *Historický časopis*. 1981, roč. 29, č. 1, s. 91 – 102.

MARTINKOVIČ, Marcel: Idea slovanskej vzájomnosti v interpretácii predstaviteľov Novej školy. In: *Filozofia*. 2005, roč. 60, č. 10, s. 804 – 819.

MARTINKOVIČ, Marcel: Ideový prínos Novej školy do národotvorného myslenia. In: *Filozofia*. 2004, roč. 59, č. 10, s. 766 – 782.

MARTINKOVIČ, Marcel: Politický realizmus v myslení Novej školy. In: *Filozofia*. 2007, roč. 62, č. 10, s. 911 – 920.

MATERNICKI, Jerzy: *Wielokształtność historii. Rozważania o kulturze historycznej i badaniach historiograficznych*. Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1990.

MESÁROŠ, Július: K otázke hodnotenia historického zástoja Š. M. Daxnera a historických a prirodzenoprávnych základov jeho národného programu. In: MESÁROŠ, Július: *Zložité hľadanie pravdy o slovenských dejinách*. Bratislava : Veda 2004 (pôvodne *Obzor Gemera-Malohontu* XXIII, 1992, č. 4, s. 152 – 155), s. 323 – 324.

MESÁROŠ, Július: Štefan Marko Daxner a Memorandum slovenského národa. In: ELIÁŠ, Michal (ed.): *Z prameňov národa. Na pamiatku stodvadsiateho piateho výročia vzniku Memoranda slovenského národa z roku 1861*. Martin : Matica slovenská, 1988, s. 42 – 46.

zbornik2011.indb 113 28.07.2011 16:27:18

PAŠIAKOVÁ, Jaroslava – GARAJ, Ľudovít: *Úvod do dejín maďarskej kultúry a literatúry.* Bratislava : Univerzita Komenského v Bratislave, 1992.

PODRIMAVSKÝ, Milan: Slovenské dejiny v diele Š. M. Daxnera. *Historický časopis*. 1981, roč. 29, č. 4, s. 506 – 519.

POTEMRA, Michal: Štátoprávne myslenie Jonáša Záborského. *Právnický obzor*. 1976, roč. 59, č. 6, s. 525 – 542.

POTEMRA, Michal: Právnehistorická argumentácia v slovenskom národnom programe v polovici 19. storočia. *Právněhistorické studie 21*. 1978, s. 145 – 181.

WIERER, Rudolf: *Der Föderalismus im Donauraum*. Graz; Köln : Verlag Hermann Böhlaus Nachf., 1960.

SUMMARY

The Memorandum of the Slovak Nation as a Historiographical Source

The author points out the possibility of analysing programme documents of the national movements as historiographical sources. He focuses on historical thinking of Slovak patriots in the early 1860s, namely on one of the most relevant national policy documents - the Memorandum of the Slovak Nation, which proposed a fundamentally different discourse in comparison to the Requests of the Slovak Nation (1848). Its most important feature is that Hungarians are no longer presented as the oppressors. The superordination of the Slovak history in relation to the Hungarian one is expressed in the Memorandum only as a matter of chronology: the Slovaks have lived in the territory of the Kingdom of Hungary for a long time before the Hungarians. The arrival of the latter, however, was not a tragedy - on the contrary, it represented the beginning of harmonious coexistence of the two nations. The author used the Declaration of Matica slovenská (1863) as a comparative text. Based on wider national ideology context of the period, he emphasises that the images of the past in political (ideological) documents have to be analysed in narrow context of actual political or ideological objectives pursued by their authors.

zbornik2011.indb 114 28.07.2011 16:27:18

Miloš Horváth

Aktuálne vývojové trendy a defekty v slovenskej žurnalistike

Jednou z kľúčových výskumných otázok teoretickej i praktickej štylistiky je otázka abstrahovania a následnej systematizácie jazykových funkčných štýlov, ktorej výsledkom je klasifikácia týchto štýlov založená na interindividuálnych zhodách a rozdieloch medzi nimi. Takto vyabstrahované jazykové funkčné štýly sa potom trichotomicky diferencujú na objektívne (náučný a administratívny štýl), objektívno-subjektívne (publicistický a rečnícky štýl) a subjektívne (hovorový a umelecký štýl) (pozri Mistrík[1], 1997, s. 423 a nasl., príp. Findra, 2004, s. 181 – 209), pričom ich vzájomnou kombináciou a špecifikáciou vznikajú rôzne štýlové deriváty, hierarchicky umiestňované na osi primárne, sekundárne, terciárne a pod.

Zároveň platí, že jednotlivé jazykové funkčné štýly vznikli a etablovali sa na poli štylistiky z dôvodu uspokojovania základných, ale aj nadstavbových komunikačných potrieb členov jazykového spoločenstva v príslušnej oblasti dorozumievania, a teda sú úzko prepojené s príslušnými komunikačnými sférami spoločenského styku. Z uvedeného vyplýva, že napríklad hovorový štýl je naviazaný na sféru súkromnej až intímnej každodennej komunikácie, umelecký štýl na sféru literárno-estetickej komunikácie, administratívny štýl na oficiálnu úradnú a legislatívno-právnu komunikačnú sféru, náučný štýl na sféru vedecko-odbornej komunikácie atď.

1. Vnútorná dynamika jednotlivých komunikačných sfér

Hoci sa na prvý pohľad môže zdať, že v súčasnosti zaužívaná sústava jazykových funkčných štýlov a im zodpovedajúcich komunikačných sfér je relatívne kompletná a uzavretá, v skutočnosti evidujeme viaceré zmeny (posuny) väčšieho či menšieho rozsahu najmä v jej jednotlivých čiastkových segmentoch, t. j. jednotlivých komunikačných sférach. „Štýlová rozmanitosť spoločenskej, politickej, žurnalistickej, odbornej, ekonomickej a inej komunikácie je odrazom dynamiky a vývoja celej spoločnosti. A práve vyvíjajúca sa lingvistika a rozmanité náuky zaoberajúce sa komunikáciou a teóriami textu, rovnako tak ako štylistické teórie v rámci lingvistiky reagujú na tieto rozvíjajúce sa komunikačné potreby spoločnosti a zachytávajú ich“ (Minářová, 2011, s. 263).

[1] V rozpore s názorom Jozefa Mistríka sme k primárnym funkčným jazykovým štýlom úmyselne nezaradili esejistický štýl, keďže jeho heterogénnosť, vyznačujúca sa na jednej strane príklonom k vecnosti, no na strane druhej príklonom k výraznej subjektívnosti až zaangažovanosti autora na téme, čo sa manifestuje aj na výrazovej rovine, robí z esejistického štýlu štýlový prvok, v ktorom sa kombinujú vlastnosti náučného štýlu so štýlom umeleckým, a teda ide evidentne o štýl sekundárny, odvodený a hybridný (porov. Mistrík, 1997, s. 490 a nasl.).

zbornik2011.indb 115 28.07.2011 16:27:18

V kontexte súčasného prudkého až degeneratívneho vývoja kultúry a spoločnosti stojíme čoraz bližšie pred problémom, či by nebolo vhodné a metodologicky prospešné výraznejším spôsobom prehodnotiť zaužívanú sústavu jazykových funkčných štýlov načrtnutú vyššie, prípadne ju doplniť o ďalší primárny štýl alebo aspoň adekvátnym spôsobom ju terminologicky ošetriť, aby lepšie odrážala mimojazykovú realitu vo vzťahu k jednotlivým komunikačným sféram, ako aj vývojové trendy a tendencie v nej prebiehajúce. Zvlášť naliehavou sa táto otázka javí v súvislosti s komunikátmi (textami) šírenými a sprostredkovávanými prostredníctvom médií, ktoré sú v dnešnej ére digitálneho veku doslova všemocné. Aj preto sa v nasledujúcom výklade zameriame na analýzu a interpretáciu modifikácií a zmien vo vnútri tejto špecifickej komunikačnej sféry, ktorej prislúcha v štylistike konkrétny primárny jazykový funkčný štýl.

Ako sme už naznačili, aj bežný, laický pohľad na všeobecné okolnosti komunikačného procesu odhalí, že jednou z najprudšie sa rozvíjajúcich komunikačných sfér v súčasnosti u nás i v zahraničí je sféra masmediálnej komunikácie, v našich podmienkach tradične označovaná ako sféra žurnalistiky. Tejto komunikačnej sfére zodpovedá na štýlovej osi – aj keď nie celkom homogénne – publicistický štýl[2], resp. modelová štruktúra publicistických textov[3]. Do masmediálnej komunikačnej sféry potom zaraďujeme samotný proces tvorenia a šírenia masmediálnych komunikátov, ako aj výsledné produkty tejto intencionálnej komunikačnej činnosti realizované prostredníctvom médií. Pod pojem médium zahŕňame „prostredie, v ktorom sa odohráva určitý proces alebo jav, resp. sprostredkujúci činiteľ, nástroj, ale aj komunikačnú dimenziu textu (výrazu, termínu, označenia), najmä akustickú (hlas), grafematickú (písmo, piktogram, symbol) a mentálnu (jazykový tezaurus, aktualizačné paradigmy reči) a ňou aktívne modulované, kódované a aktuálne zvýznamňované komunikačné prostredie“ (Valček, 2002, s. 31). Konkrétnymi príkladmi takto vymedzených médií v zmysle masovokomunikačných prostriedkov v najširšom zmysle slova sú médiá printové, čiže tlač (periodická, neperiodická, veľkoformátová, maloformátová), médiá auditívno-akustické, t. j. rozhlas a audiovizuálne médiá, ktorých reprezentantmi sú súkromné

[2] Nehomogénnosť začlenenia žurnalistiky do publicistického štýlu, resp. publicistiky spočíva v tom, že podľa teoretickej i praktickej štylistiky publicistika vo svojom rámci zahŕňa aj nežurnalistické komunikačné prejavy (akty), a teda je z hľadiska extenzie širším pojmom – termínom. Tento fakt však nekorešponduje s názormi pertraktovanými v súčasnej slovenskej teórii žurnalistiky, ktorá, práve naopak, chápe pojem žurnalistiky širšie, pričom ten sa na nižšej metodologickej úrovni abstrakcie dichotomicky člení na publicistiku a spravodajstvo. Nazdávame sa, že uvedená diskrepancia až terminologický chaos, ktorým je dnes poznačená spomínaná dvojica pojmov, neprispieva k napredovaniu ani v jednej zo zúčastnených vedeckých disciplín, a preto by bolo vhodné ju čo najskôr odstrániť.

[3] Pojem modelová štruktúra textov (umeleckých, hovorových, náučných a pod. v závislosti od príslušnosti daného textu k primárnym funkčným jazykovým štýlom) pochádza od nášho popredného štylistu Jána Findru (pozri Findra, 2004).

zbornik2011.indb 116 28.07.2011 16:27:18

a verejnoprávne televízie. Špecifickým a do veľkej miery univerzálnym interaktívnym médiom je od roku 1984 internet (World Wide Web) ako najmladší, no zároveň najrozpínavejší zástupca verejných oznamovacích prostriedkov.

2. Faktory prudkého rozmachu masmediálnej komunikačnej sféry

Pod spomínaný prudký kvantitatívny, ako aj kvalitatívny rozmach masmediálnej komunikácie sa podpisuje viacero interných i externých faktorov. K interným možno priradiť prirodzený vedecko-technický rozvoj, ktorého dôsledkom je okrem iného vznik, ale najmä zvýšenie dostupnosti nových (relatívne nových) komunikačných médií, akými sú fotografia, televízia, film, 3D-film či internet, ktoré sú dnes spravidla operacionalizované prostredníctvom počítača – epicentra novej informačnej štruktúry. Dnešný postmoderný človek je tak doslova odsúdený na vyhľadávanie, prijímanie a selektovanie informácií rôzneho druhu a spoločenskej závažnosti, pričom už spomenutý osobný počítač (personal computer – PC) „nestiera iba hranice medzi doterajšími nosnými médiami, ale aj hranice medzi našimi činnosťami: medzi účelovou aktivitou a voľným časom, medzi pracoviskom, bydliskom a miestom oddychu, medzi prácou, informáciou a zábavou" (Mojto, 2007, s. 5). To má za následok okrem iného aj to, že potreba byť adekvátne informovaný sa postupom času stáva pre človeka ak aj nie fyziologickou, tak určite primárnou potrebou. Človek v dnešnom svete sa jednoducho nezaobíde bez prísunu stále nových a nových informácií a tie mu niekedy, žiaľ, ponúkajú aj pomocou veľmi sofistikovaných manipulatívnych techník práve médiá rozličného druhu a charakteru. Fenomén informačnej revolúcie, v ktorom sa odrážajú uvedené potreby, sa teda stáva jedným z najpodstatnejších príznakov dnešnej modernej spoločnosti a zároveň závažným determinantom viacerých civilizačných zmien, ktorým musí čeliť v celosvetovom meradle prakticky každá kultúra.

Najzávažnejším externým faktorom analyzovanej mediálnej explózie je zase všeobecná demokratizácia a otvorenosť spoločnosti po páde železnej opony v rokoch 1989 – 1992 vo východnej a strednej Európe[4], ako aj mnohé globalizačné kultúrne procesy, ktoré sú výsledkom ignorovania kultúrnej diverzity a zároveň presadzovania „západných" anglo-amerických kultúrnych vzorov na úkor domácich tradícií, zvykov, náboženstva a pod., pričom tieto unifikačné procesy a tendencie možno zaznamenať aj v komunikačnom rámci. „Globálna komunikácia je jedným z najvýznamnejších súčasných prejavov západnej moci. Táto hegemónia

[4] Spomenutý proces postupného zániku komunistickej nadvlády v časti európskeho kontinentu datujeme od roku 1987, keď „sovietsky prezident Michail Gorbačov skoncoval s represívnou minulosťou a vyhlásil novú politiku perestrojky (prestavby) a glasnosti (otvorenosti)" (Lewis, 2005, s. 268), čo umožnilo rozvinutie antitotalitárskych režimov aj vo zvyšku Európy, u nás (v bývalom Československu) na čele s Václavom Havlom a Fedorom Gálom.

zbornik2011.indb 117 28.07.2011 16:27:18

Západu však poskytuje zámienku populistickým politikom v nezápadných krajinách na to, aby odsudzovali kultúrny imperializmus Západu a vyzývali verejnosť na obranu integrity vlastnej domácej kultúry. Hlavným zdrojom odporu a nepriateľstva nezápadných národov a kultúr voči Západu je tak miera západnej nadvlády vo sfére globálnej komunikácie" (Huntington, 2001, s. 55).

Uvedenému stieraniu rozdielov medzi jednotlivými mikrokultúrami, ktorým je poznačená celá druhá polovica 20. storočia, ako aj prvá dekáda 21. storočia, sa možno čiastočne brániť programovým propagovaním a následným zveľaďovaním kultúrneho dedičstva (cultural heritage) daného národného a kultúrneho spoločenstva. Ladislav Mlynka (2010, s. 122 – 123) v tejto súvislosti uvádza: „Proti globalizačným trendom a civilizačným nástrahám súčasného postmoderného sveta sa stavajú do popredia nástroje, resp. programy, ktoré majú zabezpečiť zachovanie kultúrnej diverzity sveta, identifikáciu a dokumentáciu etnickej a kultúrnej identity, jedinečnosti a originality existujúcich kultúr, najmä však kultúr ohrozených a zanikajúcich. Generačnou transmisiou (v zmysle odovzdávania kultúrneho dedičstva – pozn. aut.) sa zaisťuje veľmi dôležitá kultúrna kontinuita konkrétnej ľudskej spoločnosti i lokálnych spoločenstiev. Proces odovzdávania generačného odkazu nasledujúcim pokoleniam má kumulatívny charakter, podlieha však neustálemu prehodnocovaniu a selekcii kultúrnych prvkov a hodnôt, hľadaniu nových kultúrnych kontextov." A práve v procese onej generačnej transmisie kultúrneho dedičstva zohrávajú podľa nášho názoru kľúčovú úlohu aj médiá.

Domnievame sa však, žiaľ, že subjekty pôsobiace v súčasnosti na slovenskom mediálnom trhu, a to komerčné i verejnoprávne, na túto dôležitú úlohu do veľkej miery rezignovali a zaujímajú sa len o pokrytie svojich nákladov vložených do komunikačného prenosu, resp. na potenciálny zisk z neho plynúci. Ten však väčšinou investujú spätne výlučne do svojho vlastného sebazveľaďovania, ignorujúc reprodukovateľnosť akýchkoľvek kultúrnych obsahov. Svedčí o tom okrem iného aj čoraz badateľnejšia absencia kultúrnych rubrík či relácií publikovaných v slovenských médiách, nehovoriac o tom, že cielené propagovanie domácej umeleckej či kultúrnej tvorby je na úplnom okraji spoločenského aj mediálneho záujmu. Tento trend súčasnej slovenskej žurnalistiky je žalostným príkladom nesprávnej a krátkozrakej mediálnej politiky uplatňovanej v poslednom čase v slovenskom mediálnom priestore.

3. Náčrt niektorých vybratých vývojových trendov, tendencií a defektov súčasnej slovenskej masmediálnej komunikačnej sféry

Ako vidíme, dôležitosť existencie masmediálnej komunikačnej sféry pre súčasnú spoločnosť je nespochybniteľná. Rovnako nespochybniteľné sú

zbornik2011.indb 118 28.07.2011 16:27:18

však aj neustále dynamické tendencie v nej prebiehajúce, na ktorých stručný výpočet sa zameriame na nasledujúcich stranách našej štúdie. Na vybrané javy, ktoré reprezentujú spomínané dynamické tendencie, resp. aktuálne vývojové trendy, ale aj defekty v oblasti súčasnej slovenskej žurnalistiky, budeme nazerať z výskumnej perspektívy bližšie nešpecifikovaného percipienta, a to jednak bežného, laického, ktorý sa v procese masmediálnej komunikácie stáva nástrojom a cieľom, ale často i obeťou mediálnej politiky, jednak percipienta lingvisticky erudovaného. Konkrétne sa zameriame na vizuálnu (grafickú, typografickú a ortografickú), axiologickú a personálnu stránku našich súčasných médií. Na záver uvedieme ešte dve najaktuálnejšie legislatívne zmeny týkajúce sa fungovania médií na Slovensku.

3.1. Vizuálne a grafické inovácie v súčasných slovenských médiách

Vari najviditeľnejšie zmeny, ktoré si v rámci printových médií všimne už na prvý pohľad prakticky každý čitateľ, sú zmeny v oblasti grafiky a typografie. V tomto smere drvivá väčšina slovenských mienkotvorných denníkov (*Pravda*, *SME*, *Hospodárske noviny* a i.) prešla od čiernobielej veľkoformátovej tlače k plnofarebnej maloformátovej tlači a v ich obsahovej štruktúre sa výraznejšie zmenil aj podiel textovej a obrazovej zložky v prospech obrazu, resp. fotografie, karikatúry, obrazovej reklamy, priestorovej inzercie a pod. Takéto inovácie robia z daného mediálneho produktu pre percipienta dozaista pútavejší a esteticky príťažlivejší celok, avšak na úkor informačnej hodnoty, ktorá je a mala by zostať tou primárnou hodnotou akéhokoľvek žurnalistického komunikátu. Relevantných a presných informácií je teda v súčasných slovenských médiách (printových aj iných) menej, ilustračného materiálu, reklám a obrazových príloh rôzneho druhu naopak oveľa viac a je len na recipientovi, jeho očakávaniach a intelektuálnej vyspelosti, či považuje daný trend za prospešný alebo skôr devalvujúci činiteľ.

V rámci už spomenutej typografickej stránky nám nedá nespomenúť aj inú, negatívnu tendenciu, resp. jav prítomný v súčasnej slovenskej tlači, a tým je zhoršujúca sa pravopisná a jazykovo-štylistická úroveň vyprodukovaných masmediálnych komunikátov. Tento dnes už takmer alarmujúci stav je do veľkej miery spôsobený aj tým, že z finančných či iných dôvodov mnohé redakcie prestali zamestnávať erudovaných jazykových korektorov, prípadne s nimi spolupracujú len externe (na dohodu). Sme totiž presvedčení, a súčasná mediálna prax nám na to ponúka dostatok dôkazov, že praktické štylistické schopnosti a seriózne lingvistické vzdelanie kombinované s dostatočne rozvinutou jazykovou intuíciou a jazykovým citom majú svoje nezastupiteľné miesto v rámci profesijných schopností každého žurnalistu.

zbornik2011.indb 119 28.07.2011 16:27:18

3.2. Hodnotový status súčasných slovenských médií

Všeobecné axiologické stanovisko je v oblasti masmediálnej komunikácie veľakrát neadekvátne podceňované až zatracované. Spočíva v preferovaní a zámernom propagovaní univerzálnych, všeľudských hodnôt, postojov a názorov v médiách, ako napríklad tolerancie, rasovej a etnickej znášanlivosti, solidarity so slabými, s chorými a chudobnými a pod. na úkor iných, väčšinou konzumných a pominuteľných hodnôt a prejavov. Uvedené humanistické ideály sú však z pohľadu dnešných marketingových mediálnych stratégov väčšinou nezlučiteľné s ich filozofiou zisku, a preto v médiách vo väčšej miere alebo úplne absentujú. Nahrádzajú ich iné, zväčša tradičné marketingové hodnoty, ktoré zabezpečujú vydavateľom, resp. majiteľom médií lepšiu predajnosť alebo sledovanosť a tým vyšší podiel na trhu. Typickým príkladom na takúto marketingovú mediálnu filozofiu u nás je náš najpredávanejší denník *Nový čas* či komerčná televízia *JOJ*.

Hodnotový status súčasných slovenských médií však výrazne devalvuje aj fakt, že ich vlastníci, ako aj riadiaci či radoví pracovníci sa s obľubou stavajú explicitne alebo implicitne do extrémnych polôh, resp. veľmi zjavne (okato) zastávajú isté konkrétne pozície v názorovom spektre. Týmto konaním však v zásade rezignujú na svoju kľúčovú, až prototypovú funkciu, t. j. funkciu byť nezaujatým a objektívnym pozorovateľom spoločenského diania a šíriteľom vyvážených (relatívne vyvážených) informácií o ňom, a to najmä v prípadoch, keď v mediálnom diskurze vystupuje spolu s moderátorom aj verejný činiteľ alebo politik. Potvrdzuje to aj Jaroslav Buček (2010b, s. 299), keď tvrdí, že „pri posudzovaní kvality komunikácie ako súčasti mediálneho obsahu, kde je v hlavnej alebo vedľajšej úlohe politik a politický obsah, býva problémom predpojatosť a vyváženosť“.

Súčasné médiá teda už nie sú zmierovateľom v procese spoločenského diania, metaforicky povedané, akýmsi „lakmusovým papierikom“, ale práve naopak v mnohých prípadoch dokonca iniciátorom mnohých konfliktov a mediálnych prestreliek s vážnymi spoločenskými dôsledkami. V tejto súvislosti možno len konštatovať, že „novinári si možno ani neuvedomujú, aký môže byť dosah mediálneho komunikátu na vytváranie spoločenskej klímy na názor jednotlivca. Práve spoločenskú klímu môžu médiá (či už v pozitívnom alebo negatívnom smere, a teda nálady v nej zlepšovať, ale i zhoršovať – pozn. aut.) sprostredkovane najviac ovplyvňovať, pretože sa denne vyjadrujú k tomu, čo je pre ňu charakteristické: odráža dôveru či prejavy averzie k spoločenskému dianiu, autoritám, spoločenské nálady, všeobecne akceptovanú morálku, je základom verejnej mienky“ (Poláková, 2010, s. 60 – 61).

3. 3. Personálne zabezpečenie súčasných slovenských médií

Aj v oblasti personálneho zabezpečenia čelí slovenská žurnalistika viacerým pozitívnym i negatívnym trendom. Pozitívom nesporne je, že po relatívne

zbornik2011.indb 120 28.07.2011 16:27:18

dlhom období, keď bola žurnalistika na Slovensku, resp. vo vtedajšom Československu na okraji spoločenského záujmu a plne podliehala vládnej (komunistickej) doktríne, sa od začiatku 90. rokov začala žurnalistická profesia vnímať ako slobodná, verejne prospešná a nesporne zaujímavá možnosť sebarealizácie. Svedčí o tom nielen vznik nových vysokoškolských centier (so štatútom katedier či dokonca fakúlt) zameraných na masmediálne štúdiá v najširšom zmysle slova (ako napr. v Trnave, Ružomberku, Nitre, Prešove a pod.), ale aj samotný zvyšujúci sa počet uchádzačov o štúdium žurnalistiky, resp. mediálnej komunikácie. Na druhej strane je diskutabilné, do akej miery dokáže relatívne malý a obmedzený slovenský mediálny trh uspokojiť potreby čerstvých absolventov a ponúknuť im finančne výhodné pracovné pozície s možnosťou kariérneho rastu a tiež do akej miery je mediálne vzdelávanie v našich podmienkach kvalitné a efektívne.

Problematickou sa z hľadiska personalistiky javí aj otázka pripravenosti mladých, začínajúcich žurnalistov na výkon svojej profesie a najmä ich osobnostný, odborný, intelektuálny a hodnotový profil. Miroslav Kollár (2002, s. 39) v tejto súvislosti uvádza: „Nastupujúca generácia mladých žurnalistov často trpí nedostatočnou profesionálnou a intelektuálnou výbavou, ale aj nevyjasnenosťou otázky vlastnej identity a identifikácie s pôsobením v médiách. Nedefinované etické rámce vytvárajú o. i. nebezpečenstvo zlyhania profesionálne a osobnostne slabo disponovaných novinárov v zlomových situáciách. Tento problém ďalej komplikuje nedobrá finančná situácia, ktorá sa prejavuje v slabom odmeňovaní väčšiny novinárov, čo zvyšuje riziko ich ovplyvniteľnosti."

Samotní mladí adepti odboru žurnalistika na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského v Bratislave v internom prieskume Jaroslava Bučka (2010a, s. 81) charakterizovali profesionalitu moderátora a redaktora v zmysle jeho serióznosti, vhodnosti kladených otázok, dôveryhodnosti, rozhľadenosti, výrečnosti, pohotovosti a zároveň jeho schopnosti osvojiť si umenie počúvať, získavať zdroje nových informácií a v neposlednom rade aj schopnosti preukázať dostatočný prehľad v téme. Sebaistý moderátor sa podľa nich „nepoddá komunikačnému partnerovi, v politickej diskusii vníma svojho hosťa ako rovnocenného partnera, formálny prejav nahrádza neformálnym spôsobom vedenia dialógu, pričom je schopný nadviazať a rozvinúť primeranú komunikáciu aj vzájomnú interakciu a vie sa vyhnúť manipulatívnym tendenciám zo strany komunikačného partnera" (tamže, s. 81).

Opakom takéhoto správania, ktoré rapídne znižuje celkovú úroveň profesionálneho výkonu moderátora, ktorého úlohou je v procese sociálnej komunikácie selektovať, adekvátnym spôsobom formulovať a prenášať informácie a tak nenúteným spôsobom manifestovať svoj vplyv na formovanie príjemcu (pozri Buček, 2003, s. 85 – 88), je nepripravenosť,

zbornik2011.indb 121 28.07.2011 16:27:18

resp. nedostatočná pripravenosť moderátorov na kontakt s pozvanými hosťami a najmä hrubá neznalosť pertraktovanej témy a jej širších, tušených súvislostí. V mnohých prípadoch sa moderátori spoliehajú viac na „čaro“ svojej osobnosti a prirodzenú inteligenciu ako na svoj odborný profil a hlbšiu znalosť témy, čím sa ich profesionalita výrazne oslabuje. Z uvedeného vyplýva, že profesionálny rast mediálnych pracovníkov nezávisí len od ich inštitucionálneho vzdelávania, ale aj od ďalšieho samovzdelávania, reflektovania vlastných nedostatkov či elementárnej vôle napredovať a zdokonaľovať sa vo svojich kompetenciách.

3.4. Legislatívne zmeny týkajúce sa súčasných slovenských médií

Vari najaktuálnejšou zmenou legislatívneho charakteru, ktorá sa dotkla našich dvoch najväčších verejnoprávnych médií, t. j. Slovenského rozhlasu a Slovenskej televízie, je ich fúzia, v dôsledku čoho vznikla od 1. januára 2011 jediná verejnoprávna (štátna) inštitúcia pod oficiálnym názvom Rozhlas a televízia Slovenska (RTVS). Na otázku, či toto zlúčenie prinesie vytúženú úsporu finančných prostriedkov a zároveň zvýšenie kvality i hodnotovosti verejnoprávneho vysielania, sa v týchto chvíľach odpovedať nedá, rovnako je ťažké vyjadriť sa jednoznačne pre spomínanú fúziu alebo proti nej. Na druhej strane však nemožno pochybovať o tom, že uvedená inštitucionálna zmena nebola dostatočne pripravená a najmä adekvátne odkomunikovaná so samotnými predstaviteľmi dotknutých médií ani s mediálnymi analytikmi či so širšou verejnosťou.

Okrem toho v rámci legislatívnych opatrení technologického charakteru práve v dnešných dňoch dochádza k prechodu z analógového na digitálne vysielanie, ku ktorému sa Vláda Slovenskej republiky zaviazala už 29. mája 2007 zákonom č. 220/2007 Z. z. o digitálnom vysielaní programových služieb a poskytovaní iných obsahových služieb prostredníctvom digitálneho prenosu. Kvalita poskytovaných prenosových služieb bude teda pre väčšinu recipientov na vyššej úrovni, otázkou však zostáva, či sa tento trend premietne aj do zvyšovania obsahovej kvality vysielania.

Záver

Pri hlbšom pohľade na uvedené analyzované javy, resp. tendencie musíme konštatovať, že naša žurnalistika stojí aktuálne pred mnohými výzvami, ktorým bude musieť skôr či neskôr čeliť. Ocitla sa akoby na rázcestí a musí sa sama rozhodnúť, resp. jej zástupcovia musia dôkladne zvážiť, či pôjde i naďalej po ceste komercie a presadzovania konzumných, čisto marketingových hodnôt, alebo do svojho rámca organicky včlení aj relevantné kultúrne a humanistické posolstvá. Či bude v otázkach personálnych naozaj dôsledne dbať na výber uchádzačov s preukázateľnými novinárskymi, ale aj jazykovo-štylistickými, intelektovými či morálnymi schopnosťami

zbornik2011.indb 122 28.07.2011 16:27:18

a kvalitami, alebo sa nechá strhnúť prúdom „rýchlo kvasených“ moderátorov, ktorých profesionalita je na pochybnej úrovni. A v neposlednom rade stojí i pred úplne elementárnou otázkou – či bude naša žurnalistika dôstojne zastávať funkciu objektívneho a vyváženého informátora a komentátora spoločenských javov a udalostí.

LITERATÚRA

BUČEK, Jaroslav: Moderátor televíznej publicistiky. In: *Otázky žurnalistiky*. 2003, roč. 46, č. 1 – 2, s. 83 – 96.

BUČEK, Jaroslav: Moderátor z pohľadu študenta žurnalistiky. In: *Otázky žurnalistiky*. 2010a, roč. 53, č. 3 – 4, s. 72 – 81.

BUČEK, Jaroslav: Demokratický dialóg v médiách medzi komunikátorom a politikom. In: *Podoby demokracie na začátku 21. století: Evropská unie a svět*. Ed. P. Hirtlová – V. Srb. Kolín : Nezávislé centrum pro studium politiky, 2010b, s. 299 – 318.

FINDRA, Ján: *Štylistika slovenčiny*. Martin : Osveta, 2004.

HUNTIGNTON, P. Samuel: *Střet civilizací. Boj kultur a proměna světového řádu*. Praha : Rybka Publishers, 2001.

KOLLÁR, Miroslav: Blbá nálada – „neviditeľná ruka“ médií? In: *Konzervatívne pohľady na spoločnosť a politiku*. 2002, roč. 3, č. 1, s. 37 – 42.

LEWIS, R. Brenda: *Moderní dějiny v kostce*. Dobřejovice : Rebo Productions CZ, 2005.

MINÁŘOVÁ, Eva: *Stylistika pro žurnalisty*. Praha : Grada Publishing, 2011.

MISTRÍK, Jozef: *Štylistika*. Bratislava : Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1997.

MLYNKA, Ladislav: Pamiatky európskeho kultúrneho dedičstva na Slovensku a ich kultúrno-historické súvislosti. In: *Studia Academica Slovaca 39*. Ed. J. Pekarovičová – M. Vojtech. Bratislava : Univerzita Komenského, 2010, s. 121 – 134.

MOJTO, Ján: Médiá: predmet podnikania, nástroj moci a prvok kultúry. In: *Otázky žurnalistiky*. 2007, roč. 50, č. 1 – 2, s. 2 – 5.

POLÁKOVÁ, Eva: Zodpovednosť novinára voči verejnosti. In: *Otázky žurnalistiky*. 2010, roč. 53, č. 3 – 4, s. 60 – 71.

VALČEK, Peter: *Multimediácia. Virtuálny znak a text*. Bratislava : Vydavateľstvo Spolku slovenských spisovateľov, 2002.

SUMMARY

Actual Trends of Development and Defects of the Slovak Journalism

The sphere of media communication – in Slovakia traditionally denoted journalism – is currently one of the fastest developing spheres of communication, which results from a number of factors such as the development of science and technology, the information revolution, the process of democratisation of society and a massive wave of globalisation affecting practically the whole culture and society, including the sphere of media communication. Thus, over the last ten to fifteen years, there have been some visible changes and innovative trends of lesser or greater importance in the field of Slovak media, receiving both positive negative reactions from the percipients (readers, listeners and viewers). The author focuses in his

zbornik2011.indb 123 28.07.2011 16:27:18

paper especially on these developments, but also on the defects, he interprets some selected phenomena and assesses them from the point of view of their justness or functionality in the framework of the whole sphere of media communication.

zbornik2011.indb 124 28.07.2011 16:27:18

Ľubomír Chalupka

Humanistické posolstvo opernej tvorby Jána Cikkera (K 100. výročiu narodenia skladateľa)

Ak skúmame, ktorá z osobností slovenskej hudby 20. storočia sa umeleckými hodnotami svojej tvorby presadila nielen doma, ale aj v zahraničnom hudobno-kultúrnom povedomí, jedno z prvých miest v tomto prieskume nepochybne patrí skladateľovi Jánovi Cikkerovi (1911 – 1989), tvorcovi, ktorý okrem orchestrálnych, vokálno-inštrumentálnych a komorných diel napísal 9 opier. Tie sú presvedčivým dokumentom Cikkerovho dozrievania nielen po umeleckoštýlovej a kompozičnotechnickej stránke, ale aj v etickej oblasti tvorivosti. V každom z radu napísaných hudobno-scénických opusov išlo skladateľovi o tlmočenie konkrétnych ideí, ktoré postupne prerástli cez adresnosť len domácej kultúre, lebo posolstvo vyvierajúce z jeho hudby nadobudlo širší, univerzálny humanistický charakter. Premiéra prvej Cikkerovej opery sa uskutočnila v čase, keď mal skladateľ už vyše 40 rokov, rozhodnutie vyjadriť svojej osobné cítenie a presvedčenie prostredníctvom javiskového útvaru nebolo teda pre neho príležitostným aktom, ale rástlo aj na predchádzajúcich tvorivých i životných skúsenostiach a významne sa rozvíjalo prostredníctvom ďalších operných diel.

Jána Cikkera začleňuje slovenská hudobná historiografia[1] medzi generáciu tzv. slovenskej hudobnej moderny, t. j. skupinu skladateľov, ktorí vstúpili do slovenskej hudobnej kultúry v medzivojnovom období (dvadsiate a tridsiate roky 20. storočia) s profesionálnym tvorivým zámerom. Tento zámer rástol na ambícii zaradiť slovenskú hudobnú tvorbu medzi vyspelé národné kultúry vtedajšej Európy jednak v oblasti kompozičnej techniky, vytvorenia širšieho hudobnožánrového spektra, ale aj formulácie konkrétnych expresívnych polôh viazaných na jednotlivé zhudobňované idey vlastenectva (napr. prostredníctvom obdivu k slovenskej prírode), hlbšieho historického povedomia (významné postavy a udalosti zo slovenských národných dejín) alebo sociálneho protestu. Popri najstarších predstaviteľoch tejto skupiny, Alexandrovi Moyzesovi (1906 – 1984), Eugenovi Suchoňovi (1908 – 1993) a prvých odchovancoch Moyzesovej kompozičnej školy sa k nim koncom 30. rokov presvedčivo priradil Ján Cikker.

„Modernosť" v oblasti vytvorenia individuálnych kompozičných prejavov reprezentantov tejto skupiny na relatívne jednotnej štýlovo-technickej platforme vyplývala z úrovne špecifickej syntézy domácich hudobných elementov s dobovými európskymi podnetmi – domáce prvky zastupovali charakteristické melodické, rytmické a tonálne vlastnosti slovenskej ľudovej piesne a tanca, z vonkajších podnetov to bolo senzitívno-farebné

[1] Burlas, 1983; Elschek (ed.): *Dejiny slovenskej hudby*, 1996.

zbornik2011.indb 125 28.07.2011 16:27:19

cítenie odvodené najmä z francúzskeho impresionizmu, konfrontované s drsnosťou expresionizmu nemeckej proveniencie, miestami preniknuté aj neoklasicistickým nadhľadom. Ťaženie z ľudových prvkov druhovo-žánrovej diferenciácie určovalo vznikajúcej hudbe z pera reprezentantov tejto generácie osciláciu expresivity od polohy baladicko-melancholickej cez idylicko-ilustratívne postupy až k vitálno-rapsodickým tónom.[2] Vyspelosťou dosahovanej syntézy sa slovenská hudobná tvorba vznikajúca v prvej polovici 20. storočia presvedčivo zaradila medzi neofolklórne školy podmieňujúce polyštýlovú profiláciu vtedajšej európskej hudobnej tvorby. Väčšina príslušníkov slovenskej hudobnej moderny po štúdiu kompozície na bratislavskej Hudobnej a dramatickej akadémii pokračovala v Prahe na Majstrovskej škole v triede významného českého skladateľa a pedagóga Vítězslava Nováka, ktorý pri výchove svojich slovenských žiakov vplýval aj na štýlovo-esteticky motivovanú filtráciu súdobých podnetov z európskej hudobnej tvorby v záujme zdôraznenia národných prvkov v novovznikajúcej slovenskej hudbe.[3] Medzi týchto žiakov sa v polovici tridsiatych rokov uplynulého storočia zaradil aj rodák z Banskej Bystrice Ján Cikker. Už v jeho prvých študentských kompozíciách sa objavila individuálna črta – schopnosť vymaniť sa z naučených kompozičných postupov spontánnym hľadačstvom, značná dávka tvorivej úprimnosti a vnútorného citového zápalu, kombinovanie optimizmom prežiarených nápadov napájaných zo zdrojov ľudovej hudobnej tvorivosti, najmä tanečného inštrumentálneho pôvodu, s vážnymi, lyricko-melancholickými tónmi.[4] Tento polarizmus sa premietal aj do kompozičnej techniky lineárneho typu, kde prichádzalo k osobitému vzťahu hudobného tvaru a zvuku, diatonicky klenutej melodiky s modálnou chromatikou posilňujúcou farebné pozadie hudobného štruktúrovania. Od bezprostrednej *Sonatíny pre klavír* (1933) cez expresívnejšie ladené komorné skladby (*2 sláčikové kvartetá*, *Suita pre husle a violu*) a *Symfonický prológ* (1935) až po absolventskú *Jarnú symfóniu* (1937) sa kryštalizovala prvá, ešte intuitívne prejavovaná štýlotvorná poloha mladého Cikkera. Po absolvovaní postgraduálneho štúdia dirigovania vo Viedni sa skladateľ vracia na Slovensko v čase, keď vonkajšie okolnosti zasiahli do jeho života a významne sa podpísali na zmene jeho tvorivej stratégie. Začínajúca sa 2. svetová vojna, krátka osobná účasť mobilizovaného vojaka Cikkera na bojových ťaženiach, poznanie, že vojna je spojená s nesmiernym ľudským utrpením, so zabíjaním, s bolesťou a so žiaľom pozostalých, sa nezmazateľne vpísalo do jeho umeleckej senzibility. Preto v týchto rokoch – na rozdiel od svojich

[2] Na jednotlivé kategórie tohto spektra expresivity upozornil Chalupka, 2007, s. 345 – 356, Chalupka, 2010, s. 89 – 96.

[3] Pozri tiež Hrušovský, 1974, s. 179 – 196.

[4] Hrušovský, 1966, s. 241 – 247.

zbornik2011.indb 126 28.07.2011 16:27:19

generačných druhov vyznávajúcich heslo *inter arma silent musae* – píše takmer horúčkovito rad nových skladieb, v ktorých sa na prvé miesto jeho inšpirácií dostáva protivojnový protest. Vzniká piesňový cyklus *O mamičke* na básne Valentína Beniaka (1940), dramaticky ladený *Cantus filiorum* pre barytón, zmiešaný zbor a orchester (1940), inšpirovaný nadrealistickou poéziou Vladimíra Reisela,[5] diptych klavírnych skladieb *V samote* (1940) i trojica symfonických básní *Leto* (1941), *Boj* s podtitulom *Vojak a matka* podľa básne Andreja Žarnova, ktorú skladateľ v recitovanej podobe zaradil do skladby (1943), a *Ráno* (1945). Programovo ladené symfonické básne nadpísal Cikker pod titulom *O živote*, čím naznačil ich autobiografický charakter i osobnú vnútornú zaangažovanosť pri ich písaní. Do vážnych, vzrušených i meditatívnych tónov jeho hudobných predstáv z týchto rokov sa len zriedka dostávajú odťažité tóny tvorivej pohody optimizmu a oslavy slovenského človeka, aké tlmočí *Concertino pre klavír a orchester* (1942) a najmä *Slovenská suita* (1944).[6] Tlak reality prvej polovice 40. rokov bol príliš veľký, aby týmto tónom Cikker podľahol, navyše keď sa ako jediný zo slovenských hudobníkov[7] aktívne zúčastnil na Slovenskom národnom povstaní, ktoré v auguste 1944 vypuklo v jeho rodnom meste Banská Bystrica. Napísal *Povstalecký pochod* (1944, vytvorený z pôvodnej znelky pre revolučný rozhlasový vysielač) a aj v symfonickej básni *Ráno* sa dozrievajúci skladateľ dostáva hlbšie pod vrstvu opisnosti. Radosť zo skončenia vojnového besnenia nemôže byť jediným prejavom citovosti hudobníka, patrí k nej aj žiaľ nad obeťami. Už tu je badateľné, že Cikker napriek zakorenenosti v slovenskom prostredí prestáva byť len skladateľom svojho národa, nechce sa vyjadrovať povrchne, resp. ornamentálne, transparentným využívaním folklórnych prvkov, ale začína vidieť hlbšie, s perspektívou univerzálnejšie pochopenej humanistickej úrovne svojich hudobných výpovedí. Táto úroveň, naznačená už v cykle *Spomienky* (1947), najmä v poslednej časti diela, podnietila skladateľa hľadať primeraný priestor na vyjadrenie svojho názoru, smerujúceho k hľadaniu a akcentovaniu tých ideí, ktoré niesli prejavy úcty a súcitu k človeku, k jeho konaniu, pochopeniu jeho zložitej povahy.[8] Dramatizmus sprevádzajúci toto Cikkerovo hľadanie sa zákonite uplatnil na pôde opernej tvorby, ktorej skladateľ venoval priebežnú pozornosť až do konca svojho života.

Prvá Cikkerova opera *Jánošík*, písaná začiatkom 50. rokov, čerpala z historickej legendy spojenej s menom slovenského zbojníka Jura Jánošíka, popraveného v roku 1713. Skladateľ s pomocou libretistu Štefana Hozu sa identifikoval s romantickým vykreslením zbojníkovej postavy,

[5] Vajda, 1966, s. 248 – 253; Chalupka, 2000, č. 3, s. 14 – 17.

[6] Šamko, 1955; Kresánek, 1961, s. 295 – 302.

[7] Pozri tiež Chalupka, 2006, s. 302 – 316.

[8] Pozri Faltin, 1966, s. 233 – 239.

zbornik2011.indb 127 28.07.2011 16:27:19

charakteristickým pre poéziu štúrovských básnikov – Jánošík bol zosobnením vzbury proti sociálnej neprávosti, upieraniu ľudských práv a predstaviteľom túžby po slobode. V čase, keď Cikker na tejto opere pracoval, bola hudobná tvorba na Slovensku vystavená doktrínam socialistického realizmu, podľa ktorých takmer každá programonosná myšlienka musela mať triedne zafarbenie a ideologické zakotvenie. Postava Jánošíka ako človeka z prostého ľudu, bojujúceho proti feudálnym poriadkom, zvádzala k takýmto výkladom. Skladateľovi sa však podarilo vyhnúť sa viacerým zjednodušeniam, ku ktorým mohlo inšpirovať aj nie najlepšie libreto[9]. S citom pre účinné situácie vyzdvihol najmä hudobnodynamické kontrasty zakotvené vo vitalizme slovenského ľudového tanca[10] a osobitý dôraz kládol na záverečný obraz opery, približujúci odsúdenie a popravu hlavnej postavy. Tu sa prehlbujú tóny skladateľovho súcitu s nespravodlivo odsúdeným hrdinom, črty prepájania realistického vykreslenia konania postáv s psychologickým vcítením sa do ich osudov, čo sa stalo príznačnou črtou pre rozvíjaný Cikkerov operný dramatizmus v ďalšej tvorbe. Nadväzujúc na predchádzajúce skúsenosti v symfonickej tvorbe, autor prvú operu postavil na dômyselnom narábaní so zvukom orchestra, ťažisko podstatných myšlienok charakterizujúcich jednotlivé postavy a situácie spočíva skôr na inštrumentálnom než na vokálnom myslení. Koncepciou celkového tvaru korení *Jánošík* v opernej tradícii národných opier 19. storočia.

V polovici 50. rokov Cikker siahol po ďalšom námete zo slovenskej histórie. Jeho druhá opera s pracovným názvom *Návrat* čerpá z čias tureckých nájazdov do strednej Európy. Ako textová opora slúžila skladateľovi ľudová balada *Rabovali Turci* a báseň Sama Chalupku *Turčín Poničan*. Libreto k opere napísal básnik Ján Smrek. Jeho jadrom je predstava prebudenia vlasteneckého citu. Pri jednom z neúspešných nájazdov Turkov do stredoslovenskej dediny sa im podarí uniesť malé dieťa. Pomenujú ho Bajazid a vychovajú ako oddaného janičiara. Po odstupe rokov sa *Beg Bajazid* (hlavná postava opery) ako veliteľ tureckých vojsk vracia znovu na územie Slovenska, plieni, zabíja a odvádza ľudí do otroctva. Medzi zajatcami sa ocitne aj krásna dievčina, ktorá sa stane matkou Bajazidovho syna. Spolu s ňou je aj staršia pestúnka. Na bujarej oslave vysvitne, že táto pestúnka je Bajazidovou matkou. Beg, zasiahnutý nepoznanou materinskou láskou, precitá zo svojej zaslepenosti a je ochotný vrátiť sa so svojou rodinou do rodnej krajiny. Cikker hudobne umocnil práve vrstvy libreta viažuce sa k citu lásky, ktorý nedokáže zničiť ani nepriazeň osudu. Rovnako mu záležalo na idei vlastenectva, ktorá môže zvíťaziť aj nad náboženskými a triednymi predsudkami.[11] Realistickú fabulu tak skladateľ prispôsobil svojej vízii

[9] Po dvoch rokoch od premiéry Cikker dielo prepracoval.

[10] Jánošík a jeho družina sú často hudobne vykreslení ako zbojníci lúpiaci s eleganciou a vtipom.

[11] Po premiére opery v roku 1957 sa veľmi vážne diskutovalo o tom, či je konanie hlavnej postavy hodnoverné.

zbornik2011.indb 128 28.07.2011 16:27:19

– ani odlúčenosť od rodnej zeme nedokáže úplne znivelizovať prirodzené citové puto, Bajazid, pôvodne vychovaný ako krutý uzurpátor, sa mení, je ochotný vrátiť sa do rustikálneho slovenského prostredia.[12] Skladateľ náhľad na vnútornú premenu protagonistu opery tlmočil v premiérovom bulletine (16. februára 1957): „Bajazid dáva sebe i druhým priamo slobodu a lásku. Zrieka sa pohodlia, bohatstva i moci, ale aj vedomia nenávisti voči príslušníkom iných národov a náboženstiev, vedomia, v ktorom ho vychovali, v ktorom žil ako poturčenec dlhé roky, ale ktoré napokon premieňa v hlbokú ľudskú lásku". Už v ohlasoch kritiky na uvedenie *Bega Bajazida* sa postrehlo, že skladateľova vízia humanizmu stiera konvenčné hranice a prekážky v medziľudskej komunikácii, lebo je zameraná „na vyjadrenie vzájomných ľudských vzťahov, konkretizovaných najmä vzťahom človeka k rodnej zemi a vierou matky v návrat strateného syna. Aj keď v opere ide o vojnový vpád a sú v nej víťazi a porazení, v skutočnosti ich niet, lebo nad nimi tróni základná myšlienka Cikkerovej hudby – vyjadrenie ušľachtilej ľudskej lásky vo všetkých jej variantoch"[13]. V kreovaní hlavných hrdinov svojich opier teda skladateľ pokročil: zatiaľ čo v *Jánošíkovi* ide o nemenný kladný typ, v *Bajazidovi* prechádza protagonista deja vnútornou mravnou premenou. V oboch operách Cikker tlmočí s rovnakou intenzitou svoje porozumenie pre trpiacich a ubiedených. Po žánrovej a hudobnej stránke sa aj v *Begovi Bajazidovi* potvrdil typ symfonickej opery a skladateľova náklonnosť k diferenciácii nálad charakterizujúcich cez tanečné intonácie menlivé dejové prostredie. V *Jánošíkovi* sa k írečitým slovenským ľudovým tancom družia šľachtické tance, viazané na životný štýl obetí zbojníckych nájazdov, zatiaľ čo v druhej opere sa objavujú melódie s orientálnym nádychom.

Pred rozhodnutím znovu sa pohrúžiť do hudobnodramatického stvárnenia operného námetu sa v Cikkerovom živote vyskytli nové ľudské i umelecké okolnosti – skladateľovi, vášnivému milovníkovi vysokohorskej turistiky, zistili vážne cievne ochorenie, čo síce obmedzilo jeho mobilitu, ale zvýšilo senzibilitu. V roku 1957 vytvoril orchestrálne dielo *Dramatická fantázia*, ktorým ako jediný zo slovenských skladateľov[14] odvážne zareagoval na krvavé potlačenie revolučného protestu v Maďarsku proti totalite sovietskeho typu. V zmysle zvýšenej citlivosti sa rozhodol formulovať svoje etické presvedčenie rukolapne, necítil sa viazaný, tak ako v predchádzajúcich operných dielach, slovenskými námetmi, ale počnúc

[12] V tejto súvislosti možno spomenúť, že keď sa *Beg Bajazid* uviedol – ako prvá z Cikkerových opier – na zahraničnej scéne (konkrétne v roku 1958 v opernom dome v nemeckom Wiesbadene), vyvolala prudké citové pohnutie návštevníkov, zoskupujúcich sa aj zo slovenských emigrantov. Táto okolnosť mala doma za následok aj politickú výčitku voči autorovi.

[13] Palovčík, 1995, s. 197 – 198.

[14] Cikker po odstupe rokov priznal, že tu išlo aj o spomienku na jeho otca (bol maďarskej národnosti), ktorý zahynul v prvej svetovej vojne (skladateľ mal vtedy 4 roky).

zbornik2011.indb 129 28.07.2011 16:27:19

treťou až po poslednú deviatu dokončenú operu čerpal len z literatúry mimoslovenskej proveniencie. Koncom päťdesiatych rokov pracoval na hudobnom pretlmočení novely *Vianočná koleda* anglického spisovateľa Charlesa Dickensa. Svojej tretej opere určil predbežný názov *Tiene* podľa ústrednej idey, ktorú sledoval – tlak výčitiek svedomia doliehajúci na človeka vo vážnej životnej situácii. Aby túto ideu mohol Cikker zreteľne tvarovať, napísal si libreto sám. V literárnej predlohe Dickens exponuje postavu bohatého Scroogea – jeho priezvisko tvorí definitívny názov Cikkerovej opery (*Mr. Scrooge*) –, ktorého vo vianočnom čase navštívia duchovia, pripomínajú mu jeho zhýralý život, vyčítajú mu ziskuchtivosť, necitlivosť i nevšímavosť k blízkym. Hrozí mu opustenosť i rabovanie majetku. Pod dojmom otrasných zážitkov sa Scrooge rozhodne zmeniť spôsob života a zmieri sa s rodinou. Pretože sa Cikkerovi táto fabula zdala sentimentálna, zasiahol do Dickensovej predlohy tak, že vyostril konfrontáciu postáv, ktorým Scrooge ublížil, s jeho pocitmi v záujme prenikavejšieho vývoja doliehajúcich výčitiek svedomia. Hlavný hrdina sa vnútorne mení aj pod tlakom blížiaceho sa konca svojho života, čo je psychologicky odôvodnenejšie. V závete odkáže svoj majetok tým, ktorí ho napriek jeho skúposti a nevraživosti chápali ako nešťastného človeka postihnutého lakomstvom a osamelosťou, a zmierený zomiera. Takto pochopená monodráma, analyzujúca vnútro človeka s poznaním, že aj zlý človek nie je navždy stratený, zapríčinila nepochopenie vtedajších oficiálnych kruhov slovenskej kultúry. Opera bola ešte počas naštudovania stiahnutá z repertoáru bratislavského divadla a na zjazde slovenských skladateľov, ktorý sa konal koncom roka 1959, sa konštatovalo, že skladateľ podľahol „idealistickému svetonázoru“, vzdialenému od proklamovaných cieľov slovenskej hudobnej tvorby. Kategória svedomia bola v tom čase ešte považovaná za nevhodnú na presunutie do hlavného priestoru vývoja dramatického deja a „nesocialistickou“ sa stala aj atmosféra náboženského sviatku Vianoc, ktorá rámcuje Scroogeov prerod. Ukázalo sa však, že táto nespravodlivá kritika autorovi paradoxne pomohla – opera bola premiérovo uvedená v nemeckom Kasseli (pod názvom *Večer, noc a ráno*) a jej zahraničný úspech, viazaný na nesporné kvality Cikkerovej hudby, zakrátko rehabilitoval skladateľa aj na domácej pôde. V súvislosti s hudobnými kvalitami tejto opery treba poznamenať, že skladateľ opustil – aj vzhľadom na sledovanú univerzálne adresovanú ideu premeny zla na dobro – predtým v jeho tvorbe zreteľne prítomnú väzbu hudobných prvkov na slovenské folklórne inšpiračné podhubie, jeho kompozičný štýl sa významne priblížil vývojovým tendenciám európskej hudby 20. storočia.

V tom čase už Cikker dokončil ďalšiu operu *Vzkriesenie*, inšpirovanú rovnomenným románom ruského spisovateľa Leva Nikolajeviča Tolstého. Zaujala ho citová a myšlienková ušľachtilosť i veľká mravná sila, ktorá

zbornik2011.indb 130 28.07.2011 16:27:19

vyviera z literárnej predlohy. Aj tu však ako libretista vytvoril svoj koncept. Predovšetkým musel v záujme dramatického spádu, aký operné dielo musí mať, preosiať Tolstého duchovné posolstvo od filozofických úvah viazaných na mužskú postavu Nechľudova a do popredia postaviť obeť Kaťušu. Tá v skladateľom stvárnení prechádza závažnými vnútornými premenami, musí sa vyrovnávať s ponížením, utrpením, pádom až na dno spoločenskej existencie, aby sa vzchopila, poznajúc silu lásky na konci života. Cikker sa znovu sústredil na psychologickú analýzu cítenia a konania človeka v hraničných situáciách. V záujme vyostrenia tohto zámeru novátorsky zasiahol aj do pôdorysu operného útvaru. Do stredu každého z troch obrazov ilustrujúcich dej začlenil tzv. intermezzá, ktoré sú sondou do ľudského svedomia hlavných protagonistov opery. Toto rozhodnutie sa podpísalo aj na ďalšom rozšírení kvality Cikkerovej hudobnej reči, jednotlivé hudobné myšlienky majú nie opisný, ale symbolický charakter, skladateľ s nimi pracuje rozmanitou variačnou technikou, podčiarkujúc premeny momentálnych psychických stavov postáv. Pestrosť zvukovej stránky sa docieľuje dôsledným využívaním intervalovej harmónie na báze modálnej organizácie. Cikkerova štvrtá opera zachytáva cez osudy ženskej predstaviteľky „drámu ľudstva, deptaného nenávisťou, lakomstvom, pokrytectvom a urážkami, ktorá však napriek tomu nestráca zmysel pre dobro a lásku“[15]. Je potvrdením zámeru skladateľa vcítiť sa do „svojich“ postáv a zdôrazniť etické hodnoty ich konania v zmysle presvedčenia ruského spisovateľa, ktoré si osvojil aj Cikker – „Vážte si človeka a nešliapte po jeho dôstojnosti. Radšej mu pomáhajte, dvíhajte ho a odpúšťajte mu!“

Dôraz na myšlienky všeľudského humanizmu, ktorý Cikkera, libretistu svojich opier, viedli aj k zásahu do pôvodných literárnych predlôh, po skúsenostiach nadobudnutých v tretej a štvrtej opere zúročil aj vo svojich ďalších scénických opusoch. Skladateľ mal najprv v úmysle zhudobniť divadelnú hru švajčiarskeho spisovateľa Friedricha Dürenmatta *Fyzici*, ten však nesúhlasil s umeleckou spoluprácou.[16] Väčšie pochopenie Cikker našiel u vdovy po francúzskom spisovateľovi Romainovi Rollandovi, ktorá akceptovala hudobníkovo zaujatie pre drámu *Hra o láske a smrti*. Rolland sa v nej kriticky vyslovil k totalitnému režimu vo Francúzsku na sklonku 18. storočia, ktorý v podobe jakobínskej diktatúry nemilosrdne prenasledoval ľudí s odlišnými názormi. Cikker nachádzal v činohernej predlohe mocné impulzy na hudobnodramatické stvárnenie pocitov strachu, zrady, násilia na jednej strane, ale aj nekompromisnosti, lásky a manželskej vernosti na strane druhej. Revolučné udalosti dokázali postaviť ľudí voči sebe, odsudzovať ich za prejavené presvedčenie, nahrávali

[15] Vajda, 1988, s. 90.

[16] Z predbežných náčrtkov k zamýšľanej opere vytvoril Cikker symfonickú skladbu *Orchestrálne štúdie k činohre* (1966).

zbornik2011.indb 131 28.07.2011 16:27:19

karieristom i zbabelcom, cit lásky stavali do paradoxných situácií. Žiadne deklarácie o revolučnom posunutí spoločenského vývoja neobstoja, keď sú ohrozené základné ľudské istoty. Tieto Rollandove myšlienky zakomponoval Cikker do opery *Hra o láske a smrti* sugestívnym spôsobom. V dialógu medzi zvukom symfonického orchestra a meditujúceho zboru sprítomnil tragiku dejového rámca a podčiarkol etické rozhodnutia hlavných postáv, ktoré sú v mene lásky a vernosti ochotné obetovať vlastné životy. Rovnako ako v *Mr. Scroogeovi* a vo *Vzkriesení*, i vo svojej piatej opere skladateľ presvedčivo signalizuje, že hlavným problémom ľudstva je jeho zlyhávanie v etickej oblasti. Apeluje teda na jeho svedomie vnútorne zaangažovaným hlasom: „*Hra o láske a smrti* je vlastne obrazom spoločnosti, ktorá popiera platnosť záväzných morálnych princípov všeobecného humanizmu, ktoré sa však o to silnejšie uplatňujú v konaní tých, ktorí nezabudli, čo znamená skutočne byť človekom“[17].

Keď v roku 1970 pri príležitosti okrúhleho výročia narodenia Ludwiga van Beethovena požiadalo nemecké vydavateľstvo Bärenreiter Cikkera o napísanie variačnej skladby, rozhodol sa využiť motívy z Beethovenovej predohry *Coriolan*. Azda už vtedy napadla Cikkerovi myšlienka zistiť, ako a u koho v umeleckej tvorbe rezonovala postava vojvodcu z čias antického Ríma Coriolana. Začítal sa aj do divadelnej hry Wiliama Shakespeara a našiel v nej impulzy pre svoju novú operu. Znovu musel v záujme svojich predstáv o adekvátnom hudobnodramatickom deji a najmä o posolstve z neho plynúceho zasiahnuť ako libretista do literárnej predlohy. Pôvodný námet približuje konflikt vládcu s ľudom, vystupujúcim ako masa, ktorá je ľahko manipulovateľná – už od biblických čias je schopná rýchlo meniť zvolanie „Hosanna“ na „Ukrižuj“ za výdatnej pomoci intrigánov, ktorí presadzujú svoje záujmy. Cikker transformoval konanie historických postáv tak, aby ho aktualizoval, teda posunul do nadčasovej platnosti. Moc šikovného vojenského vodcu Coriolana je ohrozená nielen nespokojnosťou hladujúceho rímskeho ľudu, ale najmä závisťou tých, ktorí intenzívne bažia po moci. Dosiahnu vyhnanie Coriolana z mesta, ten chystá pomstu za poníženie, preto ponúkne svoje služby nepriateľom. Ocitne sa v dileme, či má ísť bojovať voči svojim, alebo ak ponúkne mier, zabijú ho nepriatelia ako zradcu. Prosba jeho rodiny, ktorá zostala v Ríme, ho vedie k podpísaniu mieru, a teda aj rozsudku vlastnej smrti. Skladateľ tento príbeh hudobnými prostriedkami stvárnil tak, že do popredia hudobnodramatického deja kladie analýzu cítenia a konania ústredného hrdinu – človeka disponujúceho mocou, ale obklopeného nenávisťou a závisťou. Ak príde o moc, zákonite vzniká myšlienka na pomstu. Tá však nemusí byť vykonaná do dôsledkov, ak si je jedinec vedomý vlastných chýb, a tak sa rozhodne radšej zomrieť než žiť nečestne. Z hľadiska kompozičného štýlu nadviazal skladateľ na

[17] Vajda, 1988, s. 99.

zbornik2011.indb 132 28.07.2011 16:27:19

úroveň dosiahnutú v predchádzajúcich operách, kde akcent na expresívne situácie nesie zvuk veľkého symfonického telesa, ďalším hudobným činiteľom odvíjania deja sú zborové scény, ktorých hudba prezrádza zrelosť Cikkerovej harmonickej invencie. Relatívne novým prvkom v opere sú kantabilne vedené nápady zverené spevákom, vytvára sa nimi účinný kontrast voči drsnému zvuku orchestra. Náročnosť skladateľovej expresivity pravdepodobne spôsobila, že *Coriolanus* ako jediná z Cikkerových opier nebola doteraz uvedená na Slovensku.[18]

Koncom 70. rokov Cikker dokončil ďalšiu operu inšpirovanú literárnou predlohou mimoslovenskej proveniencie, novelou nemeckého spisovateľa Heinricha von Kleista *Zemetrasenie v Chile*. Literárny príbeh sa odohráva v juhoamerickom prostredí, jeho osou je spoločenská nepriazeň voči láske medzi zdanlivo nerovnými: chudobným mládencom a devou z bohatej rodiny. Napriek svetským i cirkevným zákonom sa ich vzťah rozvíja a je požehnaný dieťaťom, za čo sú odsúdení na smrť. Prosby príbuzných o milosť sú neúčinné, pred popravou zachráni milencov prírodná katastrofa, ktorá im umožní utiecť. Skladateľ v programovom bulletine k premiére (v Bratislave v októbri 1979) zdôvodnil výber tohto námetu slovami: „Spisovateľ kritizuje neľudskosť písaných zákonov spoločnosti, a najmä tých nepísaných, ktoré človeka privádzajú do skazy. Poukazuje kriticky aj na skutočnosť, že ľudstvo do tých čias nenašlo iný spôsob riešenia konfliktov ako vraždami, násilím a vojnami. Zrejme ho sklamalo i poznanie, že vnútorná očista, ktorou ľudia prechádzajú vo chvíľach katastrofy, trvá iba krátko a netýka sa všetkých." Cikkera teda znovu oslovila možnosť nastoľovať kladné etické imperatívy pri hľadaní odpovede na dôvody vraždenia nevinných, psychologický ponor do konania postáv i príležitosť vysloviť „protest proti každému mechanizmu moci, ktorý bezohľadne šliape po láske, pravde, spravodlivosti a slobode"[19].

V predposlednej dokončenej a inscenovanej opere (v októbri 1983 v bratislavskom SND) sa Cikker rozhodol zmeniť svoju tvorivú koncepciu. Kým v dovtedajších scénických opusoch sa sústreďoval na vážne otázky a problémy spojené s osudmi človeka, najčastejšie v hraničných situáciách, na podklade konfliktu medzi kladnými a zápornými črtami ľudského myslenia a konania, ktorý má takmer pravidelne i tragické následky, považoval za možné pochopiť človeka aj z humornej stránky. Preto prijal román maďarského spisovateľa Kálmana Mikszátha *Posledný hradný pán*, líčiaci život v mnohých okolnostiach bláznivého šľachtica, majiteľa hradu na území Slovenska, z prelomu 19. a 20. storočia, ako príležitosť na vytvorenie komického diela. Ako sa vyslovil: „Téma a zvolený žáner ma

[18] V zmysle hesla „doma nikto nie je prorokom", teda o určitej rezervovanosti slovenských inštitúcií voči smeru Cikkerovho vývoja a povahe jeho hudobno-operných výpovedí možno pripomenúť, že premiéry tretej až šiestej opery sa neuskutočnili na Slovensku – *Mr. Scrooge* mal premiéru v Kasseli, *Vzkriesenie* v Prahe, *Hra o láske a smrti* znovu v Nemecku (v Mníchove) a *Coriolanus* v Prahe.

[19] Vajda, 1988, s. 111.

zbornik2011.indb 133 28.07.2011 16:27:19

postavili pred úlohu nájsť patričné výrazové prostriedky v rámci veselej opery. Bolo to pre mňa čosi nové. V komických operách musí človek myslieť na ľahkosť, priezračnosť hudby – nie na hlboké filozofovanie“[20]. Preto sa v jeho opere *Obliehanie Bystrice* humorným spôsobom sústreďuje na humorné situácie viazané na čudácke správanie majiteľa hradu grófa Pongrácza, ktorý v záujme dôstojnosti svojho postavenia nechápe ľúbostný cit svojej zverenkyne, cíti sa ponížený neakceptovaním svojich požiadaviek a rozhodne sa zorganizovať rytiersku výpravu voči mestu Banská Bystrica, ktorého zástupcovia ho urazili. Cikker do príbehu opery zaradil popri kritike veľkopanských manierov aj správanie slovenských odrodilcov. Vzhľadom na slovenské prostredie, v ktorom sa dej odohráva (hrad na Považí), znovu sa v hudbe objavujú štylizované tance ľudového pôvodu (odzemok, duvaj) alebo šľachtické (valčík). Napriek negatívnym vlastnostiam hlavnej postavy však Cikker jej čudáctva chápe, ako sa vyslovil v premiérovom bulletine (október 1983): „Či je gróf blázon alebo si robí bláznov z iných – túto otázku nechávam otvorenú... Dôslednejšie je, že na konci odpustí tým, čo ho podvádzali, a rozozvučí svoje ušľachtilé struny. Áno, išlo mi v tejto opere o humor jemný, nenásilný, nie groteskný, krikľavý, hlučný, jarmočný. Aby človek vycítil, že tam úlohu hrá aj ľudské srdce.“ Teda znovu sa prejavuje skladateľova veľkorysosť, niet principiálne na svete človeka, ktorý by si zaslúžil odsúdenie a odmietnutie. Je zrejmé, že idea odpúšťania sa tu kryje s kresťanským svetonázorom.

Známi českí literáti, bratia Josef a Karel Čapkovci, napísali v 20. rokoch minulého storočia hru *Zo života hmyzu*, v ktorej sa prostriedkami podobenstva sústredili na správanie ľudí v snahe zaradiť sa do spoločnosti – tak ako hmyz bojuje o prežitie, zabezpečuje si rod a chráni sa pred predátormi, podobne sa správa ľudský jedinec, tí mocnejší sú schopní nehľadieť na životy iných, túžba po nadvláde je silná. Akýmsi filozofujúcim glosátorom rozmanitého diania je postava Tuláka, hľadajúceho zmysel života. V odlúčení od spoločnosti, sústredený v samote uprostred prírody a sledujúc chovanie jednotlivých predstaviteľov hmyzieho spoločenstva, personifikujúceho medziľudské vzťahy, ukladá svoje dojmy do smutných konštatovaní o tom, ako mizne idea mierumilovnosti, nezištnosti a ušľachtilosti, lebo prevládol egoistický zámer sebauplatnenia bez ohľadu na druhých. Cikker určuje dominantnú rolu v svojej poslednej opere práve tejto postave. Tulák, človek dobrý, trochu slabý, bezbranný, ale čestný, je mravným imperatívom pre ľudstvo, ktoré by sa malo správať ohľaduplne so zmyslom pre dobro. O tom, že je v tomto želaní kus idealizmu, svedčí skutočnosť, že na konci Tulák zomiera. V koncepcii tejto Cikkerovej opery sústredenej na cítenie a konanie tejto exponovanej postavy (je na scéne od začiatku do konca) i vo voľbe hudobných prostriedkov možno sledovať

[20] Palovčík, 1995, s. 304.

zbornik2011.indb 134 28.07.2011 16:27:19

nielen pre skladateľa príznačnú koncentrickú variačnú prácu s hudobnými myšlienkami, ale aj kus určitého autobiografického svedectva – Cikker sa osobne cíti stotožnený s postavou Tuláka. Nie náhodou vo všetkých jeho operách v centre deja stoja mužské postavy, dané už samotným názvom diel (*Jánošík*, *Beg Bajazid*, *Mr. Scrooge*, *Coriolanus*) alebo inšpirujúce podstatné hudobnodramatické dianie (*Vzkriesenie*, *Hra o láske a smrti*, *Rozsudok, Obliehanie Bystrice*). Aj tým sa potvrdzuje spomenuté konštatovanie o osobnej citovej zaangažovanosti hudobníka Cikkera za svojich operných hrdinov.

Sledujúc tvorivý odkaz Jána Cikkera prostredníctvom jeho opernej tvorby sa čoraz zreteľnejšie ukazuje, ako Cikker vnímal vlastné postavenie v slovenskej hudobnej kultúre 20. storočia. Počas svojho života sa musel stretávať aj s mnohými úskokmi voči svojej osobe, nespravodlivými obvineniami i so značnou dávkou nepochopenia vznešených a čistých myšlienok, ktoré tak akcentoval. Pre niektorých bol až naivným moralistom, lipnúcim na type realisticko-psychologickej opernej drámy, ktorá sa mohla v dynamizme vývojových súradníc opery druhej polovice 20. storočia javiť ako anachronická. Jeho akcent na symfonicky hutný a farebne pestrý zvuk, konštantne zakomponovaný do jeho operných útvarov, mohol pôsobiť jednostranne a zaťažujúco pre interpretov i vnímateľov, v zahraničí boli však jeho diela prijímané s pochopením, s priznaním pečate slovanskej vrúcnosti hudbe ich tvorcu. Azda pre túto náročnosť výpovede sa jeho operné diela väčšinou po premiérovom uvedení dožili len skromného počtu repríz, resp. znovunaštudovaní. Cikkerovský psychologický ponor do konania protagonistov vybraných operných námetov, jeho citová zaangažovanosť za ich osudy, ktoré sú riešené v kompozičnotechnickej oblasti dômyselne, sa javili tiež už ako nesúrodé s modelmi aktuálneho divadelníctva, preferujúceho autorský odstup od diela. Ak hľadíme na jeho tvorbu s určitým nadhľadom, popri parciálnych výhradách sa treba pokloniť Cikkerovmu nástojčivému akcentu za humanisticky vznešené myšlienky, ktorým zostával verný. Tento akcent je rozpoznateľný v objemných partitúrach jeho diel. Práve skladateľov apel na idey a ideály vyslovované od antických čias až po dnešok, ktorými by sa malo ľudstvo riadiť, a jeho znepokojenie nad ich permanentným porušovaním či obchádzaním, konštantne prítomné vo všetkých jeho deviatich operách, má silu aktuálneho humanistického posolstva, ktoré je užitočné si pripomínať.

LITERATÚRA

BURLAS, Ladislav: *Slovenská hudobná moderna*. Bratislava : Obzor, 1983.

ELSCHEK, Oskár (ed.): *Dejiny slovenskej hudby*. Bratislava : Asco, 1996.

ELSCHEK, Oscar (ed.): *A History of Slovak Music*. Bratislava : Veda, 2003.

zbornik2011.indb 135 28.07.2011 16:27:19

FALTIN, Peter: Bubnovanie na misku svedomia. In: *Slovenská hudba*. 1966, roč. 10, č. 6, s. 233 – 239.

HRUŠOVSKÝ, Ivan: Formovanie hudobného myslenia Jána Cikkera. In: *Slovenská hudba*. 1966, roč. 10, č. 6, s. 241 – 247.

HRUŠOVSKÝ, Ivan: Vítězslav Novák a slovenská hudba. In: *Česká hudba světu, svět české hudbě*. Ed. J. Bajer. Praha : Panton, 1974, s. 179 – 196.

CHALUPKA, Ľubomír: Fenomén baladickosti v slovenskej hudobnej tvorbe 20. storočia. In: *Studia Academica Slovaca 36*. Ed. J. Pekarovičová – M. Vojtech. Bratislava : Stimul, 2007, s. 345 – 356.

CHALUPKA, Ľubomír: Fenomén rapsodickosti v slovenskej hudobnej tvorbe 20. storočia. In: *Studia Academica Slovaca 39*. Ed. J. Pekarovičová – M. Vojtech. Bratislava : Univerzita Komenského, 2010, s. 89 – 96.

CHALUPKA, Ľubomír: Ján Cikker. Cantus filiorum. In: *Hudobný život*. 2000, roč. 32, č. 3, s. 14 – 17.

CHALUPKA, Ľubomír: Niektoré paradoxy vývoja slovenskej hudobnej kultúry v štyridsiatych rokoch 20. storočia. In: *Slovenská hudba*. 2006, roč. 32, č. 3 – 4, s. 302 – 316.

KRESÁNEK, Jozef: Nad dielom päťdesiatročného Jána Cikkera. In: *Slovenská hudba*. 1961, roč. 5, č. 7 – 8, s. 295 – 302.

PALOVČÍK, Michal: *Ján Cikker v spomienkach a tvorbe.* Prešov : Matúš, 1995, s. 197 – 198.

ŠAMKO, Jozef: *Ján Cikker*. Bratislava: Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry, 1955.

VAJDA, Igor: *Slovenská opera*. Bratislava : Opus 1988, s. 90.

VAJDA, Igor: Vokálna epizóda Jána Cikkera. In: *Slovenská hudba*. 1966, roč. 10, č. 6, s. 248 – 253.

SUMMARY

Operas of Ján Cikker: A Message of a Humanist
(100th anniversary of his birth)

Slovak composer Ján Cikker (1911 – 1989), a representative of Slovak modern style, significantly influenced Slovak music composition especially by his nine operas. He wrote them in the period of 1951 – 1986. Each of them shows certain development of composer's artistic style, but also the process of his maturing as a person. Cikker's music is from the very beginning characterised by a very unique inner dynamic character, stemming from domestic roots (stylisation of Slovak folk dances), but also sourcing from honesty, purity and emotional depth, which we can perceive in his works. The composer took inspiration from literature. In his operas he concentrated on noble ideas of the good, love and understanding for the feelings and actions of human beings. His humanistic message grew wider into a panhuman one – and from his third opera on, Cikker drew inspiration not only from the themes bound to Slovakia, but from European literature as such. This plan led also to development of Cikker's style, which shifted from stylised folk intonation to adopting the fruit of the development of European music in the twentieth century. The success of several Cikker's operas on stages abroad confirms that the Slovak composer was able to reach out to the wider cultural environment by his music and pure thoughts, pointing out the message of love, the good and understanding between people.

zbornik2011.indb 136 28.07.2011 16:27:19

Ľuboš Kačírek

Spomienky na Juraja Fándlyho

Meno Juraj Fándly je v slovenskej verejnosti relatívne známe. Stretávame sa s ním v rámci slovenskej literatúry či v slovenských dejinách.[1] Obdobie, v ktorom vstupoval do aktívneho života, dávalo nádej, že idey osvietenstva a emancipácia neplnoprávnych obyvateľov sa uplatnia aj u nás. Modernizačné zmeny počas vlády Márie Terézie a najmä Jozefa II. na to dávali všetky predpoklady a nádeje. Práve Juraj Fándly sa stal zo svojej generácie najaktívnejším podporovateľom jozefínskych reforiem. Úsiliu o hospodárske povznesenie ľudu venoval Fándly, spojený s pôdou a dedinským ľudom, celé svoje verejné účinkovanie. Vláda Jozefa II. umožnila nielen sociálnu, ale aj národnú emancipáciu obyvateľstva. Katolícki vzdelanci okolo Antona Bernoláka dospeli k rozhodnutiu, že Slováci sú samostatným národom, a kodifikovali ich spisovný jazyk. Aj tu zanechal Fándly nezmazateľnú stopu – ako autor prvej tlačenej knihy v novom jazyku.

Ďalší politický vývoj v habsburskej monarchii však neprial úspešnému rozmachu národného hnutia a osvietenských ideí. Múzy vystriedali zbrane a Európou sa ozýval dupot koní a hukot zbraní Napoleonovej armády. Z tohto dôvodu panovník František I. (1792 – 1835) zanevrel na osvietenské idey, v osvietenstve videl príčinu rozvratu „starých dobrých čias“. S pomocou svojho kancelára Metternicha sa snažil obrátiť kormidlo politiky habsburskej monarchie do pokojných vôd, kde sociálny pôvod každému obyvateľovi jasne určí, kde je jeho miesto.

Rodinný pôvod

Celý život Juraja Fándlyho je spojený s jedným regiónom: kopcovitým územím pod Malými Karpatmi, ktoré postupne klesá do Trnavskej tabule. Narodil sa 21. októbra 1750 v Častej,[2] zemepanskom mestečku, ktoré bolo súčasťou pálffyovského panstva so sídlom na hrade Červený Kameň. V obci a okolí sa usadili nemeckí kolonisti pravdepodobne už v 13. storočí, a v 16. storočí sa tu usadilo aj chorvátske obyvateľstvo utekajúce pred tureckým nebezpečenstvom. Medzi nemeckými kolonistami nachádzame aj priezvisko Pfandl či Fandl. Obyvatelia s týmto priezviskom sa usadili

[1] Po roku 1989 sa osobnosti venovali dve vedecké konferencie: v októbri 1990 pri príležitosti 240. výročia Fándlyho narodenia v Smoleniciach a v roku 2000 v Modre. Konferenčné príspevky sú publikované v ročenkách *Literárnomúzejný letopis* (ďalej LML), roč. 26, z roku 1995 a *Zborník Muzeálnej slovenskej spoločnosti* (ďalej ZMSS) 1998 – 1999. V októbri 2010 sa konalo spomienkové podujatie *Putovanie za Jurajom Fándlym*, v rámci ktorého účastníci navštívili obce spojené so životom J. Fándlyho: Častú, Doľany a Naháč.

[2] Miesto a deň narodenia bolo dlho nejasné a správny údaj publikoval až v roku 1937 Augustín Baník (pozri Baník, 1937, s. 137 – 141). Keďže bol dátum narodenia a úmrtia dlhé obdobie sporný a nesprávne údaje boli uvedené aj na starších pamätných tabuliach, v roku 1990 sa prípravný výbor osláv 240. výročia narodenia J. Fándlyho rozhodol odstrániť tieto chyby (Pavúková, 1998 – 1999, s. 110 – 119).

zbornik2011.indb 137 28.07.2011 16:27:19

v obciach Častá, Doľany (pôvodne Ompitál) a Dolné Orešany. Najstarší urbár Červenokamenského panstva z roku 1543 dosvedčuje, že Fandlovci/Pfandlovci patria medzi najstaršie poddanské rody na panstve. Urbár uvádza Fandlovcov v Dolných Orešanoch, kde vtedy žila silná nemecká komunita, a odtiaľto sa pravdepodobne rozšírili do okolitých obcí.[3]

Keďže matriky z Častej i Dolian sú nekompletné, je ťažké vytvoriť úplný rodokmeň rodiny. Predkovia Juraja Fándlyho boli poddaní sedliaci na Červenokamenskom panstve Pálffyovcov, užívali role, lúky i vinice, ktoré často dávali do zálohu. Z týchto údajov vyplýva, že patrili k najbohatšej poddanskej vrstve. Pri zostavovaní genealógie J. Fándlyho a jeho rodiny nám pomohol aj samotný Juraj Fándly, ktorý v dvoch listoch z roku 1787 a 1801 uvádza genealogické tabuľky svojej rodiny v 17. a 18. storočí.[4] Ako upozorňuje Š. Rudohradský, v prvom liste z roku 1787 sa J. Fándly ešte podpisuje ako Fandl, potom, ako jediný z rodu, sa už dôsledne podpisuje ako Fándly.[5]

Pôsobenie v Naháči

Po trojročnom kaplánovaní v Seredi a niekoľkomesačnom v Lukáčovciach získal Fándly faru v Naháči. Tu pôsobil 27 rokov: od 26. septembra 1780 do 13. januára 1807.[6] Práve toto miesto je spojené s väčšinou jeho literárnej tvorby. Už ako naháčsky farár sa zoznámil s mladými slovenskými bohoslovcami, ktorí študovali na Generálnom seminári v Bratislave – vtedajšom Prešporku.

Jozef II. v rámci svojej reformnej činnosti rozpustil semináre na výchovu kňazov pri jednotlivých biskupstvách a nahradil ich novými štátnymi školami, tzv. generálnymi seminármi. Jeden z nich sa nachádzal v Bratislave a väčšina študentov pochádzala z územia dnešného Slovenska. Podľa predstáv panovníka mal farár zabezpečovať nielen duchovnú činnosť veriacich, ale mať byť aj akýmsi úradníkom, ktorý, keďže bol vzdelaný, mal sprostredkúvať nariadenia panovníka obyvateľom.[7]

Študenti seminára si založili samovzdelávací spolok. Hlavným cieľom krúžku „vlasteneckých filológov“ na čele s A. Bernolákom bolo očistiť slovenčinu, ako sa zdôrazňuje v prvej vete Predhovoru Dizertácie, „od chýb prenesených do nášho jazyka z výslovnosti jazyka českého“. Bernolák za slovenčinu pokladal kultúrnu západoslovenčinu[8], literárny jazyk formujúci sa od polovice 17. storočia v prostredí univerzity v Trnave, ktorú tu založil

[3] Rudohradský, 1969, s. 239 – 253.

[4] Tamže, s. 240 – 246.

[5] Tamže, s. 242, pozn. 9. Genealogickým vzťahom Fándlyovcov sa venuje aj Dubovský, 1995, s. 99 – 111.

[6] Kaššák, 2000, s. 4 – 5.

[7] Podrobnejšie napríklad Kowalská, 1995, s. 72 – 86.

[8] Pojem „kultúrna západoslovenčina“ zaviedol ako prvý jazykovedec Eugen Pauliny.

zbornik2011.indb 138 28.07.2011 16:27:19

ostrihomský arcibiskup Peter Pázmáň. Slovenskí katolíci označovali tento jazyk za „uherskú slovenčinu" či len „slovenčinu", na rozdiel od „biblickej či kralickej češtiny", ktorý používali slovenskí evanjelici. Ako upozorňuje Ján Tibenský[9], odporcami novej spisovnej slovenčiny boli práve slovenskí katolíci, stúpenci tradičnej „uherskej slovenčiny", t. j. „kultúrnej západoslovenčiny", ako napríklad kanonik J. Kluch či J. I. Bajza. Bajzov odpor k novému spisovnému jazyku bol však skôr osobný, keďže jeho prvý pokus o reformu spisovného jazyka, ktorý predstavil v prvom slovenskom románe *René mládenca príhodi a skúsenosti* (1783), ostatní bernolákovci odmietli.[10]

Osvietenské a modernizačné reformy Jozefa II. spustili v habsburskej monarchii proces formovania moderných národov. Jeho nositeľom bola v tomto období inteligencia, preto český historik Miroslav Hroch[11], ktorý sa podrobne venuje tejto problematike, ju označuje ako fázu učeneckého záujmu. Pre túto generáciu, odchovanú jozefínskymi reformami, sa ťažiskom ich záujmu stáva kult a pestovanie materinského jazyka, hľadanie národných koreňov, etnogenézy a zvyšuje sa záujem o vlastnú národnú minulosť. Jej súčasťou je aj záujem o ľud, ktorý sa stáva v ideológii slovenských vzdelancov hlavným nositeľom vlastností slovenského národa. Preto sa záujem osvietencov sústreďuje na osvetu ľudu, jeho vzdelanosť, hospodárske a sociálne povznesenie. V porovnaní s evanjelickou inteligenciou je v tomto období slovenské katolícke hnutie z pohľadu národnej ideológie progresívnejšie. Na rozdiel od slovenskej evanjelickej inteligencie, ktorá vnímala Slovákov ako súčasť česko-slovenského kmeňa/národa, už vyslovovali myšlienku národnej svojbytnosti Slovákov.

Juraj Fándly sa dostal do kontaktu s klerikmi na generálnom seminári niekedy začiatkom roka 1788, možno už skôr. V *Predmluve* k prvému dielu práce *Dúverná zmlúva mezi mňíchom a diáblom o prvních počátkoch, o starodávních, aj včulajších premenách rehoľníckich* (1789) píše, že z ich iniciatívy ho takto zameral, keďže práve oni ho získali pre novú slovenčinu. Študenti upravili jeho text podľa nového pravopisu a vydali ho vlastným nákladom – „z nákladom tích istích mladích kňazov".[12] Práve táto kniha Juraja Fándlyho, *Dúverná zmlúva*, je prvou knihou, ktorou sa nový spisovný jazyk predstavil verejnosti. Fándlyho *Dúverná zmlúva* je síce prvá tlač v bernolákovskej slovenčine, nie však prvé literárne dielo napísané v tomto jazyku. Prvá slovenská báseň napísaná v bernolákovčine je *Visokej školi v zámku Prešporskem postavanej smutné lúčení* vydaná v januári 1788. Študenti seminára ju venovali svojmu obľúbenému rektorovi seminára

[9] Tibenský, 1995, s. 92.

[10] Podrobnejšie napríklad Halás, 2010, s. 124 – 127.

[11] Hroch, 1999.

[12] Tibenský, 1995, s. 91 – 93.

zbornik2011.indb 139 28.07.2011 16:27:19

Ondrejovi Sabovi.[13] Možno práve táto báseň, „živá“ ukážka nového jazyka postavená na základe Bernolákovej kodifikácie nového jazyka, napísanej v latinčine, podnietila Juraja Fándlyho k vzájomnej spolupráci.[14]

Aj keď cieľom *Dúvernej zmlúvy* bolo zabaviť čitateľa a satirickou formou vysvetliť jednu z najdôležitejších cirkevných reforiem Jozefa II. – poštátnenie kláštorov kontemplatívnych rádov, vyvolala búrku kritiky a samotnému Fándlymu priniesla punc nespoľahlivého a nelojálneho kňaza. Od roku 1781, keď Jozef II. vydal patent o rušení kláštorov, sa do roku 1789 doba výrazne zmenila. Jozef II. bol najmä v Uhorsku maximálne neobľúbený, vrátane cirkevných kruhov. Navyše v čase, keď Fándly vydal prvé dve stránky (zväzky) knihy, vypukla vo Francúzsku revolúcia, ktorá priniesla v monarchii radikalizáciu a nadšenie, ale aj obavy z budúcnosti. Preto je pochopiteľné, že sa voči knihe vzniesla rozsiahla kritika: kritika témy i jazyka – nekresťanskej nenávisti voči mníchom a „sedliackeho“ jazyka.[15]

Najväčším odporcom Fándlyho diela bol jeho hlavný oponent a „sused“, farár v Dolnej Dubovej Jozef Ignác Bajza. Je smutné, že Bajza, ktorý bol tiež spočiatku veľkým prívržencom osvietenských ideálov, čo je viditeľné v zhabanom druhom diele románu *René mládenca príhodi a skúsenosti*, sa pre urazenú pýchu rozhodol zaútočiť na Fándlyho vlastnými i cudzími zbraňami. Ešte na jeseň toho roku vyšiel anonymný pamflet *Odporné smlúvání mezy rozumným mnichem a sprostým ďáblem o mnichoch a reholnikoch složené* a Bajzov anonymný pamflet *Anti-Fándly aneb dúverné zmlúváni mezi Theodolusem... a Jurem Fándly o a proti jeho Dúvernej zmlúve mezi mňíchem a ďáblem*. Tieto pamflety svedčia skôr o osobnej nevraživosti a zaujatosti ich autorov ako o ich schopnosti posunúť diskusiu o tejto problematike na profesionálnu rovinu. Fándly obratom napísal na pamflet odpoveď *Zahambení posmivač Anti-Fándly...*, kde sa snažil zmierlivo vysvetliť svoje stanovisko. V nasledujúcom roku sa na stranu Fándlyho postavil aj samotný A. Bernolák v anonymnom spise *Toto maličké písmo má sa pánovi Anti-Fándlymu do jeho vlastních rúk odevzdať*. Ruch okolo Fándlyho, ktorý prenikol aj do vyšších cirkevných kruhov, spôsobil, že Fándlymu cirkevná vrchnosť zakázala ďalšiu literárnu činnosť a nemohol vydať 3. a 4. diel *Dúvernej zmlúvy*. Keďže sa vzoprel tomuto zákazu, bol odsúdený na dva týždne väzenia u trnavských františkánov.[16]

Fándly má ešte jednu výraznú zásluhu na rozvoji slovenskej literatúry: získal Jána Hollého, najvýznamnejšieho bernolákovského básnika, pre

[13] Sedlák, 2010, s. 107.

[14] Vydávaniu duchovných spisov sa venoval Fándly aj v neskoršom období. V rokoch 1795 – 1796 vydal *Príhodné a sváteční kázňe*. Podrobnejšie pozri Brtáňová, 2010, s. 74 – 83.

[15] Tibenský, 1954, s. 22.

[16] Tamže, s. 21 – 26.

zbornik2011.indb 140 28.07.2011 16:27:19

slovenskú literatúru. Presvedčil ho, aby sa vzdal mŕtvej latinčiny, v ktorej tvoril svoje prvotiny, a nahradil ju živým spisovným jazykom. Svedectvom je aj Fándlyho báseň *Prátelské porozumení*, v ktorej Fándly vyslovuje radosť, že mladý Hollý – „Janko bratríčko" porozumel jeho volaniu, aby písal básne po slovensky.[17]

Organizátorská vlastenecká aktivita J. Fándlyho sa najvýraznejšie prejavila v rámci Slovenského učeného tovarišstva. Bol jeho dušou, práve v jeho naháčskej fare sa zbiehali nitky bernolákovského hnutia. Fándly ako jeho pokladník, ale z dnešného pohľadu by sme ho mohli označiť aj za tajomníka, organizačne zabezpečoval činnosť spolku. Členovia spolku mu posielali listy aj s návrhmi na činnosť Tovarišstva, ktoré ďaleko prekračujú úzky vydavateľský charakter. Upravenú korešpondenciu potom publikoval v knihách vydaných nákladom spolku.

V polovici 90. rokov 18. storočia pripravovali bernolákovci aj ďalší projekt – vydávanie politických novín. Návrh pripravil v roku 1795 neznámy člen viedenského pobočného stánku Tovarišstva. V tomto čase však bolo odhalené sprisahanie uhorských jakobínov a politický režim, ktorý sa bál šírenia slobodomyseľných prejavov, to už neumožnil.[18]

Farské majetky v Naháči ležali na neúrodnej pôde, takže miestna farnosť nepatrila k tým, o ktorú by sa kňazi bili. O stave, v akom sa farnosť nachádzala, vypovedá viackrát citovaná správa dekana o vizitácii z roku 1804: „Terajšia budova fary je špinavšia, ako by sa dalo opísať. Dvor so stajňami je na vŕšku, celá budova je v údolí a v každej chvíli hrozí priamo spadnutím; všetka špina z dvora a stajní steká do komory a do izieb, v daždivom počasí žaby prichádzajú pod povalu, plnú myší a takú popraskanú, že svetlo presvitá pri lôžku... za vetra sa celá budova trasie, za dažďa prší do všetkých izieb, cez všetky dvere presvitá svetlo: cez škáry dvier a múrov fučí vietor a práve tak aj cez obloky, zastreté papierom. V každom prípade farárovi neostáva nič, ako očakávať smrť"[19].

Aj napriek týmto nepriaznivým podmienkam, či práve preto, zasvätil Juraj Fándly celý svoj život zlepšovaniu sociálneho postavenia roľníkov, a to prostredníctvom popularizačných spisov. Úlohou Fándlyho hospodárskych spisov bolo naučiť slovenských roľníkov lepšie hospodáriť, zvýšiť výnosnosť a produktivitu práce a dosiahnuť, aby roľníci ako stav získali lepšie hmotné postavenie, jej „zmajetnenie". Bohatší obyvatelia, ešte k tomu národne prebudení, boli tou vrstvou, na ktorej sa malo rozvíjať národné hnutie. V týchto spisoch sa venoval nielen propagácii nových moderných trendov,

[17] Dubovský, 1995, s. 141 – 161. Dubovský v tejto štúdii ako prvý určil, že príjemcom básne je práve J. Hollý. Mária Vyvíjalová určila za adresáta básne farára v Suchej Jána Albrechta, potom Jána Neblinga a až neskôr sa takisto priklonila k J. Hollému, pričom sa neodvoláva na J. Dubovského. Táto skutočnosť vyústila do vzájomného sporu. Bližšie pozri napríklad Dubovský, 1993, s. 4.

[18] Tibenský, 1995, s. 96.

[19] Citované z Tibenský, 1954, s. 8.

zbornik2011.indb 141 28.07.2011 16:27:19

ale vyslovuje aj vlastné názory na riešenie sociálnej otázky a poukazuje na nedostatky vtedajšieho politického systému, nie príliš prajnému na sociálne a ekonomické povznesenie poddaných. Fándlyho obetavý postoj k poddaným aj vo vzťahu k vrchnosti prezrádza list z roku 1788, v ktorom protestuje proti správaniu panského drába voči Fándlyho voziarom a iným poddaným, ako aj ponosa na panského pisára za porušovanie ustanovení urbára o vykonávaní poddanskej roboty.[20]

Najrozsiahlejším dielom Juraja Fándlyho je *Piľní domajší a poľní hospodár* (prvé dva diely vyšli v roku 1792, tretí a štvrtý v roku 1800). Tlačou vyšli štyri zväzky, zvyšné štyri zostali v rukopise. Podobný národohospodársky a osvetový charakter majú aj práce *O uhoroch ai včelách rozmlúváňí...* (1801), *Slovenskí včelár vinaučující* (1802) a posmrtne vydaná práca *O nemocách, aj o viléčeňú nezdravéj rožnéj líchvi* (1829). Na zlepšenie zdravotnej starostlivosti obyvateľstva zas vydal knižku *Zeľinkár...* (1793), kde zozbieral z viacerých autorov množstvo receptov, ktoré mali napomôcť pri liečení konkrétnych chorôb.

Historické dielo

Ešte na konci 18. storočia u slovenských vzdelancov pretrvávala predstava, že oblasť pod Tatrami bola kolískou Slovanov a odtiaľto sa postupne rozšírili do neskorších sídiel. Teda že práve slovenčina je najbližšia pôvodnému jazyku Slovanov. Opierali sa hlavne o prácu moravského historika J. K. Jordana. Vychádzal z neho aj Juraj Papánek (1738 – 1802), autor monumentálneho diela *Historia gentis Slavae* (1780). Práve v tejto práci vrcholí predstava starších autorov o pôvode Slovanov a vnímaní Veľkej Moravy ako národného kráľovstva Slovákov. Ambíciou Juraja Fándlyho bolo priblížiť slovenskej verejnosti aj ich históriu a predstaviť Slovákov Slovákom ako rovnoprávny národ v Uhorsku. Preto v roku 1793 vydal v bernolákovskej slovenčine *Stručné dejiny slovenského národa*. Pri koncipovaní diela vychádzal práve z latinsky písanej práce Juraja Papánka. Predstavujú cieľavedomý pokus predstaviť dejiny Slovákov od najstarších čias až do Fándlyho súčasnosti.

Ako píše Fándly v úvode, „moje pero nemalo doteraz nijakých mecenášov, ale skôr mnohých prenasledovateľov, preto dávam, pripisujem, venujem toto dielo najponíženejšie tebe, celému slovenskému národu“.[21] Fándly z Papánkovo diela bez zmeny prevzal iba jeho úvod, členenie kapitol a ich názvy. V prvej kapitole ponechal len starých slovanských panovníkov až po Svätoboja, ktorý bol posledným veľkomoravským panovníkom.[22] Zvyšné kapitoly viac či menej skrátil, predovšetkým Papánkove väzby na iné

[20] Rudohradský, 1969, s. 244, prepis listu na s. 250 – 251.

[21] Citované z Marsina, 2003, s. 83 – 84.

[22] Marsina ho s otáznikom stotožňuje s Mojmírom II., podľa mojej mienky by to však skôr mohol byť mladší syn Svätopluka I., a to Svätopluk II.

zbornik2011.indb 142 28.07.2011 16:27:19

slovanské národy a ich dejiny. Z jeho diela v podstate „vylúpol“ slovenské jadro, takže po Fándlyho úprave sa práca sústreďuje na slovenské dejiny. Prácu tiež dopĺňajú poznámky z diela Juraja Sklenára *Najstaršia poloha Veľkej Moravy* (1783), ktorý mal oproti Papánkovi omnoho modernejšie a kritickejšie historické názory, aj keď nezastával jeho názor o polohe Veľkej Moravy pri srbskej Morave.

Pôvodný text Fándly ešte dopĺňa o ďalších približne sto strán, rozdelených na menšie časti. Venuje sa napríklad šíreniu kresťanstva medzi Slovanmi a Slovákmi. Dielo obsahuje tiež historickú dizertáciu o vernosti slovanského národa Habsburgovcom, ktorá bola prednesená na Pražskej univerzite 25. septembra 1791 ako slávnostný pozdrav Českej literárnej spoločnosti kráľovi Leopoldovi II. Fándly tu takisto uverejnil jadro Maginovej *Apológie* o rovnoprávnosti Slovákov v Uhorsku, žiada tiež vyučovanie v slovenčine. Podľa Tibenského tak Fándly „*de facto* vytvára prvý najucelenejší národný politický program pred Mikulášskymi žiadosťami“.[23] V čase, keď Fándly vydal upravenú verziu Papánkových dejín, Juraj Papánek ešte žil. Nevieme však, či sa k tomu aj vyjadril – či už pozitívne alebo negatívne.

Pamiatky na Juraja Fándlyho

Originálnych pamiatok spojených s Jurajom Fándlym sa zachovalo relatívne málo. Nepoznáme jeho osobné predmety. Do dnešných dní za zachovalo niekoľko nehnuteľných pamiatok spojených s jeho pôsobením: fara v Naháči, kde 27 rokov pôsobil ako farár, a dom jeho rodičov v Doľanoch, kam sa presťahoval na dôchodok v roku 1807. Väzbu na Doľany si Fándly uchovával celý život. Aj ako farár v neďalekom Naháči dohliadal na obrábanie rodičovských majetkov a v roku 1798 sa stal vlastníkom ich domu, keď vyplatil staršiu dlžobu. Tento dom potom daroval svojmu bratrancovi Jánovi Fándlovi (1748 – 1831) a sám si postavil na záhrade menší dom, kde aj v roku 1811 zomrel.[24] Keďže až do 30. rokov 20. storočia sa za rodnú obec Juraja Fándlyho považovali Doľany, „pátranie“ po jeho rodnom dome v Častej sa začalo až oveľa neskôr. Tento dom pravdepodobne stál až do roku 1969, keď vyhorel.[25]

Do dnešných dní nepoznáme ani presné miesto, kde Fándlyho pochovali, ani pôvodné vyznačenie hrobu. Pochovali ho buď niekde pri doľanskom kostole, alebo v jeho krypte – tak, ako to bolo dovtedy v cirkvi stáročia bežné. Hroby boli väčšinou bez náhrobkov, maximálne označené krížom. Až v roku 1950 dal Spolok sv. Vojtecha v Trnave vyhotoviť na náhodne vybratom mieste doľanského cintorína fiktívny náhrobok. Pozostáva

[23] Tibenský, 1995, s. 95.

[24] Dubovský, 1995, s. 107.

[25] Zachytáva ho Pavol Uhrín v monografii *Album literárnych pamiatok na Slovensku*. Martin : Matica slovenská, 1976, s. 94.

zbornik2011.indb 143 28.07.2011 16:27:19

z antikizujúcej kamennej stély zdobenej neorenesančnými okrídlenými hlavičkami anjelov a osemlistovými akantovými ružicami – symbolmi zmŕtvychvstania, doplnenej kovovým krížom.[26]

Problematický je aj zachovaný Fándlyho portrét. V roku 1866 venoval chtelnický dekan a farár Juraj Obermayer Matici slovenskej olejomaľbu Juraja Fándlyho, ktorú získal od Fándlyho príbuzného Gašpara Fándla. Či je to naozaj jeho originálny portrét, je dnes ťažko overiť. Musíme sa spoľahnúť na tento tradovaný rodinný údaj. Tento portrét pre potreby Matice slovenskej prekreslil Jozef Božetech Klemens a publikoval ho Michal Chrástek v *Národnom kalendári... na rok 1867*, ktorý vydávala Matica slovenská.[27] Podľa zachovaného zápisu z kanonickej vizitácie z roku 1782 vyzeral Juraj Fándly, teda v čase, keď ako tridsiatnik pôsobil na naháčskej fare, takto: „Je vysokej postavy, chudý, v tvári červený, silných pŕs, silného temperamentu, ducha skromného, vo veľkej úcte u farníkov i cudzích. Vlasy nosí vlastné, podľa zvyku vlasti. Fúzy nemá, nefajčí, zbraň nenosí, víno pije iba občas, nie je oddaný ani výletom, ani poľovačkám, ani poľnému hospodárstvu..."[28] Pri tomto opise zaujmú dve skutočnosti: „silné prsia" sú trochu v rozpore s informáciou, že bol chorľavý, a preto musel viackrát prerušiť štúdiá.[29] Podobne zaujme aj informácia, že nie je „oddaný poľnému hospodárstvu". Žeby sa Fándly v tomto čase snažil zabudnúť na svoje dedinské korene a „odrezať sa" od svojej rodiny aj úpravou priezviska – pripojením ypsilonu na konci priezviska, v maďarčine symbolu šľachtického pôvodu? Práve obdobie od ukončenia štúdií po príklon k bernolákovskému hnutiu patrí k najmenej známym obdobiam Fándlyho života.

Žiaľ, nezachovala sa nám ani osobná pozostalosť Juraja Fándlyho, len niekoľko listov a rukopisov. Ján Dubovský, bývalý riaditeľ Okresného archívu v Pezinku, podrobne zmapoval miesta, kde sa nachádzajú, respektíve mohli nachádzať Fándlyho rukopisy.[30]

Oľga Pavúková, bývalá riaditeľka Múzea Ľudovíta Štúra v Modre, zmapovala doterajšie pamiatky na Juraja Fándlyho, predovšetkým hmotné pamiatky, ktoré sú spojené s jeho životom. Nachádzajú sa medzi nimi pamätné tabule a ďalšie ikonografické pamiatky – predovšetkým obrazy a busty.[31]

Pri príležitosti 220. výročia narodenia J. Fándlyho v roku 1970 bola v priestore vtedajšieho Miestneho národného výboru sprístupnená Pamätná izba J. Fándlyho. Dňa 21. októbra 1990 – pri príležitosti

[26] Herucová, 2007, s. 30 – 31.

[27] Petráš, 1993, s. 2.

[28] Citované z Kotvan, 1946, s. 23.

[29] Tibenský, 1954, s. 7.

[30] Dubovský, 1995, s. 99 – 111.

[31] Pavúková, 1998 – 1999, s. 110 – 119.

zbornik2011.indb 144 28.07.2011 16:27:19

240. výročia narodenia – bolo v priestore rímskokatolíckej fary v Naháči otvorené Múzeum Juraja Fándlyho, ktoré približuje jeho život a literárne dielo, predovšetkým osvetovú činnosť v prospech slovenského roľníctva. Je tu prezentovaný aj dobový interiér, v ktorom Fándly tvoril. Druhá časť expozície má národopisný charakter. Nachádza sa tu „čierna kuchyňa", ďalšie tri miestnosti prezentujú odievanie a zamestnanie miestneho obyvateľstva.

Dlhoročné snahy o založenie múzea sa začali napĺňať v roku 1988, keď štát odkúpil bývalú faru vrátane časti záhrady.[32] Prvým kustódom múzea sa stal Alojz Kaššák, bývalý riaditeľ základnej školy v Naháči, propagátor osobnosti J. Fándlyho a ovocinár. Vďaka nemu sa podarilo zachovať genofond vzácnej Fándlyho „nekvitnúcej" jablone, ktorú zasadili v priestore múzea v deň jeho otvorenia. Priestor záhrady a sadu dopĺňa včelín, ďalšia oblasť, ktorej sa J. Fándly s láskou venoval. O znalosti zo včelárenia i o vlastné poznatky sa rád podelil aj so svojimi farníkmi a čitateľmi. Bzukot včiel ho isto aj upokojoval a pomáhal mu sústreďovať sa na literárnu činnosť, ako o tom svedčí jeho včelín Tuškulán v Doľanoch – Ompitáli. Vypovedá o tom datovanie jeho básne *Prátelské porozumení*, ktorú „spíval a spísal ve včelíne, v ompitalském Tuškulánu roku 1807 v mesici máji, po osadzeném druhém, novém roji"[33]. Tieto pamiatky dotvárajú návštevníkom Fándlyho záslužnú činnosť na poli osvetovej činnosti obyvateľov. K rozšíreniu pútavosti expozície by iste prispelo aj založenie „Fándlyho záhrady" s liečivými rastlinami, ktoré nechýbali u žiadneho bylinkára či „zelinkára".

Fándlyho „nekvitnúca" jabloň patrí k slovenským i svetovým raritám.[34] Rástla v Naháči a práve J. Fándly ju u nás ako prvý opísal vo svojom diele *Pilní domajší a polní hospodár*. V 40. rokoch 20. storočia našiel miestny učiteľ Alojz Kaššák pri potoku v Naháči spomínaný druh jablone a zasadil ju pred miestnu školu pri fare, kde Fándly pôsobil.[35] Aj keď sa takáto jabloň nachádza aj v iných krajinách, patrí k prírodnému a kultúrnemu dedičstvu Slovenska. Jeden exemplár zasadili v roku 2010 aj v záhrade Mestského múzea v Seredi.

K najmladším pamiatkam pripomínajúcim osobnosť Juraja Fándlyho patrí jeho socha umiestnená v priestoroch Mestského múzea v Seredi. Múzeum sídli v priestoroch katolíckej fary, kde J. Fándly tri roky pôsobil ako kaplán. Z úcty k jeho osobnosti nesie budova neoficiálne pomenovanie Fándlyho fara. Pri adaptácii budovy na múzeum v roku 2004 objavili

---

[32] Tamže, s. 117 – 118.

[33] Citované z brožúry *Oslavy 260. výročia narodenia Juraja Fándlyho. Častá – Doľany – Naháč*, 2010.

[34] Je to botanicky zaujímavá mutácia. Jabloň nemá korunné lupienky, ale len dva rady kališných lístkov a piestik. Jablčka nemajú semená. Je geneticky chránená v rámci Génovej banky; http://reverse.cvrv.sk/novinky-a-akcie/akcie-a-aktivity/2010/1-semester/zachrana-kulturneho-dedicstva-fandlyho-jablon-5/.

[35] http://mobil.pluska.sk/zaujimavosti/cudna-jablon-co-nekvitne-rodi-jablka.html a http://m.tvnoviny.sk/index.php?article_id=584216, prístup 10. 6, 2011.

zbornik2011.indb 145 28.07.2011 16:27:19

chodbu s oknom a vetracou šachtou vedúcou na povalu. Vtedy skrsol nápad, že by z okna mohol hľadieť práve J. Fándly. Spočiatku sa uvažovalo nad vsadením veľkorozmerného, zozadu osvetleného diapozitívu. Nadšený člen o. z. Vodný hrad, ktoré múzeum spoluzakladalo, sochár František Šmigrovský, najprv navrhol, aby tu bol umiestnený Fándlyho reliéf. Neskôr svoje rozhodnutie pozmenil a v priestore svetlíka umiestnil sochu Fándlyho v životnej veľkosti. Je umiestnená na pôvodnej barokovej dlažbe, po ktorej určite kráčal aj Juraj Fándly.[36]

Ján Tibenský, veľký znalec bernolákovského hnutia a samotnej osobnosti Juraja Fándlyho, ktorému sa venoval už od začiatku svojho vedeckého pôsobenia, po 40 rokoch zhodnotil činnosť bernolákovcov takto: „Bernolákovské hnutie a slovenské obrodenie v 80. a 90. rokoch 18. storočia bolo mohutnejšie, ako som si sám v mladých rokoch myslel, a možno že aj ostatní slovenskí historici. J. Fándly svojou aktivitou, cítením budúcnosti stál akoby na čele. Aspoň nepoznám nikoho iného, kto by chcel a urobil viac.“[37] Aj keď bernolákovská slovenčina, ktorú Juraj Fándly pomáhal nemalou mierou rozvíjať medzi slovenským obyvateľstvom, podobne ako „Fándlyho jabloň“ nerozkvitá, plody jeho práce v podobe jeho literárnej tvorby v prospech slovenského ľudu môžeme zbierať dodnes.

LITERATÚRA

Album literárnych pamiatok na Slovensku. Martin : Matica slovenská, 1976, s. 94.

BANÍK, A. A.: Juraj Fándli narodil sa v Častej pri Modre 21. okt. 1750, nie v Ompitáli 22. marca 1754. In: *Kultúra*. 1937, č. 9, s. 137 – 141.

BRTÁŇOVÁ, Erika: Obraz smrti v pohrebnej homiletike 17. – 18. storočia. In: GÁFRIKOVÁ, Gizela (ed.): *Posledné veci človeka. Štúdie k dejinám slovenskej duchovnej kultúry 17. – 18. storočia*. Bratislava : Veda, 2010, s. 74 – 83.

DUBOVSKÝ, Ján: Ján Hollý sa stal slovenským básnikom aj zásluhou Juraja Fándlyho. In: *Literárnomúzejný letopis*. 1995, roč. 26, s. 141 – 161.

DUBOVSKÝ, J. M.: Priateľské porozumenie medzi Jurajom Fándlym a Jánom Hollým. In: *Literárny týždenník*. 1993, roč. 6, č. 31, s. 4.

DUBOVSKÝ, Ján: Pramene k životu a dielu Juraja Fándlyho (1750 – 1811). K 240. výročiu jeho narodenia. In: *Literárnomúzejný letopis*. 1995, roč. 26, s. 99 – 111.

HALÁS, Ondrej: Juraj Fándly a bernolákovský úzus spisovnej slovenčiny. In: *Zborník Matice slovenskej. Jazykoveda*. 2010, roč. 1, s. 124 – 127.

HERUCOVÁ, Marta: Pochované ilúzie. Náhrobky našich literárnych klasicistov a romantikov. In: *Historická revue*. 2007, roč. 18, č. 2, s. 30 – 31.

HROCH, Miroslav: *V národním zájmu*. Praha : Lidové noviny, 1999.

KAŠŠÁK, Alojz: *Obec Naháč. Dejiny a osobnosti*. Naháč : Obecný úrad, 2000, s. 4 – 5.

KOTVAN, Imrich: *Juraj Fándly (1750 – 1811)*. Trnava : Spolok svätého Vojtecha, 1946.

[36] http://www.sered.sk/data/prilohy_pdf/20080212235916.pdf, prístup 10. 6. 2011.

[37] Tibenský, 1995, s. 96.

zbornik2011.indb 146 28.07.2011 16:27:19

KOWALSKÁ, Eva: Funkcia farára v jozefínskej cirkevnej politike. In: *Literárnomúzejný letopis*. 1995, roč. 26, s. 72 – 86.

MARSINA, Richard: Ako Fándly zmenil Papánka. In: *Národný kalendár 2003*, s. 83 – 84.

Oslavy 260. výročia narodenia Juraja Fándlyho. Častá – Doľany – Naháč. Text a foto Adam Herzeg. Vydalo OZ Červenokamenské panstvo, 2010.

PAVÚKOVÁ, Oľga: Juraj Fándly v literárnomúzejnej a pamiatkovej prezentácii. In: *Zborník Muzeálnej slovenskej spoločnosti*. 1998 – 1999, s. 110 – 119.

PETRÁŠ, Milan: K totožnosti Fándlyho fotografie. In: *Literárny týždenník*. 1993, roč. 6, č. 11, s. 2.

RUDOHRADSKÝ, Štefan: Nové dokumenty k životopisu Juraja Fándlyho. In: *Literárny archív 1969*. Martin : Matica slovenská, 1969, s. 239 – 253.

SEDLÁK, Imrich: Bernolákovský spisovný jazyk vo vydavateľskej praxi Slovenského učeného tovarišstva. In: *Zborník Matice slovenskej. Jazykoveda*. 2010, roč. 1, s. 107.

TIBENSKÝ, Ján: Juraj Fándly v kontexte počiatkov slovenského národného obrodenia. In: *Literárnomúzejný letopis*. 1995, roč. 26, s. 91 – 96.

TIBENSKÝ, Ján: *Juraj Fándly – výber z diela*. Bratislava : SAV, 1954, s. 22.

SUMMARY

Remembering Juraj Fándly

Juraj Fándly – together with Anton Bernolák – is one of the most outstanding personalities of the first generation forming the modern Slovak nation. He was a Catholic priest at a parish in the village of Naháč at the root of Little Carpathians for more than 30 years. His book *Dúverná zmlúva*, the first book to be written in the new codified Slovak language, "bernolákovčina" (codified by Bernolák), is based on one of the reforms of Joseph II affecting monasteries. Fándly also wrote popular works for Slovak peasants in order to improve their material situation. There are several preserved "souvenirs" of Juraj Fándly: a torso of his literary works, a rectory in Naháč where he served as a priest, and a house in Doľany where he died. In 1990, a museum was opened in the rectory in Naháč, with an exposition presenting his life and literary work.

zbornik2011.indb 147 28.07.2011 16:27:19

zbornik2011.indb 148 28.07.2011 16:27:19

Zuzana Kákošová

Pohľady na súčasnú slovenskú drámu

Náš pohľad na súčasnú slovenskú drámu treba začať od jej zakotvenia aspoň v najbližšej minulosti. Jej dnešná podoba je v podstate dôsledok situácie od začiatku 90. rokov minulého storočia. Dráma sa akosi najdlhšie a s najväčšími problémami spamätávala z prelomu v rokoch 1989/1990. Situácia v oblasti divadelníctva – drámu si ťažko odmyslíme od súvislostí s divadlom – je aj dnes veľmi komplikovaná a východiská z nej sa stále ťažko hľadajú (financovanie divadiel, dramatické súbehy s reálnou perspektívou divadelnej inscenácie najlepších diel a pod.). Jedným z dôsledkov je, že len ojedinele vznikajú umelecky hodnotné hry od súčasných slovenských autorov a slovenskí profesionálni divadelníci siahajú najmä po súčasnej zahraničnej dráme. Divadlá na začiatku 21. storočia, keď sú v konkurenčnom boji o diváka s inými médiami, len zriedkavo siahajú po pôvodných divadelných hrách alebo realizujú pôvodné dramatické koncepcie. Impulzom (okrem individuálnych počinov) sú predovšetkým súťaže dramatických hier, jednak slovenská s názvom DRÁMA, ktorú vyhlasuje Divadelný ústav v Bratislave s cieľom podporiť rozvoj domácej tvorby a prepojiť ju s profesionálnym divadlom, ale aj česko-slovenská súťaž o Cenu Alfréda Radoka, ktorú organizuje Nadačný fond Cien Alfréda Radoka v spolupráci s divadelnou a literárnou agentúrou AURA-PONT a jej víťazný text publikuje časopis Svět a divadlo, prípadne ho realizuje Český rozhlas.

Zmenená situácia v spoločnosti sa odzrkadlila aj v podobe dramatickej spisby v 90. rokoch minulého storočia. Mnohí autori predchádzajúcich období stratili autorskú perspektívu najmä pre svoju povrchnú aktuálnosť, ďalší akoby stratili chuť písať pre divadlo, iní tvorili ďalej, ale ich texty väčšinou nenašli realizátorov v divadlách. Niektoré hry vyšli prevažne v malých nákladoch súkromných vydavateľov alebo v publikáciách, ktoré vydáva Divadelný ústav v Bratislave (predtým Národné divadelné centrum). Pravda, širšia edičná činnosť Divadelného ústavu sa rozbehla až v posledných rokoch a nadobudla podobu systematickejšieho vydávania (aj kritického a súborného) diel klasických dramatikov (Július Barč-Ivan, Ivan Stodola), ale i novej alebo relatívne „mladej" generácie dramatikov (Viliam Klimáček, Miloš Karásek, Silvester Lavrík a ďalší).

Milan LASICA (1940) **a Július SATINSKÝ** (1941 – 2002) už v 80. rokoch 20. storočia prispeli svojou tvorbou k väčšej žánrovej a tematickej pestrosti divadelnej a dramatickej produkcie. Po roku 1989 však nenapísali žiadnu novú divadelnú hru, vydali súborné dielo *L & S 1 – 2* (1996, 1998), v ktorom sa nachádzajú prakticky všetky ich dramatické a scénické diela a dielka.

Ani **Peter KARVAŠ** (1920 – 1999) po roku 1989 neobnovil svoju tvorbu. V divadlách sa inscenovali len jeho hry napísané pred týmto

zbornik2011.indb 149 28.07.2011 16:27:19

historickým medzníkom. Vydaním rozsiahleho dvojzväzkového súboru väčšiny Karvašových divadelných hier sa nateraz zavŕšil edičný záujem o jeho dramatickú tvorbu (*Meteor a iné hry*, 1990, a *Veľká parochňa a iné hry 2*, 1990). V prehľadovej antológii súčasnej drámy *Slovenská dráma I. – II. 1989 – 1992* (1992) publikoval prepracované scenáre z konca 60. rokov, ktoré boli predlohami televíznych filmov (*Malá anketa*) s využitím poetiky *non-fiction*.

Viacerí autori, ktorí sa v dramatickej tvorbe objavili v druhej polovici 80. rokov (napr. Karol Horák, Viliam Klimáček a iní), nestratili svoju tvorivú potenciu ani po roku 1990 a tvoria prakticky dodnes. Rovnako niektoré z tzv. divadiel malých javiskových foriem (v 80. rokoch vzniká GUnaGU) rozvinuli svoju činnosť a profesionalizoval sa pôvodne ochotnícky súbor dodnes populárneho Radošinského naivného divadla (RND).

Zakladateľom, profilujúcou osobnosťou, hercom, režisérom a ťažiskovým autorom spomenutého RND je **Stanislav ŠTEPKA** (1944). Predstavuje autora s osobitou poetikou, ktorú si s malými zmenami udržiava od počiatkov svojho autorského divadla v 70. rokoch. Štepkovo osobité videnie sveta je založené na zdanlivej naivite, ktorou sa dokáže príťažlivo a aktuálne vyjadrovať o témach historických i súčasných. Autorským problémom Stanislava Štepku do istej miery je, že mnohé jeho diela sú „neprenosné" a ich úspech bol, je aj bude zviazaný s Radošinským naivným divadlom, i keď niektoré jeho hry uvádzali aj profesionálne divadlá (Trnavské divadlo, dnes Divadlo J. Palárika, i SND). Stanislav Štepka sa po amatérskych začiatkoch v 70. rokoch vypracoval na nášho v súčasnosti najplodnejšieho a autorsky stále činného dramatika. V rozpätí desaťročia (90. roky) napísal a realizoval dvanásť hier a jeho hru *Zverokruh* s podtitulom *Veselá správa o trpkom osude cicavcov* (1994) inscenovala Malá scéna SND. Napriek nesporným úspechom aj medzi „profesionálmi" ostáva pre Štepku ťažiskom tvorba pre jeho domovskú scénu. Od prvých hier *Jááánošííík* (1970) a *Človečina* (1971) až po začiatok 21. storočia si zachováva svojskú poetiku; istá miera jej premenlivosti je založená predovšetkým na tematickej a žánrovej orientácii. Zo začiatku v jeho hrách dominoval parodický moment (*Jááánošííík*, *Alžbeta Hrozná* a *Hrob lásky*), v 80. rokoch prevážili moralizujúce tendencie a tvarovo sa približoval ku klasicky ponímanej dráme (*Čierna ovca*, *Ženské oddelenie* a ďalšie). Pre tvorbu z posledného desaťročia 20. storočia a zo začiatku 21. storočia je typický posun k nostalgickosti, irónii a väčšiemu odstupu od témy (*Kino Pokrok*, *Tata*, *Konečná stanica*, *Súpis dravcov* a ďalšie). O hre *Lás-ka-nie* (1992) autor v knižnom vydaní svojich drám pod názvom *Otcovské znamienka* (1998) napísal, že je návratom k *Človečine* po dvadsiatich rokoch so zámerom „voľne pokračovať v súčasných osudoch rodiny, do ktorej sa bude zo záhrobia vracať babička". Návraty k starším úspešným titulom – to je jedna z tendencií RND začiatkom nového storočia:

zbornik2011.indb 150 28.07.2011 16:27:19

Jááánošííík po tridsiatich rokoch alebo Správa o hrdinovi alebo Hra na hrdinu (2000) a *Ako sme sa hľadali* (2003). V návrate k hre *Jááánošííík* nejde o javiskovú rekonštrukciu pôvodného titulu, ale o úsilie mladšej generácie divadelníkov RND prihovoriť sa po novom súčasným divákom. Téma hrdinstva a pseudohrdinstva a v slovenským pomeroch najmä zbojníctva je vo všetkých podobách súčasná a mimoriadne aktuálna.

V roku 2004 oslovil Štepka svojich divákov pôvabnou hrou *Generál*, uvádzanou pod pútavým sloganom „Príbeh malého veľkého muža". Predstavuje sympatický pokus ľudsky priblížiť osobnosť Milana Rastislava Štefánika, opradenú mnohými mýtmi a nevysvetlenými tajomstvami: „Generál je zrazu človek. Nízkeho vzrastu, chorľavý, so slabosťou na vysoké dorastenky. Človek, nie socha..."[1]

Významný Štepkov projekt v RND sa týka „biblických" tém v súčasnom podaní: *Desatoro (Desať prikázaní – po slovensky)* (2006), *Sedem hlavných hriechov* (2006) a *Stvorenie sveta* (2007). Prvú hru tvorí desať samostatných javiskových príbehov, ktoré sa viažu na kresťanský morálny kódex a majú svoj predobraz v Štepkových poviedkach *Anjel*, *Slovenská rodná dedina*, *To je láska*, *Pupákovci*, *Jediné riešenie*, *Básnik Lojzo*, *Pár poznámok na okraj Viloviho života*, *Ema má mamu a mama má Emu*, *Noc po premiére* a *Po voľbách.* Nementorsky a s humorom sa tu hovorí o tom, ako žijeme, ako nechceme, ale najmä ako chceme žiť. Sám autor sa priznáva, že všetkých desať javiskových poviedok má základ v autentickom zážitku, niekedy až neuveriteľnom, inokedy bizarnom, no vždy dotvorenom literárnou fantáziou. Toto dielo predstavuje prvý Štepkov pokus vytvoriť hru v podobe mozaiky pospájanej pesničkami.

Tento „nový princíp" pravdepodobne Štepku oslovil, a tak aj druhá časť trilógie – o siedmich hriechoch (pýcha, lakomstvo, závisť, hnev, smilstvo, obžerstvo a lenivosť), ale aj o mnohých ľudských cnostiach – s názvom *Sedem hlavných hriechov* je postavená na kompozícii siedmich poviedok či príbehov. Pôsobivé, miestami možno bizarné či neuveriteľné vidiecke príbehy tentoraz spája jednota miesta – vidiek, slovenská dedina s jedinečne odpozorovanými hrdinami i so svojráznymi typmi.

Treťou časťou je *Stvorenie sveta* (2007) – správa o tom, ako bolo na počiatku a ako je dnes: „Na počiatku nebolo nič. Iba Pán. Žiadne svetielka na nebi, žiadna voda, žiadna pevnina, ani žiaden priestor. Ale bol tu Pán a v ňom obraz sveta, ktorý chcel stvoriť. A vtedy Pán povedal: ‚Teraz!' A vtom nastal čas. A Pán povedal: ‚Tu a tam a hore a dolu...' – a bol tu priestor..." Približne takto sa začína známy biblický príbeh o prvých hodinách sveta a ľudstva. Tretia časť má žánrovo najbližšie k muzikálu a poetikou Radošinského naivného divadla – teda s humorom, po svojom a inak – približuje divákom „hviezdne hodiny ľudstva": stvorenie vesmíru

[1] Jenčíková, 2007, s. 23.

zbornik2011.indb 151 28.07.2011 16:27:19

a prvých ľudí, rajský život, prvý hriech, vyhnanie z raja, pozemské úsilie Adama a Evy a ich detí Ábela a Kaina, prvého vraha v dejinách ľudstva. Nájdeme tu to, čo si každý z biblickej histórie určite pamätá: Noeho, stavbu korábu a potopu sveta, ale aj „budovateľské nadšenie nových ľudí" po potope. Hudobno-slovné putovanie najstaršou históriu ľudstva zakončuje stavba legendárnej babylonskej veže, ktorou hra symbolicky presahuje do dneška (permanentná neschopnosť ľudstva hľadať a nachádzať spoločnú reč). Históriu najväčších a najdôležitejších okamihov sveta a ľudstva kvetnato a ironicky komentuje Diabol v podobe krásnej ženy, ktorý neustále spochybňuje a relativizuje Božie činy, navádza na hriech a vysmieva sa z ľudskej slabosti a nedokonalosti. Môžeme teda konštatovať, že Štepkov autorský vývinový oblúk (najmä čo sa týka tém) sa v roku 2007 završuje: počiatok má v demýtizácii národného hrdinu (*Jááánošííík*) a záver v inšpirácii knihou kníh – Bibliou –a stvorením sveta.

V ďalších rokoch sa Štepka rozhodol zdramatizovať svoje poviedky v hre *Lastovičie rozprávky* (2008), ktorá má trochu rozprávkovo detskú atmosféru, a znovu sa pokúsil o životopisnú hru, tentoraz o slovenskom vynálezcovi Jozefovi Murgašovi (*Niekto to rád slovenské*, 2008). V posledných rokoch sa znovu vracia k vzťahovým hrám, k akýmsi správam o stave našej súčasnej rodiny a morálky: *Mám okno* (2009) a *Nesladím* (2011).

V polovici 80. rokov 20. storočia sa ako dramatik prejavil prozaik, literárny vedec a vysokoškolský pedagóg, ale i amatérsky divadelník **Karol HORÁK** (1943). Všetky uvedené aktivity poznamenali aj charakter jeho divadelných hier, pre ktoré je typická „poučenosť" v histórii i v literárnych dejinách, v teórii literatúry i drámy, vo filozofii a pod. Jeho drámy majú intelektuálny charakter, polemizujú s ustálenými interpretáciami slovenskej histórie i literatúry, aktualizujú prastaré (mýtické) príbehy. V dramatických aktivitách neprestal ani po roku 1989, ba rozvinuli sa do značnej šírky. Pokračoval v realizácii hier o významných osobnostiach slovenskej kultúry 19. storočia – *Nebo, peklo, Kocúrkovo* (1994, o Jonášovi Záborskom), *Divný Janko alebo Apokalypsa podľa Janka (Kráľa)* (1994), *... príď kráľovstvo tvoje... Život, skutky a smrť proroka Ľudovíta (Štúra)* (1996) a *Mesianistova hlava alebo Archa úmluvy medzi Bohom a Bohdanom Samoslavom Hroboňom* (2000) – ktoré v roku 2001 vydal aj knižne. V 90. rokoch Horákovi knižne vyšli aj experimentálne „abstraktné texty" z počiatkov jeho divadelnej činnosti (*Džura*, *Živý nábytok*, 1996). Zároveň však pokračoval v línii svojej tvorby, ktorá tvorí prechod od abstraktného k historicky konkrétnemu (*Skaza futbalu v meste K.*, 1990; *Nulový bod*, 1991; *Nové pokúšanie Antona*, 1995). Karol Horák patrí aj v súčasnosti k autorom, ktorí prakticky každú divadelnú sezónu pripravia pre divadlo jeden dramatický text. Od roku 2001, keď mu inscenovali drámu *La musica*,

zbornik2011.indb 152 28.07.2011 16:27:19

píše pravidelne pre ukrajinské Divadlo Ivana Duchnoviča v Prešove: hra zo súčasnosti *Arbitráž* (2002) a životopisná hra *Adolf Ivanovič Dobrjanskij (Na nebi zornička, nad hlavou štrank)* (2003). V roku 2005 sa ako autor vrátil na scénu Štátneho divadla v Košiciach, kde mu inscenovali hry *Spätné zrkadlo* a *Iné spätné zrkadlo* (2005). Horák je v slovenskej dramatike známy predovšetkým ako autor veľkých historických fresiek, v ktorých priblížil osudy významných postáv slovenských a inonárodných dejín, ale aj ako tvorca komorných príbehov, v ktorých vystupujú do popredia najintímnejšie ľudské problémy tzv. obyčajného človeka. Hra *Spätné zrkadlo* sa radí k druhému typu. Ide o monodrámu prezentujúcu ľudský príbeh ženy z východného Slovenska, ktorá na ceste za prácou a zárobkom nájde seba. Trápia ju sociálne problémy: je vydatá, má deti a rodina žije v skromných podmienkach. Aby tento stav zlepšila, rozhodne sa odísť cez leto na zárobky do Talianska – zbierať tabakové listy. Hra predstavuje mapu a zároveň mozaiku tejto cesty, jej súčasťou sú ženine spomienky na detstvo a mladosť, lásku, rodičov... Postupne nachádza vnútornú silu, ktorá jej pomôže prekonať samovražedné nutkanie, ale poskytne aj energiu na ďalšiu životnú cestu.

Ľubomír FELDEK (1936) sa v oblasti dramatiky presadil ešte v polovici 70. rokov minulého storočia (*Metafora*, *Teta na zjedenie* a *Jánošík podľa Vivaldiho*) a predstavoval výrazné oživenie pomerne vážnej a monotónnej slovenskej dramatickej scény. Typické vlastnosti Feldeka ako básnika, prozaika i prekladateľa sa prejavili aj tu: hravosť, búranie konvencií, mýtov a ilúzií. Na úrovni autorského postoja zasa dominovali irónia až sarkazmus a zameranosť na intelektuálne a vkusovo vyspelého príjemcu. V retrospektíve jeho umeleckého diela ako celku zaberá dramatická tvorba, ktorá sa spočiatku javila ako epizóda, dôležité miesto. K písaniu drám sa dodnes vracia, hoci naďalej divadelné hry najmä prekladá a upravuje. Koncom 80. rokov napísal parodické *Umenie neodísť* (1988), variáciu na mizantropovskú tému *Skúška* (inscenácia 1988) a v roku 1995 hru o Edit Piaf *Smrť v ružovom*. Jeho hra *Horor v horárni* (2002) je napísaná na spôsob rekonštrukcie zločinu, ktorý sa odohral v klasickom diele slovenskej literatúry, v skladbe P. O. Hviezdoslava *Hájnikova žena* (knižne v súbore *Hraj noha a ty druhá tancuj!*, *Z dreva vyrezané*, *Horor v horárni*, 2002).

Zaujímavý zjav v oblasti drámy predstavoval v 90. rokoch renomovaný prozaik **Rudolf SLOBODA** (1938 – 1996), ktorý aj na podnet dramaturgie bratislavského divadla Astorka Korzo '90 napísal dve úspešné divadelné hry: *Armagedon na Grbe* (1993) a *Macocha* (1996). Prvá z nich má voľnejšiu kompozíciu, prejavuje sa v nej akési postupné narastanie a rozvíjanie dramatického textu, ktorý vznikol z pôvodne zamýšľanej monodrámy pre herečku Zitu Furkovú. Druhá je budovaná ucelenejšie a rozvíja sa v nej problém vzťahu macochy k trom dcéram a k ich otcom. V oboch je zreteľné

zbornik2011.indb 153 28.07.2011 16:27:19

naviazanie na motív konca, apokalypsy, v prvej aj explicitne v titule. U Slobodu ide o koniec života (*Armagedon na Grbe*) alebo o prelínanie pozemského a nadpozemského, životného a posmrtného (Diabol a Anjel v *Macoche*). Slobodu ako dramatika zvyčajne porovnávajú so Štepkom, avšak ich naivnosť má rôzne východiská i prejavy: „... u Slobodu sa rodí naivné z toho zvláštneho smútku, v ktorom je obsiahnuté poznanie ľudských síl a možností a naivita spočíva v úsilí prekonať ich. Štepkove dramatické osoby sa, naopak, nechávajú nimi ovládnuť, vystačia s nimi."[2] Po rokoch sa v Divadle Astorka k Slobodovi ako autorovi vrátili, tentoraz v Šulajovej voľnej dramatizácii jeho próz *Kro, Jeseň a všeličo iné*, **ktorú uvádzajú pod názvom Gazdova krv. Kontinuitu nepredstavuje len realizačný tím, ale aj to, že sú v texte drámy prezentované** Gazdove názory ako unikátny záznam zvláštneho myslenia a originálnych filozofických úvah Ruda Slobodu.

Pri uvažovaní o súčasnej slovenskej dráme je neprehliadnuteľnou postavou **Viliam KLIMÁČEK** (1958). Predstavuje autora, ktorý nie je zameraný len na jeden literárny druh a len na jeden typ príjemcu. Popri dráme sa venuje aj písaniu prózy a poézie, a to tak pre deti, ako i pre dospelých. Svoje divadelné hry realizuje, rovnako ako Stanislav Štepka, vo „vlastnom" divadle GUnaGU, hoci od 90. rokov je jeho autorská hegemónia narušaná projektmi spolupracovníkov (Ivan Mizera, Vladimír Balek, Oľga Belešová). Viliam Klimáček, pôvodným povolaním lekár, sa od roku 1992 až po súčasnosť venuje už len umeleckej činnosti, prezentuje sa ako básnik, prozaik, dramatik, autor kníh pre deti, divadelník.

Autorovým prvým pokusom preniknúť na profesionálnu scénu bola dramatizácia románu Janka Jesenského *Demokrati*, realizovaná na Malej scéne SND (1997), druhým, nie veľmi úspešným, bola „dokumentárna" hra z dejín SND *Karpatská horká* (2001), tretím dielom *Rozkvitli sekery* (2001), ktoré inscenovalo Divadlo SNP (dnes Komorné divadlo) v Martine, a štvrtým *Hypermarket* (SND, 2005), čo je hra o tom, že „deň, v ktorom ste neboli nakupovať, považujte za stratený". Ďalším dramatickým kusom Viliama Klimáčka bola hra *Kto sa bojí Beatles – With a little help from my friends* (2007), ktorú napísal na objednávku dramaturgie činohry SND. Okrem toho Klimáček s touto hrou získal prvé miesto v česko-slovenskej súťaži o Cenu Alfréda Radoka 2005. V roku 2006 inscenovali v divadle Aréna jeho zaujímavú „politickú" hru *Dr. Gustáv Husák. Väzeň prezidentov – prezident väzňov* azda v istom zmysle ako nadviazanie na úspešnú inscenáciu hry Rastislava Balleka *Tiso* (2005). Nateraz posledným dramatickým počinom v profesionálnom divadle je hra *Komunizmus* (2010). O tom, že sa tieto hry chápu svojím spôsobom ako trilógia, svedčí aj fakt, že vydavateľstvo Slovart plánuje vydať v septembri 2011 knihu so všetkými troma hrami *Tiso*, *Husák*, *Komunizmus*.

[2] Čahojová, 2002, s. 141.

zbornik2011.indb 154 28.07.2011 16:27:19

Pre Klimáčkov rukopis je príznačná ironická skratka a vtipný intelektuálny nadhľad s prekvapivými poetickými formuláciami. Autor je programovo antikonvenčný a nebojí sa svojsky pohrávať s drsnou banalitou našej prítomnosti. Klimáček ako dramatický autor i divadelný režisér vyznáva poetiku nekonvenčnosti, kompozíciu založenú skôr na montáži, na princípoch filmového strihu, prelínania, posunu na osi vysoké – nízke tak v oblasti žánru, ako aj témy. Jeho texty majú znaky kolektívneho dotvorenia, napríklad aj improvizáciou účinkujúcich (zo začiatku vo svojich hrách pravidelne aj hrával); nezriedka sa k takémuto kolektívnemu tvoreniu priznáva v bulletinoch, prípadne v podtituloch svojich hier (Klimáček a kol.: *Génius loci*, 1999). Väčšina Klimáčkových hier je roztratená po českých i slovenských časopisoch, knižne vyšlo najskôr len sedem hier pod názvom jednej z najzaujímavejších z nich *Mária Sabína* (1997). V ďalších rokoch (2000 – 2005) vyšlo niekoľko kníh s Klimáčkovými dramatickými textami i s tzv. „kolektívnymi" textami, ktoré dopĺňali aj CD nosiče: *Remix GUnaGU: kolektívne texty* (2000); *Divadlo gunagu 1995/1999* (2001); *Cirostratus* (2003), *Desať hier* (2004) a *GUnaGU* (2005).

Klimáčkova dramatika je tematicky veľmi pestrá: od intímnej tematiky hier s príbehmi odohrávajúcimi sa medzi malým počtom postáv v uzavretom priestore jednej izby či domu (*Smrtičky a vražedníčka*) až po hry umiestnené do voľného priestranstva veľkomesta (*Gotika*), do prírodného prostredia (*Ohne*, *Angeleo*, *Nuda na pláži*) či do historického času (*Dr. Gustáv Husák*, *Komunizmus*). V textoch sa objavujú torzovité črepiny zo súkromia, spájané tak, aby zvýraznili otvorenosť, neustálenosť častí a celku. Klimáček pracuje typickým metatextovým spôsobom, využíva staršie literárno-divadelné zdroje, reaguje na aktuálne dianie v kultúre či spoločnosti. Spájanie nízkeho a vysokého, fraška, paródia a alúzie rôzneho charakteru sa miešajú s vraždami, láskou a nenávisťou. Písomné podoby tvorcových textov sú plné nečakaných riešení, často kombinuje a prijíma konvencie iných médií, ktoré následne ironizuje, parodizuje či travestuje. Do drámy infiltroval jazyk televízie, rádia, reklamy, filmu, počítačových hier a pod. Jeho hry majú multimediálny charakter. S postavami sa zoznamujeme uprostred ich bytia. Gradácia jeho hier je daná typickou klipovou kompozíciou, rýchlymi strihmi a nečakanými zvratmi. Ide v nich síce o každodennosť bytia, ale svet okolo sa často nachádza v kritickom stave a svojím chaosom zasahuje do života protagonistov. Komické prvky nájdeme najmä v jazykovej rovine textov: vtip, slovná hračka. Pre Klimáčkove diela je typická žánrová neurčitosť, splývanie hraníc medzi prózou, poéziou a drámou alebo lyrikou, epikou a drámou. Často je toto splývanie súčasťou provokácie alebo prejavom recesie. Súčasťou tejto pojmovej deštrukcie je aj vytváranie vlastného „pojmového aparátu" na žánrové určenie hier: *Loj* je „dráma s oponou", *Angeleo* je „industriálna balada", *Nuda na pláži*

zbornik2011.indb 155 28.07.2011 16:27:19

je „malá krutohra“, *Smrtičky a vražedníčka* sú „biológia“ a *Mária Sabína* je „hra pre bubny a šijací stroj“. Poodhaľuje sa tu nielen irónia a pointa, ale aj literárna inšpirácia (surrealizmus). Všeobecne platí, že súčasná dráma využíva podstatne vulgárnejší či obscénnejší slovník, „zdrsňujúce“ prostriedky ako nadávky, vulgarizmy, tabuizované slová, ale aj nárečia, slang či žargón. U Klimáčka k tomu treba priradiť aj odborné termíny – napríklad z medicíny, správy z tlače, porekadlá, riekanky, piesne, poetizmy a neologizmy. Dokáže byť v jednom obraze zároveň drsne obscénny i naivne poetický. Často sa v dialógu postáv konfrontujú dva odlišné jazykové kódy, čo býva zdrojom slovného nedorozumenia:

„EVA: Prepáčte mi, že som tak hlúpo osobná..., ale s vami sa cítim tak upokojujúco, akoby som spala v mušli, vystlanej morskou trávou...
VADIM: Trávou sa vypchávali sedačky letúňov, ale neujalo sa to.
EVA: Prosím?
VADIM: Je horľavá.
EVA: Horím...
VADIM: Vadim neraz už smútil za stovkami pilotov, ktorí sa nikdy nevrátili z boja – 313. peruť, 4. stíhací pluk, 2. roj obersta Möldersa, Ernst Udet a všetci kamikadze!“
(*Smrtičky a vražedníčka*)

V niektorých Klimáčkových hrách sa využívajú aj cudzie jazyky. Napríklad Matka z hry *Mária Sabína* hovorí takmer celý čas po poľsky a Jacek v tej istej hre v závere rozpráva po česky. Motív cudzinca pohrávajúceho sa s našou „ľubozvučnou“ slovenčinou má u Klimáčka podobu návratného motívu: Stetke v *Ohňoch ohniových* či Nona v *Nude na pláži*. Cudzinci komolia slovenčinu, doslovne chápu obrazné prirovnania či lexikalizované metafory, čo je zdrojom humoru a vtipných situácií:

„VARHOĽA: Čo chceš?
STETKE: Pómožem ti. Musím. Tak to béši. Po smrti náši pomachaju fášim, fáši nášim. Za trest. (Pes zavrčí.) Láchni! (Pes v okamihu zaspí.)
VARHOĽA: Vysekáme sa sami.
STETKE: Fšade okolo SS division Prinz Eugen. Slába chodinka, su tu. Musiš hrat.
VARHOĽA: Šachy neviem.“ (*Ohne ohniové*)

Svet v Klimáčkových drámach je svet naruby v prenesenom i doslovnom zmysle slova. Všetko sa tu navzájom prelína, mieša, spája, rozdiely a kontrasty sú retušované. Nízke sa spája s vysokým, prvky pornografie

zbornik2011.indb 156 28.07.2011 16:27:19

sa miešajú so sentimentálnym tónom, pridané sú prvky thrilleru, hororu, detektívky i komiksu. V hre *Loj* sa svet doslova obráti o 180 stupňov, hore je dolu a naopak. V ostatných hrách sa postavy pohybujú v chaotickom svete dokonca s apokalyptickými prvkami. Nezvyčajnosť alebo ohrozenosť svojho postavenia si však uvedomujú až na podnet zvonka: obrátený svet v hre *Loj* si postavy uvedomia, až keď dedko odletí z domu a stane sa kométou, v *Nude na pláži* sa o vládnucom vojnovom chaose dozvedáme od dovolenkujúceho Ramba, v *Gotike* si bizarnosť mesta všimnú najskôr ruskí návštevníci, postavy z revolučnej fresky. U Klimáčka sa ničenie, a tým aj smrť, často groteskne kombinuje s plodením, keď do týchto extrémnych situácií zasadzuje milujúce sa dvojice: na poslednej pláži (*Nuda na pláži*), na cintoríne *(Gotika*). Smrť nikdy nie je definitívna, život je stály kolobeh síl a energie, umieranie a (znovu)zrodenie sú len dve podoby „života".

Klimáčkove hry prinášajú snovú atmosféru, iracionálno a nelogickosť, mágiu a čarovno, a to v jazyku, v stavbe dialógov, v scénach, ktoré na seba tematicky, logicky alebo absolútne nenadväzujú. Využíva zaklínadlá, magické čísla, rozprávkovosť. V tomto zmysle najmagickejšia je hra *Mária Sabína*. Začína sa „ochranným zaklínadlom" samotného autora (náhrada motta?): „Túto knihu chráni 7 spanilých dám Gramatika Dialektika Rétorika Geometria hudba Aritmetika Astronómia 7 slobodných umení 7 artes liberales"; magické číslo sedem určuje aj počet hier v súbore. Rozprávkovosť a magickosť zakomponoval Klimáček do viacerých svojich textov (*Angeleo*, *Ohne ohnivé*), ale – ako už bolo povedané – najintenzívnejšie sú v spomínanej hre *Mária Sabína*. V nej je matka siamských dvojčiat vykreslená ako rozprávková striga, ktorá čaruje, zaklína svojich mužov a súčasne hľadá ďalšieho potenciálneho manžela. Ďalšia „profesionálna" čarodejnica vystupuje v „industriálnej balade" *Angeleo*. Pomáha dievčine znovu získať milého:

„STRIGA: Čo potrebuješ?
EVA: Už nie je môj milý.
STRIGA: Trikrát mu opľuj šaty, čo si oblieka.
EVA: Nepomáha. Aj olovo som liala, aj vlasy zakopala.
STRIGA: S ktorou ti je neverný, tej o polnoci na Jána nasyp do lona prášok zo štyroch chrústov, zo všetkých koncov chotára pochytaných.
EVA: Angeleo.
STRIGA: Tu máš železné husličky. Hraj na ne kobylím slákom. Keď ich zoderieš, frajer sa ti vráti.
EVA (vezme husle): To budú roky!"

zbornik2011.indb 157 28.07.2011 16:27:19

Ako v rozprávkach, aj v Klimáčkových hrách sa pohybujú hovoriace zvieratá – zakliaty Svišť (*Mária Sabína*), hovoriaci Pes (*Ohne ohnivé*) alebo Jeleň Jakub (*Loj*). Zvieratá milujú skutočné ženy a v *Loji* sa dokonca Hanke a Jeleňovi Jakubovi narodí dieťa. Autor v tejto línii nadväzuje na pomerne starú a bohatú tradíciu v slovenskej literatúre od romantizmu po nadrealizmus, prípadne po prózu druhej polovice 20. storočia, inšpirovanú juhoamerickým magickým realizmom. Rozprávkovosť, fantastické, magické majú však uňho príchuť čierneho humoru alebo sci-fi.

Metatextovosť je ďalším znakom modernej súčasnej drámy a aj u Klimáčka nájdeme množstvo metatextových odkazov. Od samého vzniku divadla GUnaGU je u neho tendencia parodického nadväzovania na staršie texty, časté sú alúzie na slovenskú klasickú literatúru, vrátane drámy, filozofiu, folklór, avantgardné smery, film, televíziu, mediálny priemysel, počítačové hry. Autor rád kombinuje, preberá zažité kultúrne konštanty a skúša ich meniť, variovať – a najmä prekvapiť. Literatúra v jeho podaní je akýmsi „second handom", v ktorom staré veci dostávajú novú tvár, stavajú sa do nového svetla a nadobúdajú nové súvislosti a významy.

Z literárneho hľadiska sú zaujímavé aj tie Klimáčkove hry, ktoré sú primárne určené pre iný typ divadla, ako je autorské divadlo realizované na „jeho" domovskej scéne GUnaGU. Ide o hry z dramatických súťaží, ktoré by sa mali realizovať a niektoré aj boli inscenované v tzv. „kamenných divadlách": *Rozkoitlí sekery* (2001) či hra *Staré lásky* (2004), s ktorou sa zúčastnil v súťaži DRÁMA 2003 a vyhral ju. Najmä v druhom texte prezentuje autor úplne inú poetiku, na akú sme boli u neho zvyknutí. Hra má psychologicko-lyrický charakter, odohráva sa v reálnom čase našej prítomnosti, v reálnom priestore funkcionalistickej reštaurácie pri jazere. Tradičná a v dráme častá sujetová situácia stretnutia po rokoch je využitá na zobrazenie vzťahov ľudí, na ich ovplyvnenie vonkajšími udalosťami, na prezentovanie schopnosti autora vcítiť sa do „hlbších zákutí efektne rôznorodých, vtipných a výstižných postáv". O zlyhaní partnerských vzťahov, o spomínaní na mladosť v kontraste k súčasnosti, o ekonomickom „žralokovstve" na slovenský spôsob sa môžeme dočítať aj u iných slovenských (I. Bukovčan) či českých (J. Hubač) dramatikov alebo prozaikov, ale Klimáček vo svojej hre tieto motívy využíva po svojom a dá sa povedať, že aj literárne príťažlivo.

Noví autori sa prezentujú skôr jednotlivými pokusmi preniknúť na profesionálnu scénu, dostať sa do povedomia slovenskej literárnej verejnosti. Niektorí ostali len pri ojedinelých divadelných pokusoch: Ondrej ŠULAJ (1949), Laco KERATA (1961), Ján ULIČIANSKY (1955), Ivan HOLUB (1970) a ďalší. Knižne vyšiel súbor kratších dramatických útvarov TOMÁŠA HORVÁTHA (1971) *Vražda marionet* (1999) či rozhlasových hier Laca Keratu *Rádiové hry* (1999). Po roku 2000 však už nájdeme aj autorov, ktorí svoje

zbornik2011.indb 158 28.07.2011 16:27:19

dielo budujú systematickejšie a pravidelne sa zúčastňujú na dramatických súťažiach, prípadne vydávajú svoje dramatické texty v relatívne rozsiahlych súboroch.

Divadelný ústav v Bratislave ako jeden z vyhlasovateľov súťaže dramatických textov Dráma vydáva od roku 2000 najlepšie, tzv. „finálové" hry z tejto súťaže aj knižne. Zatiaľ vyšlo šesť dielov tejto veľmi dôležitej publikácie (*Dráma 2000*, *Dráma 2001*, *Dráma 2002 – 2003*, *Dráma 2004 – 2005*, *Dráma 2006* a *Dráma 2007/2008*), ktorá dáva možnosť presvedčiť sa o literárnej kvalite toho najlepšieho, čo v slovenskej dramatickej spisbe vzniká. V dvoch knihách nájdeme texty neúnavného a nesmierne plodného Viliama Klimáčka, ktorý v ročníku 2000 patril k víťazom súťaže, ale aj mená v prostredí drámy relatívne či úplne nové. Víťazkou druhého ročníka (2001) sa stala **Eva MALITI-FRAŇOVÁ** (1953), literárne činná ako prozaička, prekladateľka a vedkyňa. Súťaž vyhrala so svojím divadelným debutom, hrou *Krcheň Nesmrteľný (dráma v štyroch aktoch s Poštárovým snom)*, ktorá knižne vyšla v zborníku *Dráma 2001* a inscenovaná bola v roku 2002 i 2003. S hrou *Jaskynná panna* získala Eva Maliti-Fraňová druhé miesto v tej istej súťaži v roku 2003 (vyšla v zborníku *Dráma 2002 – 2003*, inscenovaná bola v roku 2004). Jej zatiaľ tretia hra *Vizionárov sen* (2006) bola publikovaná v časopise Divadlo v medzičase (2006, č. 1 – 2). Z týchto troch hier je jednoznačne najzaujímavejšia prvá. Vznikla na podklade poviedky a predstavuje aj literárne zaujímavý text, ovplyvnený európskou modernou (symbolizmus), ale i postmodernou groteskou s využitím magickej snovosti. Časovo je situovaná pred rok 1989, miestne do vidieckeho prostredia a zaľudnená je množstvom postáv, dvojíc reálnych i ireálnych, tragických i bizarne komických, ale aj magických či tajomných. Nájdeme tu osobitú metaforu, čierny humor, prácu s magickým ireálnom. Hlavná postava je typický predstaviteľ slovenského dedinského „nadsamca", ktorý nepozná nič nedovolené, nič sväté. Chce mať moc nad svojou rodinou, ale aj nad všetkými okolo seba. Jeho manipulácia využíva všetky prostriedky: udania, klamstvá, podvody, pretvárku, hrubú silu, vraždu. „Nesmrteľný" je preto, lebo „krcheňovstvo" je nesmrteľné. Posledný dialóg drámy sa odohráva medzi Krcheňom a Malým Krcheňom v situácii, keď sa už všetci ostatní odobrali po rebríku hore (na povalu):

„**Krcheň** Chlapče, poď sem!
Malý Krcheň No?
Krcheň Nemáš poruke zápalky?
(Malý Krcheň sa rozbehne k sporáku, vezme zápalky a podá ich starému otcovi.)
Krcheň Ukáž, nech si zapálim fajku.

zbornik2011.indb 159 28.07.2011 16:27:19

(Pripaľuje si fajku. Potom vytiahne spod vankúša obálku a podá ju Malému Krcheňovi.)
Krcheň A ty zatiaľ podpáľ tu tento list.
(Malý Krcheň podpaľuje list. List mu horí v ruke, horiaci list hodí na zem. List dohorí. Krcheň vstane.)
Krcheň A teraz hádam, aby sme odniesli ten rebrík, čo povieš...
Malý Krcheň Uhm.
(Obaja pokývu holými hlavami. V tom momente, keď rebrík odstavia od steny, zhora sa ozve strašlivý krik, ktorý sa stupňuje a stáva sa čoraz srdcervúcejším. Tí, ktorí na povale ostali, zažívajú tie najstrašlivejšie pekelné muky. Krcheň s Malým Krcheňom mlčky vynesú rebrík na dvor....)"[3]

Druhá hra Evy Maliti-Fraňovej *Jaskynná panna* pracuje s atmosférou napätia medzi reálnym časom diania a ireálnou snovosťou, zasadená je do groteskného rámca udalostí tesne pred novembrom 1989 a počas neho v najväčšom slovenskom malomeste (v Bratislave). Odohráva sa v jeho samom srdci, keď nie v najvyššom, ale určite najznámejšom bratislavskom nájomnom dome, v Manderláku. Hlavná hrdinka Meri je vo vysokom štádiu tehotenstva, fyzicky sa nepohne z neskutočne zaprataného malého bytu vysoko nad centrom mesta. Únik a významový kontrapunkt predstavujú snové, iracionálne pasáže, ktoré majú aj retrospektívnu funkciu.

Okrem spomínaného Klimáčka a Maliti-Fraňovej sa v publikáciách *Dráma* stretávame s menami dramaturgov či divadelných režisérov a úspešných dramatizátorov próz slovenských klasikov či s menami vtedy ešte študentov VŠMU.

Silvester LAVRÍK (1964) sa hrou *Uschni, láska moja* presadil hneď v prvom ročníku súťaže DRÁMA 2000. Vtedy už mal za sebou úspechy v podobnej súťaži Cena Alfréda Radoka: v roku 1996 tu s hrou *Katarína* získal prvé a v roku 1998 tretie miesto, a to s hrou *Posledný letný deň*. V časopise *Divadlo v medzičase* (2003, č. 1 – 2) publikoval hru *Žltá ľalia*, inšpirovanú známou rovnomennou romantickou baladou Jána Bottu (inscenácia 2003, Divadlo Astorka Korzo '90). Ostatné Lavríkove hry sa hrali v českých alebo slovenských profesionálnych, prípadne aj amatérskych divadlách. Jeho prvé autorské texty majú znaky študentského protestu a revolty proti spoločenskej situácii a režimu. Neskôr sa k nim pridáva aj odpor voči akýmkoľvek obmedzeniam či boj s predsudkami a so zaužívanými modelmi. Charakteristickým znakom jeho tvorby je svojrázna adaptácia textov slovenskej literárnej klasiky – prezentuje originálny pohľad na emblémové postavy a narúša ustálené mýty a interpretácie, čím vytvára texty v duchu provokatívneho divadla. Venuje sa témam existenciálnym (otázka ľudskej existencie a existencie Boha), zaoberá sa otázkou ľudskej prirodzenosti a skúma silu ľudskej lásky a vášne. Experimentuje s formálnou

[3] *Dráma 2001*, s. 47.

zbornik2011.indb 160 28.07.2011 16:27:19

i grafickou podobou textov: ruší, neguje literárny status dramatického textu, postava stráca svoju kompaktnosť, keďže sa neuvádza, ktorá z postáv vyslovuje repliky. Jazyk Lavríkových hier je na jednej strane výsostne lyrický a obrazný, plný kalambúrov a inotajov, na strane druhej vie byť drsný a hrubý, presýtený slangom a vulgarizmami. [4]

Peter PAVLAC (1976) patrí tiež k finalistom prvých dvoch ročníkov súťaže DRÁMA, v roku 2000 sa do finále dostal hrou *Vernisáž v pasáži* a o rok neskôr hrou *Deus ex machina*. Okrem toho zaujal vynikajúcimi dramatizáciami próz slovenských autorov (napr. Božena Slančíková Timrava: *Veľké šťastie*, SND 2003; Martin Kukučín: *Dom v stráni,* SND 2008). V dramatickej tvorbe sa inšpiruje viacerými filozofickými a literárnymi smermi (budhizmus, absurdná a existenciálna dráma). Vo svojich hrách experimentuje s formou, čím strácajú na komunikatívnosti a doteraz majú skôr charakter pokusov. Jeho najúspešnejším titulom (aj divadelne) je zatiaľ, paradoxne, spomínaná dramatizácia Timravinej novely.

Roman OLEKŠÁK (1978) sa ešte ako študent VŠMU s hrou *Na konci chodby* stal finalistom súťaže Cena Alfréda Radoka (2000). Hra bola publikovaná v časopise *Divadlo v medzičase* (2001, č. 1). Jeho dramatické texty sú úspešné aj v súťaži DRÁMA: v roku 2000 bol finalistom s drámou *Niečoho viac, niečoho menej* (uverejnená v zborníku *Dráma 2000*) a v roku 2001 s hrou *Negativisti* (uverejnená v zborníku *Dráma 2001*). Jeho jednoaktovku *Ticho* realizovali na Malej scéne SND v roku 2004 spolu s dramatizáciou poviedky Leopolda Laholu *Rozhovor s nepriateľom*. Hru *Smajlíci* vydalo vydavateľstvo L. C. A. (Levice 2006), inscenovaná bola v Divadle Astorka Korzo ’90 v roku 2006. Olekšákove texty majú najbližšie k poetike novej drámy a vyjadrujú životné pocity súčasníka. Autor v nich spracúva aktuálne témy: rozklad jednotlivca a rodiny, závislosti rôzneho druhu, odcudzenosť jedinca v spoločnosti, jeho mediálnu manipuláciu a zánik prirodzenej medziľudskej komunikácie. Charakteristická je pre ne tendencia k podobenstvu a v kontraste k tomu hovorový jazyk a autentické postavy. Momentálne presunul ťažisko svojich aktivít do prostredia televízie.

Michal DITTE (1981) patrí k autorom, ktorí rozdeľujú svoju tvorivú potenciu medzi texty určené pre dospelých a diela pre deti a mládež. Okrem úspešnej účasti v súťaži DRÁMA (v roku 2003 získal 3. miesto za hru *Dve slová Belisy Súmračnej... príbeh Evy Luny* a 2. miesto v roku 2004 za *Venušu v sieti*) sa presadil aj v súťaži o pôvodný dramatický text pre deti a mládež, ktorá má názov Artúr a vyhlasujú ju Divadelný ústav v Bratislave a Bábkové divadlo v Žiline. Získal v nej niekoľko popredných umiestnení. V oboch oblastiach Ditteho dramatickej aktivity prevládajú adaptačné postupy známych klasických predlôh (tvorba pre dospelých) či ľudových rozprávok (tvorba pre deti a mládež). Do hier pre dospelých vnáša

[4] Lavrík, 2007.

zbornik2011.indb 161 28.07.2011 16:27:19

problematiku skupinovej izolácie, problémy medziľudskej komunikácie, skutočné sa prelína s imaginatívnym, nájdeme tu aj prvky inšpirované magickým realizmom.

Jana BODNÁROVÁ (1950) je autorka, ktorá sa prezentovala už pred rokom 1989, no ťažisko jej literárnych aktivít (okrem divadelných hier sem patria aj rozhlasové hry, televízne scenáre či próza pre dospelých i deti) spadá do obdobia po roku 1989. V jej hrách sú zreteľné inšpirácie výtvarným umením: *Spiace mesto* (jednoaktovka, uverejnená v časopise *Dotyky*, 1989, č. 6), *Kozoroh* (jednoaktovka, uverejnená v časopise *Javisko*, 1991, č. 3). Vyznačujú sa lyrickosťou a fantáziou, strieda sa v nich realita s imagináciou, pričom prechody medzi nimi sú plynulé. Autorka poukazuje na pocit ľudskej stratenosti, beznádeje a ohrozenosti uprostred konzumnej spoločnosti. Jej hra *Kurz orientálneho tanca* získala 1. miesto v súťaži DRÁMA 2004 (uverejnená v zborníku *Dráma 2004 – 2005*), no svojou úrovňou neprekračuje priemer, v dramatickej podstate predstavuje jednoaktovku „rozriedenú" na plochu celovečernej hry.

Miloš KARÁSEK (1960) je autorom textov, ktoré majú prevažne experimentálny charakter. Vytvoril aj divadelné manifesty, v ktorých sa hlási k princípom dekompozície, metatextovosti, spazmatickej tvorby, supersubjektivizmu a protitradicionalizmu. Svoje diela, ktoré sám nazýva scenármi alebo „len" projektmi, vydal aj knižne: *Extrakt*, *Päť projektov* (2004) a *Šesť scenárov (Apatia*, *Perón*, *Život na mieru*, *Záverečná*, *Toaletárka*, *Au revoir*, 2006). Napriek Karáskovým manifestom iba dve jeho hry, zhodou okolností obe boli inscenované v profesionálnych divadlách, patria k tomu literárne zaujímavejšiemu z našej súčasnej drámy. Máme na mysli hry *Perón* a *Záverečná*.

V súťaži DRÁMA, ale intenzívne aj mimo nej, sa v posledných rokoch prejavila **Iveta HORVÁTHOVÁ (Škripková-Pecková, 1960).** Jej hru *Fetišistky* úspešne uvádza od roku 2008 SND (2. miesto v súťaži DRÁMA 2005) a s hrou *Sestry Dušehojivé* sa umiestnila vo finále aj v ročníku 2006. Aj keď domovskou scénou Ivety Horváthovej ostáva naďalej Bábkové divadlo na Rázcestí v Banskej Bystrici, vo svojich projektoch pre dospelých hľadá a prináša citlivé témy vzťahov mužov a žien či kontrast mužského a ženského sveta.

Publikácia produkcie divadla SKRAT *Hry 2003 – 2006. Morča*, *Stredná Európa ťa miluje*, *Paranoja*, *Umri, skap a zdochni!!!*, *Nemusím veľa, stačí dobre...*, *Smutný život Ivana T* (2007), na ktorej sa autorsky podieľali dvanásti autori (Ľubo Burgr, Ingrid Hrubaničová, Dušan Vicen, Vladimír Zboroň a ďalší), zachytáva ich spoločné divadelné texty, ktoré vznikali počas prípravy divadelnej inscenácie a sú výsledkom dodatočne zaznamenaných improvizovaných dialógov. Nie sú to ucelené dramatické texty, sú neprenosné do iného prostredia, mimo divadla SKRAT. V celkovom

zbornik2011.indb 162 28.07.2011 16:27:19

profile súčasnej drámy ich však treba spomenúť, pretože reprezentujú istú časť jej smerovania.

Na záver nášho pohľadu na vývinové peripetie slovenskej drámy posledného obdobia treba povedať, že skúmanie, prehodnocovanie, interpretovanie vzťahov v literárnej produkcii (a rátam do nej, prirodzene, aj produkciu dramatickú) otvoreného obdobia našej súčasnosti sa ešte len začína. Odstup od 90. rokov a prvého desaťročia 21. storočia je taký malý, kontúry podstatného a nepodstatného sú také nezreteľné, že sa neubránime istému preceňovaniu práve prežívaného. Preto pohľad na súčasnú drámu je skôr letmý a nenárokuje si na absolútnu platnosť hodnotenia a hierarchizácie vzniknutých diel. Navyše dramatika či dramatická literatúra akoby neustále hľadala svoju tvár, svoj zmysel a opodstatnenie existencie. Autori, o ktorých bola reč, väčšinou prichádzajú z tzv. malých javiskových foriem, čo na ich textoch výrazne cítiť. Ich poetika a celková štruktúra zodpovedá amatérskemu alebo poloprofesionálnemu herectvu a scéne menších proporcií a veľmi ťažko sa prispôsobuje proporciám „veľkých" a najmä profesionálnych divadiel. Aj naša štúdia však svedčí o tom, že „existuje niečo, čo môžeme pomenovať pôvodnou slovenskou drámou. Autori reagujú na svoje prostredie i na trendy v súčasnej zahraničnej dráme...", pričom stále platí, že „veľké texty sa u nás zatiaľ rodia iba náhodou..."[5]

LITERATÚRA:

BEŇOVÁ, Juliana: *Katalóg súčasných slovenských dramatikov*. Bratislava : Divadelný ústav, 2006.

ČAHOJOVÁ, Božena: *Slovenská dráma a divadlo v zrkadlách moderny a postmoderny*. Bratislava : Divadelný ústav, 2002.

Dráma 2001. Bratislava : Divadelný ústav, 2002.

Dráma 2002 – 2003. Bratislava : Divadelný ústav, 2004.

Dráma 2004 – 2005. Bratislava : Divadelný ústav, 2006.

Dráma 2006. Bratislava : Divadelný ústav, 2008.

Dráma 2007/2008. Bratislava : Divadelný ústav, 2009.

JENČÍKOVÁ, Mária: Štefánik vonia radošinskou človečinou. In: *Pravda*, 9. 3. 2007, č. 57, s. 23.

KÁKOŠOVÁ, Zuzana: Dráma. In: Igor Hochel – Ladislav Čúzy – Zuzana Kákošová: *Slovenská literatúra po roku 1989*. Bratislava : LIC, 2007, s. 137 – 158.

KARÁSEK, Miloš: *Šesť scenárov*. Bratislava : N.M.CODE, 2006.

KLIMÁČEK, Viliam: *Mária Sabína*. Levice : L. C. A., 1997.

KLIMÁČEK, Viliam: *Desať hier*. Bratislava : Divadelný ústav, 2004.

KLIMÁČEK, Viliam: *Dr. Gustáv Husák. Väzeň prezidentov – prezident väzňov*. Rozmnoženina pre divadlo Aréna. Bratislava 2005.

5 Šimko, Ján: Zišli by sa nejaké tradície. In: *Dráma 2004 – 2005*, s. 16 – 17.

zbornik2011.indb 163 28.07.2011 16:27:19

LAVRÍK, Silvester: *Hry*. Bratislava : Divadelný ústav, 2007.

MISTRÍK, Miloš: *Premeny súčasnej drámy. Aj dráma je len človek...* Bratislava : Vydavateľstvo Spolku slovenských spisovateľov, 2003.

SUMMARY

Outline of the Contemporary Slovak Drama

The author presents an outline with a brief evaluation and the development tendencies of contemporary Slovak drama, i.e. drama written after 1989. She comes to the conclusion, that the play-writing or dramatic literature of the recent period has been constantly trying to find its form or meaning, as if trying to justify its existence. The plays of the writers she analyses mostly originate from the so-called small stage forms, which is visible in their texts. Their poetics and the overall structure of their works are appropriate for amateur or semi-professional dramatic art and stages of smaller proportions, and are only with difficulties adapted to the proportions of "large" and especially professional theatres. A great number of texts and authors, however, testify that there is something we can term the contemporary original Slovak drama.

zbornik2011.indb 164 28.07.2011 16:27:19

Daniela Kodajová

Národné oslavy – manifestácia slovacity[1]

Začiatok 60. rokov 19. storočia predstavuje vo vývoji slovenského nacionalizmu priaznivé obdobie, či ho porovnávame s predchádzajúcimi alebo nasledujúcimi rokmi. Vydaním Októbrového diplomu (1860) sa v krajine zmenila vnútropolitická situácia v prospech obnovenia ústavných pomerov. Možnosť využívať ústavné právo zhromažďovania a slobody tlače spôsobilo spolkový a vydavateľský boom. To viedlo k zvýšeniu intenzity a pestrosti prejavov národného hnutia už nielen v uzavretých učených spoločnostiach či študentských spolkoch, ale na verejnom priestore. Vďaka novinám a časopisom narástol informačný potenciál pôsobenia národovcov na svoju cieľovú skupinu – národ. V mestečkách a na dedinách organizovali divadelné predstavenia, spevokoly, čitateľské spolky a besedy, zbierky na podporu národného hnutia a jeho aktérov, na vydávanie literárnych diel, ktoré formovali utváranie národnej identity. V habsburskej monarchii sa práve v 60. rokoch vytvorili podmienky, ktoré umožňovali, aby sa verejný priestor a masové podujatia stali základnými prejavmi jednotlivých nacionalizmov a dokonca akýmsi meradlom ich pomeru a síl. Nadšenie z novej situácie a možností opísal v roku 1860 evanjelický farár Andrej Braxatoris, známy ako štúrovský básnik Andrej Sládkovič. „Veci Slovákov nikdy tak dobre nestáli, ako dnes. Prečo? Preto. Vstupujeme do skutočnosti a verejného života. Nehovoríme už len o nádejach a túžbach. Chlapci chytajú sa dejov na poli zrelšieho spoločenstva, vyše hraníc ústavov školských a spoločností študentských. Hodina bije.“[2] Do týchto pár riadkov vložil nielen nádej na skoré riešenie slovenských národných záležitostí, ale i konštatovanie, že sa tak udeje predovšetkým preto, lebo Slováci sa začali aktívne a verejne zaujímať o svoje „národné veci“.

Bývali to sviatky plné radosti

Festivity tvorili mimoriadne dôležitú súčasť verejného života národnej komunity. Boli to slávnosti, oslavy, sprievody, zhromaždenia, besiedky, tábory ľudu, púte, pochody či výlety na miesta spojené s históriou, ktorých návštevou si komunita prisvojovala a svojím spôsobom „značila“ a ohraničovala terén. Do skupiny festivít patrili ďalej životné jubileá alebo pohreby osobností angažujúcich sa v národnom hnutí. Z hľadiska formovania národnej komunity boli mimoriadne efektívne výročia už zosnulých osobností, ktorých život a dielo si komunita ctila a prisudzovala

---

[1] Príspevok vznikol v rámci grantovej úlohy č. 2/0089/10 *Oslavy ako identitotvorný fenomén na Slovensku v období modernizácie*, ktorý sa rieši v rokoch 2010 – 2012 v Historickom ústave SAV.

[2] List Andreja Sládkoviča Samuelovi Hoičovi. 23. 8. 1860. In: *Korešpondencia Andreja Sládkoviča*. Ed. Cyril KRAUS, Martin : Matica slovenská, 1970, s. 98.

zbornik2011.indb 165 28.07.2011 16:27:19

im zvláštny, iniciačný či zakladateľský impulz. Takéto vybrané udalosti a osobnosti dávala do kontinuity národného vývoja podávaného formou jedného uceleného sledu udalostí zapadajúcich do seba, čím nadobúdali podobu príbehu/naratívu. Tento príbeh o svojom národe, jeho dejinách, vlastnostiach, hrdinstvách i prehrách sa logicky odvíjal od počiatku po súčasnosť a vykladal sa s odhodlaním zabezpečiť hlavnému objektu tohto príbehu, t. j. národu, i budúcnosť.

Rozvoj nacionalizmu priniesol fenomén národných podujatí – slávností, osláv, národných zhromaždení a pútí na miesta nielen náboženského významu, ale najmä viažuce sa na udalosti sekulárneho charakteru.

Patrili k nim napr. výlety označované ako národné púte na miesta slávnych historických udalostí, k rodným domom či hrobom osobností označovaných za „otcov národa". Do národného príbehu boli zapojené aj miesta spojené so životom alebo s dielom i takých osobností, ktoré žili hlboko v minulosti a nemuseli či ani sa nemohli identifikovať s podobou novodobého národného hnutia. Napriek tomu si ich národný príbeh prisvojil a zasadil ich do celkovej mozaiky ako jeden z kamienkov.

Národné podujatia organizovala skupina vedúcich národovcov (alebo stála v pozadí akcií, ktoré pripravili lokálni dejatelia). Predstavujú akcie s programom pripraveným v takom duchu, aby zodpovedali cieľom národnej skupiny – komunity, aby napomáhali komunite uvedomovať si spolupatričnosť a podporovali pocity zjednocovania sa jednotlivých, pôvodne oddelených stavovských, konfesionálnych, regionálnych skupín do spoločnej jazykovo sa zjednocujúcej národnej komunity. Odborná literatúra pripisuje takémuto pôsobeniu schopnosť „napomáhať skupine vystúpiť navonok ako svojbytný celok odvolávajúci sa na spoločné zvyky, tradície či minulosť"[3]. Pre takto vymedzenú komunitu, jej požiadavky a programy je dôležité nielen vytvoriť si jednotiace príbehy, ale najmä ich verejná prezentácia. Tým sa komunita vymedzuje pred sebou i pred ostatnými inak vymedzenými komunitami – národmi. Jednou z foriem prezentácie sú slávnosti.

Úlohou organizátorov národných slávností bolo nielen pripraviť podujatie pre aktívnych účastníkov, ale aj informovať o ňom v tlači prostredníctvom článkov, letákov, spomienok alebo beletrizovanou formou. Počet ľudí, ktorý sa na podujatí priamo zúčastnili, sa tým rozširoval o tých, ktorí si o ňom prečítali. Šírením informovanosti o národných slávnostiach sa národovci snažili zafixovať pamäť o týchto podujatiach v podobe, akú si kládli za cieľ, t. j. aby zapadala do presadzovanej verzie národného príbehu. Tí, ktorí si o podujatí prečítali a vyznávali hodnoty, aké presadzovali organizátori národnej slávnosti, sa touto informáciou stávali symbolickými, resp.

[3] PARGAČ, Jan: *Lidové slavnosti jako faktor etnické, regionální a lokální identity a integrity*. In: PARGAČ, Jan (zost.): *Kulturní symboly a etnické vědomí*. Praha : Bohemia, 1995, s. 55.

zbornik2011.indb 166 28.07.2011 16:27:19

nepriamymi účastníkmi podujatia. Akoby znásobovali počet zúčastnených. Stávali sa zainteresovanými, podieľali sa na spoločnom zážitku a tým si prehlbovali citovú väzbu nielen k oslavovanej udalosti či osobnosti, ale k národnej komunite, k národu ako celku. Aby sa takéto pôsobenie dosiahlo, musela byť snaha organizátorov a očakávania ostatných v istom súzvuku. Emočné zázemie sa vytváralo nielen osobnými zážitkami a videnými obrazmi, ale aj sprostredkovane cez slová, resp. pamäť na tieto národné slávnosti. Obrazy a slová museli mať emočný náboj a to sa dosahovalo využívaním performatívnych prvkov. Slávnosti boli koncipované a realizované ako istý druh divadelnej produkcie, s nacvičenými rolami, úkonmi, obrazmi, symbolmi, ktoré vyjadrovali v skratke také posolstvo, o aké organizátorom išlo. Na programe sa aktívne podieľali nielen organizátori, ale aj jeho návštevníci, pretože boli doňho vkladané spoločné presuny, sprievody, pochody, spoločné spievanie, tance. Spoločné činnosti podporovali formovanie spolupatričnosti a veľmi silnú emočnú zainteresovanosť priamych, ale i nepriamych účastníkov. Sila spoločných zážitkov obsahuje zjednocovací potenciál, vďaka ktorému dokázali vyvolať veľmi podobné, príjemné pocity aj u tých členov komunity, ktorí na podujatí absentovali. Dokázali vyvolať takéto pozitívne pocity i spätne, s odstupom času.[4]

Poradie v sprievode sa ustálilo a opakovalo. Nesené obrazy, použité farby na dekorácie, kvety, vetvičky, to všetko malo svoj význam a miesto. Odev, zástavy, druh hudby, výber piesní a poradie jednotlivých činností sa opakovali, až sa vytvoril rituál. Opakovaním rituálu sa dotvárala podoba vyjadrenia vo forme akoby skratky, v určitých symboloch, ktoré sú členom komunity jasné a zrozumiteľné.[5]

V národnostne a konfesionálne zmiešanom prostredí, v akom Slováci žili, tak ako v každom rodiacom sa či formujúcom sa národnom kolektíve, bola takáto symbolika veľmi dôležitá práve pre svoju rozlišovaciu schopnosť. Vonkajšiu a vnútornú symboliku národných slávností tvorili nástroje na sprítomnenie symbolu, a to verbálnymi i neverbálnymi prostriedkami. Tie pôsobili spolu, ale výpovednú hodnotu musel mať každý z nich i sám osebe. Nazývajú sa identitotvornými činiteľmi a vytvárajú osnovu, kostru národných podujatí, s ktorými sa účastníci buď identifikujú a vytvárajú skupinu „my“, alebo ju neprijmú, pasívne či aktívne ju odmietajú, a tým sa zoskupujú do opačnej skupiny „tých druhých“.[6]

---

[4] Mnohí národovci vo svojich pamätiach spomínali na spoločné výlety a národné slávnosti, divadelné predstavenia a „iné podniky na vzbudzovanie národného povedomia“ ako na veľmi hlboké zážitky. Napr. Jozef Miloslav Hurban to v skratke vyjadril slovami: „Bývali to sviatky plné radosti.“ HURBAN, Jozef Miloslav: Slovensko a jeho život literárny. In: *Dielo II*. Bratislava : Tatran, 1983, s. 200.

[5] Škvarna, 2004, s. 7.

[6] KILIANOVÁ, Gabriela: Ponímanie základných konceptov v práci a výskumné otázky. Úvod. In: *My a tí druhí v modernej spoločnosti. Konštrukcie a transformácie kolektívnych identít*. Ed. Gabriela KILIANOVÁ – Eva KOWALSKÁ – Eva KREKOVIČOVÁ. Bratislava : Veda, 2009. s. 18 – 19.

zbornik2011.indb 167 28.07.2011 16:27:19

Národné slávnosti sa zvyčajne začínali zhromaždením účastníkov v stanovenú hodinu, spoločnými rannými slávnostnými bohoslužbami a rečnením v chráme. Potom nasledoval sprievod k miestu, ktoré malo byť cieľom sprievodu, t. j. rodný dom oslavovanej osobnosti alebo budova, v ktorej pôsobila v danej lokalite, spolková budova, hrob alebo odhaľovaný pomník, budova školy, miesto výstavy, napríklad výšiviek a pod. Pohyb sprievodu sprevádzalo zvonenie kostolných zvonov, streľba z mažiarov, prípadne večerný fakľový sprievod. Súčasťou boli divadelné predstavenia, rôzne tematické živé obrazy či tanečná zábava, kde sa vyberal poplatok nazývaný „obeť na oltár národa". Z neho sa zvyčajne financoval niektorý z parciálnych cieľov národného hnutia. Mohlo ísť o zbierku na pomník, na vytvorenie základiny na študentské štipendiá, podporu pre niektorú z redakcií alebo na finančnú podporu pohorelcov, obetí povodní a iných pohrôm. V takom prípade sa zvlášť zdôrazňovalo, ak sa napr. na obec postihnutú požiarom v dominantne evanjelickom prostredí konala zbierka medzi katolíckymi veriacimi a naopak.

60. roky poskytli viacero príležitostí, ktoré sa v krátkej budúcnosti vnímali ako vzor národných slávností: memorandové zhromaždenie (1861), oslavy cyrilo-metodského milénia (1863), založenie Matice slovenskej (1863) a postupné otváranie jej priestorov v nasledujúcich rokoch, z ktorých sa zakrátko stali tzv. augustové martinské slávnosti.

Národ nerobí politiku, národ robí históriu

Rok 1861 sa niesol v znamení politických zmien. Po dlhom čase získali Slováci povolenie vydávať noviny s politickým obsahom. V marci vyšlo prvé číslo *Pešťbudínskych vedomostí*. Predtým sa takéto noviny javili ako nesplniteľný sen, teraz sa ukázalo, že v novej dobe možno žiadať oveľa viac. Už nestačili noviny, bol tu pokus, ktorý pomenoval Ján Francisci ako „zvolanie slovenských národovcov, aby sa poradili o prostriedkoch, ktorými by sa rovnoprávnosť národná vo vlasti našej uhorskej spravedlivo previesť dala"[7]. Samotní iniciátori na zhromaždenie do Martina neprišli s už ujasnenou predstavou, ako postupovať ďalej vo „veciach národa", a preto boli ich diskusie mimoriadne zaujímavé. Cieľom stretnutia malo byť podľa Samuela Nováka, oravského seniora, „radiť sa ako národ slovenský v Uhrách, radiť sa o tom, ako by samostatnosť naša národná zabezpečená byť mala, radiť sa o takom národnom postavení, v ktorom by sme sa cítili ako doma, ako v domovine svojej. My cítime sa ako spoločný, sbratanýs inými národmi národ v Uhrách a pritom chceme byť považovaní ako vo vlastnom dome svojom"[8]. Ďalší účastníci rokovaní vyhlasovali vývoj

[7] *Pešťbudínske vedomosti*, 1861, č. 30.

[8] *Slovenské národné zhromaždenie v Turčianskom Sv. Martine 1861*. Ed. František HRUŠOVSKÝ. Turčiansky Sv. Martin : Matica slovenská, 1941, s. 150.

zbornik2011.indb 168 28.07.2011 16:27:20

slovenského národa za zavŕšený, čo sa malo udiať práve na tomto spoločnom stretnutí predstaviteľov národa, preto si potreboval ujasniť svoj postoj k vlastnej minulosti, potreboval pomenovať tých, ktorí sú pre svoje zásluhy o prebudenie a dotvorenie slovenského národa „otcovia národa".

Stretnutie prerástlo do oveľa väčšej akcie, do celonárodného zhromaždenia. Iniciatív bolo niekoľko, ale nakoniec sa k zabezpečeniu takéhoto podujatia najaktívnejšie postavili v Turčianskom Sv. Martine. Dňa 6. júna 1861 sa tu konalo tzv. memorandové zhromaždenie. Podujatie dovtedy v slovenských pomeroch nevídané a impozantné, ako spomínali pamätníci. Zúčastnilo sa na ňom šesťtisíc ľudí, čo v dvojtisícovom Martine predstavovalo megaakciu. Na základe spomienok sa v našej spisbe traduje, že Memorandom „Slováci ukázali svoju silu, vôľu a politickú vyspelosť"[9], pričom pod Memorandom sa nemyslí v prvom pláne spísaný dokument, s ktorým potom naši národní deputanti obiehali Budapešť i Viedeň, ale predovšetkým akt kolektívneho stretnutia a dohody. Hurban niekoľkokrát apeloval na potrebu prijať jednomyseľne schválenú záverečnú edíciu dokumentu a charakterizoval atmosféru ako síce slávnostnú, ale pracovnú ako v národnom kongrese. Osud samotných memorandových dokumentov nie je teraz predmetom nášho záujmu. Sledujeme atmosféru, v ktorej sa zhromaždenie konalo, a aká pamäť sa o ňom zachovala. Samotný text Memoranda vyšiel pôvodne v *Pešťbudínskych vedomostiach* (19. júla 1861, č. 36). Oveľa dôležitejšie na skúmanie atmosféry, v akej sa dokument tvoril, je však vydanie záznamu diskusií slovenských vybraných národovcov, ktoré v Martine prebiehali. Nie však na tzv. Memorandovom námestí pod šumiacimi lipami, ale v župnom dome.[10] Možnosť vyjadriť sa, byť pri tvorbe dokumentu, od ktorého si Slováci sľubovali odstránenie krívd a nespravodlivostí, predovšetkým v národnostnej otázke, využili mnohí prítomní. Uvedomovali si vážnosť situácie. Jozef Miloslav Hurban zvolal do sály známu vetu: „Tu... dnes... národ nerobí politiku, národ robí dejiny."[11] Štefanovi Moyzesovi, ktorému sa ako uznávanej a reprezentatívnej autorite národného hnutia doniesli informácie z prvej ruky, hodnotil nielen diskusie národovcov na memorandovom rokovaní, ale hlavne prítomnosť zástupcov ľudu z blízkych i vzdialených končín Slovenska.

---

[9] Mráz, 1935, s. 25.

[10] Súbor dokumentov zhromaždil a spracoval Andrej Sládkovič, ale vydané boli až v roku 1941. *Slovenské národné zhromaždenie v Turčianskom Sv. Martine 1861.* Ed. František HRUŠOVSKÝ. Turčiansky Sv. Martin : Matica slovenská, 1941. Zachovalo sa niekoľko listov Andreja Sládkoviča Výboru Matice slovenskej z obdobia, keď pracoval na utriedení materiálov, „aktov z kongresu Svätomartinského", z ktorých vyplýva, ako veľmi mu záležalo na každom detaile, na obale zväzku, na zaznamenaní atmosféry. Preto sú jednotlivé vystúpenia rečníkov doplnené v zátvorke o stručnú reakciu zhromaždenia. Napr. výkriky: Sláva!, Všeobecný krik: Sláva mu!, Čujme!, Tak je!, Nechuť. S rečníkom na stôl!, Tak je., To chceme! a pod. Uvedomoval si „dôležitosť tohto diela" a veril, že „spis bude mať svoju hodnotu i v budúcnosti". In: *Korešpondencia Andreja Sládkoviča*, s. 201 – 203.

[11] *Slovenské národné zhromaždenie*, s. 223.

zbornik2011.indb 169 28.07.2011 16:27:20

6. jún sa mu javil ako deň, keď sa prvýkrát od pádu Veľkomoravskej ríše udialo „ucelistvenie národa slovenského“[12]. Myslíme si, že pod pojmom ucelistvenie nemyslel len zjednotenie, ale aj završenie, dotvorenie procesu vývoja. V tomto duchu vysvetľoval stav, v akom sa národ nachádzal po posledných veľmi komplikovaných dvoch desaťročiach, J. M. Hurban: „Vzrástli sme, ačkoľvek ťažko, preťažko, vzrástli sme predsa!“[13] Zároveň upozorňoval, že národ, resp. jeho vodcovia musia jasne formulovať svoje požiadavky. „Rok 1861 nenie 1848! ... nechceme sľuby, my chceme čin. Všetko to chceme, čo majú národy druhé.“[14] Práve tieto slová boli v budúcnosti vnímané ako hlavné posolstvo Memoranda. Slováci sami seba vyhlásili za rovnocenný národ s ostatnými, a preto sa dožadovali svojich práv.

Počas memorandového rokovania, keď sa už o prípravách slávenia pamiatky sv. Cyrila a Metoda hovorilo, vyjadril nádej na spoločné slávenie ich tisícročnej pamiatky Štefan Závodník. Vyslovil želanie, aby sa tak, ako Slovákov v Martine spojila taká predôležitá otázka národná, dokázali spojiť slovenskí evanjelici spolu s katolíkmi a spoločne sláviť pamiatku sv. apoštolov.

Cyrilo-metodské milénium

Oslavy tisícročného výročia príchodu sv. Cyrila a Metoda na Veľkú Moravu spadali do slávneho roku 1863. Komunita národovcov hodlala využiť toto jubileum vo svoj prospech z niekoľkých dôvodov. Predovšetkým milénium poskytovalo Slovákom vzácnu príležitosť vystupovať ako starobylý národ, dlhodobo a kontinuitne usadený zhruba v tom istom životnom priestore ako v súčasnosti. Okrem toho sa zvýrazňovala kultúrna misia vierozvestov, pričom sa súčasní národovci ako „kriesitelia národa“ prostredníctvom jazyka a tvorby v tomto jazyku stavali akoby do jedného, súvislo pokračujúceho radu kultúrnych dejateľov. Svätci, zobrazovaní s knihou a krížom, vystupovali ako šíritelia slova a písma v jazyku zrozumiteľnom našim predkom. Podobne sa kodifikátori spisovného jazyka a zástup tých, ktorí rozširovali užívanie spisovnej slovenčiny, pripodobovali svätcom a ich staroslovienskym prekladom. Ďalším dôvodom bola skutočnosť, že život svätcov sa viazal na obdobie pred schizmou a hlavne pred reformáciou, a preto mohli v konfesionálne zmiešanom slovenskom prostredí zohrávať úlohu „spoločných“ svätcov. Nerozdeľovali Slovákov na katolíkov a evanjelikov, ale spájali ich ako kresťanov a ako Slovákov.[15] Navyše boli sv. Cyril a Metod vnímaní ako slovanskí svätci, takže ich oslavovaním sa Slováci symbolicky

[12] Tamže, s. 232.

[13] Tamže, s. 177.

[14] Tamže, s. 179 – 180.

[15] *Slovenské národné zhromaždenie v Turčianskom Sv. Martine*, s. 161.

zbornik2011.indb 170 28.07.2011 16:27:20

hlásili aj k spoločnej slovanskej rodine, spoločným slovanským koreňom.

Biskup Štefan Moyzes sa pričinil, aby Svätá stolica zaradila sviatok sv. Cyrila a Metoda do liturgického kalendára, a deň 5. júla sa mal sláviť ako významný náboženský sviatok. Vo všetkých diecézach sa mali svätci pripomínať už počas roka a verejné oslavy mali vyvrcholiť práve 5. júla. Možnosti, ktoré by mohlo z cyrilo-metodského milénia využiť na svoje ciele národné hnutie, si národovci uvedomovali. Viliam Paulíny-Tóth v tejto súvislosti písal, že na mieste nezáleží: „... budeme svätiť tisícročnú pamiatku Cyrila a Metoda už či na Kriváni, či na Žiari, ale kdesi ju len zasvätíme. Dobre by bolo, keby sa už národovci naši teraz starať počali tam hor' o slávnosť túto veľkolepú. Nitriansky biskup nám už teraz vypovedal, že neprijme procesie naše v Nitre. Teda nám už len Bystrica ostáva. Neviem, čo náš milý Mojžiš povie..."[16] Národovci sa skutočne rozhodli využiť možnosti, ktoré milénium obsahovalo. Na konvente v Martine navrhol superintendent Karol Kuzmány, aby sa v dňoch 6. – 7. júna 1863 konala nie cirkevná, ale národná oslava, čím by sa milénium prepojilo s oslavou druhého výročia memorandového zhromaždenia. V Martine sa tak oslavy stali slávnosťou viac stúpencov memoranda ako samotných svätcov. Pamätníci zaznamenali, ako sa toto národné stretnutie odohralo. Martinská spoločnosť, „nemalý počet ženských i mužských vyšiel na lúky do hôr svätomartinských, streľba z mažiarov, hudba, prípitky, spevy a tance pod zástavou bielo-modro-červenou, za spevu národných piesní zišlo sa dolu – ale pod lipami memorandovými sa zastalo a zástup rečníkom k tomu zvoleným ‚Na večnaja pamjať' miesta tohto upomenutý bol."[17]

Podobne veselo si pripomenuli pamiatku tisícročia príchodu sv. Cyrila a Metoda národovci z okruhu Bratislavy, označujúci sa za „junákov, synov Slovenska", výletom na Devín 14. mája 1863. Výlet bol od začiatku koncipovaný ako spomienka na slávnu vychádzku štúrovcov na zrúcaniny hradu Devín v roku 1836. Pod vedením právnika Vendelína Kutlíka k Devínu priplávali na lodi, pretože predpokladali, že aj solúnski bratia prišli po rieke. To bol tiež jediný kontext, v ktorom vystupovali aj Cyril a Metod, pretože inak sa celý výlet koncentroval na pamiatku štúrovského výletu a veselia v krčme pod devínskym bralom a na pripomenutie si blížiaceho sa druhého výročia memorandového zhromaždenia. Junáci si zaspievali *Děvín, milý Děvín, ten hrad osirelý*, *Nad Tatrou sa blýska, hromy divo bijú*, prečítali si úryvok z eposu Jána Hollého *Svätopluk* a za spevu hymnickej piesne *Kto za pravdu horí* odišli do miestneho hostinca na hostinu.[18] Napriek verbálne nevyjadrenému prepojeniu na solúnskych bratov v publikovaných

[16] *Listy V. Paulíny-Tótha Maríne Hodžovej.* Bratislava : Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry, 1961, s. 26.

[17] Vanovič, 1993, s. 56.

[18] Vanovič, 1993, s. 56.

zbornik2011.indb 171 28.07.2011 16:27:20

materiáloch sa vydáva táto slávnosť za národnú pripomienku Cyrila a Metoda prešporskými/bratislavskými slovenskými junákmi. Prepojenie môžeme skôr vydedukovať ako si o ňom prečítať. Odvodzovalo sa od Devína a ten bol v priamom spojení s ich misiou.

Pre slabý záujem ďalších biskupov organizovať pripomienku sv. Cyrila a Metoda nad rámec, aký im vyplynul z liturgického kalendára, sa na Slovensku slávila miléniová slávnosť v podstate iba v banskobystrickej diecéze. Čiže v pôsobisku biskupa Štefana Moyzesa, ktorého národné hnutie často pripodobovalo k biblickému Mojžišovi, ktorý vyvedie slovenský národ z púšte, t. j. z národu neprajného prostredia. O oslavách, ktoré sa udiali za prítomnosti biskupa v Selciach pri Banskej Bystrici, informovali *Pešťbudínske vedomosti*. Z ich stránok sa dozvedáme, že slávnosti sa stali manifestáciou slovenskej národnosti, ktorej zástupcovia „prichádzali za zvukov zvonov a mažiarov z okolitých dedín a mestečiek vedení svojimi duchovnými". Táto riava však, podľa informátora, nepredstavovala bežnú púť, pretože pútnici sa vyzdobili národnými slovenskými symbolmi. Slovacitu dokladali pestrosťou krojov a spevom slovenských národných pesničiek. Osoby, ktoré na sebe nemali kroj, si meštiansky odev alebo študentskú rovnošatu zdobili kokardami a stužkami trikolóry v slovenských farbách, teda bielo-modro-červenej. Pútnici sa v predvečer slávnosti, 4. júla, zhromaždili pred biskupskou rezidenciou, spievali hymnickú pieseň *Zachovaj nám Bože kráľa* a „svojmu" katolíckemu biskupovi spievali pod oknami zhudobnenú pieseň *Kto za pravdu horí*, ktorej autorom bol evanjelický superintendent Karol Kuzmány. V slovenských pomeroch bola v spolupráci týchto dvoch veľkňazov svojich cirkví silná symbolika. Na druhý deň ráno bola spoločná bohoslužba so spevmi a slávnostnou kázňou. Po jej skončení sa vo farskej záhrade konala hostina pre viac ako dvesto pozvaných hostí, ktorých obsluhovali mládenci z banskobystrického gymnázia, na ktorého poslovenčení mal biskup Moyzes výrazný podiel. Výzdoba tabule spočívala v umiestnení podobizní sv. Cyrila a Metoda na jednej strane stola a biskupa Štefana Moyzesa na opačnej strane. Na pamiatku tohto dňa dal miestny katolícky kňaz Július Plošič v predstihu vyhotoviť pamätné mince s vyobrazením solúnskych bratov stojacich pred Tatrami. Na minci bol vyrytý dátum 863, pri ktorom sa začínal i končil nápis „Svätý Cyrill a Methodej". Na druhej strane mince bolo na stredovej ploche vyryté „Na pamiatku tisícročnú príchodu kresťanstva k Slovänom pod Tatry" a okolo obvodu mince „Spas ľud svoj a požehnaj dedičstvu svojmu, spas ho a vyvýš ho až na veky".[19]

O nehynúcu pamiatku oslavovaných sa pokúsil Andrej Sládkovič, a to v podobe oslavnej básne pod názvom *Lipa cyrilo-metodejská*. Básnik spojil

[19] Opis stretnutia zapísal a publikoval Vendelín Kutlík In: *Sokol*. Roč. 2, č. 11 – 12, s. 260 – 261 a 280. Aj ďalší účastníci výletu zo 14. mája 1863 a nasledujúceho, realizovaného v predvečer druhého výročia memorandového zhromaždenia 5. júna1863, sa pokúsili o básnické či prozaické dielko na pamiatku tohto dňa. Zhromaždil ich Matula, 2008, s. 59 – 71.

zbornik2011.indb 172 28.07.2011 16:27:20

dva motívy. Motív lipy, symbolu Slovanstva, ktorý označuje ako slávostrom a o ktorom tvrdí, že je všetkými svojimi časťami užitočný. Dáva tieň, drevo, kvety, med. Druhým motívom bolo pôsobenie vierozvestcov, ktorých činnosť zhodnotil v tom duchu, že zasiali medzi Slovanov semä, ale tí neboli schopní ďalej rozvíjať ich úsilie, a tak strom a jeho ratolesti vyschýnajú, čo bol básnický obraz zlého stavu dobového Slovanstva. Ak sa Slovania vrátia k odkazu, zdroju, semenu solúnskych bratov, slávostrom sa oživí, ozdraví a bude prinášať úžitok všetkým.[20]

V 60. rokoch Sládkovič už písal básne veľmi zriedkavo, ale na spolkovom živote národného hnutia sa intenzívne podieľal. Patril k zakladajúcim členom Matice slovenskej, vystupoval na rôznych národných slávnostiach. Svoje aktivity v roku 1863 zhrnul v liste švagrovi. „Zdeľujem ti... Naša Matica má už vyše 50 tisíc podpísaného a vyše 30 tisíc v hotovosti zloženého majetku – pod polrokom – tak, že s počiatkom augusta v Turč. Sv. Martine prvé svoje valné organizačné zhromaždenie držať bude. Požehnaj P. Boh. Ja som zaplatil svojich prvých 12 zlatých..." Do zbierky na Maticu zapojil Sládkovič aj svoju manželku a deti. „Ostatne, veliká čiastka známych národovcov, ktorí istotne prídu, drží ešte vo vrecku peniažky svoje alebo do mumáka[21] pre Maticu zbiera. V Bystrici máme 50 – 60 chlapov vyslovených, zjavných..."[22] Tak nazval národovcov, o ktorých pripravenosti podieľať sa na národných aktivitách nepochyboval. Sládkovič opísal, na ktoré podujatia sa osobne chystá. Oznamoval, že rozhodne nebude chýbať v Martine na kongrese matičnom, čo bude bezpochyby koruna celého národného snaženia, ktoré je sprevádzané silnou podporou rôznych vrstiev obyvateľstva. „Naša mládež horlí, naše dievčence fanatizujú s prsteňmi a náramnicami sv. martinskými; dňa 4-ho júna bude posviacať biskup Moyses zástavu katolíckeho gymnázia, bielomodročervenú verejne v zámockom kostole a hneď na to v Selciach oltár nový ‚Cyrilu a Metodovi' venovaný so slávnosťou cirilometodejskou, ku ktorej celý vidiek s procesiami vyjde a národno-cirkevnú slávnosť ustrojí."[23] V liste je hneď niekoľko významných informácií. Sládkovič zaznamenal bohatosť podujatí, početnú účasť národovcov i ľudu. Opakovane používa označenie „my Slováci", pričom slovacitu zúčastnených zdôrazňuje odkazom na spievané piesne, na ľudový odev a na národné farby. Poznamenal, že všetko sú to podujatia, ktoré sa odohrávajú na verejnosti, a zvlášť poukázal na emotívne a radostné prežívanie tohto na aktivity bohatého obdobia, ktoré označuje ako horlenie. Keďže ide o súkromný list z rodinnej korešpondencie, pridáva aj informáciu o svojom malom synovi, ktorý si zvykol „vyjsť pred faru, postaviť sa na peň a z plného hrdla spievať pieseň našu: Hej Slováci!"

[20] Báseň *Lipa Cyrillo-Methodejská* bola publikovaná v almanachu *Lipa* v roku 1864.

[21] Mumák = dobový výraz pre zbierky do mešca alebo pokladničky.

[22] List Andreja Sládkoviča Samuelovi Hoičovi 4. 5. 1863. In: KRAUS, Cyril (ed.): c. d., s. 170.

[23] Tamže, s. 170.

zbornik2011.indb 173 28.07.2011 16:27:20

Niečo podobné bolo v predchádzajúcom období nepredstaviteľné a po roku 1867 sa stalo opäť neprípustným.

Sládkovič spomenul i nový fenomén – predmetové symboly, pamätné prstene a náramky. K takýmto predmetom patrili aj vydávané pohľadnice, portréty národných aktivistov, ktoré svojím spôsobom pripomínali sväté obrázky.

Blažené okamihy slávy národnej

V samotnom závere memorandového zhromaždenia prítomní prevolávali na slávu ďalšiemu podujatiu národného hnutia, ktoré v tom čase už bolo rozbehnuté. Išlo o Maticu slovenskú. Štefan Hýroš oslovil slávne národné zhromaždenie s tým, že keď už v Memorande „ právna žiadosť národa, aby dovolené nám bolo literárne a mravnovzdelávateľné národné spolky dľa slobodnej spolkovitosti zakladať a potrebné príspevky k tomu zbierať,... priložme ruky i srdce i vrecká k predbežným prácam pre ústav životný národa svojho."[24] Kým v tejto etape nacionalizmu bolo Memorandum vnímané ako prejav národného sebavedomia, Matica slovenská sa vnímala ako srdcová záležitosť. Viazali sa na ňu silné emócie. Stelesňovala „jednotu milovníkov národa a života slovenského", ako stálo v jej stanovách.

Už samotné povolenie založiť Maticu slovenskú vyvolalo veľkú vlnu radosti. Úspešne sa rozbehla zbierková činnosť. V dobovej atmosfére sľúbili zainteresovaní národovci čo najskôr vyplatiť podiel, i keď v mnohých prípadoch to bolo nad ich reálne ekonomické možnosti. Napriek istým ťažkostiam ich však ešte aj po rokoch aktivity pre maticu napĺňali pozitívnymi pocitmi.[25]

Na zakladajúce valné zhromaždenie prišlo okolo päťtisíc ľudí. Jedným z nich bol aj budúci podpredseda Matice slovenskej Viliam Paulíny-Tóth. Svojej priateľke Maríne Hodžovej opísal svoje dojmy takto: „... brat s bratom sotva pár okamihov v srdečnom objeme stráviť mohol, no uspokojuje to človeka, že okamih ten zahrňuje v sebe celé týždne a roky myslenia, cítenia, dumania nášho... videl som prvý zárodok slávy našej, videl som semä budúcnosti Slovenska a zažil celé svety, no dosiaľ ani netušené svety radostí a blaženstva a blažené okamihy slávy národnej."[26] S Maticou a jej budúcou činnosťou spájali národovci veľké nádeje. Chceli ju budovať ako knižnicu, vydavateľstvo, múzeum, archív, divadlo, mala zastrešovať iné

[24] Tamže, s. 170.

[25] Tamže, s. 229.

[26] Jozef Škultéty v spomienke na Pavla Križka zachytil Križkove pocity z tohto obdobia. Keďže sa prihlásil k zakladajúcim členom, ,,suma, ktorú mal odviesť činila 120 zlatých. To bolo nad sily mladej rodiny. Napriek tomu sa rodina uskromnila a usilovala sa svoju ‚národnú podlžnosť' splatiť v čo najkratšom termíne. Napĺňalo ho to pocitom spolupatričnosti a povedomia slovenského". Škultéty poznamenal, že ešte aj s odstupom 30 rokov bolo hovoriť o svojom členstve v Matici slovenskej Križkovi „milou vecou." ŠKULTÉTY, Jozef: *Pamiatka Pavla Križku*, uverejnená v Zborníku Matice slovenskej z roku 1932. Citujeme podľa vydania ŠKULTÉTY, Jozef: *Dielo 6. História*. Martin : Matica slovenská, s. 452 – 453.

zbornik2011.indb 174 28.07.2011 16:27:20

osvetové spolky, byť akousi pokladnicou pre ostatné národné aktivity a predovšetkým byť reprezentantom Slovákov v kontaktoch s ostatnými národmi.

Založenie Matice sprevádzala vysoká obradnosť a symbolika. Národ mal pocítiť, že Matica je mimoriadny, nevšedný a vzácny dar, preto si aj hovorenie a písanie o nej žiadalo zvláštny, slávnostný charakter. Počas matičných slávností sa vytvoril a ustálil istý národný rituál, ktorý sa potom opakoval aj v iných lokalitách. Zvláštnym úkazom sa javila súčasníkom cesta biskupa Štefana Moyzesa na zakladajúce zhromaždenie do Martina. Cestu lemovali slávnostne vystrojení ľudia, spevom a nadšeným prevolávaním pozdravovali biskupa a skutok, ktorý sa hodlal uskutočniť. Niekoľkokrát prechádzal popod slávobrány postavené z konárov, ozdobené kvetmi a stužkami v národných farbách. Zvonili zvony a sprevádzala ho bandéria stoličnej jazdy. Bol to triumfálny sprievod, aký si na Slovensku v pamätiach spájali iba s cestami členov kráľovskej rodiny. Okázalé bolo i privítanie katolíckeho biskupa evanjelickým superintendentom pred národom a predstavenstvom mesta. Stalo sa tak pod symbolickou slávobránou, ktorej návrh pochádzal z ateliéru Jozefa Božetecha Klemensa. Nápis hlásal „Štefanovi Moysesevi biskupu za jeho vernosť k pravde slovenského národa“[27]. Nerozpisoval, čo sa chápe ako pravda slovenského národa, ale ostatní rečníci sa pri týchto slovách odvolávali na právo rovnocenného postavenia Slovákov v Uhorsku. Karol Kuzmány, skúsený kazateľ a rečník, dodal tejto slávnostnej chvíli nevyblednuteľný lesk. „Celé tisícročie hľadí teraz na vás i na nás z výšin týchto vrchov, všetky doliny svätých Tatier hľadia na vás očami tu prítomného dospelého pokolenia, a z tvárí týchto detí hľadí na vás i na nás celá budúcnosť slovenského národa. Idete vykonať skutok rozhraničný pre celú históriu tohto národa, pomník minulosti, základ budúcnosti.“[28] Výrečnejšia reč by sa ťažko dala zostaviť. Kuzmányho slová obsahujú všetko, čo si národná komunita ctila, všetky hodnoty, na ktorých stavala. A pritom sú to len dve vety. Obsahujú však prepojenie tejto konkrétnej výnimočnej slávnostnej chvíle s minulosťou a budúcnosťou národa. Jeho slová odznievajú za prítomnosti, pod ochranou posvätného národného symbolu – Tatier – pred zrakmi všetkých generácií národa, ktoré sa tak stávajú svedkom udalosti, ktorá natrvalo poznačí jeho dejiny.

Slávnostné chvíle zažili účastníci i na samotnom valnom zhromaždení. Po protokolárnych krokoch, čítaní zdravíc a zoznamov prispievateľov na Maticu nastal čas odovzdania schváleného originálu stanov Matice slovenskej. Tento akt bol plne v réžii Jána Francisciho. Stanovy boli v „skvostnom“ obale, ktorý podľa návrhu maliara Jozefa Božetecha Klemensa vlastnoručne vyšila pani Francisciová. Akt symbolického odovzdania stanov národu sa

[27] *Listy V. Paulíny-Tótha Maríne Hodžovej*, s. 82.

[28] ELIÁŠ, Michal – WINKLER, Tomáš, a kol., 2003, s. 52.

zbornik2011.indb 175 28.07.2011 16:27:20

odohral priam v divadelnej kompozícii a v budúcnosti sa naň nabaľoval ešte i nános dodatočne vyfabulovaných detailov; prirovnávali Francisciho sugestívne vystúpenie k biblickému výjavu Mojžišových kamenných dosiek. Francisci predstavil stanovy riadne schváleného, teda povoleného spolku slovami: „Toto je naša zlatá bula! Toto je náš priepustný list, snímajúci z nás bremeno a väzby nevôle a dávajúci nám prvý pôžitok slobody. Toto je náš občiansky diplom, vyhlasujúci nás dosavádnych cudzincov vo vlastnej našej otčine za občanov tejto otčiny. Toto je zmluva našej národnej jednoty, pod ktorej ochranou a vplivom národ slovenský zjednotí, vyvinie a rozmnoží svoje duchovné a hmotné dosaváď roztratené alebo v zabudnutej nečinnosti hynúce sily…“[29]

Zakladajúce zhromaždenie Matice slovenskej trvalo tri augustové dni v roku 1863 a okrem oficiálneho programu sa k nemu pripojili sprievodné spoločenské akcie, zábavy, spoločné trávenie času, spoločné bohoslužby, spoločné jedlo, prechádzky atď. Isté čaro dodávalo matičným slávnostiam aj spanie v improvizovaných a neraz až adrenalínových podmienkach malého provinčného turčianskeho mestečka, akým Martin vo všedné dni bol. V dni sviatočné sa však usiloval skryť svoju malosť veľkolepou výzdobou, ponukou zábav, kontaktov a veľkomestských rób a spôsobov.

Prvé roky, keď ešte budova Matice slovenskej nestála, sa slávnosti konali pod holým nebom na improvizovanom drevenom pódiu, označovanom ako „národná búda“. Stavali sa slávobrány, ozdobovali sa vencami, kvetmi v národných farbách, dievčatá a ženy sa obliekali do šiat v národných farbách alebo aspoň s farebnou národnou symbolikou. V roku 1864 sa v rámci augustových matičných dní konala aj symbolická slávnosť kladenia základného kameňa budúcej budovy Matice.[30] Do jej základov vložili tri predmety: ruskú striebornú mincu, pozlátený strieborný prsteň s nápisom „Memorandum“ a strieborný „pamätník na tisícročnú slávnosť Cyrillo-Metodejskú“[31], ktorá sa oslavovala pred mesiacom. Podľa našich vedomostí o iných národných slávnostiach predpokladáme, že ruská minca symbolicky zastupovala Slovanstvo, pamiatka na cyrilo-metodské milénium kresťanstvo a memorandový prsteň tu mal reprezentovať Slovákov.

Prvýkrát sa matičné valné zhromaždenie konalo pod vlastnou strechou, i keď ešte v nedokončenej novostavbe, v roku 1865. Otvorenie Národnej svetlice, ako sa stavba, ktorá nahradila „národnú búdu“, prezývala, sprevádzali vítania matičných funkcionárov pod slávobránou, rečnenie, spevy, tance, divadelné predstavenie, hudba. Svetlica dostala pri svojej

[29] VAJANSKÝ, Svetozár Hurban: *Život Štefana Moyzesa.* Martin : 1970, s. 94.

[30] Citované podľa ELIÁŠ, Michal – WINKLER, Tomáš, a kol., 2003, s. 55.

[31] Na stavbe dôstojnej a reprezentatívnej budovy pre Maticu sa národovci dokázali dohodnúť pomerne rýchlo. „Zakaždým drevenú búdu stavať na rýnku a zas ju rozoberať bolo i nákladné i nedôstojné“ (Vanovič, 1993, s. 107).

zbornik2011.indb 176 28.07.2011 16:27:20

slávnostnej národnej „kolaudácii“ do daru recitáciu Kuzmányho básne *Proslov k otvoreniu svetlice národnej* napísanej k tejto príležitosti. Za prevolávania na slávu a aplaudovania ju „prítomnému národu slovenskému“, ako recitátor oslovil prítomných, predniesol Pavel Mudroň. Kuzmányho báseň prerozprávaná do prózy predstavuje vlastne hlavné body slovenského politického programu v memorandovom duchu. A podľa neho sa oslobodí, zbaví jarma či „skruší“ iba ten národ, ktorý sám zatúži po slobode a práve. Ďalej báseň obsahuje posolstvo ostatným národom, ktorých ubezpečuje, že „syn slovenského človeka“ chce a dokáže „milovať vlasť, byť verný kráľovi a žiť vo svornosti s každým bratom Slovenom, s Maďarom i s Nemcom, i s Romanom“, len nie s odrodilcom! Deň túžobne očakávanej slobody sa „zorí“ (t. j. prichádza) na celom území Slovenska „od Kriváňa hen k toku Dunaja sivého“, zatiaľ sa však stala útočiskom národa svetlica postavená v turčianskej záhradke, ako sa poeticky nazývala turčianska dolina. Do záveru básne vložil Kuzmány apel k národu, aby podporoval aktivity národného hnutia a špeciálne Matice.

„Dar za dar! Daruj i ty obeť za obetí,
A posväť sa v svetlici láskou k svojeti.
A ty svieť že, svetlica, blízkym i vzdialeným,
Svieť Slovenov národu vedou i umením.
Vám ale kriesiteľom, Otcom tohto rodu
Sláva! Sláva kráľovi! a Sláva národu!“[32]

V neskorších rokoch sa počet hostí martinských slávností ustálil na zhruba päťsto ľuďoch, ktorí prišli do Martina pookriať, nabrať nové sily do ďalšej národnej práce, zaspievať si, pozrieť si divadlo, vyrovnať svoje finančné dlhy voči miestnym redakciám a pod. Matiční výborníci sa svojimi aktivitami postarali o vnímanie Matice ako spoločného národného diela. Každoročne sa čítali zoznamy členov, zoznamy vyplatených podielov, v Matici sa zrodila iniciatíva vydávať obrázky a neskôr fotografie matičného znaku/cimeru, budovy Matice slovenskej, jej funkcionárov v podobe tabla. Aby mohla Matica reprezentovať národ, musel národ poznať jej „výtečníkov“, jej osvetové a vzdelávacie vydania, kalendáre a pod.[33] Matica sa postupne zo spoločného národného dieťaťa/plodu stávala národnou ikonou. A Martin s Maticou, či už fungujúcou alebo zatvorenou, sa spájal s predstavou mesta, ktoré má postavenie národného centra. Vzťahy v komunite národovcov neraz škrípali a zapĺňali sa nevraživosťou iných

[32] Vanovič, 1993, s. 120.

[33] Kuzmány, 1993, s. 147 – 148.

zbornik2011.indb 177 28.07.2011 16:27:20

regiónov a osobností, ktoré nežili a nepracovali v Martine, a ich neochotou obetúvať všetko iba na aktivity sústredené do Martina. Nie všetko fungovalo tak, ako bolo dohodnuté na matičných zhromaždeniach v 60. rokoch, a matičiari odrážali kritiku v duchu hesla „Kto nejde s nami, ide proti nám."

Význam Matice, i keď už nemal lesk nehynúcej slávy, si komunita uvedomovala a stále ju vnímala ako pre nacionalizmus posvätné miesto. Franko Víťazoslav Sasinek si po zatvorení Matice v roku 1875 povzdychol: „Čo bol niekedy tichý a posvätný Olymp Grékom, to bola Matica slovenská nám Slovákom."[34]

Prvá polovica 60. rokov 19. storočia priniesla národovcom nielen množstvo práce, ale aj veľa radostných chvíľ, ktoré sa na dlhé roky stali zdrojom nostalgických spomienok, národnej pýchy a hrdosti. Ku každej z opísaných udalostí sa viazali otváracie, pracovné či výročné/bilančné hromady alebo neskôr slávnosti spomienkové. A ku každej z nich sa viazala akoby iná slovná zásoba, iné prejavy, iná atmosféra. Na Memorandum sa viazali pocity národného sebavedomia, vyjadrovalo totiž vôľu národa vziať svoje „veci" do svojich rúk, dožadovať sa takých práv, aké majú aj ostatné národy, čiže usilovali sa o rovnoprávne postavenie a vôľu koordinovať postup medzi sebou a spolupracovať s inými. K Matici sa viazali predovšetkým city. Radostné i smutné (po jej zatvorení), ale vždy dominoval pocit spoločného národného diela, reprezentatívnej budovy, zbierok, ktoré mali dokumentovať zručnosť, originalitu, „svojskosť" národa. Ešte dlhé roky po zatvorení Matice sa národovci veselili na jej ostatkoch, pretože stále pociťovali fluidum jej ochranného „materského plášťa". Slávnosti spojené s výročím sv. Cyrila a Metoda v roku 1863 boli interpretované ako doklad starobylosti Slovákov, ich príslušnosti ku kresťanstvu a Slovanstvu. Tým sa stávali súčasťou veľkých celkov ako rovnocenný člen týchto zoskupení – na rozdiel od ich postavenia v Uhorsku, resp. Rakúsko-Uhorsku, kde o svoje práva dlhodobo usilovali, ale bez úspechu. V nasledujúcom období sa politická situácia zmenila.

I keď nacionalizmus účelovo využíval symboly, symboliku, slovnú zásobu aj z rezervoáru kresťanskej a spoločnej slovanskej tradície, dostávali sa „do služby" nacionálnym potrebám. Zdobil sa dominantne národnými symbolmi a jeho podujatia sa stávali manifestáciou národných prejavov a znakov, v našom prípade slovacity.

[34] Július Vanovič nazval túto stránku vydavateľskej činnosti Matice slovenskej s miernou ironiou popularizujúco-sebaokiadzačskou. Na druhej strane sa však stotožnenie sa s Maticou ako so svojím národným spolkom dosahovalo jednoduchšie, ak sa utvárala väzba na konkrétne osoby v jej čele, s ktorými sa bežní členovia alebo len sympatizanti zoznamovali prostredníctvom „galérie výtečníkov z čias matičných" (1993, s. 87).

zbornik2011.indb 178 28.07.2011 16:27:20

LITERATÚRA

BAGIN, Anton: *Cyrilometodská tradícia u Slovákov*. Bratislava : SAP, 1993.

ELIÁŠ, Michal – Winkler, Tomáš, a kol.: *Matica slovenská. Dejiny a prítomnosť*. Martin : Matica slovenská, 2003.

HRUŠOVSKÝ, František (ed.): *Slovenské národné shromaždenie v Turčianskom Sv. Martine 1861*. Martin : Matica slovenská, 1941.

KILIÁNOVÁ, Gabriela –KOWALSKÁ, Eva – KREKOVIČOVÁ, Eva (eds): *My a tí druhí v modernej spoločnosti*. Bratislava : VEDA, 2009, s. 269 – 270.

KUZMÁNY, Karol: *Sláva šľachetným*. Bratislava : Tatran, 1993.

Korešpondencia Andreja Sládkoviča. Zostavil Cyril KRAUS. Martin : Matica slovenská, 1970.

MATULA, Vladimír: *Devín, milý Devín. Národná slávnosť štúrovcov na Devíne 1836. História a tradícia*. Martin : Matica slovenská, 2008.

PRAVDOVÁ, Zuzana: Cyrilo-metodská a veľkomoravská tradícia v 19. storočí – jej spracovanie historiografiou v 2. polovici 20. storočia. In: MICHALOV, Jozef – HETÉNYI, Martin (eds): *Význam kultúrneho dedičstva sv. Cyriľa a Metoda pre Európu*. Nitra : FF UKF, 2008, s. 307 – 325.

ŠKVARNA, Dušan: *Začiatky moderných slovenských symbolov. K vytváraniu národnej identity od konca 18. do polovice 19. storočia*. Banská Bystrica : FHV UMB, 2004.

VANOVIČ, Július: *Druhá kniha o starom Martine (1863 – 1875)*. Martin : Vydavateľstvo Matice slovenskej, 1993.

SUMMARY

National Celebrations – A Manifestation of Slovak Character

The early 1860s represented a propitious moment in the development of Slovak nationalism. The new national political situation allowed patriots to perform new forms of national activities, to organise public celebrations and gatherings. The period of Matica slovenská became a source of pleasant, nostalgic memories, of national pride and self-esteem. In a very short time, the patriots managed to organise a Slovak national gathering in Martin (1861), the millennium celebrations of the arrival of St. Cyril and St. Metod (1863), and to establish Matica slovenská (1863). As a consequence of the gradual process of opening the premises of Matica slovenská in the following years (which soon transformed into annual August celebrations in Martin) the spirit of those celebrations outlasted even the Matica itself. A novelty was that the celebrations organised in this period were allowed to take place in public spaces and with great number of participants, and they initiated further activities of the national community, which - exactly during this period – was in the final stage of forming their ideas of themselves as a nation and the related or fundamental signs of their identity, such as symbols or rituals.

Each of those events was bound with slightly different vocabulary, speeches and atmosphere. The Memorandum raised feelings of national self-confidence, as it expressed the will of the nation to request the same rights as other nations had, to gain equal status and to coordinate the procedure inside the community in cooperation with others. Matica slovenská was a representative and an object of emotions and feelings of joint national accomplishment, of

zbornik2011.indb 179 28.07.2011 16:27:20

various exhibited collections in order to prove skills in handicraft, originality and individuality of the nation. The celebrations relating to the anniversary of the arrival of St. Cyril and St. Metod in 1863 were interpreted as an evidence of the Slovaks as an ancient nation, their affiliation to Christendom and Slavonic nations. Thus they became a part of greater entities as their equal member – unlike their situation in the Kingdom of Hungary or Austria-Hungary, where they struggled for their rights for a long time, but without any success. Although nationalism intentionally used symbols and vocabulary from the reservoir of Christian and Slavonic traditions, it subordinated them to its own needs. It was embellished by national symbols and the events became a manifestation of national expression and symbols, in this case – of Slovak character.

zbornik2011.indb 180 28.07.2011 16:27:20

Miloslav Konečný

Premeny epigramu od humanizmu po Jána Kollára

Epigram

Epigram patrí do skupiny literárnych žánrov, ktoré sa zrodili v antike. Ešte v antickom období stihol prejsť určitým vývojom a dosiahnuť značný kvantitatívny i kvalitatívny rozmach.[1] Netýka sa to len základného prerodu z informatívneho nápisu na primárne umelecký text, ale aj samotnej fázy jeho existencie už vo forme literárneho žánru. V prvom storočí po Kristovi nadobudol svoju charakteristickú podobu v diele asi najznámejšieho tvorcu epigramov, rímskeho básnika Marca Valeria Martiala (38/40 – 102/103). Práve porovnanie s Martialovou poéziou sa potom stalo skúšobným kameňom na určenie hodnoty tvorby ďalších generácií epigramatikov.

Otázka, čo presne rozumieť pod pojmami epigram a epigramatickosť, je komplikovaná a nemožno ju vnímať ako definitívne vyriešenú. Osobitnú pozornosť zameral na tento žáner Ludvík Štěpán v monografickej práci *Polská epigramatika. Žánry fraška a epigram ve spektru malých literárních forem* (1998). Pokúša sa o syntetický pohľad na problematiku epigramatickej literatúry a hoci sa sústreďuje najmä na poľský a český literárny kontext, jeho zistenia majú širšiu teoretickú platnosť. Po vyselektovaní žánrov epigramu geneticky blízkych[2], dôkladnom analyzovaní ich styčných bodov a odlišností a po prehľade dejinného vývinu skúmaných žánrov i samotného epigramu sa napokon L. Štěpán dopracoval k takejto definícii: „V antickém Řecku se epigram stal vhodným verbálním nosičem zpráv, strohých informací, římská etapa posílila jeho satirické a panegyrické prvky. V raněkřesťanském období slouží spíše k zábavnědidaktickým účelům, ale neoficiální tvorba začíná mít stále větší význam politický a publicistický. A zvolna se ustalují kritéria a prvky, které se staly základem žánru epigramatiky novodobé: miniaturní rozměr, veršová forma, koncentrovaný výraz, vtipný jednosituační obsah, dichotomie konstrukce a překvapivá pointa“ (s. 65). Je jasné, že takto široko koncipované vyjadrenie nemožno vnímať ako aplikovateľné v každej situácii, myslím si však, že podstatné znaky epigramu vystihuje.

Ak by sme nazreli aj do poetík z minulých storočí, zistili by sme, že prvky, ktoré sa v nazeraní na epigram ukazujú ako konštantne prítomné v celých

[1] „Epigram v původním slova smyslu byl nápis. Od VII. stol. př. n. l. stalo se zvykem opatřovat náhrobky, votivní dary, památky soukromé a veřejné krátkým veršovaným nápisem. Jeho obsah byl zprvu čistě věcný, ale později se stávaly nápisy stále výmluvnějšími. … Hlavním jejich rozměrem se stalo elegické distichon. Také do nich brzo pronikl živel lyrický. Kromě nápisných epigramů byly však takto skládány i básnické projevy, které nebyly určeny státi se nápisem. Básník v nich zachycoval zhuštěnou formou nějaký cit, dojem, náladu, sentenci. Říkáme takovým výtvorům epigramy literární“ (Stiebitz, 1967, s. 49 a nasl.).

[2] Objavujú sa tu napr. bájka, podobenstvo, príslovie, gnóma, porekadlo, hádanka, maxima, sentencia, aforizmus a i.

zbornik2011.indb 181 28.07.2011 16:27:20

dejinách jeho vývinu, sú stručnosť a kondenzovanosť vyjadrenia spolu so silnou pointou, čiže dôvtipnou a duchaplnou myšlienkou.[3] Akceptovať možno i predpoklady veršovanosti a jednosituačnosti. Dôležité tiež je, že epigram je v podstate tematicky neohraničený – tradičná náboženská téma je preň rovnako vhodným materiálom ako obscénny obrázok zo života prostitútky. Nie je pritom nevyhnutné, aby vyznieval ironicky či sarkasticky. Dôraz nie je na tom, čo, ale ako sa spracováva. Epigram môže agitovať, poučovať, informovať, ale aj celkom jednoducho zabávať, potrebné je, aby to robil stručne a vtipne – v tom spočíva jeho estetická hodnota. Pojem vtip sa teda nechápe v zmysle vulgárneho, hrubozrnného výsmechu, naopak, jeho podstatou je intelektuálska hra s tvarom i významom slova, v sofistikovanom „prekrúcaní" objektívnej reality, v nachádzaní nezbadaných, podprahových, často zdanlivo nelogických súvislostí, ktoré však vytvárajú logiku novej kvality – sledovanie a dešifrovanie takto kódovaného textu má byť zdrojom estetického zážitku. V štúdii sa pokúsim naznačiť, ako boli vymenované prvky realizované jednotlivými básnikmi v rôznych vývojových obdobiach našich literárnych dejín, akým spôsobom ich rôzni autori chápali, modifikovali, hierarchizovali.

Nebude prekvapujúce, ak prehľad jednotlivých koncepcií tvorby epigramov v dejinách slovenskej literatúry začnem v humanizme. Fakt, že významnejšie epigramatické texty sa u nás vo väčšom množstve začínajú objavovať od druhej polovice 16. storočia, nie je spôsobený len tým, že v tomto období sa zintenzívňuje literárna produkcia vo všeobecnosti, ale i tým, že latinský humanizmus sa s nadšením obracia k antickej literárnej tradícii, kde mal epigram pevné miesto. Ak Ferdinand Stiebitz vo svojich *Dějinách řecké literatury* (1967) konštatuje, že „všichni vynikající básnici hellenističtí skládali epigramy jako vedlejší produkty" (s. 199), môžeme dodať, že do podobnej situácie sa epigram dostal aj v novolatinskej ére. Hoci by bolo možné voči takémuto otvorenému a striktnému odsúdeniu žánru do pozície „vedľajšieho produktu" skutočnej poézie namietať, čosi pravdy na ňom je. Aj v novolatinskom období sa totiž epigramy objavujú v tvorbe takmer každého básnika, len málo ich však produkuje rozsiahlejšie čisto epigramatické zbierky, autori, ktorí by sa prezentovali výlučne tvorbou epigramov, sú raritou.

Básnickou osobnosťou, ktorá dokázala epigram na istý čas nielen spopularizovať, ale dokonca posunúť do centra literárneho diania

[3] Skutočnosť, že takýto pohľad nie je charakteristický len pre súčasnosť, možno dokumentovať napríklad pohľadom do poetiky nemeckého jezuitu Jakuba Masenia *Ars nova. Argutiarum eruditae & honestae recreationis in duas partes diuisa* zo 17. storočia, kde sa ako najvlastnejšie osobitosti epigramu uvádzajú práve *breuitas* (stručnosť) a *argutia* (ostrovtipnosť) (porov. Masenius, 1668, s. 4 a nasl.).

zbornik2011.indb 182 28.07.2011 16:27:20

v novolatinskom literárnom období, bol waleský básnik John Owen.[4] Jeho tvorivé vystúpenie na začiatku 17. storočia znamenalo znovuobjavenie potenciálu podceňovaného žánru. Desiatkami vydaní v latinčine i v rôznych prekladoch do národných jazykov (angličtina, španielčina, francúzština) Owenove epigramy ovplyvňovali epigramatickú produkciu nasledujúcich desaťročí. Ich autor bol básnikom, ktorý dokázal položiť dôraz práve na kľúčové osobitosti epigramu, teda na stručnosť a dôvtip. Prinavrátil mu tak atraktivitu a pôvab, s akými ho kedysi prezentoval Martialis (hoci, samozrejme, s vlastným tvorivým rukopisom), čím mu zároveň zabezpečil záujem zo strany autorov i čitateľov. Spomínam ho aj preto, že v roku 1694 boli Owenove zbierky epigramov publikované v Bratislave a jeho tvorba sa uvádza ako inšpiračný zdroj v súvislosti s dielom humanistu Jána Filického, ale aj s epigramami Jozefa Ignáca Bajzu, vydanými o 180 rokov neskôr. Owenove epigramy (spolu s Martialovými) boli teda v našom literárnom prostredí aktívne reflektovaným a uznávaným vzorom počas celého obdobia, ktoré je predmetom môjho záujmu.

Epigram v humanizme

Ján Sambucus, Martin Rakovský, Ján Bocatius, Ján Filický – všetky tieto dominantné osobnosti našej latinskej humanistickej poézie produkovali aj epigramy.[5] Filický ako jediný zo spomenutých autorov zanechal relatívne rozsiahlu zbierku, ktorej texty sám nazval epigramami, a to v jej titule – ide o druhú časť diela *Carminum libri duo* (1614), ktorá nesie názov *Carminum liber secundus sive Miscella epigramata*. Sambucus síce epigramy z diela *Poemata quaedam* (1555) neskôr vyčlenil a zaradil do tretieho vydania *Emblemat* (1569) ako samostatnú časť pod názvom *Epigramata aliquot Sambuci argumento prioribus non dissimilia*[6], ide však len o 45 básnických textov.

Sambucus svoje básne pojal najmä ako priestor na prezentovanie vznešených didaktických a moralizátorských myšlienok, čo by epigramatickosti nemuselo prekážať, jeho pointa sa však vybíja práve v morálnej, spoločenskej, vo filozofickej alebo v náboženskej hodnote kreovaného významu, nespočíva v prekvapivosti či objavnosti spôsobu,

[4] Prvé tri knihy Owenových epigramov boli publikované v roku 1606, v roku 1607 pridal jednu knihu epigramov, v roku 1612 ďalšie tri a posledné tri v roku 1613, celkovo bolo teda vydaných 10 kníh epigramov tohto autora. (V niektorých vydaniach sa objavuje kníh 12, nejde však o celkom korektný údaj. Podrobnejšia analýza tohto problému nie je predmetom štúdie.)

[5] J. Sambucus: *Poemata qaedam* (1555); M. Rakovský: *Elegiae et epigramata* (1556); J. Bocatius: *Hungaridos libri poematum V* (1599); J. Filický: *Carminum libri duo* (1614).

[6] Niekoľko epigramov Sambuca, ktoré obsahom nie sú odlišné od predchádzajúcich.

zbornik2011.indb 183 28.07.2011 16:27:20

ktorým je tento význam realizovaný.[7] Takto vzniknuté texty pripomínajú skôr než epigram veršované sentencie, aforizmy, ktoré glorifikujú hlavne vzdelanosť, priateľstvo, ale aj skromnosť a pokoru, napríklad v podobe často variovaných motívov *mediocritas* („prostrednosť") a *simplicitas* (jednoduchosť). Svet, ktorý vytvára Sambucus v zbierke *Poemata quaedam*, je vážnym svetom učencov a filozofov, hravosť, ľahkosť a vtipnosť sem prenikajú len okrajovo. Svoju pozornosť preto obrátim najmä na Filického *Miscella epigramata*.

Filický zbierku *Carminum libri duo* vydal v roku 1614, teda bezprostredne po poslednom básnickom vystúpení spomenutého Johna Owena (ten svoje diela publikoval v rokoch 1606 – 1613). Reflektovanie Owenovej básnickej produkcie kontinentálnou Európou môžeme určite predpokladať už aj pred tým, ako sa objavilo prvé vydanie jeho epigramov mimo Britských ostrovov (Lipsko 1615). Takýto predpoklad jasne potvrdzuje napríklad skutočnosť, že Owena spomína aj Filický, a to priamo v texte jedného zo svojich epigramov, samozrejme v pozícii nasledovaniahodného vzoru.[8] Nemyslím si, že z povedaného jednoznačne vyplýva, že Filický Owenove epigramy skutočne poznal a čítal. V každom prípade je však jeho odkaz dokladom, že v čase, keď tvorí svoje epigramy, je už v dobovom kultúrnom kontexte dobre známa a rešpektovaná poetika epigramu, s ktorou Owen vystúpil (a že by sa k nej Filický vo svojej tvorbe rád priblížil). U Filického teda už môžeme počítať so snahou prekonať „nudnosť" predchádzajúcej generácie autorov a pozornosť opäť zacieliť na duchaplnú, prekvapivú pointu. V porovnaní so Sambucovými epigramami v *Poematách* či tými Rakovského z *Elegiae et epigramata* sa uňho skutočne dajú pozorovať náznaky snahy o prekonanie humanistickej vážnosti a strnulosti posunom k vtipnosti a nápaditosti (hoci v svojskom ponímaní s dôrazom na ironiu a sarkazmus).

Napriek tomu nájdeme aj v *Miscella epigramata* mnohé texty, ktoré ako epigram neobstoja ani pri veľmi širokom chápaní základných žánrových determinánt. Náznaky problematickosti žánrovej klasifikácie viacerých textov zbierky naznačil už Jozef Minárik. Hoci vo svojej monografii *Renesančná literatúra. Svetová, česká slovenská* (1985) na strane 132 tvrdí

---

[7] Bližšie pozri KÁKOŠOVÁ, Zuzana: *Latinská humanistická poézia 16. storočia v kontexte slovenskej literatúry.* Bratislava : Univerzita Komenského, 2010, najmä s. 40 – 46. Na s. 42 tu nachádzame napríklad takéto výstižné hodnotenie: „Morálka, odsúdenie ľudských morálnych defektov, proklamovanie morálneho stanoviska však v *Poematách* neslúži len ako zdroj tematiky jednotlivých básní, ale moralistický tón poznamenáva väčšinu jeho poézie vôbec, v *Poematách* najmä nepríležitostnú poéziu, reprezentovanú epigramami. V mnohých z nich sa široká paleta moralistiky snúbi a organicky spája s výchovnými momentmi a humanistickou záľubou v poučovaní, s humanistickým kultom vzdelania a výchovy. Jeho morálka je založená na rozumovom hodnotení skutočnosti, na správaní sa človeka v medziach rozumu a pod jeho vplyvom a v tomto duchu sa nesie i Sambucovo autorské vyjadrenie k zvoleným problémom."

[8] Objavíme ho v básni *Ad Georgium Remum, J. C. Virum Integer. & Amicum suum venerandum* (*K Jurajovi Rémovi, J. C., mužovi najbezúhonnejšiemu a svojmu ctihodnému priateľovi* – s. 92, podrobnejšie pozri nižšie).

zbornik2011.indb 184 28.07.2011 16:27:20

spolu s Filickým, že „druhá kniha obsahuje iba epigramy“, v nasledujúcich riadkoch spomína viaceré problémy, spochybňujúce takúto jednoznačnú klasifikáciu: „Básne adresované skutočným osobám majú len výnimočne epigramatický charakter a ich irónia nie je namierená proti adresátovi, ale vyznieva neosobne, všeobecne. ... Osobnejšie a lyrickejšie koncipované básne strácajú epigramatický charakter“ (s. 134). S povedaným možno súhlasiť, no treba ešte dodať, že podobné otázky sa netýkajú len textov adresovaných skutočným osobám, ale tiahnu sa celou zbierkou.

Zo samotných Filického veršov môžeme vyčítať, že ich autor chcel byť stručný aj vtipný. Spomenul som už báseň *Ad Georgium Remum, J. C. Virum Integer. & Amicum suum venerandum* (poznámka pod čiarou 8), ktorá je koncipovaná ako devótne štylizovaná polemika s priateľom, ktorý smerom na Filického verše adresuje pochvalné slová, okrem iného i v takejto podobe: „Quod sale, quodque lepore arguto certet Ovaeno?“[9] (s. 92). Okrem pozitívneho ohlasu na waleského básnika sú v citovanom verši zaujímavé aj termíny, s ktorými sa vo Filického ponímaní spájala kvalitná epigramatická poézia – *sal* a *lepor argutus*. Vo všetkých troch sa synonymicky kumuluje základný význam, ktorý možno prekladať ako duchaplnosť, dôvtip či ostrovtip. Na inom mieste zbierky sa zasa v náznaku stretneme s verbálne prezentovaným teoretickým povedomím o potrebe písať stručne. V závere 20-veršového pozdravenia Tomášovi, literátovi z Kišoviec (*Ad Thomam Literatum de Kisfalva*), sa napríklad objavuje dvojveršie: „Hac breviter tibi nunc scribo: liventis acerbis / Tutus ut a Momi morsibus esse queam“[10] (s. 92). Narážka na Moma ako predstaviteľa potenciálnej kritiky je tu spojená práve s obavou z nezvládnutia požiadavky byť v danom žánrovom kontexte stručným. Konkrétna realizácia stručnosti však v diele vyznieva nepresvedčivo. Skutočne úderné zobrazenie pointy v štandardnom epigramatickom rozmere 2 – 4 veršov sa objavuje príležitostne, naopak opakovane nachádzame básne, ktoré presahujú aj celú stranu.

Pri postupnej lektúre týchto „nadrozmerných“ básní zistíme, že rozsah väčšiny z nich je vonkajším odrazom celkovej neepigramatickosti básnikovho prejavu. Namiesto stručnosti Filický s obľubou prezentuje rétorickú rozvláčnosť, ktorej hlavnou funkciou nie je príprava a realizácia prekvapivej pointy, ale štylisticky pôsobivé rozvíjanie a variovanie témy. Nazdávam sa, že pravdepodobne najpodstatnejším (hoci nie jediným) kritériom pri rozhodnutí označiť báseň ako epigram bola pre Filického prítomnosť irónie a satiry. Chápanie vtipnosti je uňho posunuté od pokusu o aplikáciu intelektuálneho ostrovtipu smerom k pomerne priamočiaremu a agresívnemu výsmechu. Filického kritika a komika zväčša nepoužívajú umeleckú skratku, sú skôr budované na zachádzaní do podrobností,

[9] Že bystrosťou a ostrým dôvtipom súťaží aj s Owenom?

[10] Tu ti teraz píšem veľmi krátko: od krutých pohryzení závistlivého Moma, aby som mohol byť bezpečný.

zbornik2011.indb 185 28.07.2011 16:27:20

„rozmazávaní“ predmetu básne a kumulácií ironizujúcich obrazov. Nemožno, samozrejme, popierať, že aj ostrý a často nevyberaný výsmech patrí k epigramatickej tradícii, ak sa však realizuje osamotene, bez korenia originálnej vynachádzavosti, pôsobí v konečnom dôsledku neepigramaticky a rovnako málo presvedčivo ako strnulý didaktizujúci a mravokárny tón. Básne tohto druhu asociujú viac než Martialov epigram horatiovskú či iuvenalovskú satiru.

Z epigramatického hľadiska sú najzaujímavejšie texty, v ktorých autor reaguje na namyslencov, posmievačov, nemravníkov alebo ideových odporcov, mimoriadnu nechuť uňho vyvoláva pýcha. Často odsudzuje nepomer vonkajšej krásy a skutočnej vnútornej hodnoty adresáta. Frekventovanou je u kalvína Filického aj tematizácia negatívneho postoja ku katolíckemu duchovenstvu. Často sa útočí na mníchov, kňazov, ale ušetrený nezostáva ani samotný pápež. Zatiaľ čo pri realizácii pápežského námetu text zväčša nadobúda charakter vážnej a zanietenej obžaloby, podloženej serióznymi vedeckými argumentmi, výsmech nižšieho duchovenstva a mníchov je skôr hrubý, zemitý, nevyhýba sa ani naturalistickým prvkom. Základnými námetmi sú v tejto oblasti predávanie odpustkov, pápežská neomylnosť, vyžadovanie slepej poslušnosti v rámci cirkevnej hierarchie a celibát.

Intenzívne sú Filického základné výhrady voči katolíckemu duchovenstvu, kumulované napríklad v básni *In monachum se ipsum castrantem*, čomu zodpovedá aj vysoká miera ironizácie a dehonestácie adresáta textu:

„In monachum se ipsum castrantem.
Audierat nocturna falax post bella Lupercus:
Ense seca membrum, quod tibi cunq nocet.
Praestat enim mancum Paradisi intrare vireta;
Quam Ditis valido corpore probra pati.
Hei mihi, ait, misero coeloi praecluditur aula!
Ni mox e gallo capus inermis ero.
Testibus ergo datis gravibus (caute an mage caste)
Aris imposuit munera bina sacris.
Munera coelituum sed ubi videre beati;
Vix tenuit risum regia magna Poli.
Et pudor exclamat: fatuo erue crimina corde:
Hac fuit obscoeno victima digna cane.“[11] *(s. 125)*

[11] Na kastrujúceho sa mnícha / Pokrytecký mních po nočných bojoch: / Odtni mečom úd, ktorý ti vždy škodí. / Je totiž lepšie okyptený vojsť do rajských hájov, / ako so zdravým telom trpieť potupu podsvetia. / Ach, povedal, mne biednemu je zavretá nebeská sieň! / Ak hneď nebudem z kohúta bezbranným kapúnom. / S danými závažnými dôkazmi (opatrne a veľmi cudne) / ukladá na sväté oltáre dva dary. / Ale keď blahoslavení dary videli z neba; / sotva zdržiava výsmech rozľahlá krajina nebešťanov. A cudnosť zvoláva: / Vytrhni z hlúpeho srdca zločiny, toto bola obeť hodná oplzlého psa.

zbornik2011.indb 186 28.07.2011 16:27:20

Okrem narážky na nezmyselnosť celibátu je tu demonštrovaná mníchova prostoduchosť, ktorá tiež patrí k základným typologickým znakom Filického obrazu katolíckeho duchovného. Dôležitý je aj moment naivnej interpretácie časti Biblie – poukazuje sa na mníchovu neschopnosť pochopiť parafrázovanú novozákonnú pasáž[12] korektným spôsobom. Prekážkou mu je práve slepá poslušnosť, bezmyšlienkovitosť prijímania rozkazov, ktorú Filický pranieruje i na iných miestach. Snaha o naturalisticky drsné poníženie protivníka, ktorá sa rozpína až do 12 veršov, je dobrým príkladom Filického chápania epigramu.

Epigram v baroku

Aj v baroku sa epigram rozvíja hlavne v latinskej jazykovej verzii, orientácia na antickú tradíciu je podobne intenzívna ako v humanizme. Zdá sa však, že citlivosť na rešpektovanie kľúčových princípov epigramatickej poézie sa postupne zvyšovala. Dialo sa tak určite aj pod vplyvom spopularizovania žánru, ktorého pôvodcom bol viackrát spomínaný John Owen – jeho epigramy sú obľúbené najmä v 17. storočí, ale opakované reedície a preklady jeho zbierok dokazujú, že nemalému záujmu sa tešili ešte i v 18. storočí. Na diele známeho barokového epigramatika Konštantína Halapiho sa pokúsim demonštrovať, že baroková podoba epigramu je v našom literárnom kontexte stručnejšia, údernejšia a hravejšia, ale aj tematicky variabilnejšia, ako bola tá humanistická.

Epigramatikov bolo v baroku možno viac ako v humanizme, spolu s príležitostnou poéziou sa však epigram stále častejšie ocitá v pozícii netvorivej, epigónskej, remeselnej, masovo produkovanej literatúry. Dialo sa tak na školách v súvislosti s výučbou latinského jazyka a metrických pravidiel, ale stále častejšie sa epigram ocital aj v pozícii reálne vedľajšej produkcie literátov a vzdelancov, ktorí si takýmto intelektuálnym cvičením neraz azda len krátili dlhú chvíľu bez výraznejšej umeleckej ambície. Objavujú sa však aj zbierky, ktoré dokazujú, že u viacerých autorov sa epigram dostal do centra pozornosti a venovali mu nemalé tvorivé úsilie.[13]

Konštantín Halapi bol piaristickým básnikom z konca prvej polovice 18. storočia. Barokový epigram priblížim práve prostredníctvom jeho tvorby. Halapi sa totiž tvorbe epigramov venoval v podstate počas celého

[12] V druhom až vo štvrtom verši sa naráža na pasáž Evanjelia podľa svätého Marka: „Ak by ťa zvádzala na hriech tvoja ruka, odtni ju: je pre teba lepšie, keď vojdeš do života zmrzačený, ako keby si mal ísť s obidvoma rukami do pekla, do neuhasiteľného ohňa. Ak ťa zvádza na hriech tvoja noha, odtni ju: je pre teba lepšie, keď vojdeš do života krivý, ako keby ťa mali s obidvoma nohami hodiť do pekla. A ak ťa zvádza na hriech tvoje oko, vylúp ho: je pre teba lepšie, keď vojdeš do Božieho kráľovstva s jedným okom, ako keby ťa mali s obidvoma očami vrhnúť do pekla, kde ich červ neumiera a oheň nezhasína“ (Mk 9, 42 – 48). Rovnaká myšlienka je vyjadrená aj v Evanjeliu podľa sv. Matúša (18, 8 – 9).

[13] Napr. J. Trusius: *Triga, centurias variorum epigrammatum circumvehens* (1683); M. Kromholc: *Epigrammatum liber unus* (1735); F. Babai: *Epigrammatum miscellaneorum, sacrorum, et profanorum libri III.* (1777) a i. (viac pozri Minárik, 1984).

zbornik2011.indb 187 28.07.2011 16:27:20

svojho tvorivého obdobia[14], pričom kontinuálne nielen vytváral epigramy nové, ale i upravoval a revidoval staršie texty, ktoré potom publikoval nanovo. Hoci sa venoval aj tvorbe iných žánrov, zdá sa, že najväčší ohlas vyvolali práve jeho epigramy.[15] Celoživotný Halapiho tvorivý záujem o tento žáner vyvrcholil vydaním zbierky *Epigrammatum moralíun, aenigmatum ac tumulorum libri VII* (1745). Básnický text bez motta a prozaického úvodu zaberá 357 strán, ide teda o rozsiahlu básnickú zbierku (najmä na pomery epigramatickej poézie). Pokúsim sa teraz formulovať niekoľko podstatných čŕt Halapiho realizácie epigramatickej poézie, ktoré budú slúžiť ako *pars pro toto* poetiky nášho barokového epigramu vo všeobecnosti.

Príznačnou črtou Halapiho epigramatickej poézie je budovanie pointy na hre so slovom. Tá môže byť realizovaná ako hra s formálnou alebo významovou stránkou slova, pričom sa autor usiluje, aby sa tieto roviny prestupovali a formálna hra bola vždy čo najoriginálnejšie zvýznamnená. Rozhodujúce postavenie majú v tejto sfére jeho umeleckého prejavu anagram a kalambúr, časté sú dvojzmyselné slovné konštrukcie využívajúce homonymiu a polysémiu. Vlastný je mu tiež spôsob myslenia, pri ktorom na základe vhodne konštruovaného kontextu aktivizuje sekundárne (z logického hľadiska nenáležité) významy slova, čím vytvorí podmienky pre nové, originálne a prekvapivé pochopenie udalostí.

Princíp anagramatickej hry Halapi napríklad často aplikuje na vlastné mená. Ak z písmen mena vytvorí nové slovo alebo slová, snaží sa ich v básni využiť tak, aby pôsobili nenásilne a prirodzene (čo je niekedy nad jeho sily). V epigrame I – 206, „Agnes Anag.: Agens, Anges“[16], vytvoril napríklad anagramy až dva: oproti *Agnes* (Agnesa) postavil participium prézenta od slovesa *agere* (konať, robiť) – *agens* (konajúca, tu v zmysle rozhodná, „akčná“) a druhú osobu jednotného čísla budúceho času od slovesa *angere* – *anges* (budeš sužovať). Odhodlanie pracovať aj s takýmito „krkolomnými“ tvarmi potvrdzuje, že využívanie jazykových hier si autor vysoko cení a zameriava naň zvýšenú tvorivú pozornosť. Oba vytvorené tvary napokon dokáže začleniť do jedného verša: „Dixit Agens Virgo: Me non amor improbus Anges.“[17] V citovanom epigrame je slovná hra v podstate jediným oživením suchého konštatovania svätice, že ju nebude sužovať nehodná láska a že do nebeského lôžka vystúpila s čistým srdcom (*cessi sydereo pectora casta*

[14] Žáner epigramu sprevádza Halapiho od prvej rukopisnej zbierky *Lusus poeticus* (*Básnická hračka*) cez prvú vydanú zbierku *Tripertita Devoti Parnassi Syrinx* (*Trojdielna píšťala zasľúbeného Parnasu*, 1730) a najrozsiahlejšiu zbierku poézie *Myrias versuum* (*Desaťtisíc veršov*, 1735) až po vyvrcholenie jeho epigramatickej tvorby v podobe diela *Epigrammatum moralíum, aenigmatum ac tumulorum, libri VII* (*Sedem kníh morálnych epigramov, hádaniek a náhrobných nápisov*, 1745).

[15] „Všade prijali ‚Myrias‘ s veľkou obľubou, obzvlášť rádoví spolubratia ho nevedeli dostatočne vynachváliť. Predovšetkým chválili epigramy, čo neskôr nášho básnika prinútilo, aby ich vydal v samostatnom zväzku a rozšíril novými“ (Friedrich, 1903, s. 26).

[16] Agnesa anagramaticky: konajúca, budeš trápiť. Doslovný preklad, pochopiteľne, slovnú hru nevystihuje.

[17] Rozhodná panna povedala: mňa nebude sužovať nehodná láska.

zbornik2011.indb 188 28.07.2011 16:27:20

thoro). Anagram je v Halapiho chápaní epigramu dostatočným nositeľom umeleckej hodnoty na legitimizáciu literárnosti daného básnického textu.

K hre s vlastnými menami dochádza aj na princípe využitia všeobecného významu slova, ktoré vystupuje aj v pozícii vlastného mena. Autor sa snaží tento všeobecný význam aktivizovať kontextom a využiť ho na vytvorenie vtipnej pointy.

Implicitné využívanie všeobecného významu vlastného mena sa dvojnásobne realizuje v epigrame I – 201 *S. Clara Virgo.*[18] *Clara* znamená jasná, svetlá, ale je i známym ženským menom. *Umbria*, geografické pomenovanie krajiny v severovýchodnej Itálii, je zasa takmer totožné so substantívom *umbra* – tieň, tôňa. Neúplná fonetická zhoda nie je pre Halapiho dôvodom, aby odstúpil od núkajúcej sa možnosti využiť jazykovú hru. Na správne pochopenie epigramu je nevyhnutné permanentne interpretovať pojmy *Clara* a *Umbria* ako vlastné mená a paralelne vnímať ich protichodné všeobecné významy. Svätá Klára pochádzala z Umbrie. Tma teda paradoxne zrodila svetlo *(peperit Umbria lucem)*, dokonca v hyperbolickej podobe najjasnejšej hviezdy zo všetkých *(sydus sydere clarior omni)*. Toto svetlo následne rozohnalo umbrijskú tmu *(lux umbram dispulit ista tuam)*. Zreteľný je i alegorický zmysel epigramu: svetlo ako jeden z typických symbolov Krista; svetlo, deň, jas ako protiklad všetkého negatívneho, temného, tmavého – ako opozitum hriechu. Klára svojím životom plným dobra (svetla) pomáha vyháňať z Umbrie hriech (tmu).

Uvedené epigramy som vybral i preto, že sú dobrým príkladom na realizovanie vtipnej pointy na tradičnej, úplne nekonfrontačnej a zdanlivo neproduktívnej náboženskej téme. V zbierke sa však stretneme aj s klasickejšími motívmi, napríklad vo forme výsmechu adresáta. Aj z tejto oblasti uvediem na porovnanie príklad na využitie falošnej etymológie vlastných mien:

„In corpulentum
Antiquum pingui contingis stemmate Crassum,
Brutus erat genitor, Porcia mater erat.
Omnis ab ingenti secedit corpore virtus,
Crassities tecum cum gravitate manet.“[19] *(IV – 26)*

Všetky vlastné mená, na ktoré odkazuje fiktívny rodokmeň korpulentného adresáta, majú aj všeobecný význam. Práve ten je kľúčom k vtipnému vypointovaniu epigramu: Crassus, Brutus i Porcia sú veľké mená rímskej

[18] *Svätá Klára, panna.*

[19] Na tučného / Vypaseným rodokmeňom siahaš až k starovekému Crassovi, / Brutus bol otec, Porcia bola matka. / Každá cnosť sa vzďaľuje od obrovského tela, / zatiaľ čo tučnota a ťarcha zostávajú s tebou.

zbornik2011.indb 189 28.07.2011 16:27:20

histórie[20], išlo by teda skutočne o vzácny rodokmeň. Ak však na miesta apelatív dosadíme ich všeobecné významy, zistíme, že zo sémantického hľadiska ich spája aj úzky vzťah s obezitou: *brutus* – ťažký, nemotorný; *crassus* – tučný; v prípade Porcie je potrebné vynechať samohlásku i a dostaneme substantívum *porca* – sviňa. Takýmto významovým preskupením cnosť, ktorú mal tento „vzácny rod", od adresáta epigramu odstupuje a zostáva mu len v nadpise avizovaná tučnota.

Ako príklad na nachádzanie prekvapivých a neobyčajných súvislostí v snahe pozmeniť a oživiť bežné vnímanie reality možno zasa uviesť autorovo spracovanie námetu umučenia svätého Vavrinca (vtipnosť v zmysle epigramatickej pointovanosti sa tu opäť uplatňuje na veľmi tradičnom námete). Na vytvorení zmyslu výrazne spolupracuje i v baroku obľúbený umelecký prostriedok hyperbola, Halapi ho však využíva nepateticky a maximálne funkčne:

„S. Laurentius in craticula.
Ex oculis tantos fudit Laurentius imbres,
Ut tepidas inter poene natarit aquas.
Levitam rabies piscem putat esse, Tyranno
Illum substrato praeparat igne furor."[21] *(I – 147)*

Známa skutočnosť je podávaná v úplne novom svetle – svätý Vavrinec sa v autorovej odvážnej reinterpretácii všeobecne známej udalosti dostáva na ražeň preto, že vo svojom hyperbolickom nárekuvyprodukuje také množstvo vody, až sa dostáva do pozície, v ktorej pripomína rybu. Tým dáva tyranovi impulz na vlastné ugrilovanie. Vytvorený obraz ponúka do istej miery humorný pohľad na mimoriadne surovú a tragickú skutočnosť, čo je však celkom v súlade s baroku vlastným presvedčením, že mučenícka smrť je z transcendentálneho nadhľadu vlastne radostnou udalosťou.

Ako básnik je Halapi najsilnejší vo sfére pointovania epigramatického textu prostredníctvom slovnej hry (formálnej či významovej) či vytvorenia (postrehnutia) vtipnej súvislosti medzi známymi predmetmi a udalosťami. Cudzím mu nebola ani zábava na úkor nedostatkov adresáta textu. Tradičné umelecké prostriedky využíva umiernene a funkčne so zacielením na dosiahnutie duchaplného básnického prejavu. Podoba epigramu, ktorá sa nám takto ponúka, má veľmi blízko k tradičnej „martialovskej" verzii.

[20] Marcus Licinius Crassus – člen prvého trimvirátu, Marcus Junius Brutus – osobnosť známa najmä v súvislosti s vraždou Caesara; Porcia – druhá Brutova manželka, dcéra Marca Porcia Catóna.

[21] Sv. Vavrinec na rošte / Vavrinec vylieval z očí také prúdy sĺz, / že takmer pláva medzi studenými vodami. / Zúrivosť považuje diakona za rybu a hnev ho tyranovi / pripraví na podloženom ohni.

zbornik2011.indb 190 28.07.2011 16:27:20

Epigram v klasicizme

Na rozhraní „staršej" a „novodobej" epochy dejín slovenskej literatúry sa vynára ďalší výrazný epigramatický talent, je ním Jozef Ignác Bajza. Rok 1780, okolo ktorého pravdepodobne vznikala väčšina jeho epigramov, je v dejinách slovenskej literatúry tradične akceptovaný ako predelový medzi jej barokovou a klasicistickou fázou. Jozef Ignác Bajza ponúkol svoje epigramy pod názvom *Rozličních veršuo, které zložil Joz. Ign. Bajza, knižka prvňá* na vydanie prvý raz v roku 1782. Dielo ešte citeľne vyrastá z barokovej atmosféry, na druhej strane je známe, že vydanie epigramov bolo pozastavené práve z dôvodu prezentovania radikálnych osvietenských myšlienok, ktorých šírenie je už charakteristické pre raný klasicizmus. Môžeme teda predpokladať, že Bajzove epigramy (najmä ich verzia z roku 1782)[22] budú zaujímavé nielen na dokladovanie vývoja žánru epigram, ale ich výskum môže byť užitočný aj pri snahe o analýzu významného vývojového zlomu v našich literárnych dejinách.

V podobe epigramu, akú ponúka Bajza, sú implementované všetky podstatné znaky, ktoré som doposiaľ spomínal v súvislosti s humanistickou a barokovou literatúrou. Zbierka z roku 1782 vyznieva do istej miery ako symbióza humanistického a barokového epigramatického štýlu. S humanizmom autora spája tematická a motivická výstavba zbierky, ako aj atmosféra vážneho a zatrpknutého pohľadu na život, úporná snaha naprávať, kritizovať, karhať, usmerňovať. Na tieto ciele však dokáže využívať hravosť a nápaditosť, ako sme ju mohli pozorovať v baroku. Je známe, že tretina epigramov je prekladom epigramov Johna Owena. Aj z toho je jasné, že Bajza nemá výraznejšiu ambíciu prekonať tradičnú poetiku latinského epigramu, naopak, snaží sa ju vo svojom diele čo najvernejšie uplatňovať. Jeho novátorstvo spočíva hlavne v použití „národného" jazyka a v spracovaní aktuálnych osvieteneckých tém, ktoré sa objavujú v niekoľkých básnických textoch.

Bajzove epigramy sa doposiaľ dostávali do pozornosti najmä v súvislosti s ich nadväzovaním na owenovské podnety. Dôkladnej analýze ich v tomto smere podrobila Eva Hucková (1965). Konštatuje, že z 300 epigramov Bajzových *Rozličných veršov* je 101 takých, ktoré z Owena prevzal ako doslovný, prípadne len málo pozmenený preklad – k čomu sa ostatne Bajza v úvode k dielu nepriamo priznáva, hoci hneď dodáva, že nejde len o mechanické zozbieranie či preloženie cudzích textov, ale ponúka i osobný vklad v podobe „prevrátenia, premenenia, zjináčenia, predĺženia, ukrátenia" textovej predlohy[23]. Za výstižné pokladám Huckovej konštatovanie, že

[22] Zbierka zostala v rukopise, vychádzam z vydania z roku 1966, ktoré je súčasťou publikácie *Bernolákovské polemiky* (ed. Imrich Kotvan, s. 169 – 226).

[23] Predmlúva / Z dílu vimišlení toto jinší mali, / v rozličních ho knižkách již aj druhí dali; / ti js ho jen pozbíral, preložil, prevrátil, / premenil zjináčil, podlžil ukrátil. A čo tvé vlastné jest, jest vtipu tupího, misle zatemnenéj rozumu hlúpího.

zbornik2011.indb 191 28.07.2011 16:27:20

„Bajza... je oveľa útočnejší než Owen, veľakrát vôbec nevyberá slová a pri preklade často zámerne používa slová s hanlivým nádychom, a tak mení charakter pôvodného Owenovho epigramu“ (Hucková, 1965, s. 383). Ďalej zasa tvrdí: „Kým Owen je úsmevný, uhladený a jemný, Bajza je vo väčšine prípadov drsnejší, satirickejší a mravokárnejší“ (s. 397). Spôsob, akým sa Bajza vyrovnáva s owenovským epigramatickým odkazom, charakterizuje jeho koncepciu tvorby epigramov vo všeobecnosti.

Bajza dôsledne dodržiava zásadu stručného vytvárania pointy, zrejmá je aj jeho snaha o vtipnosť. Podobne ako v barokovej epigramatike, aj v jeho textoch sa nájdu viaceré básne štylizované ako hádanka či ako fiktívny náhrobný nápis, iné zasa nazýva porekadlom a príslovím. Rozsah básní len ojedinele presahuje štyri verše, dôsledné je dodržiavanie dichotomickej konštrukcie. Umelecké prostriedky rétorickej proveniencie ako interogácia, exklamácia, gradácia, ale napríklad aj v epigramoch veľmi obľúbený asyndeton tu majú svoje pevné miesto. Tematická štruktúra zbierky zahŕňa množstvo tých najtradičnejších epigramatických tém, ktoré žáner spracováva už od svojich najstarších čias, takými sú napríklad výsmech ženského intelektu, starena túžiaca byť navždy mladou a krásnou, opilstvo, skúposť a pod. Nástojčivo sa Bajza vracia najmä k ľudskej hlúposti, k skazenosti čias či nespravodlivému uprednostňovaniu bohatých pred chudobnými. Podobne ako Halapi dokáže Bajza využiť aj slovnú hru, i keď tento prostriedok využíva s neporovnateľne menšou frekvenciou:

„Politia
Jinšé vidíš temer v každém dome police
Jinšé skusíš v každém bidle politie.“ (s. 177)

Príklad som vybral aj na demonštrovanie autorovej slobody a nápaditosti, usúvzťažňuje totiž slová, z ktorých jedno je latinského a druhé domáceho pôvodu, dokáže ich umiestniť do pozície takmer homonymného rýmu, sú jednoznačným ťažiskom epigramu (vytvorená analógia medzi pojmami *politia* – pravdepodobne v zmysle domáceho poriadku, zvyklostí, „zákonov“, ktoré v domácnosti panujú – a polica je trochu kostrbatá, pri hľadaní slovných hier sa však podobné neuhladenosti objavujú a tolerujú aj u iných autorov).

Bajza využíva aj ďalšie klasické epigramatické postupy, ktoré bývajú založené hlavne na zbližovaní protichodných a zdanlivo nezlučiteľných skutočností. Objavuje sa oxymoron, paradox, antonymické dvojice v bezprostrednej blízkosti. Cudzie mu nie je ani nachádzanie či vytváranie prekvapivých súvislostí a obrazov:

zbornik2011.indb 192 28.07.2011 16:27:20

„Na skúpího umrlího
Zemrel jest skúpý; z mrtvých jeho povstali statki,
Ležali jenž dávno v hromade, jakožto v hrobe.“ (s. 200)

Zopakujem, že Bajza podľa mňa nemal ambíciu modifikovať, prípadne prekonať podobu epigramu, ktorú spoznal prostredníctvom klasických a novolatinských epigramatických textov. Skôr sa usiloval o vernú nápodobu z nich odpozorovanej poetiky. Jeho prínos má spočívať v preukázaní faktu, že „Apolo umí aj slovenskú reč“.[24] Vyrovnáva sa aj s niektorými aktuálnymi dobovými problémami (napríklad s otázkou žobravých rádov), epigramy tematizujúce problematiku slovenského jazyka či aktuálne osvietenecké myšlienky však v diele nie sú príliš početné, a ak na ne nezacielime zvýšený záujem, pozornosť na seba nijako nestrhávajú.

V období klasicizmu by sme našli epigramy aj v tvorbe ďalšieho básnika, Bohuslava Tablica, ide však len o niekoľko textov.[25] Zaujímavosťou je, že epigramy nie sú obsiahnuté v tvorbe Jána Hollého, klasicistického básnika, ktorý vo svojom diele takmer programovo pestoval základné žánre antiky. Posledným zastavením v prehľade vývoja epigramatického žánru sa preto pre mňa nateraz stanú epigramy Jána Kollára.

Ján Kollár epigramy pod názvom *Nápisy* sústredil do štvrtej časti svojej prvotiny *Básně Jana Kollára* (1821).[26] Ide síce len o 60 textov, no vytvárajú kompaktný celok s jednotnou poetikou. Miloslav Vojtech o nich napísal: „V poslednej časti zbierky, v aforisticky ladených epigramoch, ktoré Ján Kollár nazval *Nápismi*, vyznieva naplno druhá tematická línia jeho básnickej tvorby, v ktorej rezonujú silné vlastenectvo a humanistické ideály.“[27] Humanistické ideály krásy, vznešenosti, morálnej dokonalosti a vzdelanosti, ale azda ešte nástojčivejšie vlastenecké motívy národnej hrdosti a reči naozaj tvoria tematický základ zbierky. Kollárov epigramatický prejav je veľmi blízky tomu, ktorým sa prezentoval takmer tri storočia pred ním Sambucus. Cieľom autora nie je čitateľa pobaviť slovnou hrou alebo prekvapiť jeho intelekt nečakaným paradoxom. Pointu chápe hlavne ako hodnotnú myšlienku, vážne podávanú sentenciu, ktorá je realizovaná jasne a zrozumiteľne:

[24] Naznačuje to aj úvodná báseň z vydania z roku 1794: „Parnaský Apolo visvedč, / že aj slovenskú umíš reč; / spev jednako-konco-hlasních / rádkúv v néj uslišme z úst tvích.“ Hoci ide o vydanie realizované až 12 rokov po Bajzovom prvom pokuse vystúpiť s epigramami, som presvedčený, že konštatovanie stálo už pri prvotnom rozhodnutí realizovať epigramatickú zbierku v „národnom“ jazyku. Podobne možno interpretovať aj prekladateľskú aktivitu prinášajúcu Owenove latinské verše v Bajzovom jazyku.

[25] Azda najtypickejším príkladom je báseň *Na tlustého sládka* (*Poezye 1*, 1806).

[26] Pracovať budem s vydaním z roku 2009, *Básně Jana Kollára* sú tu súčasťou súborného vydania diela Jána Kollára *Dielo*. Kollárove epigramy sú tu prvý raz publikované v tom zložení, v akom ich autor zaradil do prvého vydania svojich *Básní* z roku 1821. V ďalších vydaniach sa počet a zloženie epigramov menili.

[27] VOJTECH, Miloslav: Ján Kollár – tvorca slovanského mýtu. In: KOLLÁR, Ján: *Dielo*. Ed. M. VOJTECH. Bratislava : Kalligram, 2009, s. 567.

zbornik2011.indb 193 28.07.2011 16:27:20

„Vrch krásy
Vaďte sa estetici, kdyby byl vrch ve světě krásy,
Mně sluje vrch všech krás na světě: krása ducha.“ (s. 39)

Jánovi Kollárovi je hravá, sofistikovaná poetika barokového epigramu cudzia, žáner je preňho atraktívny skôr ako možnosť vysloviť s údernou stručnosťou vznešenú či agitačne štylizovanú myšlienku. Nenápadne a nečakane sa tak opäť vynára podoba epigramu veľmi blízka tej, s ktorou sme sa mohli stretnúť v Sambucových *Poematách* z roku 1555.

LITERATÚRA

BAJZA, Jozef Ignác: Rozličních veršuv, které zložil Joz. Ign. Bajza, knižka prvňá. In: KOTVAN, Imrich: *Bernolákovské polemiky*. Bratislava : Vydavateľstvo SAV, 1966, s. 169 – 226.

FILICKÝ, Ján: *Carminum liber primus – Carminum liber secundus sive Miscella epigrammata*. Bazilej : 1614.

FRIEDRICH, Endre: *Halápy Konstantin emlékezete. 1698 – 1752*. Temesvár : Csanád – Egyházmegyei könyvnyomda, 1903.

HALAPI, Konštantín: *Epigrammatum moralium, aenigmatum ac tumulorum, libri VII*. Trnava : 1745.

HUCKOVÁ, Eva: Owenove epigramy ako predloha J. I. Bajzu. In: *Slovenská literatúra* 12, s. 382 – 397.

KÁKOŠOVÁ, Zuzana: *Latinská humanistická poézia 16. storočia v kontexte slovenskej literatúry.* Bratislava : Univerzita Komenského, 2010.

KOLLÁR, JÁN: *Dielo*. Ed. M. VOJTECH. Bratislava : Kalligram, 2009.

MASENIUS, Jakub: *Ars nova. Argutiarum eruditae & honestae recreationis in duas partes divisa*. Kolín nad Rýnom : 1668.

MINÁRIK, Jozef: *Barokova literatúra. Svetová, česká, slovenská*. Bratislava : Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1984.

MINÁRIK, Jozef: *Renesančná a humanistiská literatúra. Svetová, česká, slovenská*. Bratislava : Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1985.

OWEN, John: *The epigrammata of John Owen (Ioanne Ovenus) (1606 – 1613)*. Ed. D. SUTTON. Irvine : The Univesity of California, 1999.

PIŠÚT, Milan, a kol.: *Dejiny slovenskej literatúry*. Bratislava : Obzor, 1984.

Slovník slovenských spisovateľov. Ed. V. MIKULA. Praha : Libri, 2000.

STIEBITZ, Ferdinand: *Stručné dějiny řecké literatury*. Praha : Státní pedagogické nakladatelství, 1967.

Sväté písmo Starého a Nového zákona. Trnava : Spolok svätého Vojtecha, 1995.

ŠTĚPÁN, Ludvík: *Polská epigramatika. Žánry fraška a epigram ve spektru malých literárních forem*. Brno : Masarykova univerzita v Brně, 1998.

VOJTECH, Miloslav: Ján Kollár – tvorca slovanského mýtu. In: KOLLÁR, Ján: *Dielo*. Ed. M. VOJTECH. Bratislava : Kalligram, 2009, s. 563 – 586.

zbornik2011.indb 194 28.07.2011 16:27:20

SUMMARY

Metamorphosis of Epigram from Humanism to Ján Kollár

Epigram in Slovak literature developed into its typical form in the second half of the sixteenth century. Authors drew inspiration from the classical ancient Greek epigram and the collections of Latin epigrams by John Owen. An outstanding personality of humanist epigrammatric writing was Ján Filický, who managed – to a certain level – to overcome the rigidity of his predecessors (Sambucus, Rakovský). The points of his epigrams are based mostly on critical and satirical mocking. A playful, imaginative, original and sophisticated epigram with a strong point culminates in the Baroque period, Konštantín Halapi being a good example of such poetic approach in epigrammatic writing. Jozef Ignác Bajza contributed to the transfer of Neo-Latin epigrammatic tradition to the sphere of "national" language; he enriched it with contempory Enlightenment themes. Ján Kollár was not very keen on the unbinding, playful form of epigram. He considered the genre attractive only as an opportunity to express a noble or agitationally formulated idea with pointed briefness.

zbornik2011.indb 195 28.07.2011 16:27:20

zbornik2011.indb 196 28.07.2011 16:27:20

Ján Lukačka

Historické súvislosti a význam Zoborskej listiny z roku 1111

V tomto roku si pripomíname deväťsté výročie vydania Zoborskej listiny z roku 1111.[1] Ide o najstarší dokument svojho druhu z územia Slovenska zachovaný v origináli. Z diplomatického hľadiska je to tzv. prijímateľské vyhotovenie, čo znamená, že listinu vyhotovili priamo v Nitre v skriptóriu Zoborského benediktínskeho kláštora sv. Hypolita, resp. v Nitrianskej kapitule. Tieto cirkevné inštitúcie už v tom čase disponovali vzdelanými ľuďmi, ktorí vedeli nielen čítať, ale aj vyhotovovať písomnosti. Vtedajší kráľ Koloman vyjadril súhlas s jej znením tak, že nechal hotovú listinu spečatiť svojou kráľovskou pečaťou, čo realizoval záhrebský biskup Manases. Úhľadné a vypísané písmo s charakteristickými pretiahnutými hornými dĺžkami písmen prezrádza školeného a zbehlého pisára. Listina sa týka majetkových práv Opátstva sv. Hypolita na Zobore.

Zoborský kláštor sa celkom oprávnene považuje za najstarší benediktínsky kláštor nielen na území dnešného Slovenska, ale aj v rámci bývalého Uhorského kráľovstva. Staršia i súčasná maďarská historiografia síce ako zakladateľa opátstva identifikovala kráľa Štefana I. Svätého, ale existujú vážne argumenty pre jeho starší pôvod. Na prvom mieste treba spomenúť fakt, ktorý zaznamenal najväčší český stredoveký kronikár Kosmas, ktorý na prelome 11. a 12. storočia navštívil Uhorsko. Na západnom Slovensku, resp. priamo v Nitre, zaznamenal vtedy ešte živú svätoplukovskú legendu. Podľa nej mal Svätopluk opustiť svoje vojsko a nikým nepoznaný utiahnuť sa k mníchom pustovníkom v kláštore pod Zoborom, ktorý dal predtým sám postaviť. Predtým však zabil svojho koňa a svoj meč ukryl v zemi. Potom žil ako pustovník a iba na konci pozemskej púte svojim druhom prezradil, kto vlastne je.[2]

Zarážajúci je tiež fakt, že založenie kláštora svätým kráľom Štefanom sa výslovne nespomína ani v jednej zo zoborských listín, čo vyvoláva naozaj veľké pochybnosti, pretože donácie svätého kráľa sa v Uhorsku považovali za nedotknuteľné a neodvolateľné. Ak by však bol skutočným fundátorom on, bolo by sa to pri tejto príležitosti iste prezentovalo. Rovnako majetková držba kláštora naznačuje, že nevznikla jednorázovým aktom darovania, ale vytvárala sa postupne darmi od viacerých donátorov, predovšetkým z radov príslušníkov veľmožského rodu Hont-Poznanovcov.[3] Veľmi silným

[1] Relatívne dobre zachovaná listina napísaná na pergamene s rozmermi 560 x 320 mm je uložená v Diecéznom archíve v Nitre, oddelenie súkromný archív Nitrianskeho biskupstva, sign. J. D. I. G. F. 1. N. 1. Listina bola pôvodne spečatená. V bližšie neznámom čase bola pečať z listiny nešetrne odstránená a odcudzená. Kritické vydanie porovnaj R. MARSINA, 1971, 2003.

[2] B. Bretholz, 1923, s. 32 – 33.

[3] Porovnaj J. Lukačka, 2002, s. 28 – 29.

zbornik2011.indb 197 28.07.2011 16:27:20

argumentom pre nekráľovskú fundáciu kláštora je aj skutočnosť, že svetským patrónom kláštora neboli arpádovskí králi, ale potomkovia vojvodu Poznana, ktorí reálne vykonávali spomínané právo až do začiatku 14. storočia. O starších počiatkoch kláštora svedčí aj patrocínium sv. Hypolita, ktoré je evidentne juhonemeckého (bavorského) pôvodu a do Nitry sa dostalo spolu s patrocíniom sv. Emeráma ešte v 9. storočí.[4]

Listina je zaujímavá aj svojím obsahom. Zaznamenáva spor, ktorý vznikol medzi zoborským opátom Godefridom (Gaufredus) a vyberačmi kráľovských poplatkov (daní). Kalízovia[5] v službách kráľa spochybnili právo Zoborského kláštora na tretinu trhových a mýtnych poplatkov v Nitre (vyberaných priamo v meste i mimo neho), ako aj v Trenčíne a všade na Váhu, kde sa vyberá mýto až po jeho vtok do Dunaja, z ktorého tretinu kláštoru na večné časy udelil svätý kráľ Štefan. Stotník posádky nitrianskeho kráľovského hradu Prkoš so svojím spoločníkom Etejom a členovia jeho sprievodu, ako aj všetci tunajší minciari opovážlivo spochybnili spomínané právo kláštora, čo sa istotne dialo s tichou podporou samotného kráľa Kolomana.

Na stranu opáta sa však postavili 12 bohabojní nitrianski veľmoži, ktorí boli ochotní potvrdiť právo kláštora na tretinu poplatkov udelených kráľom Štefanom. Mená svedkov boli známe historikom už dávnejšie, ale nikomu sa ich nepodarilo identifikovať. Všeobecne sa iba uznávalo, že išlo o vznešených a vážených mužov, z ktorých niektorí sa podieľali aj na správe Nitrianskeho kráľovského komitátu. Autorovi týchto riadkov sa podarilo bezpečne identifikovať prvých štyroch svedkov ako príslušníkov veľmožského rodu Poznanovcov (od 12. storočia Hont-Poznanovcov).[6] Ako prví dvaja svedkovia sa uvádzajú veľmoži Una a Bača. O oboch sa v listine zhodne konštatuje, že viac rokov po sebe zastávali funkciu nitrianskych županov. Veľmi dôležití sa pre náš výskum stali ďalší dvaja svedkovia Dedo a Gečä, synovia niekdajšieho nitrianskeho župana Bukvena, ktorí obaja mali v čase vydania listiny okolo 80 rokov a pamätali si ešte koniec vlády kráľa Štefana I.[7] Mená ďalších svedkov (Penet, Seiun, Markov syn Martin, Petre, Kup, Subiša, Figa a sudca Peregrin) už nemajú takú výpovednú hodnotu, pretože ich nedokážeme bližšie zaradiť. Patrili však k popredným miestnym obyvateľom Nitry.[8]

Kráľ Koloman nebol s priebehom sporu spokojný (v listine sa doslova konštatuje, že ich svedectvu nechcel uveriť), a preto na príkaz ostrihomského

---

[4] G. Fusek – M. Zemene, 1998, s. 116. Porovnaj aj *Lexikon des Mittelalters III*, s. 1888.

[5] Pôvodne jednotlivci pochádzajúci zo zakaspického Chorezmu vyznávajúci islam, ktorí boli v službách prvých arpádovských kráľov a mali na starosti razbu mincí. Začiatkom 12. storočia už medzi nich prenikli aj domáci ľudia a okrem razby mincí vyberali aj poplatky pre kráľa.

[6] J. Lukačka, 2002, s. 30 – 31.

[7] Ako dôležitý sa v tomto prípade javil uvedený genealogický vzťah a potom aj signifikantné rodové mená, ktoré v tzv. užšej poznanovskej rodovej línii frekventovali až do konca 13. storočia.

[8] Ferdinand Uličný sa pokúsil indetifikovať spomínaných svedkov ako prvých mešťanov Nitry, čo sa nám však javí ako neodôvodnené. Porovnaj F. Uličný, 2002, s. 143.

zbornik2011.indb 198 28.07.2011 16:27:20

arcibiskupa Vavrinca a jeho poverenca Batonu museli v biskupskej katedrále sv. Emeráma, Svoráda a Benedikta zložiť prísahu, čo aj urobili.

Napriek tomu boli pozvaní ďalší 11 svedkovia. Tentoraz už nešlo o pamätníkov starých čias, ale ľudí, ktorí aktuálne zastávali vyššie úrady v meste. Na prvom mieste sa uvádza nitriansky župan Mojžiš z rodu Poznanovcov, po ňom nasledoval dekan Nitrianskej kapituly Lambert, ako ďalší svedok vystupuje učiteľ (gramaticus) na kapitulskej škole Wilermus, po ňom kňazi kapituly: Vavrinec, Godefrid a Matúšov syn Martin. Po nich zložili prísahu kanonici kapituly: Pestrejov syn Mikuláš, Ulfodov syn Hektor a Daniel s Poškom. Ako posledný svedok sa uvádza syn pristalda Batonu Jaroslav. Aj títo 11 svedkovia svedčili v prospech kláštora. Proti ich svedectvu mali znovu námietky stotník Prkoš,vEtej a ich spoločníci.

Keďže listinu vyhotovili priamo v kláštore, resp. v kapitule, pred datovaciu formulku vpísali ešte vetu o tom, že najsvätejší kráľ daroval kláštoru (svätému Hypolitovi) úplný desiatok zo všetkých svojich majetkov v krajine, čo bolo možno aktuálne začiatkom 12. storočia, ale sotva platilo pre obdobie kráľa Štefana. Napriek tomu bola listina spečatená a stala sa vzácnym svedectvom o najstarších dejinách mesta Nitry a jej najstaršieho kláštora. Listina zároveň poodhaľuje napäté vzťahy medzi Nitrou (jej elitami) a kráľovským dvorom tesne po zrušení Nitrianskeho údelného vojvodstva. Tento akt Nitrania považovali za krivdu, pretože Nitra bola dovtedy rezidenčným mestom údelných vojvodov, ich sprievodu a na nich naviazaných remeselníkov a rôznych služobníkov. Kráľ Koloman však zostal neoblomný a po zlých skúsenostiach so svojím mladším bratom Álmošom bola preňho ďalšia existencia vojvodstva neprijateľná. Ako istú formu náhrady možno chápať zriadenie (obnovenie) Nitrianskeho biskupstva, ktoré sa udialo práve okolo roku 1111.

LITERATÚRA

BRETHOLZ, Bertold (ed.): *Die Chronik der Böhmen des Cosmas von Prag. Monumenta Germaniae historica, nova series II*. Berlin, 1923.

FUSEK, Gabriel – ZEMENE, Marián: *Dejiny Nitry od najstarších čias po súčasnosť*. Nitra : Mesto Nitra, 1998.

Lexikon des Mittelalters III. München und Zurich : Artemis Verlag, 1986, s. 1888.

LUKAČKA, Ján: *Formovanie vyššej šľachty na západnom Slovensku*. Bratislava : Minor, 2002.

MARSINA, Richard (ed.): *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae I*. Bratislava : SAV, 1971.

MARSINA, Richard (ed.): *Pramene k dejinám Slovenska a Slovákov III*. Bratislava : Literárne informačné centrum, 2003, č. 10.

ULIČNÝ, Ferdinand: *Nitra – mesto v 9. – 12. storočí*. In: MARSINA, Richard (ed.): *Nitra v slovenských dejinách*. Martin : Matica slovenská, 2002, s. 143.

zbornik2011.indb 199 28.07.2011 16:27:20

Historical Context and Importance of the Zobor Document (1111)

The paper reflects the 900th anniversary of the Zobor document from 1111, the oldest preserved original document of this type in Slovakia, concerning property rights of St. Hypolitos' Abbey in Zobor. The author analyses the origin of the document as well as it contents in more detail in relation to the Abbot of Zobor and the royal payment (tax) collectors. From the historic point of view, the document is of significant importance, as it represents evidence of the earliest history of the town Nitra and its oldest monastery.

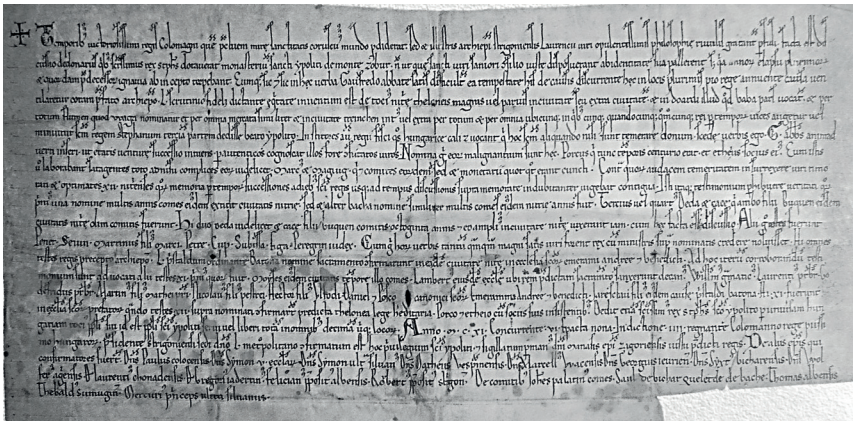

Zoborská listina z roku 1111 – najstaršia v originále zachovaná listina z územia Slovenska

zbornik2011.indb 200 28.07.2011 16:27:20

Jozef Mlacek

K niektorým aspektom aktualizovania biblicky motivovaných frazém v súčasnej komunikácii

Voľba témy tohto príspevku súvisí s viacerými okolnosťami, je teda viacrozmerne motivovaná. Prvou z týchto okolností je fakt, že podobne ako už v niekoľkých posledných ročníkoch letnej školy Studia Academica Slovaca, aj v tomto ročníku jej vedenie zamýšľa vo všetkých zložkách jej náplne sledovať najmä to naše, slovenské v porovnaní s tým, čo je inde iné a inakšie – ukázať účastníkom letnej školy slovenské reálie v širšom interkultúrnom videní. Medzi príznačné a príznakové skutočnosti nášho kultúrneho ustrojenia patrí aj vysoká miera religióznosti – porov. výsledky predchádzajúcich sčítaní, podľa ktorých sa až okolo 85 % obyvateľstva hlási k nejakému náboženskému presvedčeniu. Jednou z ponúkajúcich sa, resp. možných lingvistických reflexií tejto skutočnosti je sledovanie, ako sa v jazyku súčasnej jazykovej komunikácie uplatňujú výrazy, slová alebo spojenia zreteľne korešpondujúce s oblasťou náboženstva, s príslušnou literatúrou a pod. Je práve takto motivovaných jazykových jednotiek v reči súčasných nositeľov slovenčiny viac ako v iných spoločenstvách, najmä takých, v ktorých je spomenuté percento religiozity nižšie? Je škála použití takýchto prostriedkov v našom jazyku bohatšia, pestrejšia, alebo práve naopak, limitovanejšia? Ešte užšou a konkrétnou reflexiou v tomto texte bude/chce byť – v evidentnom prepojení na autorovo najvlastnejšie bádateľské políčko – zamýšľanie sa nad dynamikou súčasného uplatňovania biblicky, resp. aj širšie nábožensky motivovaných frazeologických jednotiek, prísloví, porekadiel, prirovnaní a iných ustálených obrazných výrokov v dnešnej komunikácii, resp. zamýšľanie sa nad istými špecifickými činiteľmi tohto uplatňovania, a to najmä spomínaného aktualizačného uplatňovania. A tým sa dostávame k druhému naznačenému motivačnému pozadiu tohto textu.

Je ním skutočnosť, že po spoločensko-politických zmenách z prelomu 80. a 90. rokov, keď sa vo veľkej časti Európy uvoľnil dovtedajší tlak na náboženský život aj na jeho reflexie, sa takmer automaticky začal predpokladať proces istej revitalizácie vyjadrovacích prostriedkov z tejto sféry, konkrétne aj prejavy revitalizácie nábožensky či priamo biblicky motivovaných frazém. Vzniklo – aj u nás[1], aj inde[2] – viacero vedeckých štúdií o tejto aktuálnej problematike. Analýzy uplatňovania biblicky či nábožensky motivovaných frazém v širšom slavistickom, ba aj celoeurópskom kontexte

[1] Porovnaj napríklad príspevky K. Habovštiakovej a F. Kočiša, K. Habovštiakovej, Ľ. Benedikovej a E. Krošlákovej a opäť samotnej E. Krošlákovej z nitrianskych frazeologických zborníkov z rokov 1993 a 2001.

[2] Porovnaj celkom synekdochicky niekoľko prác v medzinárodnom zborníku EUROPHRAS '95, napríklad štúdiu známeho V. G. Gaka.

zbornik2011.indb 201 28.07.2011 16:27:21

ukázali naozaj vyššiu či dokonca veľmi vysokú mieru ich využívania v istých komunikačných sférach z tohto obdobia (najmä v mediálnom prostredí). Na prvú uvedenú otázku teda výskumy dali odpoveď v tom zmysle, že spoločenské zmeny naozaj viedli k oživeniu uplatňovania prostriedkov z tejto sféry (vrátane frazém), ale zároveň ukázali, že toto oživenie v používaní takýchto prostriedkov sa zistilo prakticky všade, teda v skutočnosti rovnako napríklad v komunikácii v českom prostredí (to sa vždy uvádza ako typický reprezentant minimálneho zastúpenia religiozity v celom tamojšom spoločenskom živote) aj v jazykovej komunikácii na Slovensku (ktoré sa blíži zasa k druhému pólu prítomnosti religiozity v spoločenskom živote). Na prvú z uvedených dvoch otázok je teda odpoveď už viac-menej známa, a tak sa môžeme v našom texte upriamiť skôr na spôsoby uplatňovania frazém uvedeného typu. Uvedené výskumy totiž naznačili aj prítomnosť istých, niekedy až neočakávaných trendov v tomto uplatňovaní. Predovšetkým sa v nich ukázalo, že revitalizácia ich využívania nešla vlastne nikde nejako priamočiaro k ich východiskovým, resp. aspoň známejším či typickým starším významovým, pragmatickým aj formálnym kvalitám, teda ku kvalitám príznačným pre ich pôvodné, náboženské prostredie, že pri tomto novom uplatňovaní frazém sa výrazne prejavovali rozličné sekularizačné vplyvy, pribudlo ich aktualizácií, teda obmien rozličných druhov a podôb, ako aj ich rôznorodé, ale celkom evidentné posúvanie najmä do nadľahčených alebo humoristických, občas však až do zreteľne ironizujúcich polôh. Aby sme v tomto texte zostali v súlade s témou príspevku najmä pri zisteniach o využívaní frazém s biblickou motiváciou v slovenských kontextoch, všimneme si, čo v naznačených smeroch konštatuje slovenská jazykoveda, konkrétne niektorí spomenutí slovenskí autori.

Hneď na začiatku treba v uvedených súvislostiach potvrdiť, že prakticky vo všetkých domácich prácach o naznačenej problematike sa zistil výrazný nárast takto motivovaných frazeologických jednotiek v textoch z viacerých komunikačných sfér, najmä v mediálnych textoch. Vysvetlenie tohto faktu bolo prosté: nešlo iba o to, že takéto frazémy mávajú zvyčajne špecifickú kultúrnu hodnotu, špecifické konotácie, a teda sú najmä vo sfére knižných štýlov dosť často veľmi potrebné, ale aj o konštatovanie, že toto ich širšie uplatňovanie bolo prirodzenou reakciou na „neželanosť“ takéhoto výraziva v minulom systéme, na ich zámerné obchádzanie vo vtedajšej komunikácii. Malá ilustrácia naznačenej staršej skutočnosti: priam až anekdoticky dnes vyznieva reálna skúsenosť autorky nášho *Malého frazeologického slovníka,* Eleny Smieškovej, keď jej vtedajšia cenzúra (70. a 80. roky 20. storočia) okrem iného „v dobrom“ radila, aby z ustáleného prirovnania *chudobný ako kostolná myš* vypustila zložku *kostolná*, že bez nej to bude stručnejšie, a teda zaiste aj plastickejšie. Že sa pri takejto rade odporúčalo vyhodiť

zbornik2011.indb 202 28.07.2011 16:27:21

kľúčový komponent prirovnania a zároveň takú zložku, ktorú má táto jednotka prakticky vo všetkých jazykoch, ktoré danú jednotku poznajú, to sa pritom ticho zamlčiavalo. V takejto situácii sa javil nárast takto motivovaných frazém v slovenských poprevratových textoch ako čosi prirodzené, logické, ako prirodzená reakcia na naznačenú predchádzajúcu prax. V tomto prvom bode teda zistenia o príznakovom uplatňovaní sledovaných frazém v slovenských textoch korešpondovali s poznatkami o praxi v ostatných postsocialistických krajinách alebo aspoň v ich väčšine.

Naše domáce výskumy zaznamenávali aj rozmanitosť v spôsoboch uplatnenia takýchto frazém. Konštatovala sa prítomnosť citátového uplatňovania frazém, využívanie celého registra ich variantnosti, mnohé tvorivé, ale aj rušivé alebo aspoň problematické aktualizačné využitia až po voľné alúzie na početné biblické a širšie náboženské frazémy. Prístupy spomínaných domácich autorov sa však evidentne rozchádzajú, ba niekde si aj trochu protirečia, pokiaľ ide o výklad celej tejto premenlivosti, prípadne aj spôsobov zapojenosti takýchto frazém do kontextu či celého textu. Podľa jedných treba s ohľadom na stav takejto komunikácie v predchádzajúcom období vyzdvihovať samu schopnosť používateľov jazyka aktualizovať, obmieňať biblicky motivované frazémy, podľa iných tu treba rozlišovať úspešnejšie aj menej úspešné „narábanie“ s biblickými výrazmi a s celým takýmto výrazovým materiálom, kým podľa ďalších sa tu často naplno prejavuje úplná neznalosť pôvodnej motivácie príslušného biblického výrazu, a tak možno v mnohých prípadoch aktualizačného uplatnenia takýchto frazém hovoriť až o ich deviácii (pozri najmä F. Kočiš). Otvorenosť a rôznosmernosť týchto interpretácií novších spôsobov pri uplatňovaní frazém v reči môže byť pri uvedených rozdieloch v prístupe už sama podnetom na osobitné pristavenie a uvažovanie, a to tým viac, že tu už na viacerých miestach ide zreteľne aj o problematiku naznačenú v téme tohto príspevku. Sledujme teda aspoň niečo zo spomenutých prístupov, predovšetkým z myšlienok K. Habovštiakovej a F. Kočiša, ktorí sa touto problematikou u nás zaoberali asi najčastejšie a najucelenejšie.

Katarína Habovštiaková tiež zaznamenáva rozmanitosť spôsobov uplatnenia biblicky motivovaných jednotiek, keď na jednej strane konštatuje, že „viaceré Ježišove výpovede zapísané v evanjeliách sa stali v doslovnom znení súčasťou slovenskej frazeológie“, ale na druhej strane hovorí, že „zväčša… slovenské frazémy a frazeologizované prirovnania viac-menej voľne odzrkadľujú biblické príbehy“[3]. Dôležité je pritom zistenie, že autorka či autorky sa zamýšľajú aj nad kognitívnym pozadím naznačenej rozmanitosti uplatnenia týchto biblických motívov či priamo výrazov nielen v živej jazykovej praxi, ale priamo v jazykovom fonde frazém, keď v citovanom kontexte konštatujú okrem iného aj toto poznanie: „Väzba

[3] K. Habovštiaková – E. Krošláková, 1996, s. 13.

zbornik2011.indb 203 28.07.2011 16:27:21

mnohých frazém s východiskovými textami Starého a Nového zákona je už dnes v povedomí používateľov neraz uvoľnená…“[4]. Situácia je naozaj taká, že mnohé z biblických spojení sa stali pevnou súčasťou frazeológie aj v našom jazyku a ako také ich teda pomerne často uplatňujú nielen veriaci v ich prvotnom kontexte a s prvotnou platnosťou, ale dosť často *o Adamovom* či *Evinom rúchu*, *o Adamovom jablku*, *o judášskom bozku*, *kalichu horkosti*, *o milosrdnom samaritánovi* alebo *o trúbe jerichovskej*, *o hlase volajúcom na púšti*, *neveriacom Tomášovi* (ba už aj tomášovi), *o Sodome a Gomore* (už aj sodome a gomore), o niekom *starom ako Matuzalem*, *múdrom ako Šalamún* (ale žartovne či ironicky aj *o múdrom ako Šalamúnove nohavice*, *plundry*) a pod. hovoria aj takí používatelia jazyka, ktorí si vôbec neuvedomujú, že ide o slová či celé spojenia vychádzajúce z Biblie, z rozličných jej príbehov. Pravdaže, v takejto situácii dochádza niekedy aj k takým uplatneniam, ktoré sú celkom vzdialené od východiskovej biblickej motivácie, pri ktorých sa proces demotivácie, v jazyku veľmi rozšírený a bežný, prejavil na formálnej či aj významovej rovine. Citovaný František Kočiš mnohé z takýchto uplatnení frazém pochádzajúcich z biblických textov interpretuje až ako ich deviáciu, odchýlku, ba skôr až úchylku, teda ako chybu. K tomu sa ešte vrátime, ale ešte predtým zaznamenajme jednu z ďalších myšlienok K. Habovštiakovej týkajúcich sa sledovaného tematického okruhu.

Autorka vo viacerých svojich prácach[5] sleduje etické rozmery takýchto jednotiek a pritom zároveň zisťuje, že celú túto problematiku treba skúmať nielen pri jednotkách nejako (citátovo či variantne alebo aktualizačne) prevzatých z Biblie, ale tu treba vidieť aj širšie dimenzie tejto otázky, teda aj mnohé domáce jednotky nejakým spôsobom odvodené z istých biblických motívov či nejako súvisiace s nimi. Jej ilustrácie aj rozbory ukazujú, že takýchto jednotiek je priamo vo fonde našich frazém, ale aj v živých rečových uplatneniach veľa. Pravda, v súvislostiach takéhoto nazerania môžu vznikať viaceré námietky o možnosti objektivizovať a ohraničiť, čo všetko z inej frazeológie súvisí s tým či oným motivačným hniezdom, kde sú napríklad hranice hniezda „dobrý, statočný človek“ a kde zasa hranice celkov „falošný, lenivý alebo falošný človek“ atď. Aj napriek tomu je však evidentné, že takýto prístup má spoľahlivý základ či spoľahlivé východisko vo všeobecnej znalosti Biblie v minulosti, v jej rozšírenosti v celom európskom priestore, ako aj v jej autorite, a teda že vidieť aj pri jednotkách bez formálnych ukazovateľov ich biblického pôvodu aspoň isté narážky, alúzie na biblické motívy nie je ničím iba iluzórnym. Takýto krok vo výklade je evidentným rozšírením interpretácie témy „biblické frazémy v súčasnej jazykovej praxi“.

[4] Tamže, s. 13.

[5] Pozri aj citovaný úvod k zbierke frazém (poznámka pod čiarou 3); slovník – ani tematický – to však v skutočnosti nie je.

zbornik2011.indb 204 28.07.2011 16:27:21

Pred vlastným výkladom sledovanej problematiky sa malou poznámkou pristavíme pri spomenutom rigoróznom, výrazne kritickom hodnotení mnohých aktualizačných uplatnení biblicky motivovaných frazém zo strany nášho lingvistu a zároveň veľmi zasväteného znalca náboženských i teologických pojmov F. Kočiša. Už sa uviedlo, že v mnohých prípadoch tu hovorí až o deviácii biblických frazém v súčasnej praxi. Aj iní bádatelia zaznamenávajú – podobne ako pri iných typoch frazém a pri ich aktualizovaní – problematické, možno až chybné prípady obmieňania biblických frazém, čo je však v podloží spomenutého kritického hodnotenia takéhoto obmieňania u F. Kočiša? Kľúčom k pochopeniu jeho postoja k danej otázke je záver z jeho sledovanej štúdie. Autor v ňom spomína dva základné ciele svojej práce, lexikologicko-lexikografický a evanjelizačný (s. 204). Ten prvý prináša úsilie o presné zachytenie jednotiek v slovníku, ten druhý, ktorý súvisí s úsilím ponúknuť v poprevratovej dobe verejnosti neskreslené informácie o náboženstve („navrátiť ľuďom Sväté písmo čiže Bibliu v tej významovej i formálnej podobe, ktorú naozaj má, teda bez skreslenia zmyslu posvätného textu...“[6]), vychádzal zasa z predpokladu, že v slobodnej, uvoľnenej situácii po zmenách z rokov 1989 – 1990 výrazne vzrastie záujem používateľov jazyka o náboženský život a ten predsa treba podávať v pôvodných, teda neaktualizovaných, neprispôsobovaných, ľubovoľne neobmieňaných podobách jeho jazykového stvárnenia. Zdá sa, že obidva tieto činitele (zhodne so spomenutými cieľmi) sú podkladom Kočišovho rigorizmu aj vo veci jeho hodnotenia aktualizácií frazém biblického pôvodu. Všeličo z týchto jeho postojov možno či treba akceptovať (výrazy z náboženského prostredia majú predsa istú záväznosť, nie sú teda také subjektívne a v dôsledku toho voľne premenlivé ako napríklad niektoré spojenia z literárneho či všeobecne kultúrneho prostredia; F. Kočiš vo svojej štúdii ilustruje a rozoberá takéto nie celkom primerané, resp. problematické zásahy na viacerých konkrétnych spojeniach biblického pôvodu), na druhej strane však treba prihliadať aj na niektoré ďalšie všeobecnejšie skutočnosti vplývajúce na širšie uplatňovanie biblicky motivovaných spojení v súčasnej jazykovej komunikácii. Spomedzi nich tu podľa nás treba prihliadať najmä na to, že pomerne veľa výrazov pochádzajúcich z biblických textov sa už dávno a všeobecne uplatnilo aj v celkom profánnych súvislostiach (niekoľko z takýchto prípadov sme uviedli vyššie) a že tento proces sekularizácie biblického výraziva postupuje aj v súčasnosti, a ďalej aj na to, že Biblia ako Kniha kníh sa veľmi často stáva východiskom, pretextom či subtextom mnohorakých nových textov, posttextov či metatextov, v ktorých sa uplatňujú rozličné postupy intertextového nadväzovania (nejde vždy iba o citovanie, dnes sú obľúbenejšie práve ďalšie z postupov, teda napr. adaptácie, rozličné podoby parafrázovania, rôznorodé transformácie až po vzdialené, voľné

[6] Kočiš, 1993, s. 204.

zbornik2011.indb 205 28.07.2011 16:27:21

alúzie). Posúdiť potom všetky tieto druhy zásahov asi naozaj nemožno *en bloc*, hodnotenie bude závisieť od cieľa príslušného textu, v ktorom sa daná aktualizácia uplatňuje: ak ide o evidentne náboženský, napríklad katechetický alebo evanjelizačný text, bude posudzovanie v súlade s F. Kočišom „ostrejšie", kategorickejšie, ak ide o uplatnenie v profánnom texte, bude postoj k takýmto obmenám frazém diferencovanejší; výrazný zásah do východiskovej podoby, ba aj do jej pôvodnej významovej či pragmatickej platnosti sa niekedy môže javiť ako plne opodstatnený a vhodný či priamo tvorivý.

Celý predchádzajúci výberový prehľad riešení sledovanej problematiky v domácej aj v zahraničnej literatúre signalizuje, že bádatelia odkryli naozaj mnohé rozmery využívania a najmä aktualizovania biblicky motivovaných frazém v súčasných komunikátoch. Jednako sa však ukázalo, resp. aspoň naznačilo, že všeličo tu aj naďalej zostáva ako otvorený problém, a teda usilovať sa o nejaké ďalšie a najmä odlišné interpretačné prístupy k danej otázke je aj po všetkom uvedenom úlohou bádateľsky aktuálnou a živou. A práve v tomto duchu aj my pristupujeme na tomto mieste k sledovaniu niektorých ďalších – a podľa našej mienky tiež výsostne relevantných – dimenzií vytýčenej témy. V popredí nášho takto orientovaného záujmu bude predovšetkým sledovať, či niečo smerom k aktualizovaniu alebo obmieňaniu jednotiek biblického pôvodu nenaznačuje už sám východiskový, teda vlastný biblický text či kontext, či už v ňom nie je nejaká opora, nejaký signál toho všetkého obmieňania takýchto spojení v súčasnej jazykovej praxi. Na rozdiel od väčšiny doterajších prístupov k sledovanej otázke teda chceme vychádzať nielen z dobrého poznania frazeologickej teórie alebo teórie intertextuality, ale v potrebnej miere sa chceme opierať aj o poznanie vlastných biblických textov, lebo len takýto komplexnejší prístup podľa nás dovoľuje zaujať meritórne stanovisko pri posudzovaní a hodnotení celej škály premenlivosti takto motivovaných frazém v dnešnej jazykovej komunikácii.

Práve po dôslednejšom prihliadnutí na samotný prameň biblických spojení treba hneď na úvod týchto vlastných pohľadov na sledovanú problematiku výraznejšie podčiarknuť fakt, že z prevažne obraznej reči Biblie[7] sa aj napriek pomerne vysokému počtu frazeologických biblizmov v skutočnosti frazeologizovalo naozaj len pomerne málo, že tento zdroj ponúkal oveľa viac, ako sa v jazykoch skutočne využilo. V tomto smere možno zaznamenať, že ten „nevyužitý potenciál" Biblie ako motivačného zdroja pre frazeológiu je veľmi široký a že ho možno vidieť až v dvojakej súvislosti. Predovšetkým sú to mnohé zaujímavé obrazné spojenia, ktoré sa aj v samých biblických textoch vyskytovali opakovane, resp. sa preberali zo starších textov do novších a mali isté parametre frazém, ale mimo samého

[7] Porov. u nás napríklad Sabol, 1997.

zbornik2011.indb 206 28.07.2011 16:27:21

náboženského prostredia sa nevyskytujú, teda do všeobecnej (jazykovej) frazeológie neprenikli. Spomeniem tu aspoň niekoľko zaujímavých prípadov takéhoto typu zo starozákonných kníh. Napríklad: *a bil ich „lýtko i stehno" hroznou ranou* (Kniha sudcov, 15, 8) – exegéti v poznámkach o vyznačenom spojení *biť niekoho lýtko i stehno* pripomínajú, že vo Vulgate sa trochu modifikuje, a to do podoby *bití Filištinci tak utekali, že sa im „lýtka opierali o stehná"*; táto modifikácia je pomerne výrazná, lebo spojenie *biť niekoho lýtko i stehno* korešponduje s naším *biť niekoho hlava nehlava*, kým spojenie *utekať, až sa lýtka o stehná opierajú, opierali* je trochu voľnejšie ekvivalentné s naším *brať, vziať nohy na plecia*. Alebo: ... *tvojmu synovi nepadne ani vlások na zem* (Druhá kniha Samuelova, 14, 11) – podobne aj v Prvej knihe kráľov: *Ak bude statočný, vlások mu nespadne na zem*: jednotka je blízka nášmu dnešnému *(ani) vlások, vlas na hlave sa mu neskriví*. Ďalším príkladom je *od chodidla nohy až po temä nebolo na ňom chyby* (Druhá kniha Samuelova, 14, 25) – v trochu posunutom význame je táto jednotka čiastočne známa, a to ako variant frazémy *od hlavy po päty*. A posledný – *mesto rozbúral a posypal ho soľou* (Kniha sudcov, 9, 45) – symbol toho, že príslušné mesto sa už nikdy nesmie oživiť.

Druhou naznačenou „nevyužitou príležitosťou" sú fondy biblicky motivovaných prísloví a niektorých ďalších paremiologických výrazov. Vieme, že takýchto jednotiek je vo fondoch jednotlivých jazykov veľmi veľa, ale aj tak tu biblické pramene ponúkali omnoho viac. Táto limitácia súvisí jednak s istými tematickými okolnosťami, ale zreteľne aj s vlastnými žánrovými kvalitami. Vieme, že v Biblii sa uvádza až sedem tzv. múdroslovných kníh, pričom sama Kniha prísloví obsahuje veľké množstvo takýchto jednotiek. Už v Prvej knihe kráľov sa o Šalamúnovej zbierke – a tá je len jednou z deviatich častí spomenutej Knihy prísloví – hovorí, že „povedal tritisíc prísloví a piesní mal tisíc a päť". Je známe, že pôvodné príslovia mali nielen podobu dvojveršia (dvoch viet), ale troch, štyroch, ba uvádza sa, že aj desiatich veršov. Z mnohých zložitých pôvodných prísloví sa postupom času vyvinuli skrátené príslovia, ako ich poznáme najčastejšie aj v súčasnosti[8], vo viacerých prípadoch však výsledkom ich ďalšieho vývinu boli dve, niekedy viaceré osobitné jednotky. Mnoho, veľmi mnoho z týchto pôvodných jednotiek sa však všeobecnejšie nerozšírilo.

V sledovaných súvislostiach je zaujímavý aj sám pojem príslovie. Jeho biblický názov *mášal* (*mešalím* = príslovia) totiž mohol znamenať aj podobenstvo alebo prirovnanie. Z toho vyplýva, že táto širšia významová platnosť pôvodného názvu mohla viesť k tomu, že „dedičmi" či (pojmovo povedané) posttextami takýchto jednotiek mohli byť veľmi rozdielne jednotky. Okrem toho je už v biblických textoch ešte jedno špecifické

[8] V tomto smere o biblicky motivovaných prísloviach aj o ich podobách platí známa mokienkovská opozícia *explicitnosť : implicitnosť* (pozri Mokienko, 1980).

zbornik2011.indb 207 28.07.2011 16:27:21

uplatnenie názvu príslovie: „... ich... odvrhnem od svojej tváre, takže Izraeliti budú za príslovie a na posmech medzi všetkými národmi“ (Prvá kniha kráľov, 9, 7). Ako vidieť, v tomto prípade nejde o to príslovie, ktoré vyslovuje nejakú všeobecnú skúsenosť, radu a pod., názov príslovie sa tu chápe ako synonymum pre prezývku, povrávku a zrejmé je tu aj jeho negatívne hodnotenie. Zaiste ani takéto „príslovia“ sa neskôr nestali súčasťou všeobecného paremiologického alebo frazeologického fondu. Takýto moment však všeličo naznačuje o sledovanej téme, napríklad o fakte, že isté pôvodné príslovia ostali v novších aplikáciách bez širšej odozvy a v dôsledku toho bez aktualizačných obmien.

Smerom k špecifickejšej téme nášho príspevku – k aktualizovaným uplatneniam – treba k spomínaným výsledkom predchádzajúcich výskumov biblicky motivovaných frazém a ich aktualizácií doložiť ešte zopár doplnení. Z tohto hľadiska si všimneme, čo o daných rozmeroch aktualizovania hovoria východiskové podoby frazém z pôvodného biblického textu.

Ak sa v tomto bode oprieme o postuláty všeobecne prijímanej koncepcie textotvorných potencií frazém[9] a o prijatú typológiu týchto potencií (uvádzajú sa modifikačné, kombinačné a transformačné potencie či možnosti premenlivosti), môžeme hneď konštatovať, že všetky tieto druhy premenlivosti sa nachádzajú už v samých textoch jednotlivých kníh z Biblie, že už v nich nájdeme uplatnenia istých spojení, pri ktorých sa prejavuje pohyb v celom zložení danej jednotky, v jej lexikálnom obsadení, v syntaktickom stvárnení a prípadne ďalších vlastnostiach (napr. v ich celkovej obraznosti). Z množstva takýchto prípadov si v nasledujúcich častiach tohto textu všimneme aspoň niekoľko, ktoré však budú všeličo naznačovať aj o súčasnom aktualizovaní týchto jednotiek v rozličných textoch či o spomínanom probléme ich tzv. deviácií v súčasnej jazykovej praxi.

Vyjdeme zo známeho a dosť široko využívaného výroku *oko za oko, (a) zub za zub.* Ten sa uplatňuje naozaj vo všetkých možných súvislostiach a hovoriaci si už pritom často vôbec neuvedomuje, že ide o výraz, ktorý vychádza z Biblie. Jeho zápis signalizuje, že v dnešnej praxi sa používa v podobe spojkového i bezspojkového súvetného celku, ba je známe, že sa uplatňuje aj tak, že sa z uvedenej podoby v reči využije len jedna alebo len druhá veta. Všimnime si však jeho východisko. To je v biblickej knihe Exodus a v úplnej verzii vyzerá takto: *Ale ak nastane nešťastie, tak dáš život za život, oko za oko, zub za zub, ruku za ruku, nohu za nohu, popáleninu za popáleninu, ranu za ranu, hrču za hrču* (Exodus, 21, 23 – 25). Na iných miestach biblického textu sa však už vyskytuje v spomenutej skrátenej podobe. Napríklad v Matúšovom evanjeliu (5, 38) čítame práve túto dvojvetnú (dvojveršovú) podobu, hoci sa formuluje ako priamy odkaz na

[9] U nás pozri najmä Ďurčo, 1989.

zbornik2011.indb 208 28.07.2011 16:27:21

Starý zákon, ako citát z neho, o čom svedčí uvádzacia veta pred naznačeným citátom: „Počuli ste, že bolo povedané: ...“. Ako vidieť, autor evanjelia podstatne skracuje východiskovú podobu spojenia, a pritom to nepodáva ako odchýlku či nebodaj deviáciu, ale práve signalizuje afirmatívnosť svojho nadväzovania na starozákonný text (ako o tom výrazne svedčí uvádzacia veta pred citátom). Podobných prípadov, keď priamo v biblických textoch nachádzame pozmenené podoby istých spojení, je v sledovanej sfére pomerne veľa, čo signalizuje, že istá premenlivosť, aktualizovanosť zloženia týchto spojení sa predpokladala vlastne už od začiatku.

Pristavme sa pri inom prípade, ktorý naznačuje premenlivosť v iných dimenziách či rozmeroch východiskových biblických spojení. V Prvom liste Korinťanom (8, 9) apoštol Pavol píše: „V Mojžišovom zákone je predsa napísané: Mlátiacemu volovi nezaviažeš papuľu.“ Na príslušnom mieste Starého zákona, na ktoré sa tu odkazuje, však čítame: „Nedávaj náhubok býkovi, čo mláti na humne“ (Deuteronomium, 25, 4). V novozákonnej podobe sa teda mení celá konštrukcia výroku (tu jedna veta, pôvodne súvetie), zreteľne sa obmieňa lexikálne obsadenie zložiek (býk – vôl; nezaviažeš papuľu – nedávaj náhubok) aj modalita výroku (pôvodný kategorický zákaz *nedávaj*, v novej podobe trochu zjemnené vyjadrenie zákazu *nezaviažeš*) a celú premenu dokonáva ešte výrazná zmena v slovoslede zložiek výroku. Ani táto mnohoraká premena nespôsobuje nijaké narušenie ilokučného zámeru východiskového textu, resp. východiskového spojenia. I ona patrí k zreteľne afirmatívnym nadviazaniam na pôvodnú jednotku. Podobne ako v predchádzajúcom prípade, aj tu nás mnohotvárna premenlivosť presviedča o tom, že odchýlenie či deviácia, ktorú tak kriticky vyznačoval F. Kočiš, nespočíva vo formálnych zmenách. Jej podstata musí spočívať v niečom inom. Skôr ako sa k tomu dostaneme, chceme sa ešte dotknúť jednej čiastkovej otázky, ktorá má v sledovaných súvislostiach istú relevanciu.

Začneme ju opäť citátom z biblického textu. Hneď za predchádzajúcou Pavlovou formuláciou pokračuje text takto: „Vari tu Boh myslí na voly? A nehovorí to skôr pre nás?“ (Prvý list Korinťanom, 8, 9 – 10). Tu nejde o ďalšiu biblicky motivovanú frazému, výrok je zaujímavý práve vo vzťahu k predchádzajúcej citovanej jednotke, k jej platnosti, čiže k všeličomu zo sledovanej problematiky. Je teda istou nápoveďou pri hľadaní odpovedí na riešenie sledovanej otázky hodnotenia premenlivosti biblicky motivovaných frazém. Už sme spomenuli všeobecnú obraznosť biblických textov, tu máme jej konkrétne potvrdenie. A čo nám to napovedá/môže napovedať smerom k hodnoteniu obmieňania biblických textov či istých spojení z nich? Kde je obraznosť, vždy narastá aj interpretačná náročnosť. Zaiste nie náhodou patrí biblická exegetika medzi najnáročnejšie teologické disciplíny. A pokiaľ ide o postoj k hodnoteniu rozličných aktualizácií biblicky motivovaných

zbornik2011.indb 209 28.07.2011 16:27:21

frazém v súčasných, najmä profánnych prostrediach a sférach, je tu zreteľná signalizácia, že nie každá dnešná výrazná premena východiskovej jednotky musí byť narušením jej pôvodnej intencie, jej ilokučného zámeru, nie každá musí byť deviáciou. Možno konštatovať, že podobne ako vo všeobecnej slovnej zásobe existujú slová z biblickej alebo zo širšie náboženskej sféry (všelikomu sa spovedáme, všeličo krstíme, všeličo pochovávame a pod.), aj frazeológia má podobné posuny pri bežnom uplatňovaní, ktoré pritom vôbec nemusia byť niečím rušivým, chybným.

Skromným zámerom tohto príspevku bolo obohatiť interpretačný rámec výkladu aktualizovania biblicky motivovanej frazeológie, konkrétne poukázaním na skutočnosť, že kľúč k primeranému pochopeniu mnohých prípadov takéhoto obmieňania ponúkajú už samy biblické texty. Náš prístup však vonkoncom neznamená, že tu nerátame aj s chybnými aktualizačnými zásahmi, s tým, čo v súlade s F. Kočišom možno označiť ako deviáciu biblicky motivovanej frazémy. Pozornejšie prihliadanie na východiskové kvality daných jednotiek nás vedie len k tomu, že toto hodnotenie musí byť diferencovanejšie.

LITERATÚRA

BENEDIKOVÁ, Ľudmila – KROŠLÁKOVÁ, Ema: Podoby a symbolika náboženských frazém. In: *K aktuálnym otázkam frazeológie.* Ed. E. KROŠLÁKOVÁ, Ľ. KRALČÁK. Nitra : Univerzita Konštantína Filozofa, 2001, s. 71 – 80.

ĎURČO, Peter: Textotvorné využitie frazeologických jednotiek. In: *Textika a štylistika.* Red. J. MISTRÍK. Bratislava : Univerzita Komenského, 1989, s. 101 – 104.

GAK, Vladimir G.: Probleme der kontrastiven Phraseologie. Biblische Phraseologismen in der russischen und in der franzosischen Sprache. In: *EUROPHRAS '95: Europäische Phraseologie im Vergleich.* Hrsg. W. EISMANN. Bochum : Universitätsverlag Dr. N. Brockmeyer, 1998, s. 237 – 247.

HABOVŠTIAKOVÁ, Katarína: Etické aspekty v slovenskej frazeológii. In: *K aktuálnym otázkam frazeológie.* Ed. E. KROŠLÁKOVÁ, Ľ. KRALČÁK. Nitra : Univerzita Konštantína Filozofa, 2001, s. 49 – 55.

HABOVŠTIAKOVÁ, Katarína – KROŠLÁKOVÁ, Ema: *Frazeologický slovník. Človek a príroda vo frazeológii.* Bratislava : Veda, 1996.

KOČIŠ, František: Významové deviácie biblických frazeologizmov. In: *Frazeológia vo vzdelávaní, vede a kultúre.* Ed. E. KROŠLÁKOVÁ. Nitra : Vysoká škola pedagogická, 1993, s. 201 – 205.

KROŠLÁKOVÁ, Ema: Dielo M. Figuli vo svetle biblickej frazeológie. In: *K aktuálnym otázkam frazeológie.* Ed. E. KROŠLÁKOVÁ, Ľ. KRALČÁK. Nitra : Univerzita Konštantína Filozofa, 2001, s. 193 – 201.

MOKIENKO, Valerij M.: *Slavianskaja frazeologija.* Moskva : Vysšaja škola, 1980.

SABOL, Ján: Z problematiky znakovosti biblického textu. In: *O prekladoch Biblie do slovenčiny a do iných slovanských jazykov.* Red. J. DORUĽA. Bratislava : Slavistický kabinet SAV, 1997, s. 123 – 134.

zbornik2011.indb 210 28.07.2011 16:27:21

SMIEŠKOVÁ, Elena: *Malý frazeologický slovník*. Bratislava : Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1974.

Sväté písmo Starého i Nového zákona. Trnava : Spolok svätého Vojtecha, 2001.

SUMMARY

Some Aspects of Reviving Phrasemes with Biblical Motives in Contemporary Communication

The author links his research to the results of Slovak as well as foreign research of reviving metamorphosis of phrasemes in contemporary language communication. The aim is to introduce new dimensions to the methods of the research. Author focuses especially on the fact that the changeability of phrasemes and idioms is manifested already in the biblical texts themselves. Application of such approach seems a productive way to intensify thus oriented research.

zbornik2011.indb 211 28.07.2011 16:27:21

zbornik2011.indb 212 28.07.2011 16:27:21

Michaela Mošaťová

O koncepte supletívnosti v morfologickej rovine slovenského jazyka

Termín supletívnosť sa v lingvistike vymedzuje najčastejšie ako **spojenie** geneticky odlišných koreňov na vytvorenie páru usúvzťažnených jednotiek: flektívne formy utvorené z jedného koreňa komplementárne dopĺňajú súbor foriem utvorených z druhého koreňa. Z pohľadu bežného používateľa jazyka je však pravdepodobne náročné vysvetľovať synchrónne javy v jazyku *a priori* z pozície diachrónnej jazykovedy. Okrem toho existujú také geneticky usúvzťažnené flektívne formy, ktoré sú v dôsledku vývinovej divergencie odlišné, napr. slov. *je – som – si – sú* z pôv. *jest – jesm – jesi – sút/sät*, a na druhej strane možno dokladovať prípady geneticky odlišných morfém, ktoré sú na základe procesu fonologickej konvergencie v súčasnom jazyku formálne usúvzťažnené, napr. angl. *much – more – most, little – less – least.*

Od zdôrazňovania genetického kritéria pri vymedzení pojmu supletívnosť upúšťa napríklad L. Bloomfield (cit. podľa Meľčuk, 1976, s. 46), podľa ktorého ide o **absenciu** spoločného segmentu signifikantov dvoch jazykových jednotiek, ktoré sú sémanticky spojené – pod signifikantom sa tu rozumie sled foném. Proti presnosti tejto definície však podľa I. Meľčuka hovorí fakt, že v niektorých jazykoch existujú aj také fonologické alternácie, ktoré sú pravidelné, hoci sa medzi nimi nejaví žiadna fonematická súvislosť, napr. franc. *un* /õe/ – *une* /yn/. V uvedenom prípade nemožno hovoriť o supletívnosti, keďže analogické alternácie, s funkciou rozlišovať mužský a ženský rod, sú vo francúzštine aj v spojeniach ako *commun – commune, oportun – opportune, brun – brune, chacun – chacune, aucun – aucune* a pod. Riešením v tomto prípade by podľa nás bolo doplnenie, že môže ísť aj o graficko-formálny aspekt signifikantov (sled grafém). Definícia však podľa nás nie je vyhovujúca z dôvodu, že pojem vymedzuje negatívnym spôsobom (supletívnosť je „absencia, neexistencia“ niečoho).

A. Bittner, W. U. Wurzel a podobne aj D. Nüblingová považujú za supletívne také prípady, keď sa v jednej paradigme flexie vyskytuje (aspoň) jedna flektívna forma, ktorá nemôže byť odvodená od základnej formy na základe všeobecných fonologických alebo morfologických pravidiel (porov. Bittner, 1988, s. 418; Wurzel, 1985, s. 128; Nübling, 1998, s. 78), ako je to napr. v prípade nemeckých slovies *sein – bin – ist – seid – sind – war – gewesen; gehen – ging; denken – dachte.*

Všeobecnejšiu a komplexnejšiu definíciu supletívnosti ponúka I. Meľčuk, ktorý zdôrazňuje, že supletívnosť je **vzťah** medzi dvoma jazykovými jednotkami (podobne ako pri synonymii alebo antonymii), kde je ich sémantický rozdiel pravidelný, zatiaľ čo formálny je nepravidelný (Meľčuk, 1976, s. 52). Pod pravidelným formálnym rozdielom signifikantov

zbornik2011.indb 213 28.07.2011 16:27:21

dvoch jazykových jednotiek rozumie to, ak je jeden od druhého odvodený sledom morfém alebo prostredníctvom alternácií existujúcich v istom jazyku. Sémantický rozdiel medzi signifikátmi týchto jednotiek považuje za pravidelný vtedy, ak je morfologicky kódovaný, teda vyjadrený buď nejakým afixom s morfologickým významom, auxiliárom, alebo je syntaktickej povahy.

V neskorších prácach I. Meľčuk precizuje svoju koncepciu zavedením „pomocného" termínu **koreprezentovateľnosť** (2000, s. 511 a nasl.). Gramatická koreprezentovateľnosť sa týka len signifikátov. Dva signifikáty „X" = ⊕ („Z", „P_1", ..., „P_m") a „Y" = ⊕ („Z", „Q_1", ..., „Q_n"), pričom „X" ≠ „Y", možno nazvať gramaticky koreprezentovateľnými práve vtedy a len vtedy, ak môžu byť zastúpené (angl. *represented*) rovnakou jednotkou Z a inými jednotkami – ak sémantická diferencia medzi „X" – „Z" a „Y" – „Z" spočíva len v odlišnom gramatickom význame daného jazyka (napr. „hrám" – „hral som", „muž" – „muži"). Supletívnosť potom I. Meľčuk definuje takto: „dva minimálne segmentálne znaky *X* a *Y* sú navzájom supletívne práve vtedy a len vtedy, ak súčasne platia nasledujúce podmienky:

a) signifikanty *X* a *Y* nie sú koreprezentovateľné,

b) signifikáty „X" a „Y" sú koreprezentovateľné a:

b1) buď signifikáty „X" a „Y" sú identické a *X* a *Y* sú alomorfémy tej istej morfémy,

b2) alebo signifikáty „X" a „Y" nie sú identické a sú gramaticky koreprezentovateľné" (Meľčuk, 2000, s. 510).

Ilustrovať to možno nasledujúcimi príkladmi:

(1) franc. *all-*[= *X*] – *i-*[= *Y*] v prípade *all-ons* „ísť-1. pl." = „ideme" – *i-r-ons* „ísť-FUT-1. pl." = „pôjdeme". Signifikanty *all-* a *i-* nie sú vo francúzštine koreprezentovateľné (nemožno jeden odvodiť od druhého na základe pravidiel francúzskeho jazyka), takže podmienka (a) je splnená. Signifikáty „all" a „i" sú koreprezentovateľné – sú identické, oba majú význam „ísť", takže je splnená podmienka (b1): znaky *all-* a *i-* sú supletívne alomorfy rovnakej morfémy.

(2) angl. *am* [= *X*] – *was* [= *Y*]. Signifikanty nie sú koreprezentovateľné. Signifikáty „am" a „was" sú odlišné, ale sú gramaticky koreprezentovateľné, takže sa uplatňuje podmienka (b2): sémantická diferencia medzi nimi je redukovateľná na flektívne významy času a osoby (*was* môže byť aj 1., aj 3. osoba; *am* môže byť len 1. osoba). Znaky *am* a *was* sú preto supletívne silné megamorfy, alolexie lexémy BE (tamže).

Podmienka (b1) nás chráni pred tým, aby sme k supletívnosti zaraďovali synonymné morfy patriace k odlišným morfémam – lexikálne synonymá (napr. franc. *vélo – bicyclette*, nem. *Verb – Zeitwort* a pod.). Podmienka (b2) bráni zahŕňať do supletívnosti vzťah lexikálnej hyponymie a lexikálnych párov s niektorými totožnými lexikálnymi komponentmi,

zbornik2011.indb 214 28.07.2011 16:27:21

napr. *table* „stôl“ – *desk* „písací stôl“, kde odlišné sémantické komponenty nie sú gramatickej povahy.

Pri sémantickom rozdiele má pritom I. Meľčuk na mysli morfologickú sémantiku v širšom zmysle, tzn. čisto morfologickú (napr. vzťah singuláru a plurálu: *muž – muž-i, človek – ľud-ia*), ale aj slovotvornú (napr. v jazyku pravidelný sémantický vzťah kardinálií a ordinálií: *jedenásť – jedenást-y, jeden – prv-ý* a pod.). Avšak najvýraznejším posunom v definovaní supletívnosti v prípade I. Meľčuka je to, že sa supletívnosť nevzťahuje na celé morfologické jednotky (gramatické tvary), ale len na minimálne segmentálne jazykové znaky, čiže na morfy, megamorfy, ale aj na idiómy. Pod megamorfou rozumie zovšeobecnene taký jazykový znak, ktorý je segmentovateľný sémanticky, nie však formálne, napr. slov. *je* = „byť“ + „préz. + indik. + 3. os. + sg.“ (formálne však tieto čiastkové morfologické významy nie sú vyjadrené).

Podľa typov jazykových znakov stojacich vo vzťahu supletívnosti možno rozlíšiť nasledujúce typy supletívnosti:

1. slovotvorná vs. flektívna supletívnosť,
2. koreňová vs. afixálna supletívnosť,
3. supletívnosť morf vs. supletívnosť silných megamorf vs. supletívnosť idiomatická.

Keďže v slovenskej lingvistike ešte nebola rozpracovaná koncepcia supletívnosti do takej hĺbky, uvádzame aj príklady podľa I. Meľčuka (Meľčuk, 2000, s. 510 a nasl.), doplnené o vlastné príklady:

a) slovotvorná koreňová morfová supletívnosť: napr. ruské koreňové morfémy *stir- – pr-* s významom „prať“, ktoré sú distribuované slovotvorne: *pr-* pred slovotvorným sufixom *–ač-k-a* a koreň *stir-* pred čímkoľvek iným, podobne angl. *sun – sol-ar, father – patern-al,* ktoré kontrastujú s pravidelne tvorenými adjektívami ako *equator – equator-ial, education – education-al*,

b) slovotvorná koreňová megamorfová supletívnosť: napr. ruské *četyre – sorok* oproti *dva – dva-dcať, tri – tri-dcať, pjať – pjať-desjat,* podobne angl. hypokoristiká *Robert – Bob, Richard – Dick* (keďže význam hypokoristika má v angl. slovotvornú povahu, porov. napr. tvorenie sufixami *-ie/-y* v prípade ako *Ann – Ann-ie* alebo tvorenie trunkáciou *Benjamin – Ben,* podobne v slov. lexémy *býk – krav-a*, *kohút – sliepka*, keďže mužsko-ženské zvieracie podstatné mená sú v slov. čiastočne slovotvorne motivované, porov. *tiger – tigr-ica, lev – lev-ica, slon – slon-ica*,

c) slovotvorná afixálna morfová supletívnosť: napr. v ruštine afixy *-ënok/-ënk* a *-jat* sú (etymologicky usúvzťažnené) supletívne alomorfy derivačného sufixu s významom „mláďa/mláďatá čoho“, porov. *ľv-ënok* (N sg.) – *ľv-jat-a* (N pl.), *medvež-onok* (N sg.) – *medvež-at-a* (N pl.); za supletívne považuje I. Meľčuk aj fonologicky podmienené derivačné sufixy, napr. v prípade činiteľských sufixov *-er, -der, -aar* v holandčine: *strijd-er*

zbornik2011.indb 215 28.07.2011 16:27:21

„bitkár“ – *spaar-der* „sporiteľ“ – *trommel-aar* „bubeník“,

d) flektívna koreňová morfová supletívnosť: supletívne koreňové alomorfy distribuované ako funkcie istých morfologických významov napr. v rámci kategórie čísla, pádu, posesívnosti, času atď.; veľmi rozšírenou je v indoeurópskych jazykoch supletívnosť pri kategórii stupňovania, napr. slov. *pekn-ý – kraj-ší*,

e) flektívna koreňová megamorfová supletívnosť: silná megamorfa manifestujúca koreňovú morfému a flektívnu morfému je supletívna vo vzťahu k inej silnej megamorfe manifestujúcej tú istú koreňovú morfému plus inú flektívnu morfému, napr. praslov. *met-ati* „hádzať“ (imperf.) – *vrěš-ti* „hodiť“ (perf.); slov. hovor-iť (imperf.) – poved-ať (perf.), *veľa – viac*,

f) flektívna idiomatická supletívnosť: aj dva idiómy môžu mať supletívne flektívne formy, napr. v ruštine existujú formy *sukin syn* (sg.) – *sukiny deti* (pl., namiesto *synovia*),

g) flektívna afixálna morfová supletívnosť: I. Meľčuk (tamže) zaraďuje k supletívnym párom aj alomorfy tej istej relačnej morfémy, ktoré sa vyskytujú v odlišných paradigmách, napr. v angl. morfy *-i, -a, -ta* v tvaroch *alumn-i, fulcr-a, schema-ta* alebo v špan. morfy *-ba, -ía* v tvaroch *trabaja-ba* „pracoval som“, *dorm-ía* „spal som“, ako aj fonologicky podmienené alomorfy, napr. v slov. sem môžeme zaradiť alomorfy *-e, -i, -u* v tvaroch ako napríklad *(v) sad-e – háj-i – park-u*,

h) flektívna afixálna megamorfová supletívnosť: ide o supletívnosť medzi morfou afixálnej flektívnej morfémy a silnou megamorfou reprezentujúcou rovnakú morfému plus inú ďalšiu morfému, I. Meľčuk (tamže) tu uvádza príklad z dakotčiny, kde sa v jedinom slovesnom prefixe kumuluje vyjadrenie subjektu i objektu: *čʰi* znamená „1. os. sg. subj. a súčasne aj 2. os. sg. obj.“ („ja – teba“), čo je supletívne s verbálnymi prefixami *wa-* s významom „1. os. sg. subj.“ („ja“) a *ni-* s významom „2. os. sg. obj.“ („teba“); neexistuje teda kombinácia morfém *ni-* a *wa-* pri jednom slovese, ako to ukazuje napríklad použitie slovesa *kté* „zabíjať“: *čʰi-kté* „ja zabíjam teba“ – *Ø-wa-kté* „ja zabíjam jeho“, *wičʰá-wa-kté* „ja zabíjam ich“, *Ø-ni-kté* „on zabíja teba“, *Ø-ni-kté-pi* „oni zabíjajú teba“.

Pravidelnosť (formálna aj sémantická) je chápaná ako graduálny koncept. Napríklad alternácia opakujúca sa vo veľkom množstve dvojíc je vnímaná ako pravidelnejšia než alternácia, ktorá sa objavuje len v prípade dvoch alebo troch párov foriem. Týka sa to aj sémantického rozdielu – rozdiel reprezentujúci istý afixálny význam vyskytujúci sa len v dvoch alebo troch párach slov je menej pravidelný než ten, ktorý je prítomný v stovkách párov. Pravidelnosť je teda závislá od sily princípu analógie.

Je zrejmé, že ak definícia supletívnosti vychádza z vlastnosti pravidelnosti sémantického vzťahu dvoch morfologicky usúvzťažnených jednotiek a nepravidelnosti ich formálneho vzťahu a ak má súčasne

zbornik2011.indb 216 28.07.2011 16:27:21

pravidelnosť/nepravidelnosť graduálny charakter, mala by mať graduálnu povahu aj supletívnosť. Podľa I. Meľčuka (tamže, s. 517) možno hovoriť o nasledujúcich reláciách:

1. Čím menej pravidelný (čím nepravidelnejší) je sémantický vzťah medzi dvoma gramaticky usúvzťažnenými jazykovými jednotkami, tým je miera ich supletívnosti nižšia. Porovnať tu možno pravidelný sémantický vzťah v rámci kategórie čísla (singulár – plurál) oproti napríklad vyjadreniu vzťahu odvodenosti desiatok od jednotiek. I. Meľčuk preto rozlišuje sémanticky silnú („genuínnu, jedinečnú") supletívnosť (typickú pre prípady flektívnej supletívnosti) a sémanticky slabú supletívnosť, kvázisupletívnosť (najmä prípady slovotvornej supletívnosti).

2. Čím menej nepravidelný (čím pravidelnejší) je formálny rozdiel medzi jazykovými jednotkami, tým nižší je stupeň ich supletívnosti. Supletívnosť predstavuje hraničný prípad alternácie, je to jedinečná alternácia v istom jazyku. Čím podobnejšie sú signifikanty *X* a *Y*, tým nižšia je miera ich supletívnosti. Takisto tu možno uvažovať o formálne silnej („genuínnej") supletívnosti, kde nie je žiadna formálna podobnosť medzi sledom foném v prípade jednej jazykovej jednotky a sledom foném v prípade druhej jazykovej jednotky, a o formálne slabej supletívnosti („kvázisupletívnosti"), ktorá predstavuje prechod k alternáciám.

D. Nüblingová (1998, s. 78) poukazuje na prípady, keď sa k supletívnym koreňom pripájajú pravidelné afixy kódujúce tú istú morfologickú kategóriu, ktorá je už raz vyjadrená supletívne, napr. *gut – bess-er, (du) bi-st – (er) is-t*. Tým sa aj podľa nej dosahuje oslabenie miery supletívnosti jazykovej jednotky v porovnaní s jazykovou jednotkou bez afixov. Stupeň supletívnosti sa zvyšuje s ubúdajúcou segmentovateľnosťou (morfosémantickou transparentnosťou) a pribúdajúcou informačnou navrstvenosťou.

V našom príspevku nazeráme na supletívnosť z pozície teórie jazykovej prirodzenosti a komunikačno-pragmatického prístupu k jazyku. Pri analýze morfologických (flektívnych) foriem[1] vychádzame z termínu opozičný homomorfizmus, ktorý J. Dolník (2005c, s. 194 a nasl.) definuje ako prejav imitačného uplatnenia sémantického vzťahu *bezpríznakové – príznakové* vo formovej štruktúre gramatického tvaru. Vychádza pritom zo známej predstavy, že existujú sémanticky bezpríznakové a príznakové opozičné členy morfologických kategórií (napr. singulár ako bezpríznakový a plurál ako príznakový člen morfologickej kategórie čísla) a že tento sémantický

[1] Analyzovali sme súbory morfologických paradigiem vymedzených v Slovenskom národnom korpuse, ktoré sú ohraničené rozsahom jazykových jednotiek uvedených v *Krátkom slovníku slovenského jazyka* (1997) a ktoré vychádzajú z výsledkov analýz Vladimíra Benka, Jany Hašanovej a Eduarda Kostolanského publikovaných v práci *Model morfologickej databázy slovenčiny – počítačové spracovanie jazyka* (2004). Podklady sme získali v roku 2006. Dovedna sme analyzovali takmer 23-tisíc substantív, viac ako 13-tisíc adjektív a viac než 14-tisíc slovies. Výsledkom analýzy je dizertačná práca *Nepravidelnosť v morfologickom systéme súčasného slovenského jazyka*. Bratislava: Filozofická fakulta Univerzity Komenského, 2009, 106 s.

zbornik2011.indb 217 28.07.2011 16:27:21

vzťah sa analogicky premieta aj do formovej štruktúry gramatických tvarov (porov. univerzálnopragmatickú koncepciu W. Mayerthalera, 1981, a známe termíny *konštrukčný ikonizmus* a *diagramatickosť*).

Z pôsobenia princípu homomorfizmu vyplýva, že formová štruktúra gramatického tvaru je konštituovaná analogicky ako jeho sémantická štruktúra: príznakový člen morfologickej kategórie (napr. plurálová forma) je formálne nákladnejšia než bezpríznakový člen. Nepopiera sa tým, že slovné tvary sa vo flektívnom jazyku utvárajú podľa modelu tvarotvorný základ + tvarotvorný formant, na príznakový tvar sa však len nazerá z perspektívy bezpríznakového tvaru a skúma sa, ako je v ňom percepčne prítomný (bezpríznakový tvar možno chápať ako prirodzenú dominantu), a príznakový tvar sa javí v tejto percepcii ako člen s pridaným prvkom (Dolník, tamže).

Podľa toho, akým možným spôsobom je príznakový člen morfologickej opozície kódovaný v porovnaní s bezpríznakovým, vymedzili sme v nadväznosti na J. Dolníka niekoľko typov opozičného homomorfizmu:

X – X + a	segmentálny (aditívny) homomorfizmus *dom – domy, dom – domu*
X + a – X + b	neutralizovaný homomorfizmus *žena – ženy, vysvedčenia – vysvedčení*
X + a – X	inverzný homomorfizmus *scény – scén, gestá – gest*
X – X' + a	segmentálno-modifikačný homomorfizmus a) redukovaný: *herec – herci, zlomok – zlomku* b) alternovaný: *černoch – černosi, Slovák – Slováci*
X + a – X' + b	neutralizačno-modifikačný homomorfizmus a) redukovaný: *dieťa – deti* b) alternovaný: *bandita – banditi*
X – X'	modifikačný homomorfizmus a) normálny: *vojny – vojen, lýtka – lýtok* b) slabý: *vajcia – vajec* c) silný: *ženy – žien, ruky – rúk*
X (+ a) – Y (+ a/+ b)	defektný (supletívny) homomorfizmus slabý: *sejem – siaľ som, môcť – môžem* silný: *ženiem – hnaľ som, človek – ľudia*
X – X	deaktualizovaný homomorfizmus *atašé* (N sg) – *atašé* (N pl), *med* (N sg) – *med* (A sg),

X = bezpríznakový člen opozície, X' = modifikácia bezpríznakového člena opozície,
Y = supletívny člen opozície vo vzťahu k X; + a, + b = pridané segmenty

zbornik2011.indb 218 28.07.2011 16:27:21

Jednotlivé typy homomorfizmu sú zoradené od najviac pravidelného, segmentálneho po najmenej pravidelný, defektný (supletívny) typ. Osobitne pritom možno vyčleniť deaktualizovaný typ, pri ktorom sa sémanticky príznakový člen gramatickej opozície formálne zhoduje s bezpríznakovým.

V našom prípade teda supletívnosť predstavuje vzťah realizovaný pri najmenej pravidelnom – defektnom (supletívnom) – type opozičného homomorfizmu. Je to také usúvzťažnenie dvoch opozičných členov istej morfologickej kategórie, kde sa realizuje pravidelný sémantický opozičný vzťah (existuje tu morfologicky kódovaná sémantická usúvzťažniteľnosť), pričom formálny vzťah je nepravidelný. Ako sme už uviedli vyššie, pracujeme s formálno-sémantickou opozíciou dvoch flektívnych foriem, nielen dvoch minimálnych jazykových znakov (nielen morf). Rozlišujeme silnú supletívnosť alebo silno supletívny homomorfizmus, pri ktorom neexistuje žiadny formálny vzťah morfologických štruktúr, a slabú supletívnosť alebo slabo supletívny homomorfizmus, ktorý sa vzťahuje na prípady sporadických, zriedkavo sa vyskytujúcich alternácií v morfologickom systéme slovenského jazyka a ktorý tvorí prechod medzi modifikačným a silno supletívnym homomorfizmom. K slabej supletívnosti sme zaradili napríklad opozičné formy *vládať – vládzem, siať – sejem, viesť – vediem, žať – žnem, môcť – môžem* a i. (opozičná kategória času), kde existuje len istá formálna podobnosť medzi reťazcom foném v tvaroch infinitívu a v tvaroch prézentu. Ide o veľmi ojedinelé alternácie v slovenčine (tak v morfologickom, ako aj v slovotvornom systéme súčasnej slovenčiny). Podobne sme uvažovali aj o slovese *luhať – lužem* s alt. *h/ž.* Proti tomuto zaradeniu by sa dali vzniesť námietky v tom zmysle, že formálny vzťah týchto opozičných gramém je pomerne pravidelný, keďže ide o alternáciu pomerne bohato zastúpenú v oblasti slovotvorby (*breh – nábrežie, boh – boží – božský – zbožňovať, roh – rožný – rožtek, druh – družka, juh – južan*) a v oblasti morfológie aj vo frekventovanej forme zachovaného vokatívu *Boh – Bože*), ale vzhľadom na ojedinelosť alternácie *h/ž* v konjugačnom subsystéme slovenčiny a navyše vzhľadom na nízku tokenovú frekvenciu tohto slovesa v dôsledku jeho štylistickej príznakovosti považujeme formy *luhať – lužem* za slabo supletívne.

Za silno supletívne opozičné formy považujeme napríklad tvary *hnať – ženiem, ženiem – hnal som*, ktoré zo synchrónneho hľadiska (z pohľadu súčasného používateľa jazyka) nie sú usúvzťažnené ani jedinou spoločnou fonémou, i keď ide podobne ako vo vyššie uvedenom prípade o alternáciu *h/ž.* Podľa nás sa teda ukazuje, že z hľadiska bežného používateľa jazyka (jeho prirodzenej orientácie v jazyku) za relevantné kritérium vnímania toho, čo je ešte relatívne pravidelný formálny rozdiel a čo je už nepravidelný rozdiel, možno považovať kritérium miery výskytu tohto rozdielu (tokenovú frekvenciu). Tak napríklad tri slovesá *plakať, skákať, kvákať* (a ich

zbornik2011.indb 219 28.07.2011 16:27:21

14 odvodenín) nezaraďujeme k defektnému homomorfizmu (k slabej supletívnosti), ale k modifikačnému typu homomorfizmu, pretože ide o morfologické jednotky s vysokou tokenovou frekvenciou, a okrem toho je táto alternácia frekventovaná aj produktívna v oblasti slovotvorby (*ruka – ručný, ruka – rúčka, politik – politička* a pod.)

Náš náčrt typologizácie slabej a silnej supletívnosti pri výskumnej vzorke substantív, verb a adjektív ukazuje nasledujúci prehľad, kde uvádzame výberovo niektoré morfologické kategórie – pri kategórii čísla je to opozícia nominatív singuláru – nominatív plurálu, pri kategórii gradácie pozitív – komparatív a pri kategórii určitosti infinitív – 1., príp. 3. os. sg. prézentu:

Slabá supletívnosť:

a) substantíva – kategória čísla (spolu 2 substantíva):
oko – oči, ucho – uši

b) adjektíva – kategória gradácie (spolu 4 adjektíva):
blízky – bližší, nízky – nižší, úzky – užší, vysoký – vyšší

c) verbá – kategória určitosti (spolu 290 slovies):
- konjugačný okruh *česať:*
vládať – vládzem + uvládať, zvládať; *poslať – pošlem + oboslať, odoslať, rozoslať, rozposlať, vyslať, zaslať, zoslať*; *brechať – brešem + rozbrechať, zabrechať; napáchať – napášem; luhať – lužem + zaluhať; mazať – mažem + namazať, pomazať, umazať, vymazať, zamazať, zmazať*

- konjugačný okruh *žuť:*
diať – deje + nadiať, odiať, priodiať, udiať, zaodiať; hriať – hrejem + nahriať, ohriať, predhriať, prehriať, prihriať, rozohriať, vyhriať, zahriať, zohriať; liať – lejem + doliať, naliať, obliať, odliať, podliať, poliať, preliať, priliať, rozliať, uliať, vliať, vyliať, zaliať, zliať; siať – sejem + nasiať, obsiať, osiať, podsiať, posiať, preosiať, rozosiať, rozsiať, vysiať, zasiať; smiať – smejem + nasmiať, rozosmiať, usmiať, vysmiať, zasmiať; viať – vejem + doviať, naviať, odviať, oviať, previať, priviať, rozviať, zaviať; okriať – okrejem + pookriať

- konjugačný okruh *niesť:*
viesť – vediem + *doviesť, naviesť, odviesť, podviesť, predviesť, previesť, priviesť, rozviesť, uviesť, vooviesť, vyviesť, zaviesť, zviesť; priasť – pradiem + nadpriasť, opriasť, rozpriasť, spriasť, upriasť, vypriasť; klásť – kladiem + naklásť, poklásť, vyklásť; húsť – hudiem + zahúsť; miasť – metiem + pomiasť, zmiasť*, *hniesť – hnetiem + zahniesť; miesť – metiem + odmiesť,*

zbornik2011.indb 220 28.07.2011 16:27:21

omiesť, primiesť, rozmiesť, vmiesť, vymiesť, zamiesť, zmiesť; pliesť – pletiem + dopliesť, nadpliesť, napliesť, opliesť, podpliesť, popliesť, prepliesť,ripliesť, rozpliesť, spliesť, upliesť, vpliesť, vypliesť, zapliesť; striezť – strežiem

- konjugačný okruh *brať:*
drať – deriem + dodrať, nadrať, obdrať, odrať, podrať, predrať, rozdrať, rozodrať, vdrať, vodrať, vydrať, zdrať, zodrať; *stlať – steliem* + *nastlať, odostlať, podstlať, postlať, rozostlať, ustlať, vystlať, zastlať*

- konjugačný okruh *žať:*
žať – žnem + *nažať, požať, rozožať, rozžať, vyžať, zažať, zožať; načať – načnem + počať, začať, započať; ťať – tnem + rozťať*, *doťať, obťať, odťať, podťať, preťať, sťať, uťať, vyťať, zaťať, zoťať*; *napäť – napnem, obopäť, odopäť, prepäť, pripäť, rozopäť, rozpäť, upäť, vypäť, vzopäť, zapäť, zopäť*; *pojať – pojmem + dojať, jať, najať, podujať, prenajať, prijať, ujať, zajať, zaujať; sňať – snímem + odňať, vzňať; objať – objímem*, *vziať – vezmem + prevziať*

- konjugačný okruh *niesť:*
môcť – môžem + *domôcť, dopomôcť, napomôcť, odpomôcť, pomôcť, premôcť, rozmôcť, spomôcť, vymôcť, vypomôcť, vzmôcť, zmôcť*

- slovesá *ísť – idem* + *nadísť, obísť, odísť, podísť, predísť, prísť, rozísť, vzísť, zaobísť, zísť; nájsť – nájdem + dôjsť, pôjsť, vynájsť, zájsť; ujsť – ujdem + prejsť, vojsť, vyjsť*; *stáť – stojím + dostáť, obstáť, odstáť, postáť, prestáť, ustáť, vystáť; pristáť – pristanem; vedieť – viem + dozvedieť, prezvedieť, vyzvedieť, zvedieť; povedať – poviem + dopovedať, rozpovedať, zapovedať*

Silná supletívnosť:

a) substantíva – kategória čísla (spolu 6 substantív):
človek, nadčlovek, nečlovek, opočlovek, pračlovek

b) adjektíva – kategória gradácie (spolu 5 adjektív):
malý, veľký, pekný, dobrý, zlý

c) verbá – kategória určitosti (spolu 19 slovies):
- konjugačný okruh *žať:*
poňať – pojmem + vyňať

zbornik2011.indb 221 28.07.2011 16:27:21

- konjugačný okruh *brať:*
hnať – ženiem + dohnať, nadhnať, nahnať, obohnať, odohnať, ohnať, pohnať, popohnať, prehnať, prihnať, rozohnať, vohnať, vyhnať, zahnať, zohnať

- sloveso *byť – som*

Otázka, prečo je supletívnosť rozšírená a či je to v jazyku prirodzený fenomén, je stále predmetom živých lingvistických debát. Odpoveď na túto otázku je podmienená tým, ako vymedzíme termín „jazyková prirodzenosť". Ak pod jazykovou prirodzenosťou rozumieme semiotickú prirodzenosť (čiže prirodzené v jazyku je to, čo je najvýhodnejšie pre dobrú a jednoduchú produkciu a percepciu jazykových jednotiek, teda to, čo je konštrukčne ikonické, morfosémanticky a morfotakticky transparentné a čo je uniformné – pripomeňme si univerzálnopragmatickú koncepciu W. Mayerthalera), potom možno supletívnosť hodnotiť ako neprirodzený jav existujúci v jazyku. Ak však prirodzenosť chápeme v zmysle komunikačnej prirodzenosti (čiže prirodzené v jazyku je to, čo sa objavuje spontánne s cieľom naplniť komunikačné potreby používateľov jazyka), potom je supletívnosť absolútne prirodzená. Supletívne formy totiž patria do centra slovnej zásoby a majú vysokú textovú frekvenciu, sú to buď jazykové výrazy pomenúvajúce javy z „bezprostrednej skúsenostnej oblasti" človeka („Nahbereich", porov. Wurzel, 1985, s. 120), alebo vystupujúce ako funkčné výrazy (kopuly, pomocné slovesá, pronominá). Umožňujú maximálne individualizované a sémanticky dištinktívne kódovanie. V pozadí je princíp jazykovej ekonómie, pre často používané významy je ekonomické používať jedinečný, krátky, jasne diferencovaný výraz, zatiaľ čo pre menej časté alebo zriedkavé významy je ekonomickejšie používať výrazy zložené z viacerých znakov.

Podľa D. Nüblingovej (1998, s. 87) má vysoká tokenová frekvencia na jazykové štruktúry dvojaký vplyv: na jednej strane si vynucuje vyššiu mieru diferencovanosti jazykových štruktúr (uľahčuje percepciu) a na druhej strane vplýva na dĺžku jazykových štruktúr, resp. ich krátkosť (uľahčuje produkciu). Toto napätie sa rieši ideálnym spôsobom práve supletívnymi formami (porovnaj aj obrázok).

zbornik2011.indb 222 28.07.2011 16:27:21

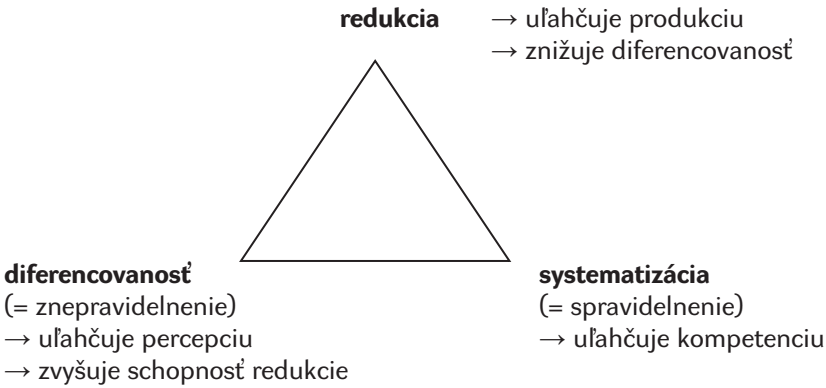

Supletívne formy ako vysoko frekventované a výrazne diferencované formy sú uložené v pamäti ako hotové, bezprostredne pripravené na použitie. V prípade menej frekventovaných jednotiek sú v pamäti uložené jednotlivé elementy – morfémy – a pravidlá na ich spájanie, ktoré slúžia pre celé triedy jazykových jednotiek, čím je efektívne zabezpečený prístup k viacerým jednotkám. Pre frekventované formy je pritom ideálne, ak sú aj krátke, keďže sa tým pri vysokej frekvencii uľahčuje ich produkcia. Krátkosť formy sa dosahuje redukciou, „rozpúšťaním“ morfematických hraníc. Obe tieto výhodné, ak nie potrebné vlastnosti vysoko frekventovaných jednotiek spĺňajú práve supletívne formy. Supletívne formy sa preto udržiavajú len pod podmienkou vysokej frekvencie používania.

LITERATÚRA

BENKO, V. – HAŠANOVÁ, J. – KOSTOLANSKÝ, E.: *Model morfologickej databázy slovenčiny : Počítačové spracovanie jazyka*. Trnava : Univerzita sv. Cyrila a Metoda, 2004.

BITTNER, A.: Reguläre Irregularitäten. Zur Suppletion im Konzept der natürlichen Morphologie. In: *Zeitschrift für Phonetik, Sprachwissenschaft und Kommunikationsforschung*. 1988, č. 41, s. 416 – 425.

DOLNÍK, J.: Koncepcia novej morfológie spisovnej slovenčiny. In: *Slovenská reč*. 2005, roč. 70, č. 4, s. 193 – 210.

DOLNÍK, J. (ed.): *Morfologické aspekty súčasnej slovenčiny*. Bratislava : Veda, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 2011.

Krátky slovník slovenského jazyka. Bratislava : Veda, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1997.

MAYERTHALER, W.: *Natürliche Morphologie*. Wiesbaden : Akademische Verlagsgesellschaft Athenaion, 1981.

MEĽČUK, I.: On Suppletion. In: *Linguistics*. 1976, 14.170, s. 45 – 90.

zbornik2011.indb 223 28.07.2011 16:27:21

MEĽČUK, I.: Suppletion. In: *Morphologie/Morphology: An international Handbook on Inflection and Word-Formation.* Zv. 1. Ed. G. Booij – C. Lehmann – J. Mugdan. New York; Berlin : Walter de Gruyter, 2000, s. 510 – 522.

MOŠAŤOVÁ, M.: *Nepravidelnosť v morfologickom systéme súčasného slovenského jazyka*. Dizertačná práca. Bratislava : Filozofická fakulta Univerzity Komenského, 2009.

NÜBLING, D.: Zur Funktionalität von Suppletion. In: *Variation und Stabilität in der Wortstruktur. Germanistische Linguistik 141-142/1998.* Ed. M. Butt – N. Fuhrhop. hildesheim : Georg Olms Verlag, 1999, s. 77 – 101.

WURZEL, W. U.: Zur Suppletion bei den Dimensionsadjektiven. In: *Studien zur Morphologie und Phonologie*. Zv. 1. Ed. W. U. Wurzel. Berlin : Zentralinst. für Sprachwissenschaft (Linguistische Studien A 126), 1985, s. 114 – 143.

SUMMARY

The Concept of Suppletion on the Morphological Level of Slovak Language

The author bases her study especially on the linguistic theory of I. A. Meľčuk, since in the Slovak linguistics it has not been dealt with in detail so far. The first part of the paper is dedicated to the analysis of Meľčuk's understanding of the notion of suppletion and to a more exact description of his classification of suppletion occurring in the language. According to the kinds of signs in relation of suppletion, he distinguishes: derivational vs. inflectional suppletion, radical vs. affixal suppletion and suppletion of morphs vs. megamorphs vs. idioms. The theory is backed up by various examples from several languages. In the second part of the paper, the author presents her own concept of suppletion on the morphological level of Slovak language. She outlines a classification of strong and weak suppletion on the examples of a research sample of nouns, verbs and adjectives. The author concludes the paper with a reflection as to what extent the suppletion is wide-spread and whether it is a natural phenomenon in language.

zbornik2011.indb 224 28.07.2011 16:27:21

Slavomír Ondrejovič

Lingvistická encyklopedistika a profesor Jozef Mistrík

Svetová lingvistická encyklopedistika disponuje v súčasnosti viacerými dielami, z ktorých niektoré dosahujú mimoriadny objem a rozsah. Možno medzi nimi nájsť aj mnohozväzkové kompendiá.[1] Sú to napr. 14-dielna *Encyklopédia jazyka a lingvistiky* (Ed. Keith Brown. Amsterdam et al., Elsevier) z roku 2006 alebo 26-zväzková edícia *Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft*, ktorej jednotlivé zväzky postupne vychádzajú vo vydavateľstve de Gruyter. Je tu však aj pergamonská *Encyklopédia gramatických kategórií* (1999), elsevierská encyklopédia jazykov sveta (2010), oxfordská *Medzinárodná encyklopédia jazykovedy* (2003), obľúbená *Cambridgeská encyklopédia jazyka* D. Crystala (1987, 1988, 2010) či *Atlas jazykov* B. Comrieho, S. Mattheusa a M. Polinskej (2005) a k známym lingvistickoencyklopedickým dielam veľkého typu treba zaradiť aj moskovský *Encyklopedický lingvistický slovník* (1998). Na druhej strane je tu trochu kontroverzná otvorená online encyklopédia *Wikipédia*[2] a encyklopédia pre lingvistov písaná lingvistami *Glottopedia*. To všetko, čo sme tu naznačili vo výbere, má súčasný „viacjazyčný" čitateľ k dispozícii. A čo ponúka slovenská jazykoveda?

Je tu najmä *Encyklopédia jazykovedy* z roku 1993, ktorú zostavil Jozef Mistrík (2. februára 1921 – 14. júla 2000), profesor slovenského jazyka na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského v Bratislave, jeden z popredných jazykovedcov druhej polovice 20. storočia, štylistik a kvantitatívny lingvista, okrem iného aj dlhoročný riaditeľ letnej školy slovenského jazyka a kultúry a zakladateľ edície Studia Academica Slovaca. J. Mistrík pri všetkých svojich aktivitách mal odvahu pustiť sa s niekoľkými desiatkami členov Slovenskej jazykovednej spoločnosti[3] do prác na takejto encyklopédii bez väčšej prípravy; napriek tomu sa mu podarilo tento projekt úspešne zavŕšiť. Tým sa stal Jozef Mistrík zároveň priekopníkom lingvistickej encyklopedistiky na Slovensku.

---

[1] Podaktoré z nich majú výstavnú, až výpravnú podobu so špičkovými ilustráciami. Nie vždy však platí, že čím výpravnejšia encyklopédia a čím početnejší medzinárodný kolektív ju pripravuje, tým je kvalita hesiel vyššia. Ak si napr. všimneme heslo *slovenčina*, nemožno vždy priznať značku najvyššej kvality ani týmto veľkým encyklopédiám (porov. napr. Rothstein, 2006a, s. 977 – 981). V zásade by heslo o jazyku nemal písať ten, kto príslušný jazyk neovláda, čo však v dielach tohto typu asi nie je možné dosiahnuť, a preto sa v nich neraz nájde mnoho nedostatkov. Pritom niektoré lapsusy má na svedomí aj skutočnosť, že sa heslá niekedy nekriticky preberajú („prepisujú") z jedného zdroja do druhého. Čo sa týka univerzálnych pojmov, veľké medzinárodné encyklopédie si obvykle držia vysokú úroveň.

[2] Hoci ide o encyklopédiu, ktorú v zásade nepripravujú etablovaní odborníci, a jej spoľahlivosť a dôveryhodnosť sa neraz spochybňuje, občas sa na ňu odvolávajú aj seriózne časopisy (napr. *Science*) a navyše je jedným z najpopulárnejších zdrojov informácií na webe s približne 80 miliónmi zobrazení denne.

[3] Na príprave *Encyklopédie jazykovedy* sa autorsky alebo redakčne podieľalo okolo 70 autorov. Taký vysoký počet tvorcov nemá len pozitívne stránky, lebo kladie o to väčšie nároky na redaktorov diela, ktorí musia zjednocovať nejednotnosti v spracovaní hesiel.

zbornik2011.indb 225 28.07.2011 16:27:21

Vedecká a kultúrna verejnosť na Slovensku mala aj dovtedy istý počet zdrojov, o ktoré sa mohla opierať, keď potrebovala informácie o jazykovedných pojmoch, udalostiach a osobnostiach, ako i o jazykoch. Boli to predovšetkým všeobecné encyklopédie, ktoré ponúkali popri iných heslách aj výklady niektorých jazykovedných pojmov a osobností. Najprv to bol *Slovenský náučný slovník 1 – 3 (Príručná encyklopédia vedomostí v troch dieloch)*, ktorý vyšiel pod vedením P. Bujnáka v roku 1932, a *Encyklopédia Slovenska*, ktorá vyšla v 6 zväzkoch v rokoch 1977 – 1982 vo vtedy novozaloženom Encyklopedickom ústave SAV. Ostatné projekty sa z najrôznejších dôvodov nepodarilo dokončiť. V rokoch 1971 – 1990 vychádzala formou celofarebných zošitov aj *Pyramída (encyklopedický časopis moderného človeka)* a v rokoch 1986 – 1994 vyšlo podrobné 6-zväzkové lexikografické dielo *Slovenský biografický slovník* s mnohými domácimi jazykovednými (nežijúcimi) osobnosťami.

Ak budeme abstrahovať od českých a československých encyklopédií, ktoré sa v 20. storočí veľmi hojne využívali aj na Slovensku (na príprave niektorých z nich sa zúčastnili aj slovenskí autori), z pohľadu našej témy je dôležité, že v roku 1993 vyšlo pod vedením Jozefa Mistríka spomínané kompendium *Encyklopédia jazykovedy* (ďalej len „EJ“) v dnes už, žiaľ, zaniknutom encyklopedickom vydavateľstve Obzor. Je to dielo, ktoré doteraz patrí medzi základné kolektívne opusy novodobej slovenskej jazykovedy.

Mal som to šťastie spolupracovať na tomto projekte, a to vďaka prof. J. Mistríkovi. Najprv mi v ňom ponúkol funkciu redaktora obrazovej časti *Encyklopédie jazykovedy*, neskôr som dostal úlohu napísať k nej aj úvod. Pripravil som všeobecnojazykovednú časť (EJ, 1993, s. 7 – 19), ktorú informáciami o slovenskom jazyku doplnili iní autori. Napokon som do encyklopédie napísal aj mnohé heslá – predovšetkým z oblasti všeobecnej jazykovedy, ale aj personálne, najmä o svetových jazykovedcoch (spolu viac ako 300 hesiel). V tomto čase (v polovici 80. rokov 20. storočia) som sa spomínanému kompendiu venoval viac než čomukoľvek inému, a preto som mohol sledovať profesora J. Mistríka priamo v akcii. Rozdiel medzi mnou a J. Mistríkom spočíval v tom, že kým ja som počas práce na encyklopédii iné veci musel z kapacitných dôvodov odsunúť na neskôr, J. Mistrík napriek tomu, že všetko riadil a za všetko bol zodpovedný, paralelne pracoval na svojich ďalších monografiách najrozmanitejšieho zamerania (na jazykových príručkách, učebniciach pre zahraničných študentov, kompendiách zo štylistiky, rétoriky a kvantitatívnej lingvistiky, viedol SAS atď.; porov. jeho bibliografiu z polovice 80. rokov 20. storočia u L. Dvonča, 1996).

J. Mistrík sa slovakistike začal venovať, ako je známe, až neskôr, už v mužnom veku, ale hlavný pelotón slovenskej jazykovedy skoro dohnal, na mnohých úsekoch sa dostal na jeho čelo, a ak si môžem dovoliť takú

zbornik2011.indb 226 28.07.2011 16:27:21

metaforu, horské prémie bral nezriedka práve on. To ma viedlo k tomu, že som mu v tom čase položartom navrhoval, aby desiatky svojich publikácií doplnil ešte o jednu s názvom: *Ako sa ľahko a rýchlo stať jazykovedcom*.

J. Mistrík sa oddávna ako štylistik venoval aj encyklopedickému štýlu. Už v časopise *Naše řeč* v roku 1977 ukázal, že je stále väčší dopyt po úspornom a koncíznom vyjadrovaní, lebo, ako zdôrazňoval, nikdy sa nepublikovalo toľko encyklopedických diel, príručiek a slovníkov ako dnes. Na tejto ceste však podľa neho narazili na seba dve „štylistické kategórie": ekonómia a estetika. Sú však jasné prípady, keď nie je vítaná pestrosť lexiky ani variabilita gramatiky, ale naopak, znakom najvyššej jazykovej kultúry je jasnosť, jednoznačnosť a prehľadnosť – a to je podľa J. Mistríka práve prípad encyklopédií. Treba však doplniť, že to neplatí doslova, čoho dobrým príkladom je legendárny *Ottův slovník náučný* (1888 – 1909). Je to dielo, kde sú mnohé heslá akoby literárne útvary vyznačujúce sa mnohými slovesami (tie sa podľa J. Mistríka v encyklopédiách minimalizujú, 1977, s. 15) a pestrými synonymami.

J. Mistrík na encyklopedický štýl nemohol zabudnúť, pravdaže, ani pri vyratúvaní svojich početných sekundárnych štýlov, ktoré vyčlenil v tzv. zelenej štylistike (*Štylistika*, 1997, s. 548), kde opätovne zdôrazňoval, že v encyklopédii sa informácie podávajú koncíznou formou s dôrazom na faktografiu. V celej encyklopédii sa zachováva štylistický stereotyp a vyváženosť, čo nie každému sedí a čo nie každý vie. O menej vydarených heslách, ktoré prichádzali do *Encyklopédie jazykovedy* počas jej prípravy, hovorieval, že „stoja na jednej nohe". Tie bolo treba upravovať alebo napísať znova. Často sa totiž nedarilo vyrovnať heslo do náležitej podoby ani po viacerých „invazívnych" úpravách, jednoduchšie bolo vypracovať ho ešte raz.

Encyklopédia jazykovedy sa pripravovala v 80. rokoch a práce na nej sa skončili v podstate v roku 1987. Finančné problémy však spôsobili, že toto kolektívne dielo vyšlo až v roku 1993, už v ére samostatného Slovenska. Ako vidieť, nedostatkom finančných prostriedkov (jazyko)veda netrpí len dnes, ale na Slovensku máme v tom už dlhú tradíciu. Nedostatok financií mal však za následok aj iné mrzutosti. *Encyklopédia jazykovedy* vyšla len s čiernobielymi fotografiami, perovkami a schémami, hoci boli pripravené a do tlače odovzdané aj farebné zábery (bolo to 19 % z celkového počtu obrázkov). Dielo skazy bolo dokončené v tom momente, keď vydavateľstvo Obzor náhle zaniklo a už sa nikdy nikomu nepodarilo zistiť, kam sa dostal obrazový materiál – ten, ktorý sa v kompendiu z väčšej časti objavil, no mohol sa neskôr použiť aj na iné účely, i ten, ktorý sa nikde neobjavil. Pravda však je, že po publikovaní encyklopédie mi ho redakcia ako obrazovému redaktorovi núkala. Nevzal som ho preto, že v tom čase som sa „skytal" po bratislavských privátoch a nechcel som podstúpiť riziko, že sa materiál stratí.

zbornik2011.indb 227 28.07.2011 16:27:21

V prípade *Encyklopédie jazykovedy* ide, domnievam sa, na daný čas o pomerne obsiahle, ale aj úspešné encyklopedické dielo, ktoré obsahuje viac ako 2 000 ilustrovaných hesiel z morfológie, lexikológie, fonetiky a fonológie, zo syntaxe, štylistiky, všeobecnej jazykovedy, z rétoriky, dejín jazyka a jazykovedy a osobitné heslá sú venované aj osobnostiam (domácim i zahraničným), inštitúciám, časopisom a domácim jazykovedným dielam. Táto časť („jazykovedné diela") je podľa všetkého v encyklopédii predimenzovaná a možno jej sa najviac dotkol zub času. Osobitné heslo dostala totiž v *Encyklopédii jazykovedy* takmer každá knižná slovakistická jazykovedná práca, ktorá vyšla do roku 1987. Ale zároveň práve tu najostrejšie vidieť, ako veľmi sa kolísalo v koncepcii, ako do konca nebolo celkom jasné, či má ísť o národnú alebo univerzálnu jazykovednú encyklopédiu. Sám titul kompendia a výber mnohých všeobecnojazykovedných hesiel i zahraničných osobností naznačujú, že ide o dielo s univerzálnym zacielením, v osobitných heslách sa však predstavovali len domáce jazykovedné diela. Inou vecou je, že aj výklad niektorých (najmä gramatických) hesiel bol orientovaný veľmi silne (pri niektorých dokonca výlučne) na slovenčinu, kým pri iných sa intenzívnejšie presadila ich všeobecnojazykovedná dimenzia.

Pri výbere osobností v encyklopédii sa uplatnili, domnievam sa, premyslené kritériá. Z nežijúcich domácich jazykovedcov sa do encyklopédie dostali tí autori, ktorí sa zaslúžili o rozvoj odboru. Zo žijúcich domácich vedcov sa vybrali, ako sa to formuluje v predhovore, „len kvalifikovaní a vedecky činní odborníci" (EJ, 1993, s. 6). Zo zahraničných jazykovedcov boli do encyklopédie zaradení tí, ktorí „vo svojich prácach vyjadrovali akýmkoľvek spôsobom vzťah k slovenskému jazyku" (t. j. slovakisti), ale, našťastie, aj tí, „na diela ktorých slovenskí jazykovedci vo svojich prácach nadväzovali". Aj vďaka tejto časti, v ktorej možno nájsť nielen heslá venované svetovým jazykovedcom, ale aj prúdom svetovej lingvistiky, sa encyklopédia stala základnou študijnou literatúrou pre úvod do jazykovedy a do značnej miery medzi ne patrí doteraz (porov. sylaby na rôznych univerzitách na Slovensku, čiastočne aj v Čechách, ktoré možno nájsť na internete). Dejiny jazykovedy – najmä svetovej – sme v tom čase nemali spracované a situácia sa v tejto oblasti slovenskej jazykovedy, žiaľ, doteraz veľmi nezmenila.

Heslá venované žijúcim osobnostiam sa pritom v encyklopédii podarilo štylizovať vecne a faktograficky. Pravdaže, 80. roky nemohli prejsť bez istých politických tlakov, čo vyústilo do toho, že tesne pred dokončením sa prof. Jozef Mistrík, sám nestraník, rozhodol, že do personálnych hesiel sa pri žijúcich slovenských autoroch vsunie aj informácia o členstve v komunistickej strane (o dátume vstupu, funkcii a pod.). Z tohto hľadiska je dobré, a to nielen pre príslušné osobnosti, ktorých by sa to týkalo, no aj pre celú encyklopédiu, že toto dielo nevyšlo v roku 1987, ale až po istej „konsolidácii pomerov" v roku 1993. Pravdaže, v niektorých heslách

zbornik2011.indb 228 28.07.2011 16:27:21

nemožno neobjaviť isté ideologické sedimenty, ale aj politicky citlivé heslá sú vypracované politicky relatívne korektne. Ťažko by sa pri nej mohlo stať to, čo sa stalo pri heslách *Veľkej sovietskej encyklopédie*, pri ktorých internetové vyhľadávače upozorňujú, že pri nich celkom neručia za ich ideologickú neutralitu a aktuálnosť.[4]

Čo možno povedať o *Encyklopédii jazykovedy*, ktorú zostavil s pomocou svojich spolupracovníkov Jozef Mistrík, dnes? V čase svojho zrodu predstavovalo toto dielo bezpochyby dobrý zdroj aktuálnych informácií pre slovenských jazykovedcov, ale aj študentov, učiteľov, redaktorov a vôbec pre širokú kultúrnu verejnosť na Slovensku, príp. aj pre ostatné slovanské krajiny. V 21. storočí však už z viacerých dôvodov tento opus úplne nevyhovuje, už ho nemožno vnímať vo všetkých parametroch ako moderné encyklopedické kompendium. Jazykoveda, resp. lingvistika, svetová i tá naša, sa posunula, dnes žije sčasti inými témami a konceptmi a nesie v sebe iné akcenty, čo vystúpi do popredia napr. aj pri porovnaní s *Českým encyklopedickým slovníkom*, ktorý vyšiel v roku 2002[5]. V každom prípade vo svetovej jazykovede i u nás doma zasvietili aj nové hviezdy na lingvistickom nebi v porovnaní s tým, ako ho podávala *Encyklopédia jazykovedy*. Ďalšou vecou je, že viaceré (najmä gramatické) heslá sú tu koncipované v línii tradičnej systémovej jazykovedy a chýbajú v nej iné dôležité heslá, ktoré by odrážali nový pohľad po tzv. komunikačno-pragmatickom obrate v jazykovede, resp. heslá, ktoré by postihli predtým neodhalené textové, pragmatické, sociálne a kultúrne aspekty fungovania jazyka. Je zrejmé, že dnes už dozrel čas na nové vydanie, ktoré však pri súčasných podmienkach financovania vedy v samostatnej podobe nie je vo výhľadovom pláne, ale ani v plánoch nijakej inej vedeckej inštitúcie. Jazykovedné encyklopedické heslá sa, našťastie, postupne „vynárajú" v novej verzii a v novom výbere aspoň vo všeobecnom encyklopedickom diele *Encyclopaedia Beliana*, na ktorom v 1. zväzku pracoval aj J. Mistrík. Teraz na ňom pokračujeme tak, že od 2. zväzku práce na lingvistickej časti koordinuje, ale aj z veľkej časti aj autorsky zabezpečuje JÚĽŠ SAV. Doteraz vyšlo 6 zväzkov tejto encyklopédie, pričom v súčasnosti sa spracúvajú písmená J a K.

Je známe, že sám Jozef Mistrík pripravil v roku 1998 príručku pre študentov, ktorá vyšla pod názvom *Lingvistický slovník* až po jeho smrti, v roku 2002. Vo výbere hesiel, ale aj vo formuláciách a definíciách sa tu skôr len opakujú predchádzajúce poznatky, heslá sú teda takmer bez pridanej hodnoty, novšie veci sa zachytávajú v odporúčanej literatúre. Aj tento typ encyklopedickej literatúry („školskej") pritom môže byť úspešný.

[4] Porov. formuláciu: „Warning! The folowing article is from the Great Soviet Encyclopedia (1979). It might be outdated or ideologically based."

[5] V tomto modernom českom encyklopedickom diele však chýbajú mnohé základné pojmy (občas aj úplne základné, ako napr. *veta*), ktoré možno nájsť v mistríkovskej encyklopédii, nehovoriac už o tom, že v českej celkom chýbajú personálne heslá.

zbornik2011.indb 229 28.07.2011 16:27:22

Spomeňme aspoň *Enciklopedičeskij slovar junnogo filologa (jazykoznanie) dľa sredneho i staršego školnogo vozrasta* z roku 1984. Ten však pripravovalo 15 špičkových ruských jazykovedcov, vrátane G. V. Stepanova, S. G. Barchudarova, E. A. Zemskej, V. G. Kostomarova, N. I. Tolstého a i.

V tomto kontexte však ani medzi encyklopédiami, ktoré som uvádzal na začiatku príspevku, *Encyklopédia jazykovedy*, ktorú zostavil Jozef Mistrík, s jej dnešným pokračovaním vo všeobecnej encyklopédii *Beliane* nie je pri porovnávaní bez šance. Určite by však tieto jej šance boli menšie bez Jozefa Mistríka, priekopníka a inšpirátora lingvistickej encyklopedistiky na Slovensku, ktorý mal tú odvahu pustiť sa na Slovensku s niekoľkými desiatkami členov Slovenskej jazykovednej spoločnosti do práce na takejto encyklopédii, a čo je prinajmenšom rovnako dôležité, mal schopnosti túto prácu aj dokončiť[6].

LITERATÚRA

COMRIE, Bernard – MATTHEUS, Stephen – POLINSKY, Maria: *The Atlas of Languages.* A Quarto Book 2005. Český preklad *Atlas jazyků*. Vznik a vývoj jazyků napříč celým světem. Praha : Metafora, 2007.

Concise encyclopedia of grammatical categories. Ed. Keith Brown – Jim Miller. Amsterdam : Elsevier; Oxford : Pergamon, 1999.

Concise Encyclopedia of Languages of the World. Ed. Keith Brown – Sarah Ogilvie. Amsterdam; Boston; etc. : Elsevier, 2010.

CRYSTAL, David: *The Cambridge Encyclopedia of Language*. Cambridge : Cambridge University Press, 1987, 1988, 2010.

DVONČ, Ladislav: *Jozef Mistrík*. Personálna bibliografia 1948 – 1995. Bratislava, 1996.

Enciklopedičeskij slovar junnogo filologa (jazykoznanie) dľa srednego i staršego vozrasta. Sost. M. V. Panov. Moskva : Pedagogika, 1984.

Encyklopédia jazykovedy. Red. J. Mistrík. Bratislava : Obzor, 1993.

Encyklopédia Slovenska. Red. J. Veľký – J. Vladár. Bratislava : Vydavateľstvo SAV, 1977 – 1982.

Encyklopedický slovník češtiny. Ed. P. Karlík – M. Nekula – J. Pleskalová. Praha : Lidové noviny, 2002.

Handbuecher- und Kommunikationswissenschaft. Berlin. Ed. Wiegand, Herbert. New York et al. : de Gruyter, 1995 – 2005, 26 zv.

International encyclopedia of linguistics. Ed. Wiliam Brown. Oxford : Oxford University Press, 1999, 4 zv.

International encyclopedia of linguistics. Ed. Wiliam Frawley. Oxford : Oxford University Press, 2003.

Lingvističeskij enciklopedičeskij slovar. Red. V. N. Jarceva. Moskva : Sovetskaja enciklopedija, 1998.

[6] Aká dôležitá je schopnosť dokončiť rozbehnuté projekty, svedčí aj projekt *Malá encyklopédia sociolingvistiky*, ktorú som pripravoval po roku 2000 (mala vyjsť ako ďalší, 7. zväzok edície Sociolinguistica Slovaca). Projekt bol prerušený, znovu obnovený v spolupráci s Anglom Pačevom, pre rôzne okolnosti však znovu zastavený. Tlačou vyšla už predtým len prvá bulharská verzia tohto kompendia pod názvom *Malka enciklopedija po sociolingvistika* (Pačev, 1993).

zbornik2011.indb 230 28.07.2011 16:27:22

MISTRÍK, Jozef: Kultúra dorozumievania a štylistika. In: *Naše řeč*. 1977, roč. 60, č. 1, s. 14 – 18.

MISTRÍK, Jozef: *Lingvistický slovník*. Bratislava : Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 2002.

MISTRÍK, Jozef: *Štylistika*. 3. vyd. Bratislava : Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1997.

PAČEV, Angel: *Malka enciklopedija po sociolingvistika*. Pleven : Evrazija-Abagar, 1993.

Pyramída – encyklopedický časopis moderného človeka. Bratislava : Slovakopress, Pressfoto, Obzor, 1971 – 1990.

Slovenský biografický slovník. 6. zv. Martin : Národný biografický ústav, 1986 – 1994.

Slovenský náučný slovník 1 – 3 (Príručná encyklopédia vedomostí v troch dieloch). Red. Pavel Bujnák. Bratislava – Praha : Litevna, Literárne a vedecké nakladateľstvo Vojtech Tilkovský, 1932.

The encyclopedia of language and linguistics. Ed. Ronald Asher – J. M. Y. Simpson. Oxford etc. : Pergamon Press, 1994 (10 vols), Ed. Keith Brown. Elsevier, 2006.

SUMMARY

Encyclopaedistics of Linguistics and Professor Jozef Mistrík

The paper is a commentary on the relatively new encyclopaedia of linguistics in the world and the place which the encyclopaedistic initiatives of Slovak linguistics have within its framework. The greatest attention is paid to the compendium *Encyklopédia jazykovedy* (Encyclopaedia of Linguistics, 1993), edited by Prof. Jozef Mistrík. Thanks to the successful publication of the encyclopaedia, Mistrík became, according to some opinions, the pioneer of encyclopaedistics of linguistics in Slovakia. Currently, the publication might need a new edition; however, so far it has not been planned. Some modernisation of the entries and presentation of current views of language is carried out in linguistic entries currently published in individual volumes of the *Encyclopaedia Beliana*.

zbornik2011.indb 231 28.07.2011 16:27:22

zbornik2011.indb 232 28.07.2011 16:27:22

Oľga Orgoňová – Alena Bohunická

Kultúrny obraz verbálnych prejavov slovenskej mládeže alebo Vtáka poznáš po perí, človeka po reči[1]

Predmetom nášho príspevku je prezentácia kultúrneho obrazu slovenskej (vysokoškolskej) mládeže tretieho milénia primárne na pozadí autentických záznamov jej verbálnych prejavov z každodenného života. Kľúčový pojem „mládež" ponímame spolu s P. Ondrejkovičom takto: „Mládež... nie je biologickým fenoménom, ani prírodným produktom, ale sociokultúrnym javom, ktorého formy predstavujú historicko-spoločenskú dimenziu, čo znamená historicky sa meniace zoskupenia (mládeže), meniace sa sociálne postavenie a právne vzťahy, ako i každodenné a kultúrne praktiky, nachádzajúce svoj výraz v spôsobe života" (Ondrejkovič, 2002, s. 10). Aktuálne definície kultúry – ako na to poukazuje Z. Slušná – vysvetľujú tento centrálny pojem ako pluralitné, rôznorodé a rovnocenné spôsoby jestvovania ľudí a ich nahromadené výtvory (Slušná, 2005, s. 33). Inými slovami povedané, kultúra sa v druhej polovici 20. storočia prestáva vnímať v duchu „estetickej paradigmy" ako súbor umeleckých hodnôt a do popredia sa dostáva „antropologická paradigma" kultúry ako spôsobu života (Slušná, 2005, s. 44). Na skúmaní kultúrneho sveta (a spomenutých spôsobov života v ňom) sa nutne zúčastňujú viaceré vedy o človeku, spoločnosti či kultúre (medzi nimi filozofia, psychológia, sociológia, kulturológia, lingvistika atď.), pričom do popredia sa v čase komunikačno-pragmatického obratu v humanitných vedách v druhej polovici 20. storočia dostáva antiscientistická interpretačná metodológia. Namiesto deduktívnych abstrakcií, modelov či schém generovaných prírodovedne založenými metódami smerujúcimi k idealizácii poznania sa pozornosť obracia na kvalitatívne skúmanie prirodzeného ľudského bytia, myslenia a správania ukotveného v konkrétnom kontexte. J. Dolník napríklad pripomína tézu diskurznej psychológie R. Harrého a G. R. Gilleta (2001, s. 103), že „ľudské myslenie je neformálne a veľmi citlivé na diskurzívny kontext, so všetkou bohatosťou skutočného sveta", s čím súvisí lingvistické konštatovanie, že „porozumenie jazyku predpokladá rozumieť tomu, čo sa deje v diskurze, prostredníctvom ktorého sa ľudia interakčne realizujú, čím sa formujú, reprodukujú a rozvíjajú ako sociálno-kultúrne bytosti" (Dolník, 2010, s. 60). Toto lingvistické krédo nás viedlo aj k spôsobu uchopovania (každodenného) mládežníckeho diskurzu na Slovensku v našom výskume. V rámci nevyhnutného interdisciplinárneho nazerania na bežné aktivity nami sledovanej časti society transponované do reči máme teda na zreteli mimojazykové okolnosti verbálno-neverbálneho správania cieľovej skupiny aktérov. Z toho, čo a ako uchopujú mladí ľudia z našej sledovanej vzorky verbálne, ako aj z ohľadu na okolnosti (kontext)

[1] Príspevok vznikol v rámci grantového projektu VEGA 1/0332/11 *Diskurzná analýza: porozumenie.*

zbornik2011.indb 233 28.07.2011 16:27:22

ich zmýšľania a konania, skladáme teda obraz komunikujúcej society aj v nasledujúcich profiloch v súradniciach „vynorených“ konceptov (porov. nižšie napríklad multicentrickosť, virtualitu, showkultúru a iné) ako východísk aktuálnych aktov komunikácie.

Z filozofického hľadiska spadajú kreatívne aktivity, správanie, myslenie vysokoškolákov do doby označovanej ako postmodernizmus, myšlienkový smer z konca 20. storočia (porov. Pavelka, 2006, s. 79 – 88). Ak si uvedomíme, že podstata postmodernizmu stojí v opozícii k modernistickému osvietenskému racionalizmu, musíme zohľadňovať zároveň to, že mladí aktéri tejto doby vyrastajú v podmienkach všeobecnej skepsy voči totalizujúcim celistvým koncepciám sveta, života, vedy a podobne. Na dôvažok postmodernizmus vyzdvihuje pluralitu postojov, diskontinuitu diania či mnohoznačnosť významov (porov. Ondrejkovič, 2002, s. 46 – 53). Masoví reprezentanti doby, široká populácia (osobitne mladí ľudia s neveľkými životnými skúsenosťami) tak majú výrazne sťaženú orientáciu vo svete, v ktorom nič nie je stabilné a pevne ukotvené. Namiesto štruktúrovaných univerzalistických vedeckých reflexií o skúmaných (napríklad spoločenských) javoch v rámci tzv. normatívnej paradigmy sa nastoľuje subjektivistická vyššie spomenutá interpretatívna paradigma zobrazovania reality (Ondrejkovič, 2002, s. 48) spojená s „naivným“ (porov. napr. Apresjan, 1995) ponímaním aj individuálnym konštruovaním reality v optike bežného poznania „obyčajných“ ľudí stvárňujúcich aspekty každodennosti ako prototypickú sféru záujmu. Dochádza tak k rozostrovaniu celospoločenských noriem, modelov spôsobu života, hodnotových rebríčkov, k stieraniu hraníc medzi vecnou realitou a virtualitou (počítačovou či masmediálnou fikciou), medzi hodnotovou vysokosťou a nízkosťou, vzniká ich hybrid určený priemernému nenáročnému spotrebiteľovi. Ten má rôzne podoby, medzi inými napríklad podobu „digestov“, zjednodušených „výťahov“ z diel vysokej kultúry. Naznačený „potenciál“ budeme detailnejšie interpretovať nižšie. Len v súlade s naznačenou reštrukturáciou axiologickej stránky postmoderny sa anticipujúco zmienime o fenoméne egocentrického narcizmu. V. Gažová ho prezentuje ako podobu individualizmu prejavujúcu sa okrem iného odkrývaním intimity ako predmetu konzumu (Gažová, 2005, s. 25), H. Pravdová uchopuje problém komplexnejšie, keď konštatuje riziko sociálneho rozkladu globalizovaných spoločností, ktorých správanie je diktované trhovými hodnotami a tie uprednostňujú krajný individualizmus pred altruizmom (Pravdová, 2005, s. 78). Naše lingvistické skúmania nás privedú aj k pomenovaniu ďalších aspektov narcizmu. Mládež postmodernizmu sa – ako ukazujú aj naše výskumy – prevažne identifikuje

zbornik2011.indb 234 28.07.2011 16:27:22

s mládežou postmodernistickej ľudovej populárnej kultúry[2].

Pojem populárna kultúra (tiež popkultúra) transparentne poukazuje na fakt, že určujúcou vlastnosťou tejto úrovne kultúry je fenomén popularity, obľúbenosti. A. Plencner charakterizuje popkultúru ako potešenie pre každého, reflektujúce každodennosť a ovplyvňujúce život človeka. Takáto kultúra potvrdzuje dominantné názory, rodové a rasové stereotypy (Plencner, 2005, s. 196). Známe sú typológie takejto kultúry, ktorá sa v princípe delí na kultúru produkovanú a distribuovanú masovými médiami a na kultúru „obyčajných ľudí", prípadne „kultúru každodennosti". Kritici prvého typu popkultúry poukazujú na jej nízku kvalitu, na jej komercionalizáciu, konformnosť, nepôvodnosť, opakovateľnosť (v lingvistike používame v tejto súvislosti termín interdiskurzivita, teda hybridizácia, miešanie znakov diskurzov).[3] Prirodzená autentická kultúra „mainstreamovej" (širokej) populácie, prípadne aj „substreamovej" (menšinovej populácie príslušníkov špecifických – občas marginálnych – subkultúr) je preto posledné polstoročie dominantným predmetom skúmaní kulturológov (Barthes a iní), ale tiež psychoanalytikov (napríklad Lacan), semiotikov (Eco) a iných bádateľov. Dôraz sa teda preorientúva z interpretácií artefaktov kultúrneho priemyslu[4] na štúdium (autentických, najmä interaktívnych) živých dialogických textov, ich významov, ale aj na aktérov v subkultúrach a na ich správanie. Analogicky, ako sa v rámci popkultúry generovanej umelo v rámci komerčného umenia (popartu) hlavná pozornosť zacieľovala a zacieľuje na mladých spotrebiteľov (sú pre nich ľahko dostupné, spravidla nízkonákladové, zväčša majú krátkodobú životnosť a kontroverznú kvalitu), aj naša pozornosť v tomto príspevku sa dominantne orientuje na tú istú generačnú časť mainstreamovej society vnímavej voči všetkým stimulom novosti, inakosti. V našich interpretáciách sekvencií zo spontánnych dialógov vysokoškolákov vo voľnom čase

[2] Ľudovú kultúru chápeme spolu s A. Plencnerom ako masovú kultúru vytvorenú „zdola". Táto kultúra odráža tradičné hodnoty a stojí v opozícii k priemyslu a je výrazom individuálnej tvorivosti. Kultúrny priemysel (hudobný priemysel, filmové, televízne, rozhlasové spoločnosti, vydavatelia kníh, počítačových hier) je kontrolovanou kultúrou ponúkanou „zhora" a namiesto humanizácie či emancipácie jeho účelom je ideologický vplyv a sociálna kontrola. Kultúrny priemysel uspokojuje potreby človeka z davu, na druhej strane ich sám umelo generuje – Plencner, 2005, s. 185 – 209.

[3] Niektorí kritici tvrdia, že popkultúra je *dumbing down* (vo význame úpadok): stránky novín, kde kedysi bežalo zahraničné spravodajstvo, dnes zaplavujú klebety o celebritách, obrázky skromne oblečených žien... televízne spoločnosti nahradili kvalitnú dramatickú tvorbu programami o záhradkárstve, varení a ďalšími „lifestyleovými" programami... rôznymi reality show, prihlúplymi telenovelami, a to až do tej miery, že ľudia sú prakticky neustále zaplavovaní trivialitami zo života slávnych (http://cs.wikipedia.org/wiki/Populární_kultura).

[4] Televízna a filmová kritika argumentuje, že kvalita televízneho vysielania je zrieďovaná populizmom a sledovaním ratingu a zameriava sa na pozlátku, povrchnosť a popularitu. Vo filmovej tvorbe celosvetovo čím ďalej, tým viac dominuje „hollywoodska kultúra" a jej hodnoty. Samotné hollywoodske filmy sú zamerané na zobrazovanie základných inštinktov agresie, pomsty, násilia (a) chamtivosti, ich zápletky sú zjednodušujúce, akoby strihané podľa jednej šablóny, s minimom dialógov. „Charaktery postáv sú plytké a nepresvedčivé, dialógy primitívne a nepravdepodobné (http://cs.wikipedia.org/wiki/Populární_kultura).

zbornik2011.indb 235 28.07.2011 16:27:22

(zaznamenaných v audionahrávkach v rozsahu 50 hodín počas posledných dvoch rokov za spoluúčasti študentov slovakistiky na Filozofickej fakulte UK v Bratislave) sledujeme jednak aktuálne dominantné znaky diskurzu slovenskej vysokoškolskej mládeže (konfrontujúc ich s poznatkami kulturológov), jednak naznačujeme paralely prirodzenej mládežníckej popkultúry s jej niektorými masmediálnymi pendantmi (na báze ukážok z beletristického textu O. Olivieri *Cicuškine zápisky* či zo slovenskej filmovej produkcie posledných rokov). Dôraz pritom nekladieme na inštrumentálnu stránku vyjadrovania, ale na to, ako sa v uvedenom procese interakcie „vynárajú" konkrétne aktuálne hodnoty diskurzu (obraz sveta, tváre jazyka, podoby aktérov, zapojenosť diskurzu do kontinuity diskurzov, efektívnosť cieľov, osobitnosť média). Leitmotívom nášho prístupu je teda utváranosť diskurzu v kontexte, čiže emergentnosť[5] a interdisciplinárne nazeranie na diskurz.

Všimnime si nasledujúce aspekty obrazu sveta[6] mládeže ako jeho dominantné fazety[7] opakovane sa vynárajúce pred očami interpreta.

Multicentrickosť. Široká ponuka príležitostí zabaviť sa, študovať, cestovať, skrášľovať sa či pracovať podnecuje mladého človeka k viacsmernému rozvoju. Hodnotovo v popredí je istá multicentrickosť osobnosti, schopnosť byť aktívny vo viacerých oblastiach súčasne. V záujme finančnej autonómie je normou pracovať popri štúdiu, v rámci poznávania študovať na jednej či bežne i na viacerých školách, stráviť istý čas v zahraničí hlavne v rámci študentských mobilít, letných škôl či letných brigád, v rámci zábavy poznať koncerty, festivaly, kluby, pritom sa intenzívne realizovať v partnerskom vzťahu. Mladý človek je sám nezávislým „producentom vlastnej identity" (Ondrejkovič, 2002, s. 80), formovanie osobnosti už často nie je o výbere aktivít, ku ktorým jedinec inklinuje, ale o snahe maximálne čerpať z ponuky možností do šírky, čiže istá extenzifikácia vynakladania energie.

---

[5] Z lingvistického hľadiska sa pri pojme emergentnosť konštatuje, že jazyk je parafráza (doslova „pastiš", napodobenina) zobrazujúca realitu. Samotný jazyk (ani jeho gramatika) nie je zdrojom dorozumenia či komunikácie, len ich sprievodný/vedľajší produkt. Ináč povedané s Hopperom, gramatika je „epifenomenálna" (1998, s. 156). Emergentný je prioritný princíp opakovania v rôznych zmysloch – ako intertextuálneho nadväzovania prostredníctvom rôznorodých námetov aj formálnych prostriedkov – idiómov, klišé, úvodných či záverečných formúl, pozdravov či istých typov syntagiem. Gramatika nie je zdrojom pravidelností, ale toho, čo vznikne pri preusporiadaní jazykových formúl pri ich používaní.

[6] Opakovane je reč o obraze sveta a jeho porozumení. Presnejšie ide o jazykový obraz sveta chápaný ako jazyková interpretácia reality. Ináč povedané podľa J. Bartmińského, ide o „portrét" reality bez nároku na správnosť či vernosť, teda nie o „fotografiu" reálneho objektu. Interpretácia je výsledkom subjektívnej percepcie a konceptualizácie reality príslušníkmi istej komunikačnej society, pričom primárne nejde o subjektívnosť v zmysle jedinečnosti a neopakovateľnosti, ale o konvencionalizovanú (opakovaním kolektívne akceptovanú a ustálenú) „intersubjektívnu" interpretáciu (Bartmiński, 2007, s 299 – 309).

[7] Fazety ponímame ako „tváre" predmetov, javov, dejov (približujú napríklad autora, štýl, žáner, tému, akciu, adresáta, miesto, čas), ktoré vystupujú do popredia v konkrétnom kontexte, v konkrétnej situácii, a ktoré chápe človek v danej situácii ako dominantné, lebo ich tak pragmaticky hodnotí vzhľadom na ich dôležitosť pri uspokojovaní svojich životných potrieb. Tak napríklad *pes* pre normálneho („obyčajného") človeka nie je primárne „psovitou šelmou či mäsožravým stavovcom", ale je to „verný strážca a priateľ človeka".

zbornik2011.indb 236 28.07.2011 16:27:22

Virtualita a otvorenosť. Tieto aktivity sa však nerozvíjajú lineárne, postupne, tu a teraz (aktuálne), ale existujú a plynú vo virtuálnom móde, doslova *in absencia*. Charakteristická pre životný štýl mladých je organizácia v podobe paralelného vykonávania viacerých prerušovaných aktivít akoby naraz, avšak v skutočnosti len „potenciálne" či „virtuálne", pričom sa rozplýva, stáva sa menej dôležitým pocit zadosťučinenia z dokončeného, z finalizácie. Príznačná je rozpínavosť a prelínanie aktivít, distrakcia pozornosti v snahe byť „online" vo viacerých smeroch, nenápadne túto distrakciu dokladá aj nasledujúca ukážka, ktorej hlavnou témou je spolubývajúca, zároveň sa dozvedáme o spôsobe práce mladej študentky, ktorá popri účtovaní „stíha" chatovať s kamarátkou či prezerať novinky na sociálnej sieti:

N2**:** áno. počúvaj, čo včera urobila. no. ehm. boli sme JA hore a tá druhá spolubývajúca, je v pohode. a: bola som ja, lebo som sa pýtala spolužiačky, lebo tam, keď účtujem, tak mám predkontakty, no a tam mám číslo a že či ich mám dobre. lebo:, to keď sa pomýliš, tak máš to celé zle. no, tak som sa pýtala či to mám dobre, som si to kontrolovala a ešte som aj bola na fejsbuku ((mienené Facebooku)) a ešte som si medzitým písala aj s bašou, lebo sme sa nechceli rozprávať, chceli sme (si), tak sme si písali medzi sebou. a:: ehm:: ona: ehm:: ona sa zobu-.. ona už spala, vieš. a mala som lampičku. a:: a:: prepač. ((smiech)) ja viem teraz nebude.. budeš, ja viem, na jej strane. ale ide o to, že proste ona sa zobudila. a:: a: [nič].

N3**:** [ty si sa učila], hej?

N2**:** áno.[8]

Sprievodným znakom tohto paralelného prerušovaného rozvíjania viacsmerných aktivít je ustaľujúci sa príznak nedokončenosti, nedefinitívnosti, neuzavretosti procesov, artefaktov vyvíjaných v rámci mládežníckej kultúry, čo sa pretavuje aj do vzorcov konania a správania, ktoré je zamerané na vykonávanie, priebeh, nie na finalizáciu. I v dôsledku

[8] Vysvetlivky k prepisom autentických dialógov:

[ ]	hranaté zátvorky používame na vyznačenie simultánneho vyslovenia častí replík
VEĽKÉ PÍSMO	takto zaznamenávame časti repliky, ktoré boli vyjadrené hlasnejšie v porovnaní s okolitými časťami
° °	znak stupňa obklopuje časť výpovede, ktorá bola vyjadrená tichšie ako časti, ktoré ju obklopujú
Podčiarknutie	vyjadruje zdôraznenie
> <	medzi znaky viac a menej umiestňujeme časť repliky, ktorá bola vyslovená výrazne rýchlejšie ako okolité časti
) (	medzi zátvorky v obrátenom poradí umiestňujeme repliku alebo časť repliky, ktorá bola vyslovená výrazne pomalšie ako okolité časti
(.)	veľmi krátku pauzu, avšak predsa pociťovanú ako príznakovú, označujeme bodkou v okrúhlych zátvorkách
(3.0)	dlhšiu pauzu vyjadrujeme počtom sekúnd v okrúhlych zátvorkách
( )	pomocou prázdnych zátvoriek zapisujeme úplne nezrozumiteľné slovo
(keď)	zátvorky značia, že výraz v nich bol ťažko zrozumiteľný
-	spojovník pripájame k nedokončeným slovám
(( ))	do dvojitých zátvoriek zaznamenávame komentáre o kontexte rozhovoru

zbornik2011.indb 237 28.07.2011 16:27:22

toho sa (nielen) v kultúre mladých stáva kľúčovým slovom „*nestíham*“. Nehovorí sa o tom, že som nestihol jednu konkrétnu aktivitu, úlohu, ale že permanentne „*nič nestíham*“ v dôsledku zameranosti na množstvo prebiehajúcich otvorených aktivít.

Interaktivita. Tendenciu k tolerovaniu nedefinitívnosti podporuje aj interaktívny prístup k existujúcim fenoménom. Na základe takých bežných skúseností mladého človeka ako grafická úprava digitálnych fotografií (retušovanie, vytváranie koláží a pod.), bezproblémový transfer častí textov a ich kompilácia v podobe nových textov sa utužuje povedomie o možnosti vstupovať do podoby hotových produktov, korigovať ich či meniť ich tvar i význam. Nielen texty, fotografie, ale i ľudské telo je takýmto otvoreným materiálom tvarovateľným nielen dekoratívnou kozmetikou, ale i mechanickými zásahmi do podoby (od injekčných aplikácií na vyhladenie vrások až po plastické operácie – tento trend reprezentuje na Slovensku napríklad známa predstaviteľka kultu umelej krásy Silvia Kucherenko). Mladý človek počíta s tým, že „hotový“ objekt predstavuje len potenciálny stimul na spätnú väzbu a jeho následné pretváranie, korigovanie. V tomto rámci sa stáva vágnejším prežívanie začiatku a konca, hraníc. Vráťme sa k textovým žánrom a všimnime si, ako sa premieňa žáner spontánneho rozhovoru po prechode do virtuálneho priestoru. V orálnej podobe mal aj spontánny rozhovor napriek svojej nepravidelnosti zreteľnejšiu štruktúru s otváracou a finálnou fázou rozhovoru. Po transfere do priestoru elektronickej komunikácie v podobe chatov stráca svoje jasné kontúry a fázy tvoriace globálnu organizáciu rozhovoru sa relativizujú, z permanentného stavu „online“ vyplýva možnosť kedykoľvek sa „vynoriť“ a pokračovať v komunikácii bez potreby iniciačnej fázy rozhovoru či formálneho uzatvorenia rozhovoru. Mladý človek majúci skúsenosť s informačnou sieťou si osvojil základný princíp komunikácie v tomto priestore, ktorým je nestálosť, neuzavretosť a možnosť náhleho vynorenia sa i zániku.[9] Komunikačné správanie je charakterizované schopnosťou a ochotou akceptovať túto nestálosť, vstupovať do interakcií krátkodobých, efemérnych, nezáväzných, bez ohľadu na perspektívu.

Showkultúra. Zaujímavé je všímať si sledovanú societu z perspektívy konceptu „show“ kľúčového nielen pre mediálny diskurz, pýtať sa, čo je súčasná mládež ochotná predviesť, ukázať, na aké oblasti sa vzťahujú zábrany (porovnaj i Michalovič, 1997, s. 101 – 118). Popkultúrne artefakty i osobné profily v sociálnej sieti (Facebook) sú preplnené motívmi zameranými na intímnu zónu sebaprezentujúceho sa ega, ktoré neraz

[9] M. Fišerová formuluje nomádsky princíp spätý s virtualizáciou ako súčasným sociokultúrnym procesom. Pre prostredie sociálnych interakcií je podľa autorky príznačná „rekonfigurácia vzťahov s minimálnou zotrvačnosťou“, vďaka čomu „súhra vzťahov nemá žiadnu konečnú verziu: rezignuje na fixnú pozíciu v prospech pohybu medzi viacerými hľadiskami a na solídnu formu v prospech amorfnosti“ (Fišerová, 2005, s. 139).

zbornik2011.indb 238 28.07.2011 16:27:22

vystavuje intimitu ako šou (porovnaj Gažová, 2005, s. 31). V. Gažová považuje takéto gestá za prejavy narcizmu, ktorými súčasný človek reaguje na stratu pevnejších kontúr a pocit nestability a prázdnoty. Sociálna sieť poskytuje mnoho tzv. ego-orientovaných aplikácií, ktoré umožňujú sebaprezentáciu majiteľov profilov. Jednotlivé profily (neanonymných) používateľov sú akýmisi autoportrétmi subjektov o sebe. Nachádzame tu širokú škálu egocentrických gest od obnažujúcich fotografií po výpovede s úplne banálnymi obsahmi, typicky napríklad čo práve konzumujem, aké pocity prežívam alebo kam idem. Ego má radosť z podelenia sa nielen o výnimočnosť, ale i každodennosť s potenciálnou stovkou, dvoma stovkami, piatimi stovkami adresátov. Nie je výnimkou, že zážitky v realite sú motivované práve radosťou z následnej exhibície vo virtuálnom priestore – osoba sa fotografuje, zabáva, cestuje atď. s narcistickými úmyslami svojej prezentácie v sociálnej sieti. Rovnako funguje pasia zo sledovania toho, ako sa ukazujú iní jeho známi, známi jeho známych či celebrity. Fotoalbumy sa stávajú súčasťou popkultúry, fungujú ako virtuálne galérie, v ktorých sú vystavené úlomky zo súkromia pre nás známych, ale i úplne neznámych ľudí. Pre reálnu komunikačnú interakciu (orálne rozhovory) sú tieto galérie (a ostatné súčasti sociálnej siete) významné, pretože často ponúkajú témy pre tzv. small talk, rozhovory pre rozhovor s cieľom udržiavať blízky sociálny vzťah. Porovnajme v tejto ukážke:

Z.Š.: bože pozri čo má na sebe.
A.P.: a čo- aha.
Z.Š.: modrý, jaké modré- a pozri toto sú šaty pre gejšu, že <oni>=
A.P.: =áno, to sú šaty pre gejšu- so šiltovkou...
Z.Š.: <[mu povedali že]>
A.P.: [so šiltovkou]
Z.Š.: [že to nosia tí najväčší frajeri] ((smiech)) v tajvane ((mienené Taiwan))
A.P.: [( )] °[najväčší frajeri] ((smiech))
A.P.: a frajerky? tie to nosia v červenom(.) a muži(.) v modrom.
Z.Š.: ((tiché pohmkávanie)) a proste on tam šiel so skupinkou fakt, že nejakí česi toto (.) potagovaný. šárka křížková to bude asi češka?(2.0) ty by si odišla, študovať do tajpej? ((mienené Taipei))
A.P.: určite by som odišla.
Z.Š.: [a do tajpej]? ((mienené Taipei))
A.P.: [a neviem, podľa mňa je to lukratívnejšie-]
Z.Š.: ale do tajpej? [chápeš lebo]
A.P.: [a prečo nie]?
Z.Š.: [chápeš, lebo veď to je úplne iná kultúra aj iné zvyky a tak]=
A.P.: =[no veď ja vie::m, ale pre chlapov sa viac oplatí ísť do týchto-]
Z.Š.: <[za japonkami]>

zbornik2011.indb 239 28.07.2011 16:27:22

Showkultúra a virtuálny rámec ako dominantné faktory mládežníckeho diskurzu nabádajú k multiplikácii identít, na vytváranie iného či niekoľkých ďalších virtuálnych „ja“. Motívy môžu byť rôzne, často je to snaha zostať v anonymite či strážiť si súkromie v tomto bezhraničnom korpuse súkromných informácií. Porovnajme si dialóg študentky, budúcej mamičky, a jej priateľa, ktorí uvažujú o svadbe, pričom aktérka rozhovoru začne v súvislosti s pripravovanými udalosťami riešiť problém, ako sa bude prezentovať vo virtuálnej sfére, akú identitu ukáže.

P.R.: a chcem sa ťa spytať že čo teda (.) [ako si]
M.P.: [no čo teda]
P.R.: ako si predstavuješ:
M.P.: našu buducnosť?
P.R.: no. na svadbu som zvedavy.
M.P.: (3.0) no ja som si myslela že o rok bude svadba keď budeme mať po všetkom a možme s tak z chuti všetci vydychnuť že sme to proste zvladli ten rok, aj s: tymi všetkymi promociami (2.0) a tak pojdeme na dovolenku ale potom sa tu ešte mamina objavila nápad, že aby sme sa teraz zobrali že len (.) na urade
P.R.: ((s plnými ústami)) no provizorne,
M.P.: provizorne že ani nemusim že nikoho nepozveme proste len len že dvaja a dvaja a že o rok sa potom može spraviť ta vysnivana moja hostina čo som ja (.) chcela že možme [si ( )]
P.R.: [aj do kostola možme isť]
M.P.: a že v kostole si dam svadbu.
P.R.: no. (.) čo povieš na to.
M.P.: °keď ja som si to tak vobec nepredstavovala.°
P.R.: my sme si to h- ale nepredstavovali že počas piateho ročnika vysokej školy budeme chovať dieťa. (1.0) vychovavať chovaju sa prasata však ((smiech))
M.P.: to si musim už teraz zmeniť meno na fejzbuku ((mienené Facebook)) (3.0) nie na RRR ((meno partnera)) ale na nejake uplne vieš (.) ine. °jake si dam meno na fejzbuku aby ma nepoznali°
P.R.: (.) aby ťa kto nepoznal?
M.P.: (.) ľudia, ktori nie su v mojom uzkom kontakte ale mam ich vo frendliste ((mienene friendlist))
P.R.: (3.0) a prečo?
M.P.: no potom keď budem RRR, ale ja tam stale budem mať napisane MMM ((vlastné meno)) a potom (.) to chcem spraviť teda tak že one (.) že chcem zmeniť už teraz >to je proste jedno (.) to je uplny nezmysel< ale: °neviem

zbornik2011.indb 240 28.07.2011 16:27:22

ja som si to takto nepredstavovala čo, ani svadobné šaty nebudem mať to budem mať len daky kostym.°
P.R.: SVAdobne šaty budu o [rok]

Neformálnosť a kult spontánnosti. V súčasnej spoločenskej paradigme možno sledovať, že neformálnosť a spontánnosť je kolektívne vnímaná ako pozitívna hodnota verbálneho správania v rámci širšieho výseku súčasného komunikačného kontinua. Stav plurality, ktorý je pre súčasných tínedžerov prirodzený, a existencia rovnocenných alternatív oslabuje vedomie mladých o záväznosti noriem, čo sa prejavuje i v postojoch k používaniu jazyka, v ktorom dochádza k valorizácii subštandardných foriem (s expresívnou až vulgárnou lexikou, anglicizmami, defektnou syntaxou, kvantom neurčitých zámen a pod.). Z pohľadu mládežníkov sa aktualizuje pozitívny hodnotiaci postoj k subštandardnej forme jazyka, ktorému sa pripisujú hodnoty autentickosti, úprimnosti, nestrojenosti. Všimnime si krátky úryvok z diskusie kamarátok, obsahujúci spomínané indikátory subštandardizácie prejavu: lexikálne expresíva, vulgarizmy, anglicizmy, nadužívanie častíc, sémanticky neurčitých výrazov (*ten ťa za to porad one*) či zľudovelú repliku *tak nekup to* s nádychom humoru.

X.X.: aká žienka domáca.
J.B.: aj chlebíčky mu chcem spraviť, aj sendvič mu urobím
X.X.: ten ťa za to porad one.
J.B.: šak láska ide cez žalúdok, myslím, ja som toho názoru že starostlivosť o takého veci, tak to je akože.. prečo by ma menil? to už by som musela byť fakt nejaka piča uplna. vieš že keď ma akože ful servis a ešte aj vychadzame dobre, tak čo, ne
X.X.: tak nekup.

Túto tendenciu v súčasnosti pohotovo reflektujú aj rôzne filmové a beletristické projekty. Uveďme si napríklad ukážku z filmu *Veľký rešpekt* (2008), kde sú proti sebe postavené postavy dvoch kamarátov – neformálneho drsňáka Michala a slušného Petra. Peter nosí svojej priateľke kvety, obľubuje košele a v partii kamarátov odmieta marihuanu v štýle „nie ďakujem, ja už si radšej neprosím“. Tieto prejavy formálnosti spolu so spisovným vyjadrovaním sú prezentované ako príčina jeho outsiderstva, sú terčom irónie zo strany okolia. Michal učí Petra, ako byť „in“, ako sa má správať, aby zapadol do preferovaného obrazu o „mladom chlapovi“. Podľa rád Michala sa Peter štylizuje v duchu kultu odviazanosti (hrubší slovník, chôdza *à la* hiphoperi, nedistingvovaný prejav).

zbornik2011.indb 241 28.07.2011 16:27:22

Peter: mišo ja neviem, či takýmto štýlovým krokom danku ohúrim. však si pripadám ako nejaký chudák. vieš čo ja radšej budem chodiť tak ako doteraz.
Mišo: ale VEEER mi, NEmožeš chodiť jak bukvica, tak NEzbališ NIjaku BAbenku. JAko chodia HIPhoperi? a JAke babenky maju v KLIpoch? (Mišo ďalej predvádza krok). Uvidiš. to ZAbere. KEdy ma dojsť z viedne?
Peter: hmm, škola jej skončila pred dvoma hodinami. mala by prísť najbližším vlakom.
Mišo: NO. a ČO jej POvieš keď ju stretneš?
Peter: ja neviem, tak asi sa jej spýtam že aký mala deň.
Mišo: musiš jej to povedať natvrdo. MOja, chcem ti spraviť decko, chceš?
Peter opakuje repliku, obaja sa smejú, pričom sa chytia za ramená. Vtom ich zbadá Danka.
Peter: danka! (na Miša) poď so mnou.
Mišo: čo ti jebe? teraz budeš vyzerať jak bukvica.
Peter: danka!
Mišo: jak alfa samec.
Peter: už mi nevolaj do piče. (adresuje Danke a odpľuje si).
(*Veľký rešpekt*, 2008)

V. Gažová uvažuje, že vláda rozmanitosti, uvoľnenosti a spontánnosti môžu prebúdzať tvorivosť, rovnako však môžu pôsobiť ako katalyzátory deštrukcie mravných noriem, povzbudzovať k preferovaniu hedonizmu a k ironizovaniu striedmosti (Gažová, 2005, s. 30). Slovenským popkultúrnym kondenzátom tohto trendu je i literárna postavička Cicuška z knihy *Cicuškine zápisky* (2010). Pôsobí až neuveriteľne povrchne a hlúpo, miluje sexivecičky, „rieši" niekoľkých frajerov naraz, pred interrupciou poprosí lekára, či by sa jej nedali súčasne so zákrokom urobiť aj nejaké „štvorky", túži sa stať celebritou. Autorka, blogerka Olivia Olivieri, obhajuje jej autentickosť. Je to hyperbola „vytvorená z množstva skutočných postavičiek", ktorým sa pod mikroskopickým pohľadom zvýraznili črty a vznikla patológia, ktorá možno objasňuje normál. V nasledujúcom úryvku Cicuška uvažuje, na akú vysokú školu by sa mala prihlásiť, keďže sa zdá, že študovať na vysokej škole je moderné:

„Natália mi vravela, nech idem na sociálnu prácu, jak chodí ona. No tak to ne, to si teda neviem predstaviť, jak ja by som mohla so sockármi čo i len hovoriť alebo nejakým zasopleným soplošom v decáku utierať sople. Z podobného dôvodu nepojdem ani na pedagogiku. Ekonomickú sme vyradili takisto, som rada, že si spočítam bloček, či ma neokradla predavačka v obchode a ne ešte volajaké dôchodky a kurzy valút aby som počítala. Pre moju budúcnosť, jakože budúcnosť celebrity, by bola najlepšia masmediálna komunikácia. To by som vedela aj komunikovať s masami

zbornik2011.indb 242 28.07.2011 16:27:22

aj médiami a už na škole by som spoznala celebrity, tak to by bolo fajn. No ale potom ma napadlo, že aby som bola úplne in, tak pojdem na tú školu, čo chodia všetky celebrity. Jakože na právo. ... No potom som začala pochybovať, či idem správnym smerom, lebo také štúdium zabere strašne vela času a ten čas sa dá využiť aj lepšie. Napríklad sexom alebo spánkom." (*Cicuškine zápisky*, 2010, s. 49)

Predstavené fazety obrazu slovenskej mládeže na podklade autentických interaktívnych komunikátov z každodenných situácií nás vedú k nasledujúcemu chápaniu verbálneho i neverbálneho správania centrálnych aktérov „doby facebookovej", k nasledujúcemu porozumeniu ich spôsobu života. Ide o novú subkultúru mládeže, do veľkej miery stierajúcu opozíciu „súkromného a verejného". Voľná dostupnosť súkromných informácií z profilov „friendov" zo sociálnych sietí posúva normy či hranice intimity, kritériá studu vzhľadom na činy aj formálne prejavy mládeže. Táto generácia „exhibicionistov" spontánne a dobrovoľne otvára voľný prístup k svojmu súkromiu, včleňuje sa dobrovoľne do permanentnej „reality show" pod drobnohľad orwellovského „Veľkého brata" – nie nutne pod optiku kamier či masmédií, ale určite s voľným vstupom pre indiferentných pozorovateľov. Drsné sebaprezentovanie (i vulgárne jazykové vyjadrovanie) si osvojuje ako „coolové" a normálne nielen vnútri subkultúry. Pred „vonkajším" svetom iných generácií sa nesnaží vylepšovať svoj obraz, núka ho taký, aký je, nie taký, aký by ho chceli mať rodičia či učitelia. Slovom, mladí ľudia sú iní, ako boli už aj adolescenti pred 10 rokmi. Prečo? Nielen z „vnútorného princípu" generačnej revolty. Samotná doba je náročná. Pluralistická ponuka hodnotových orientácií ľahko dostupná na sieti, vzorce správania, životné ciele s lákadlami konzumu, ale aj politické a verejné veci obklopujúce mládež – to sú stimuly kladúce veľké nároky na azda aj predčasne od rodičov osamostatnené pokolenie, na jeho rozhodovanie sa pri kreovaní vlastnej osobnosti a voľbe vlastnej životnej cesty. Bežný návyk brigádovať popri takmer celoplošne dostupnom vysokoškolskom štúdiu je primárne základom ekonomickej nezávislosti a následne aj „duševnej" slobody a odpútanosti študentov od rodičov. Všetky ostatné „tváre" mladosti sú plodom interakcie s všemocným partnerom internetom.

zbornik2011.indb 243 28.07.2011 16:27:22

APRESJAN, Jurij Derennikovič: *Internacionaľnoje opisanije jazyka i sistemnaja leksikografija*. Moskva : Škola, 1995.

BARTHES, Roland: *Mytologie*. Praha : Dokořán, 2004.

BARTMIŃSKI, Jerzy: Čím se zabývá etnolingvistika. In: *Slovo a smysl*. 2007, roč. IV, č. 8, s. 299 – 309.

BOHUNICKÁ, Alena – ORGOŇOVÁ, Oľga: K interpretácii mládežníckeho diskurzu. Od kultovosti ku coolovosti slovenčiny vo filmoch o mladých. In: *Jazyk a komunikácia v súvislostiach III*. Bratislava : Univerzita Komenského, 2011, s. 97 – 105.

CSUDAI, Viktor, dir.: *Veľký rešpekt.* Film. Cultfilm a VŠMU, 2008.

DOLNÍK, Juraj: *Jazyk, človek, kultúra.* Bratislava : Kalligram, 2010.

ECO, Umberto: *Skeptikové a těšitelé*. Praha : Nakladatelství Svoboda, 1995.

FIŠEROVÁ, Michaela: Vizualizácia a virtualizácia ako aktuálne sociokultúrne procesy. In: *Acta Culturologica 13. Kultúra a rôznorodosť kultúrneho*. Bratislava : Peter Mačura – PEEM, 2005, s. 131 – 144.

GAŽOVÁ, Viera: Narcizmus v súčasnej kultúre. In: *Acta Culturologica 13. Kultúra a rôznorodosť kultúrneho*. Bratislava : Peter Mačura – PEEM, 2005, s. 28 – 36.

HARRÉ, Rom – GILLET, Grant R.: *Diskurz a myseľ. (Úvod do diskurzívnej psychológie.)* Bratislava : Iris, 2001.

HOPPER, Paul: Emergent Grammar. In: *The New Psychology of Language*. Ed. M. Tomasello – N. J. Mahwah. Lawrence Erlbaum Associates Publishers, 1998, s. 155 – 175.

LACAN, Jacques: *Critical Evaluations in Cultural Theory*. London : Routledge, 2003.

MICHALOVIČ, Peter: Čo podľa Foucaulta neradi ukazujeme. In: *O interpretácii umeleckého textu 18. Show ako výrazový princíp*. Nitra : Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre, 1997, s. 101 – 107.

OLIVIERI, Olivia: *Cicuškine zápisky.* Martin : HLADOHLAS group s. r. o., 2010.

ONDREJKOVIČ, Peter: *Globalizácia a individualizácia mládeže. Negatívne stránky.* Bratislava : VEDA, 2002.

PLENCNER, Alexander: Masová kultúra a pop-kultúra ako systémy kultúry. In: *Acta Culturologica 13. Kultúra a rôznorodosť kultúrneho*. Bratislava : Peter Mačura – PEEM, 2005, s. 185 – 209.

PAVELKA, Jiří: Hry postmoderny a teorie kultury. In: *Hra, věda a filosofie*. Ed. J. Nosek. Praha : Filosofia, 2006, s. 79 – 88.

PRAVDOVÁ, Hana: Mediálna kultúra. In: *Acta Culturologica 13. Kultúra a rôznorodosť kultúrneho*. Bratislava : Peter Mačura – PEEM, 2005, s. 65 – 73.

SLUŠNÁ, Zuzana: Metamorfózy kategórie kultúra. In: *Acta Culturologica 13. Kultúra a rôznorodosť kultúrneho*. Bratislava : Peter Mačura – PEEM, 2005, s. 32 – 52.

http://sk.wikipedia.org/wiki/Postmoderna

http://cs.wikipedia.org/wiki/Populární_kultura

Poďakovanie

Ďakujeme študentom Katedry slovenského jazyka Filozofickej fakulty UK v Bratislave za pomoc pri získavaní nahrávok autentických rozhovorov.

zbornik2011.indb 244 28.07.2011 16:27:22

SUMMARY

Cultural Image of Verbal Communication of Slovak Youth or The bird is known by his note, the man by his word.

When researching the cultural image of Slovak university students of the third millennium, we base our approach on anthropological paradigm of culture as a way of living, and we study the participants of the mainstream society within a segment of the Slovak post-modern reality as sociological and cultural entities in everyday life. As for the methodology used, we apply an interpretative paradigm in the interdisciplinary view and refer to the linguistic statement, that to understand language is to understand what is happening in the discourse in which the people act interactively. On the basis of studied 50 hours of audio recordings containing dialogues of university students, we identify attributes of contemporary Slovak university youth as a "Facebook Generation" with several signs of pop-culture. Within the culture of everydayness we interpret the key concepts of the studied participants, namely their multicentricity, virtuality, interactivity, culture of show, informality and the cult of spontaneity.

zbornik2011.indb 245 28.07.2011 16:27:22

zbornik2011.indb 246 28.07.2011 16:27:22

Magdaléna Paríková

Migrácia Slovákov na Dolnú zem

Historický rámec migrácie

Keď významný polyhistor Matej Bel koncipoval svoje životné dielo *Historicko-zemepisný poznatok o súvekom Uhorsku – Notia Hungariae novae historico geographica*, v časti o Abovskej stolici okrem iného uviedol: „Hoci dnes v hlbokom mieri všetko ožíva, predsa naša krajina ťažšie nadobúda sily, keďže obyvatelia neviem, akým zlým osudom – tajne sa rozutekávajú do susedných stolíc... Jedni obviňujú ťažké časy a neslýchaný počet dávok, ktoré musia platiť, druhí zvaľujú príčinu na bezohľadnosť pánov, ktorí ľud, navyknutý na poddanské roboty, zaťažujú viac než sa sluší. Alebo hádam jedno i druhé je na vine... Dodaj ku tomu nestálosť ľudu, ba aj ničomnosť, už dávno karhanú zákonmi, ktorá zapríčiňuje, že iba preto, aby sa vyhol verejnej dávke, opúšťa dávne sídla a hľadá si nové, neraz oveľa horšie."
Svoju úvahu končí takýmto konštatovaním: „... No koľko zla prináša všeobecnému blahu táto zúrivá záľuba v sťahovaní, už nie je mojou úlohou zaznamenať."[1]

Táto súdobá správa dokumentuje, ale súčasne tiež avizuje motivácie, ktoré neskôr vyvolali masové migrácie obyvateľov severného Uhorska hľadať riešenie svojej sociálnej situácie odchodom z domova. S odstupom viac než dvoch storočí sa v tomto krátkom prehľade pokúsime na položenú otázku odpovedať.

Migračný proces Slovákov na Dolnú zem sa začal pred 300 rokmi. Predstavuje dôležitý medzník sociálnych a kultúrnych dejín slovenského etnika, ktorý sa odohrával na pozadí udalostí zasahujúcich priestranstvo strednej a juhovýchodnej Európy. A to v konkrétnom slede významných historických udalostí odohrávajúcich sa koncom 17. a začiatkom 18. storočia. Prvým dôležitým medzníkom bola v roku1683 porážka Turkov pri Viedni, ktorá skončila dlhodobú osmanskú expanziu v Uhorsku. Druhou udalosťou bolo uzatvorenie Satmárskeho mieru (roku 1711 v Satu Mare), ktorý vytvoril novú geopolitickú situáciu na usporiadanie a obnovenie hospodárskych pomerov tejto časti Uhorska. Okrem iného aj vytvorením ochranného územia tzv. vojenskej hranice medzi rakúskou monarchiou a Osmanskou ríšou. Tieto udalosti otvorili nový rámec na opätovné osídľovanie vyprázdneného a dlhodobými vojenskými bojmi zasiahnutého priestoru, ktorý napriek žičlivej pôdnej a klimatickej situácii, umožňujúcej rozvíjanie agrárnej produkcie, predstavoval po skončení dlhodobej osmanskej nadvlády zdevastovanú a hospodársky utlmenú oblasť tejto časti Európy, známej pod názvom Dolná zem. Tento geografický priestor,

[1] BEL, Matej: *Notitia comitatus Abaujvariensis.* Membrum II. politicum § II., citované podľa Sirácky a kol., 1980, s. 20.

zbornik2011.indb 247 28.07.2011 16:27:22

v literatúre frekventovaný aj pod názvami Alföld, Nagy Magyar Alföld – Veľká uhorská nížina, Tiefebene, predstavuje len časť juhovýchodného Maďarska, a rozkladá sa na rozsiahlom území ležiacom medzi riekami Dunaj a Tisa. Presnejšie – aj v súlade s ustáleným názorom opierajúcim sa o publikované poznatky reprezentantov kultúry dolnozemských Slovákov[2] – by sme širšie územie Dolnej zeme mohli vymedziť v súčasnosti existujúcimi štátnymi celkami stredo- a juhovýchodného európskeho teritória: takmer celým priestorom dnešného Maďarska, srbskej Vojvodiny, Slavónie v Chorvátsku, východným Rumunskom a menej rozsiahlym najjužnejším výbežkom Bulharska.[3] V odbornej historickej literatúre sa v súvislosti s pojmom Dolná zem a jej teritóriom akcentuje aj cieľ dokumentovať a spoznať široký priestor, cez ktorý prechádzal masový kolonizačný proces – „rozliv" Slovákov „ďaleko na juh", ktorý sa skončil vznikom početných slovenských ostrovov[4].

Od konca 17. storočia až do 19. storočia sa tento priestor stal trvalým domovom veľkého počtu obyvateľstva odchádzajúceho z takmer všetkých stolíc horného Uhorska – dnešného Slovenska. V dôsledku migračného procesu prebiehajúceho na tomto rozsiahlom území sa sformovalo masívne slovenské osídlenie charakteristické mnohými súvislými ostrovmi a stovkami slovenských komunít, ktorých označenie názvami *jazykové ostrovy* alebo *enklávy* do odbornej literatúry zaviedol jeden z najlepších znalcov dolnozemskej pospolitosti J. Botík.

Proces kolonizácie, ktorého výsledkom boli viaceré etnicky homogénne sídla v priestranstve Dolnej zeme, podporovali už v počiatočnom období migrácie zemepáni, ktorí sa usilovali o to, aby sa prichádzajúce obyvateľstvo jednej národnosti usadilo v jednej lokalite. Tento princíp sa uplatňoval aj vo vzťahu ku konfesionálnej príslušnosti migrantov, z ktorých väčšinu tvorili príslušníci evanjelického augsburgského vierovyznania.

Príkladom uvedomelého a dôsledného zástancu osídľovania rešpektujúceho uvedenú filozofiu bol napríklad barón Ján Juraj Harruckern, ktorý sa veľkou mierou zaslúžil o znovuosídlenie Békešskej župy v Maďarsku.[5] Súčasne však na toto územie, ako aj do Čanádskej a Zarandskej župy, povolal poddaných – Slovákov i Nemcov, ktorým mohol zaručiť pridelenie dostatku pôdy zabezpečujúcej obživu a ktorým sľúbil aj náboženskú slobodu. Ako ukázali početné výskumy historikov a etnológov, uvedená zásada homogénnosti pri osídľovaní prichádzajúcich kolonistov zo

[2] Botík, 2007, s. 179; Kmeť, 2010, s. 12; Štefanko, 1998, s. 23 – 28, 377 – 379.

[3] Botík, 2007, s. 178.

[4] Sirácky, 1975, s. 174.

[5] Divičanová – Krupa, 1999, s. 7.

zbornik2011.indb 248 28.07.2011 16:27:22

Slovenska sa uplatňovala aj v iných oblastiach Dolnej zeme.[6]

Vlny obyvateľov, patriacich k poddanským roľníckym vrstvám vidieka odchádzajúcich zo Slovenska s cieľom usadiť sa v hospodársky žičlivejšom prostredí, pochádzali takmer z celého územia Slovenska. Najpočetnejšie skupiny vysťahovalcov sa zoskupovali najmä z oblastí rozprestierajúcich sa v susedstve so slovensko-maďarským jazykovým a etnickým pomedzím. Poznatky publikované v početných odborných publikáciách a štúdiách dokladajú, že osídľovací proces Dolnej zeme sa uskutočňoval v niekoľkých etapách v rozpätí dvoch storočí. Časové vymedzenie jednotlivých etáp osídľovania vypracoval významný slovenský historik Ján Sirácky.[7]

V súvislosti s obdobím začínajúceho sa osídľovania tohto priestoru vysťahovalcami zo Slovenska sa na základe archívnych údajov obsahujúcich zmienky o sporadickom osídľovaní Dolnej zeme predpokladá, že „záujem" o úrodné priestranstvá tohto územia možno klásť už do druhej polovice 17. storočia, t. j. ešte „pred príchodom mieru"(Satmársky mier, 1711), keď tieto oblasti navštevovali sezónni poľnohospodárski robotníci, ktorí prichádzali na poľné práce najmä v čase žatvy a mlatby. Tieto zmienky ponúkali historikom vysloviť konštatovanie, „že vlastne sezónni robotníci dali základ osídľovaniu Dolnej zeme"[8]. Archívnym výskumom doložené prvé zmienky o sezónnych poľnohospodárskych prácach vidieckeho obyvateľstva prichádzajúcich zo severných častí Uhorska – Slovenska svedčia neskôr aj o skutočnosti, že „ešte väčšie rozmery nadobudlo sťahovanie a odchádzanie na sezónne práce v 18. storočí a po Satmárskom mieri". Štúdium starších dokladov o pracovných migráciách vychádzajúcich zo Slovenska do oblastí Dolnej zeme dokumentuje aj skutočnosť, že migrujúci poľnohospodárski robotníci „mohli mať z hľadiska objavovania Dolnej zeme pre tých, ktorí sa rozhodli odísť definitívne (čo sa neskôr aj uskutočnilo v podobe trvalého osídlenia – pozn. aut.) a iste aj mali dosť významnú úlohu často prvých informátorov."[9] Inak sezónne pracovné migrácie Slovákov „z horniakov" (Felföld) na Dolnú zem, ktoré sa začali v období existencie Uhorska, pretrvávali do konca prvej svetovej vojny.

Predtým, než sa začalo organizované osídľovanie, sú známe ojedinelé úteky, väčšinou zbehov, ktorí opúšťali svoje sídla z dôvodov daňových nezrovnalostí voči zemepánovi alebo pred postihom administráciou stolice, v ktorej žili.[10] Podľa starších údajov dokladajúcich osídľovanie možno usúdiť, že u príslušníkov mladšej generácie rozhodujúcich sa, či odídu na

---

[6] MANGA, János: *Z minulosti Veňarcu*. Budapešť : 1978, s. 8; MRÁZ, Andrej: *Rozhovory o juhoslovanských Slovákoch*. Bratislava :1948; Botík, 2007, s. 180.

[7] Sirácky a kol., 1980.

[8] Tamže, s. 21.

[9] To isté.

[10] Kmeť, 2010, s. 10; BOTÍK, Ján: *Ľudová kultúra dolnozemských Slovákov a ich etnický vývoj*. In: Sirácky a kol., 1980, s. 236 – 237.

zbornik2011.indb 249 28.07.2011 16:27:22

Dolnú zem, bola prítomná i vôľa k „ podnikaniu“. Tento moment uvádza aj Samuel Tešedík vo vzťahu k osídlencom, ktorí prichádzali zo Sarvaša do Níreďházy. Usudzuje sa, že boli ovplyvnení vysťahovalectvom do Ameriky, ponúkajúcim zlepšenie sociálnej situácie.[11]

Prvé početnejšie skupiny vysťahovalcov dokladá literatúra z rokov 1690 – 1711. Záujemcovia o odchod na Dolnú zem sa spravidla zoskupovali – vytvárali „roje“ (tento metaforický názov evokuje predstavu o rojoch včiel, ktoré sa rozlietavajú), v rámci ktorých sa združovali ľudia nielen na základe príbuzenského, ale aj susedského vzťahu, prípadne príslušnosti k rovnakému regiónu patriacemu k jednému administratívnemu celku (stolici). Podľa viacerých zmienok v literatúre sa na tomto princípe blízkosti, často nadobudnutom nielen z dôvodov rovnakej východiskovej lokality, ale aj počas neraz dlhotrvajúcej cesty, usadzovali v nových sídlach.

O dlhodobom procese osídľovania vypovedá aj obdobie skončenia migrácií na Dolnú zem ku koncu 19. storočia, keď sú známe údaje o najneskôr vznikajúcich slovenských komunitách a osadách situovaných v najjužnejšej časti tejto oblasti. Intenzita osídľovania nadobudla v poslednom období migrácie Slovákov väčší význam v Chorvátsku (Slavónii) a v oblasti Bihorského pohoria Sedmohradska v Rumunsku.[12] Títo migranti sa usadzovali nielen vo výlučne poľnohospodárskych oblastiach. Majitelia pôdy a lesov povolávali kolonistov aj na prácu do lokalít nachádzajúcich sa v blízkosti klčovania lesov, na ťažbu a spracovanie dreva. Špeciálne zamerané práce dokladujú aj osídľovanie migrantov, u ktorých hlavný zdroj obživy súvisel aj s rôznymi neroľníckymi zamestnaniami, ako bolo napríklad uhliarstvo, vápenkárstvo, baníctvo, povozníctvo a ďalšie.[13] Vo viacerých oblastiach sa rozvinula aj sklárska výroba, ktorá prijímala odborníkov sklárov zo Slovenska z Gemera (Utekáč, Zlatno, Málinec).[14] Už počas 19. storočia značná časť mužskej populácie nachádzala zdroje obživy v robotníckych profesiách (baníci, zamestnanci novovznikajúcich priemyselných podnikov).

Najväčšiu koncentráciu dolnozemských Slovákov v 19. storočí predstavovala békešsko-čanádska oblasť Dolnej zeme a o stálom populačnom prírastku v tejto oblasti začiatkom 20. storočia svedčia aj údaje zo sčítania obyvateľstva[15]. Súdobé pozorovanie demografického, etnického a konfesionálneho charakteru tejto oblasti približujú slová historika M. Žilinského z roku 1891: „V súvislosti s náboženskými a národnostnými pomermi je Békešská župa doslova príkladom celej krajiny“. O heterogénnom zložení obyvateľstva autor ďalej uvádza:

[11] Divičanová – Krupa, 1999, s. 5.

[12] Sirácky a kol., 1980, s. 31.

[13] Čukan, 2001; Divičanová – Krupa, 1999, s. 5 – 12.

[14] Kmeť, 2010, s. 27.

[15] Svetoň, 1942, s. 109 – 110.

zbornik2011.indb 250 28.07.2011 16:27:22

„... Obyvatelia jedného a toho istého mesta sa už na prvý pohľad odlišujú jazykom a náboženskou príslušnosťou. Samostatný charakter jednotlivých častí mesta je osobitý, či ho obývajú Maďari, Nemci, Slováci alebo Rumuni“.[16]

Obdobie končiaceho sa osídľovania Dolnej zeme slovenským etnikom je charakteristické skôr sekundárnou, prípadne terciárnou kolonizáciou obyvateľov odchádzajúcich z už dávnejšie vytvorených slovenských osád, čo znamenalo odchod z preľudnených sídel do oblastí, kde sa ponúkali možnosti nájsť dostatok pôdy ako dôležitý predpoklad zabezpečenia zdroja obživy z agrárnej produkcie, ako aj iných pracovných príležitostí.

Ako doklad etapovitého migračného pohybu (zo severu na juh, z dávnejšie osídlených do nových osád) slúžia aj priezviská odvodené od názvov východiskových osád, z ktorých odchádzali do nových sídel priestoru Dolnej zeme: *Veňarský*/Venyarc, *Cinkotský*/Cinkota, *Aracký*/Arad, *Petrovský*/Báčsky Petrovec a ďalšie. Okrem toho, že priezviská vypovedajú o smerovaní ďalších migrácií v priestore Dolnej zeme, sú aj dokladom pre genealogicky orientovaný výskum, nielen pri sledovaní rodinnej histórie, ale aj z hľadiska sledovania intenzity kolektívnej pamäti dolnozemských Slovákov[17].

Geograficky sa osídľovanie Dolnej zeme realizovalo smerom zo severných oblastí Uhorska na juh do zadunajskej a juhovýchodnej časti Maďarska, Rumunska, Srbska (Vojvodina), Chorvátska (Slavónia) a Bulharska.[18]

Ak hlavným dôvodom migrácie Slovákov na Dolnú zem boli predovšetkým sociálno-ekonomické dôvody prichádzajúcich vysťahovalcov zo Slovenska, ktorých k odchodu primäla ťažká sociálna situácia v ich pôvodných sídlach (viacdetnosť, nedostatok pôdy ako jediného zdroja obživy rozrastajúcej sa populácie, čo nebolo možné zmeniť ani získavaním nových plôch pôdy klčovaním), tak na strane „obnovujúceho“ sa životného priestoru Dolnej zeme to bol nedostatok pracovnej sily, ktorá ich majiteľom chýbala na kultivovanie alebo znovuzúrodňovanie pôdy. Paradoxne táto „súhra“ okolností na oboch stranách „čakajúca“ na riešenie prispela k rozhodnutiu obyvateľov žijúcich v severných oblastiach horného Uhorska podstúpiť vysťahovanie do nových sídel ponúkajúcich sa aj zo strany zemepánov v priestore Dolnej zeme. Zvlášť významným podnetom na usadenie sa bolo pridelenej pôdy na obrábanie (ako sa v literatúre uvádza: „v rozlohe, akú zvládali“), čo však spresňovali aj dohody so zemepánom o úľave dane na

[16] ZSILINSKI, Mihály: Von der dreisachen Körös bis zur Marus. In: *Die österreichisch – ungarische Monarchie in Wort und Bild. Ungarn*. Band II. Wien : 1891, s. 448. Citované podľa Kmeť, 2010, s. 21.

[17] Botík, 2007, s. 180.

[18] O kolonizácii na území Maďarska podáva obraz Divičanová – Krupa, 1999, s. 7; osídlenie Slovákov v Rumunsku približuje Štefanko, 1998. s. 29 – 53; kultúru a spôsob života Slovákov v Srbsku – Vojvodine približuje Benža – Surový, 2002; etnickou históriou osídlenia Slovákov v Chorvátsku sa zaoberá Kučerová, 2005; osudy Slovákov v Bulharsku podáva Michalko, 1936.

zbornik2011.indb 251 28.07.2011 16:27:22

určité obdobie, konkrétne podmienky súvisiace napríklad s užívaním práva rybolovu, mlynárstva, výseku mäsa a pod.[19]

Jednotlivé vlny kolonizácie charakterizujú viaceré formy odchodu. Okrem úteku poddaných išlo predovšetkým o zemepanskú kolonizáciu, ktorá sa realizovala buď prisťahovaním časti poddaných na juh z majetkov situovaných v severných stoliciach Uhorska, alebo sa kolonizácia realizovala na základe povolenia štátnych úradov tzv. impopulátormi. Ďalšou z foriem osídľovacích procesov bola kolonizácia organizovaná štátom (kráľovskou komorou), na ktorej sa okrem Slovákov zúčastnili aj obyvatelia zo zahraničia (predovšetkým z nemeckých krajín).[20] Osobitnú skupinu tvorili kolonisti, ktorí sa zásluhou rozhodnutia zemepána stali slobodnými „poddanskými gazdami" (za odpracovanie určených prác v niekoľkoročnej službe u zemepána).[21]

Primárnou motiváciou odchodu z pôvodných sídel na Slovensku bolo hľadanie obživy, odchod za chlebom, preto sa na označenie masových migrácií (napr. do USA, Francúzska, Belgicka), ku ktorým patril aj odchod Slovákov na Dolnú zem, zaužíval pojem „chlebová migrácia".[22] Reálny nedostatok zdrojov obživy, súvisiaci s malou rozlohou úrodnej pôdy najmä v horských oblastiach, v niektorých obdobiach znásobili epidemické choroby (mor, týfus) a neúroda. Okrem týchto, možno povedať z odstupom času, prevažne „pragmatických dôvodov" motivujúcich migráciu Slovákov a kolonizáciu Dolnej zeme, k tomuto procesu prispeli aj ďalšie okolnosti, ktoré neboli ekonomickej povahy. Významnú úlohu zohrávala príslušnosť migrantov k evanjelicko-augsburgskej cirkvi, o čom svedčia výsledky početných výskumov v jednotlivých častiach Dolnej zeme. V Maďarsku sa dve tretiny slovenských obcí hlásilo k dominantnému protestantizmu[23], podobne to bola prevaha vojvodinských obcí v Srbsku, okrem oblasti Selenče, ďalej slovenské obyvateľstvo usadené v aradsko-banátskej oblasti v Rumunsku a napokon konfesionálny ráz mali aj slovenské osady v Bulharsku. Uvedená prevaha evanjelicko-luteránskeho elementu u slovenských osadníkov Dolnej zeme súvisela aj so súdobou klímou v období protireformácie (rekatolizácie), keď veľká časť obyvateľstva žijúca v severnej časti Uhorska pod vplyvom učenia Martina Luthera a ďalších predstaviteľov reformácie zanechala rímskokatolícke vierovyznanie a prijala náboženskú orientáciu evanjelickej cirkvi. Tento príklon k protestantizmu sa však stretol s nesúhlasom zo strany pápeža a panovníckej moci preferujúcou katolicizmus, čo malo za následok obmedzovanie slobodnej realizácie náboženskej orientácie protestantov.

[19] Sirácky a kol., 1980, s. 20 – 21.

[20] Kmeť, 2010, s. 14.

[21] Gomboš, 2001, s. 71.

[22] Botík, 2007, s. 177.

[23] Divičanová – Krupa, 1999, s.17.

zbornik2011.indb 252 28.07.2011 16:27:22

Táto skutočnosť následne prispela k rozhodnutiu odísť. Ako podstatný činiteľ možno označiť aj porážku protestantského povstania v Oravskej a Turčianskej stolici v roku 1673.

Napriek prevahe protestantizmu v náboženskej orientácii kolonistov zo Slovenska na Dolnej zemi však zaznamenávame aj kolonistov, ktorí boli príslušníci iných vierovyznaní. Počtom menšie jazykové ostrovy s prevahou vysťahovalcov katolíckeho vierovyznania sa vytvorili napríklad v Maďarsku v obciach Pilíšskeho pohoria, určitá časť obyvateľov Békešskej Čaby a Selenče, ako aj v severnej časti Peštianskej, Hevešskej a Boršodskej župy, kde sa usadili kolonisti najmä gréckokatolíckeho vierovyznania. Slováci v Maďarsku sú zoskupení aj v menších cirkvách protestantizmu (baptisti, metodisti a adventisti) a sú usadení na celom území.

Napriek cieľavedomému uplatňovaniu snáh pri osídľovaní zachovať homogenitu spoločenstva prichádzajúceho z jednej oblasti, ako aj konfesionálnu identitu kolonistov, publikované pramene dokladajú situácie, pri ktorých sa v jednej lokalite stretlo obyvateľstvo prichádzajúce z 55 obcí.[24] Ako príklad najpestrejšieho novovytvoreného spoločenstva v procese osídľovania Dolnej zeme poslúži mesto Békešská Čaba, kde sa podľa uchovaných súpisov z roku 1717 usadili kolonisti z 20 stolíc a zo 128 dedín.[25] O heterogénnej skladbe novoosídlených lokalít svedčí aj etnická skladba niektorých sídel v Maďarsku. Napríklad slovensko-rusínska obec Báčka, slovensko-maďarské Terany, slovensko-maďarsko-nemecký Poľný Berinčok.[26]

V tých osadách, kde žili popri sebe príslušníci viacerých etník, sa vytvoril osobitný model spolunažívania sprevádzaný po čase adaptáciou a niekedy aj akulturáciou. Tento proces v 18. storočí približuje opäť pozorovanie Mateja Bela z Peštianskej stolice: „Slováci v podobnej pestrosti sa tu zišli zo severných častí krajiny, a teda, ako sa odlišujú podľa stolíc, z ktorých pochádzajú, aj spôsobom života, tak aj jedni vravia lahodnejšie ako druhí... A keďže na mnohých miestach žijú pomiešaní s Maďarmi, uzavierajú aj zmiešané manželstvá a deti privykajú obom rečiam. Preto niekedy Maďari, niekedy Slováci zabúdajú svoju reč a rozprávajú sa tou, ktorá sa v prevahe používa. Ich rod v rozmnožovaní sa prevyšuje Maďarov, a tam, kde raz vstúpili, tak rýchle nadobúdajú na sile, že sa zdá, že sa ani nenarodili, ale urodili ako obilie.

[24] Mráz, A.: c. d. podľa Botík, 2007, s. 180.

[25] Botík, 2007, s. 180. Cituje údaje o štruktúre osídlencov v Peštianskej stolici z HAAN, Ľudovít: *Pametnosti Békeš-čabanské.* Pešť 1866.

[26] Divičanová – Krupa, 1999, s. 7.

zbornik2011.indb 253 28.07.2011 16:27:22

Kolónie, ktoré založili pred dvadsiatimi alebo tridsiatimi rokmi, sa už tak rozmnožili mladým húfom, že môžu znova vypúšťať nové kolónie ako včely roje."[27]

Existencia Slovákov na Dolnej zemi po osídlení – kultúra a jazyk

Dolnozemskí Slováci, ktorí žijú vo viacerých krajinách strednej a juhovýchodnej Európy, sa hlásia k spoločnému etnonymu *Slováci*. Od názvu krajiny, v ktorej v súčasnosti žijú, je odvodený názov slovenskej menšiny, ktorá sa v komunikácii zreteľne označuje – *maďarskí Slováci*/Slováci v Maďarsku, *rumunskí Slováci*/Slováci v Rumunsku, *bulharskí Slováci*/Slováci v Bulharsku. Počas existencie štátneho útvaru bývalej federatívnej republiky Juhoslávie sa zaužívali názvy poukazujúce na lokalizáciu slovenských sídel žijúcich v tomto celku: *vojvodinskí Slováci*/Slováci v srbskej Vojvodine a *slavónski Slováci/*Slováci v chorvátskej Slavónii. Stretávame sa však aj s názvami *vojvodinskí Slováci*, *srbskí Slováci.*

Uvedené názvy odrážajúce identifikáciu Slovákov na Dolnej zemi vyplynuli aj zo zmien niekdajších štátoprávnych útvarov (zánik Rakúsko-Uhorska v roku 1918 a neskôr rozpad bývalej Juhoslávie). Osobitnou otázkou je dlhodobo používaný maďarský etnonym Slovákov – *Tót* – používaný v hovorovom a aj spisovnom maďarskom jazyku. Jeho genéza siaha do obdobia sťahovania sa Slovákov na Dolnú zem v 18. storočí. Keďže tento názov nadobudol v povedomí Slovákov žijúcich v Maďarsku hanlivý význam, jeho používanie spôsobilo z ich strany striktné odmietanie. Napriek tomu však jeho frekvencia pretrvala (v hovorovej a spisovnej podobe) až do roku 1945. V súčasnosti sa vo vzťahu k Slovákom používa etnonym *Slovák/*Slovák v Maďarsku.[28] Na dlhodobú a častú frekvenciu etnonymu *Tót* až do súčasnosti spomínajú slovenskí presídlenci z Maďarska (potomkovia niekdajších slovenských kolonistov), a to najmä žijúci priami účastníci tejto povojnovej migrácie (reemigrácie) Slovákov z Maďarska, ktorá sa uskutočnila po druhej svetovej vojne.

Aj keď sa Slováci na Dolnej zemi súhrnne označujú Slovákmi, respektíve presnejšie podľa krajiny, kde po rozpade monarchie žijú, napr. maďarskí Slováci či rumunskí Slováci, v ich kultúre a jazyku (nárečí) sa prejavovali a prejavujú značné odlišnosti. Vyplývajú z odlišností ich lokálneho a regionálneho pôvodu. Počas dlhodobej existencie v odlúčení od materského etnika podliehala ich kultúra a jazyk prostrediu a spoločenstvu,

[27] BEL, Matej: *Notitia Hungariae novae... Peštianska stolica.* Viedeň 1737, citované podľa Sirácky, 1980, s. 39. V texte používaný termín „roj" na označenie skupín slovenských vysťahovalcov na Dolnú zem bol frekventovaný nielen v historickej spisbe v 19. storočí, ale doposiaľ je bežný v beletrii, žurnalistike, ako aj v hovorovom jazyku Slovákov žijúcich v Maďarsku, Rumunsku a ďalších regiónoch slovenského osídlenia Dolnej zeme.

[28] Botík, 2007, s. 195; DIVIČANOVÁ, Anna: *Jazyk, kultúra, spoločenstvo. Etnokultúrne zmeny na slovenských jazykových ostrovoch v Maďarsku*. Békešská Čaba, Budapešť 1999, s. 203.

zbornik2011.indb 254 28.07.2011 16:27:22

s ktorým sa dostali po usadení do bezprostredného kontaktu. Bádatelia dlhodobo študujúci jednotlivé slovenské enklávy žijúce v priestore Dolnej zeme sumarizovali v početných prácach nielen okolnosti ovplyvňujúce formovanie dolnozemského kultúrneho elementu, ale aj proces diferenciácie vnútri slovenských enkláv.

Výstižne výsledok tri storočia prebiehajúcich vnútroetnických konvergentných procesov sumarizuje konštatovanie J. Botíka: „Zrodili sa dolnozemské modifikácie slovenských nárečí, ako aj dolnozemské podoby tradičnej kultúry Slovákov." A ďalej dodáva: „... špecifickosť, čiže ‚dolnozemskosť' ich rodných listov spočíva v tom, že každá z variácií dolnozemských nárečí a lokálnych či regionálnych podôb tradičnej kultúry Slovákov na Dolnej zemi je neopakovateľná, na materskom etnickom území sa pre ne nedajú nájsť presné analógie."

Ako sme už uviedli vyššie, popri ťaživej sociálnej situácii bola v období *migrácií za chlebom* rozhodujúcou silou a oporou odchodu slovenského obyvateľstva na Dolnú zem aj náboženská motivácia: hľadať žičlivé podmienky na slobodné vyznávanie viery, protestantizmu. Zreteľne o tom hovorí údaj dokumentujúci obsah osadníckych zmlúv, v ktorých sa okrem ďalších podmienok pri usídlení v nových sídlach na Dolnej zemi explicitne uvádza: „... prosba, aby podle přeswědčení swého sloužiti mohli pánu Bohu aby gim zabezpečená byla swoboda wíry a náboženstva".[29]

Pevné a nerozlučné puto s princípmi vierovyznania, v ktorom kolonisti hľadali a nachádzali silu aj v období rozhodovania sa pre odchod na Dolnú zem, dokresľujú aj zmienky o „výbave na cestu", s ktorou odchádzali z domova. Nezriedka nemali možnosť odísť aj s predmetmi potrebnými pri hospodárení, avšak dominantnou a nerozlučnou súčasťou batožiny boli náboženské knihy (Tranoscius, Postila, Kralická biblia).[30] Analogický prístup k týmto predmetom dokumentujúcim vrúcny vzťah k viere sme zaznamenali aj v súvislosti so situáciou, keď sa potomkom niekdajších kolonistov ponúkla možnosť presídliť sa na Slovensko v období po druhej svetovej vojne. V prostredí dolnozemských Slovákov usadených v okolí Níreďházy (známych pod etnonymom *Tirpáci*), ktorí sa presídlili do okolia Levíc, nachádzame zreteľný dôkaz „o sile" náboženskej príslušnosti a autority kazateľa cirkevného zboru metodistov pri rozhodovaní spolu opustiť Maďarsko a usídliť sa v bezprostrednej blízkosti.[31]

Tak ako si pred troma storočiami kolonisti odnášali presvedčenie nielen o súdržnosti duchovného spoločenstva v „cudzom svete", v presvedčení vytvoriť podmienky na svoje pretrvanie, tak sa slovenskí presídlenci

[29] Botík, 2007, s. 180.

[30] ŽILINSKÝ, Matej: *Dějepis městečka Sarvaš a nynějších jeho poměrů*. Budapešť 1872, citované podľa Botík, 2011, s. 36.

[31] Tamže, s. 36.

zbornik2011.indb 255 28.07.2011 16:27:22

prichádzajúci v druhej polovici 20. storočia vyjadrovali po príchode na Slovensko a najmä v prostredí tiež „cudzieho sveta“, v ktorom nachádzali nový domov. Túžbu zotrvať spolu ako duchovné spoločenstvo sa podarilo realizovať tak, že so slovenskými kolonistami na Dolnú zem odchádzali i kňazi alebo prichádzali za nimi neskôr do novozaložených osád. Početné práce publikované o dolnozemskej migrácii Slovákov svedčia o tom, že na svoje konfesionálne prežitie sa im podarilo vytvoriť optimálne podmienky. Počnúc založením cirkevných zborov, predstavenstva, v ktorom dominantná úloha patrila kňazovi, učiteľovi a voleným presbyterom. V popredí úsilia na tomto poli stálo aj zabezpečenie objektov na vykonávanie služieb božích (kostol, fara), pre potreby vzdelávania detí (škola) a cintorínu. Toto „zázemie“ pomáhalo aj pri adaptácii kolonistov v novom životnom priestore, umožňovalo náboženské a vzdelávacie aktivity a navyše, ako to výstižne sformuloval J. Botík, „posilňovalo citové väzby prisťahovalcov ku kolonizovanému územiu a legitimizovalo ich nárok na novoosvojenú domovinu“.[32]

Ak porovnáme súdobé pramene a správy z obdobia kolonizácie Dolnej zeme slovenským obyvateľstvom a o tristo rokov staršie výpovede presídlencov z Maďarska na Slovensko (v rokoch 1946 – 48), potvrdzuje sa, že základná náboženská kniha protestantov biblia, vydaná v jazyku kralickej biblie z konca 19. storočia (známy ako *bibličtina*, *biblická čeština*), zohrala kľúčovú úlohu v živote napospol protestantskej populácie až do začiatku 20. storočia, niekde aj neskôr. Podľa niektorých autorov sa jazyk náboženskej literatúry slovakizoval v písomnej a hovorovej podobe. A to nielen v lexikálnom a gramatickom pláne, ale aj vo výslovnosti.[33] Publikované sú aj názory dokumentujúce povznesenie bibličtiny v procese formovania spisovného jazyka Slovákov ako *biblickej slovenčiny*, *slovenskej reči.*[34]

Uvedené okolnosti ponúkajú vysloviť i konštatovanie, že nielen základná gramotnosť dolnozemských Slovákov, ale aj výchova slovenskej inteligencie pochádzajúcej z týchto „radov“ vyplývala z existencie a aktivít slovenských cirkevných škôl, ktoré vzdelávali slovenskú pospolitosť aj vo vzdialených roztrúsených sídlach (napríklad v špecifickom dolnozemskom osídlení hospodárskych sídel, „sálašov“ na území Maďarska, kde nielen vieru a vzdelanosť šírili tzv. bibliáši). Toto vzdelávanie smerovalo aj k šíreniu osvety v prostredí dolnozemských Slovákov vo vzťahu ku konkrétnym cieľom. Ako príklad poslúžia nedeľné školy a rôzne spolky zamerané napríklad na odborné rady v oblasti pestovateľstva, nových odrôd poľnohospodárskych plodín a technológií, včelárstva a pod.[35]

---

[32] Paríková, 2001; Kerekrétyová, 2011.

[33] Botík, 2011, s. 26.

[34] BOHUŠ, Peter: Písmená, ktoré napísané nachádzame v listoch predkov. In: *Petrovec 1745 – 1995*. Báčsky Petrovec 1995, s. 354 – 367, citované podľa Botík, 2011, s. 28.

[35] DUDOK, M.: *Vývoin slovakistiky.* Nový Sad : SVS, 1997, s. 45, citované podľa Botík, 2011, s. 28.

zbornik2011.indb 256 28.07.2011 16:27:22

Ak sme v úvode príspevku citovali zmienky pozorne vnímajúceho vedca M. Bela, ktorý reflektoval začínajúce procesy migrácie Slovákov v Uhorsku, oprieme sa o percepciu existencie slovenských enkláv na Dolnej zemi zo zorného uhla pohľadu troch storočí od ich konštituovania. Autenticitu tohto pohľadu ponúka vyjadrenie O. Štefanka, ktorého rodinný pôvod je úzko spätý s kolonizačnými prúdmi – „rojmi" Slovákov – usídlených na Dolnej zemi: „... v každom jednom z týchto regiónov proces diferenciácie novovzniknutých slovenských komunít podliehal vplyvom či už geograficko-ekonomických činiteľov, či už činiteľov etnicko-kultúrnych a vznikali tak akési paralelné kultúrne, spoločenské a neskoršie i politické slovenské dolnozemské spoločenstvá so svojráznymi podobami, so špecifickou mierou povedomia, ktoré medzi sebou komunikovali veľmi málo."[36]

LITERATÚRA

BENŽA, Mojmír – SUROVÝ, Rudolf: *Atlas ľudovej kultúry Slovákov v Juhoslávii*. Báčsky Petrovec 2002.

BOTÍK, Ján: Ľudová kultúra dolnozemských Slovákov a ich etnický vývin. In: Sirácky, Ján, a kol.: *Slováci vo svete.* Martin : Matica slovenská, 1980, s. 20.

BOTÍK, Ján: *Etnická história Slovenska*. Bratislava : Lúč, 2007.

BOTÍK, Ján: Evanjelická cirkev a luteranizmus v živote dolnozemských Slovákov. In: *Tvorba. Revue pre literatúru a kultúru*. 2011, č. 1, s. 26 – 29.

ČUKAN, Jaroslav: *Dolnozemské reflexie na neroľnícke zamestnania*. Nitra 2001.

DIVIČANOVÁ, Anna – KRUPA, Ondrej: *Slováci v Maďarsku*. Györ 1999.

GOMBOŠ, Ján: Prípady útekov poddaných v zrkadle prameňov zo XVII. – XVIII. storočia. (Slováci v hevešskej župe). In: *Národopis Slovákov v Maďarsku*. 2001, č. 17.

KEREKRÉTYOVÁ, Jana: *Reemigrácia Tirpákov z Ňíreďházy do Levíc a okolia*. Bakalárska práca. Katedra etnológie a kultúrnej antropológie, Filozofická fakulta UK, 2011.

KMEŤ, Miroslav: *Historiografia dolnozemských Slovákov v 19. storočí.* Békešská Čaba 2010.

KUČEROVÁ, Kvetoslava: *Slováci v Chorvátsku*. Martin 2005.

MANGA, János: *Z minulosti Veňarcu*. Budapešť 1978.

MICHALKO, Ján: *Naši v Bulharsku*. Myjava 1936.

MRÁZ, Andrej: *Rozhovory o juhoslovanských Slovákoch.* Bratislava 1948.

PARÍKOVÁ, Magdaléna: *Reemigrácia Slovákov z Maďarska v rokoch 1946 – 48. Etnokultúrne a sociálne procesy*. Bratislava : Stimul, 2001.

SIRÁCKY, Ján, a kol.: *Slováci vo svete*. Martin : Matica slovenská, 1980.

SIRÁCKY, Ján: Dolná zem a Slováci. Historický náčrt. In: *Slovenský národopis*. 1975, roč. 23, s.174.

SVETOŇ, Ján: *Slováci v Maďarsku. Príspevky k otázke štatistickej maďarizácie*. Bratislava : VSZS, 1942.

ŠTEFANKO, Ondrej: Ľudová kultúra Slovákov v Rumunsku. In: *Atlas ľudovej kultúry Slovákov v Rumunsku*. Ed. M. Benža – O. Štefanko. Nadlak : 1998, s. 29 – 53.

ŠTEFANKO, Ondrej – DEMÁK, Miroslav (eds): *Dolnozemské súčinnosti*. Nadlak, Bratislava 2005.

[36] Kmeť, 2010, s. 29.

zbornik2011.indb 257 28.07.2011 16:27:22

Slovak Migration to Dolná zem

The author develops the theme of Slovak migration to Dolná zem (in translation, the lowland) in the eighteenth to twentieth century, Dolná zem being the territory of the current south-east Hungary, northern Romania and a part of Croatia and Bulgaria. The most common reasons of the migration, with the result of a specific ethnic and cultural Slovak society, nowadays a Slovak minority, were (1) material reasons – leaving overpopulated and not very fertile parts of Slovakia for work and better agricultural conditions, (2) a rather great motivation was the issue of confession. The migration took place especially in the period of re-Catholicisation; therefore a great majority of the immigrants was of the Augsburg Lutheran confession or other branch of Protestantism. The author deals further with language and cultural conditions of Slovaks in the Lowland, development of towns, congregations, ways of educating people etc.

zbornik2011.indb 258 28.07.2011 16:27:22

Ján Sabol – Oľga Sabolová

Fonologické podnety výskumu protikladu a kontrastu v umeleckom texte

1. Naša úvaha predstavuje náčrt možností, ako využiť niektoré poznatky z fonológie pri pozorovaní *protikladu* a *kontrastu* v umeleckom texte. Pôjde o vymedzenie fonologických protikladov, s ktorými sa vo fonológii od jej vzniku intenzívne pracuje. Fonologický protiklad sa definuje ako vzťah, ktorý vzniká medzi dvoma (zriedkavo viacerými) fonémami na základe podobnosti a odlišnosti. Rozličné typy fonologických protikladov sú dané predovšetkým skutočnosťou, že diištinktívne príznaky (vlastnosti) foném nie sú rovnocenné (pri našich východiskových poznámkach sa opierame o práce E. Paulinyho, 1979, s. 85 – 89, a J. Sabola, 1989, s. 47 – 50; tam aj ďalšia literatúra; niektoré detailnejšie údaje pri fonologických protikladoch tu neuvádzame).

Podľa množstva členov v protiklade sa rozlišujú *dvojčlenné* (*binárne*) protiklady a *viacčlenné*, zvyčajne *trojčlenné* (*ternárne*) protiklady.

Podľa kvalitatívneho vzťahu k celému systému opozícií sa rozlišujú *jednodimenzionálne* (súhrn vlastností spoločných obidvom členom protikladu, tzv. porovnávací základ, sa nevyskytuje pri iných fonémach daného systému) a *viacdimenzionálne* fonologické opozície (ich porovnávací základ sa vyskytuje aj pri iných prvkoch systému).

Podľa vzťahu medzi členmi protikladu (podľa toho, ako sa od seba líšia diištinktívne príznaky foném stojacich v opozícii) sa vymedzujú *privatívne*, *graduálne*, *ekvipolentné* a *disjunktné* protiklady. V privatívnom protiklade sú dve fonémy vtedy, keď sa líšia len jednou vlastnosťou, ktorú má jedna z foném a ktorá chýba druhej fonéme (všeobecnejšie o tomto protiklade porov. Rybák, 1968). V graduálnom protiklade sú dve (alebo viaceré) fonémy vtedy, keď sa líšia rozličným stupňom prítomnosti tej istej vlastnosti. Dve fonémy stoja v ekvipolentnom protiklade, keď majú popri spoločných vlastnostiach navzájom rôznorodé vlastnosti. Disjunktné protiklady vytvárajú fonémy, keď nemajú ani jednu spoločnú vlastnosť.[1]

Podľa výskytu sa rozlišujú *proporcionálne* a *izolované* protiklady. Pri proporcionálnom protiklade sa protikladový vzťah medzi dvoma fonémami vyskytuje pri viacerých dvojiciach; o izolovaný protiklad ide, keď sa protikladový vzťah medzi dvoma fonémami nevyskytuje pri inej protikladovej dvojici.

Podľa rozsahu diištinktívnej platnosti sa rozlišujú protiklady *stále* (*konštantné*), uplatňujúce sa vo všetkých postaveniach, a protiklady *neutralizovateľné*, platné len v istých postaveniach, ale v iných, tzv.

[1] Diištinktívne príznaky foném vytvárajúcich privatívny a graduálny protiklad sú vo vzťahu inklúzie ($A \subset B$), diištinktívne vlastnosti foném vytvárajúcich ekvipolentné protiklady sú vo vzťahu prieniku ($A \cap B$), diištinktívne vlastnosti foném vytvárajúcich disjunktné protiklady sú vo vzťahu exteriority ($A \neq B$). Ekvipolentné a disjunktné protiklady sa vo fonológii môžu hodnotiť aj ako kontrasty.

zbornik2011.indb 259 28.07.2011 16:27:22

neutralizačných postaveniach, neuplatňované.

2. Generovanie textu – a umeleckého textu osobitne – je „montáž" jazykovo-znakových jednotiek (podrobnejšie Sabolová, 1999; 2000a; 2000b; 2003), nesúcich zároveň tému a „podfarbujúcich" prejav osobitnou „tonalitou" v rámci príslušnej štýlovo-komunikačnej „vrstvy". Je to primárne lineárne, časové, sekundárne časovo-priestorové radenie, usporadúvanie jazykovo-znakových, v umeleckom texte znakovo-estetických, ale aj tematických a štylisticky „motivovaných" (i „nemotivovaných") prvkov. Toto štruktúrne „smerovanie" je charakteristické pre kompozičnú stavbu textu; ňou sa teda napĺňa štruktúrny vzťah v semiotickom trojuholníku: vzťah medzi znakmi navzájom (a to na syntagmatickej, lineárnej, ale aj paradigmatickej, asociatívnej osi). Paradigmatické vzťahy jazykovo-znakových jednotiek utvárajú štruktúrnu „sieť" textu; do týchto vzťahov vstupujú textotvorné prvky na základe svojich *zhodných* a *odlišných* vlastností – tu kdesi sú aj korene „účinkovania" *kontrastu* a *protikladu* v texte, čo chceme naznačiť v tomto príspevku, odvolávajúc sa na niektoré pojmové a terminologické fonologické indície.

2.1. Jedným z možných „oporných" bodov našich poznámok je uplatnenie výsledkov pozorovania vzťahu symetrie a asymetrie formy a obsahu textotvorných jednotiek; uvedená relácia sa stala základným iniciátorom dvoch centrálnych semiotických podstát, „podloží", „tonalít" jazykovej sústavy (a teda plne sa premietla aj do slovesného umenia): ikonicko-symbolického (so symetriou medzi formou a obsahom) a arbitrárneho (so „zdedenou" symetriou, ale dominantne s asymetriou medzi formou a obsahom) semiotického princípu.[2] Zároveň fakt, že medzi obidvoma základnými semiotickými princípmi (ikonicko-symbolickým a arbitrárnym) je veľká prieniková množina (podrobný výklad pozri u J. Sabola, 2010; 2011 a i.), dovoľuje túto teoretickú koncepciu aplikovať nielen na zásadne odlíšené protikladové členy istých jazykových, semiotických, umeleckých či filozofických, etnologických a axiologických štruktúr, ale aj pri jemnejšie diferencovaných opozíciách. Jednou z nich je aj relácia kontrastu a protikladu, na ktorú sme už upozornili na pozadí podnetov z fonológie v súvislosti s organizovaním textotvorných prvkov na základe ich zhodných a odlišných vlastností (pozri časť 1 vyššie). Pripomenutie uvedenej relácie kontrastu a protikladu vychádza zo skutočnosti, že pri tvorbe umeleckého textu (a to na ktorejkoľvek úrovni a v akejkoľvek zložke – jazykovej, tematickej, štylistickej, kompozičnej) sú

[2] Vzťah symetrie a asymetrie formy a obsahu má dve základné podoby: a) reflexnú, odrazovú symetriu (forma je súčasťou odrazovej plochy znaku – je to doména ikonicko-symbolických znakov) a reflexnú, odrazovú asymetriu (forma nie je súčasťou odrazovej plochy znaku – je to doména arbitrárnych znakov); b) nonreflexnú, „mechanickú" symetriu medzi formou a obsahom (doména ikonicko-symbolickej „tonality" jazykových jednotiek) a nonreflexnú, „mechanickú" asymetriu (doména arbitrárnej „tonality" jazykových jednotiek; pozri Sabol, 2011, pozn. 3).

zbornik2011.indb 260 28.07.2011 16:27:22

tieto javy a funkcie jednou z podstát umeleckej výpovede, vchádzajúcej aj do dominantného štruktúrovania umeleckého textu najmä z hľadiska vzťahu tenzie a detenzie, čo je jedným z ústredných „naplnení" súčinnosti autora textu a jeho percipienta; ide vlastne o jedno z rozhodujúcich miest estetického zážitku z percepcie umeleckého diela (pozri napr. Miko, 1973, s. 54 – 61, 268 – 269). František Miko v týchto súvislostiach konštatuje, že tenzia a detenzia „tvoria spolu základnú formu biologickej, psychologickej a spoločenskej aktivity (porušenie homeostázy[3] a návrat k nej) a sú v literárnom texte vždy tak alebo onak ich obrazom alebo aspoň predobrazom"; o úlohe kontrastu pri štruktúrovaní textu uvádza, že kontrast „zjednocuje základné kompozičné časti textu" a je „hlavným kompozičným princípom v epike aj v lyrike" (c. d., s. 55).

F. Miko ďalej podčiarkuje závažnú myšlienku, že „mimoriadne významná pre kontrast je jeho súhra so sukcesívnosťou výrazu a s jej opačným pólom, simultánnosťou" (tamže); v súvislosti s tým rozlišuje sukcesívny kontrast a simultánny kontrast (pozri výklad na s. 55 – 57).[4]

2.1.1. Prienikovosť, „súhra" sémantických príznakov výrazov *kontrast* a *protiklad* je daná aj faktom, že v našich slovníkoch sa obidve pomenovania hodnotia ako synonymá. V *Krátkom slovníku slovenského jazyka* (1997, s. 253) sa pri hesle *kontrast 0* prvom význame uvádzajú výrazy „úplná odlišnosť", „protiklad", „opak"; pri hesle *protiklad* (s. 572) v prvom význame výrazy „úplná odlišnosť (vlastností)", „kontrast", ale v druhom význame „hlboký rozdiel, rozpor, kontradikcia". V *Synonymickom slovníku*

[3] Na širšom semiotickom pozadí zdôrazňuje tendenciu k homeostáze symetrie a asymetrie v jazyku ako základnej podoby „súžitia" medzi formou a obsahom jazykových a jazykovo-semiotických jednotiek ako echa súčinnosti a protipôsobenia ikonicko-symbolického a arbitrárneho semiotického princípu J. Sabol, pripomínajúc, že vyvažovanie oboch základných semiotických princípov „navrúbených na jazykovú sústavu sa zároveň stalo permanentným oživovaním textotvorných procesov" (2004, s. 34; porov. aj 2010 a i.).

[4] Nazdávame sa, že v prepojení Mikovej koncepcie simultánneho a sukcesívneho kontrastu (tenzie a detenzie) a Sabolovho výkladu vzťahu simultánnosti a sukcesívnosti ako členov „siete" binárnych opozícií vymedzených na pozadí ikonicko-symbolického a arbitrárneho semiotického princípu (porov. Sabol, 1999; 2007a; 2007b; 2007c; 2008; 2010; 2011 a i.) možno očakávať, ako sa nazdávame, ďalšie metodologické impulzy pri skúmaní funkcií kontrastu a protikladu v textotvorných procesoch, osobitne v priestore umeleckej literatúry.
K vymedzeniu vzťahu členov binárnych opozícií sa žiada všeobecnejšia poznámka (porov. Sabol, 2011, s. 32, pozn. 3): Členy binárnych opozícií vymedzené na predpolí (sub)dominantného ikonicko-symbolického verzus arbitrárneho semiotického princípu vytvárajú výraznú prienikovú množinu príslušných charakteristických čŕt, a to tak v „horizontálnej" (asociatívnosť – lineárnosť, paradigmatickosť – syntagmatickosť, simultánnosť – sukcesívnosť atď.), ako aj vo „vertikálnej" štruktúrovanosti [asociatívnosť – paradigmatickosť, asociatívnosť – simultánnosť, paradigmatickosť – simultánnosť atď. (dominantne) v zóne ikonicko-symbolického semiotického princípu proti príznakom lineárnosť – syntagmatickosť, lineárnosť – sukcesívnosť, syntagmatickosť – sukcesívnosť atď. (dominantne) v priestore arbitrárneho semiotického princípu]. Členy týchto (a ďalších) opozícií sú teda previazané aj „navonok", pravda vždy pri nich ide (aj napriek možným značným stupňom „afinity", „blízkosti", „súladnosti") o zdôraznenie istých špecifických, neopakovateľných čŕt, osobitých „konotácií" v uplatnení ikonicko-symbolického či arbitrárneho pozadia. Tento fakt prienikovosti, „prepojenia" vývinovej aj synchrónnej „kooperácie" členov uvedených protikladov (v oboch smeroch) možno z neurofyziologického aspektu podoprieť fungovaním tzv. kalózneho telesa (corpus callosum; porov. napr. Valček, 2007; tam aj ďalšia literatúra).

zbornik2011.indb 261 28.07.2011 16:27:22

slovenčiny (1995) sa pri synonymickej dominante „kontrast" uvádza význam „úplná nepodobnosť, odlišnosť vlastností" a v synonymickom rade výrazy *protiklad*, *opak*, *protikladnosť*, *protichodnosť*, *protiva*, *protipól* a odkazuje sa na *protirečenie* (s. 209); pri výraze „protiklad" sa odkazuje (s. 580) na *kontrast*, *opak a* na *protirečenie* (protichodné tvrdenie; čo sa vzájomne vylučuje" s členmi synonymického radu: *kontradikcia, antagonizmus* „nezmieriteľné protirečenie", *rozpor*, *nezhoda*, *nesúlad*, *nezrovnalosť*, *protiklad* „hlboké protirečenie", *kontrast* „úplný protiklad", *paradox* „protizmyselné tvrdenie"; *antinómia* (s. 581). Jemnejší vzťah sa naznačuje synonymickým vzťahom *protichodnosť* – *kontrast* (s. 580) a najmä výrazom *protichodne*, pri ktorom sa upozorňuje na výrazy 1. *opačne*, 2. *rozlične*, 3. *protikladný*, *antagonistický*. Pre našu interpretáciu je dôležitý 2. výraz a jeho významy – *rozlične,* ale ďalej aj druhá charakteristika obsahu slovesa *kontrastovať* (v *Slovníku slovenského jazyka I*, 1959, s. 739): „protikladne pôsobiť, odrážať sa od niečoho" (podčiarknutím zvýraznili autori príspevku). V našich interpretáciách (podrobnejšie už Sabolová, 2010) za kontrast pokladáme – s využitím fonologických výkladov (pravda, pri označení kontrast a protiklad trochu pojmovo a terminologicky „upravene" pre potreby literárnovedného výskumu; pozri časť 1 vyššie a poznámku pod čiarou 1) – vzťah prvkov vyjadrený ekvipolentne (vzťah prieniku) a za protiklad vzťah prvkov vyjadrený disjunktívne (ide o maximálny kontrast). Prípadný vzťah inklúzie (ide o reláciu medzi prvkami vyjadrenú privatívne) by bol „jemnou", „krajnou" realizáciou kontrastu, odlíšeného iba prítomnosťou proti neprítomnosti istej sémanticko-estetickej črty v danej opozícii. Pravda, spoločné skutočnostné podložie príslušnej ontologickej domény, z ktorej vychádzajú protikladové vzťahy, je nevyhnutné. Kontrasty a protiklady sa teda realizujú vo „vyšších", „špecifickejších" vrstvách ontologického podložia.[5]

Vzhľadom na známu skutočnosť, že čím je väčší kontrast medzi prvkami stojacimi v opozícii, tým ľahšie sa identifikujú, budú protiklady viac tieňovať ikonicko-symbolickú „tonalitu" prvkov než kontrasty, pravda, v závislosti od stupňa, miery prítomnosti spoločných, invariantných a diferencovaných prvkov (dá sa teda na „hladine" kontrastu uvažovať aj o tzv. graduálnom protiklade – porovnaj časť 1 vyššie a poznámku pod čiarou 1).

[5] Osobitým typom protikladu je *paradox*, štylistická figúra podobná oxymoru (oxymoron je štylistická figúra, ktorá vzniká spojením dvoch slov s protichodným významom, ktoré sa navzájom vylučujú); paradox je prekvapujúci výrok so zdanlivo nezmyselným obsahom, odporujúcim bežnému súdu. Ide o jeden z krajných prípadov protikladu. Dalo by sa to povedať aj tak, že ide o antonymický (antinomický) vzťah formy a obsahu dvoch pojmov, pojmových domén. Je to zásadný protiklad disjunktného typu, ale neočakávaného, „nelogického", trochu až absurdného „vyznenia". Uvedená triáda (protiklad, kontrast, paradox) ponúka možnosti na jemnú analýzu a hierarchizovanie vzťahov medzi konštitutívnymi zložkami umeleckého textu (napr. medzi postavami, ale aj pri charakteristike jednej postavy, resp. jej sociatívnych väzieb kreovaných v štruktúre umeleckého diela).

zbornik2011.indb 262 28.07.2011 16:27:22

3. Uvedené teorémy aplikovala na analýzu postáv v Kukučínovej próze *Neprebudený* (1961) O. Sabolová (2011), a to na vzťahoch postáv: Ondráš Machuľa – Zuzka Bežanovie, Zuzka Bežanovie – Jano Dúbravovie, Ondráš Machuľa – Jano Dúbravovie, rad protikladov a kontrastov Ondráš Machuľa – totka – Bežanka – Zuzka Bežanovie – Bežan, ale aj kolektív dediny a Ondráš Machuľa. Tieto vzťahy sa charakterizujú súčinnostnými, ale aj opozičnými reláciami s protikladovým a kontrastným realizovaním na osiach skutočnosť – sen, realita – fantázia, pamäť – rozum, fakticita – hra, predstieranie vzťahu; aktivita – pasívnosť, nedvižnosť; detský princíp – interpretácia z hľadiska „bežnej normy" dospelého. Tieto kontrasty a protiklady sa napájajú na sukcesívnu líniu príbehu, ktorá za „spoluúčasti" tenzie a detenzie rozvíja v texte poviedky dej, ako je to príznačné pre epiku vôbec.

4. V štúdii sme načrtli (inovačné) možnosti využiť podnety z fonologického definovania protikladových vzťahov (medzi fonémami, základnými dištinktívnymi jednotkami zvukovej stavby jazyka) pri definovaní vzťahu kontrastu, protikladu a paradoxu pri analýze umeleckého diela. Uvedenú „triádu" termínov (a osobitne relácie medzi kontrastom a protikladom) sme napojili aj na sieť binárnych opozícií (špeciálne na protiklad simultánnosť – sukcesívnosť) vymedzených – podľa vzťahu symetrie a asymetrie medzi formou a obsahom – na pozadí ikonicko-symbolického a arbitrárneho semiotického princípu. Skúmanie kreácie kontrastu a protikladu v estetickom komunikáte nás privádza – okrem iného – k relácii tenzie a detenzie ako jedného z rozhodujúcich „naplnení" súčinnosti autora textu a jeho percipienta. Na pozadí podrobnej analýzy a interpretácie kontrastu a protikladu v umeleckom diele – a to vo všetkých jeho zložkách (tematicko-motivickej, kompozičnej, sujetovej a i., dominantne vo vzťahoch postáv, ale aj v osobitných literárnych druhoch, smeroch, žánroch atď.) možno zexaktniť axiologicko-estetický prienik a ponor do štruktúry umeleckej výpovede napríklad aj (a to je ďalší fonologický podnet) prípravou matíc sémanticko-estetických, ale aj tvarových zložiek textu odvíjajúcich sa od kreovania kontrastov a protikladov v jeho štruktúrovanosti. Ale to už je úloha pre ďalšie bádanie v priestore medzi literárnou vedou, semiotikou a jazykovednou štylistikou.

LITERATÚRA

Krátky slovník slovenského jazyka. 3., doplnené a prepracované vyd. Red. J. KAČALA, M. PISÁRČIKOVÁ. Bratislava : Veda, 1997.

KUKUČÍN, Martin: *Dielo II*. Bratislava : Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry, 1961, s. 174 – 228.

MIKO, František: *Od epiky k lyrike. Štylistické prierezy literatúrou*. Bratislava : Tatran, 1973.

PAULINY, Eugen: *Slovenská fonológia*. Bratislava : SPN, 1979.

zbornik2011.indb 263 28.07.2011 16:27:23

RYBÁK, Ján: K podobám privatívnej opozície. In: *Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Šafarikanae Prešovensis*. Red. J. DZURENDA. Bratislava : SPN, 1968, s. 5 – 18.

SABOL, Ján: *Syntetická fonologická teória*. Bratislava : Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV, 1989.

SABOL, Ján: K problematike vzťahu ikonicko-symbolických a arbitrárnych znakov. In: *Retrospektívne a perspektívne pohľady na jazykovú komunikáciu. 1. diel*. Red. P. ODALOŠ. Banská Bystrica : Pedagogická fakulta Univerzity Mateja Bela, 1999, s. 47 – 50.

SABOL, Ján: Semiotické pozadie komunikačných sústav. In: *Súčasná jazyková komunikácia v interdisciplinárnych súvislostiach*. Ed. V. PATRÁŠ. Banská Bystrica: Univerzita Mateja Bela, Fakulta humanitných vied, Pedagogická fakulta, 2004, s. 30 – 36.

SABOL, Ján: Syntagmatický a paradigmatický princíp v konexii fónických prvkov. In: *Koreferencia a konexia textu*. Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Prešoviensis. Eds. J. SABOL – L. SISÁK. Prešov : Filozofická fakulta Prešovskej univerzity, 2007 (a), s. 13 – 20.

SABOL, Ján: Symetria a asymetria rytmotvorných prvkov. In: *Studia Academica Slovaca 36*. Ed. J. PEKAROVIČOVÁ – M. VOJTECH. Bratislava : STIMUL – centrum informatiky a vzdelávania FF UK, 2007 (b), s. 121 – 126.

SABOL, Ján: Symetria a asymetria v štruktúrovaní rytmu a metra básnického textu. In: *Z problematiky literárnej vedy*. Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Prešoviensis. Red. M. SOUČKOVÁ. Prešov : Prešovská univerzita, Filozofická fakulta, 2007 (c), s. 210 – 216.

SABOL, Ján: Všeobecnolingvistické a semiotické aspekty vzťahu symetrie a asymetrie textotvorných prvkov. In: *Jazykové a kognitívne aspekty okazionálnych výrazov a ich textové funkcie*. Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Prešoviensis. Ed. J. SABOL – L. SISÁK. Prešov : Filozofická fakulta Prešovskej univerzity 2008, s. 6 – 23.

SABOL, Ján: Semiotická hladina motivovanosti v jazyku. In: *Slovo – Tvorba – Dynamickosť*. Ed. M. ŠIMKOVÁ. Bratislava : VEDA, 2010, s. 44 – 49.

SABOL, Ján: Symetria a asymetria v jazyku. In: *Vidy jazyka a jazykovedy*. Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Prešoviensis. Ed. M. OLOŠTIAK – M. IVANOVÁ – D. SLANČOVÁ. Prešov : Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove, 2011, s. 31 – 40.

SABOLOVÁ, Oľga: *Kompozičné a sémantické súvzťažnosti umeleckej prózy*. Prešov : Náuka, 1999.

SABOLOVÁ, Oľga: Tvarovo-významové súvzťažnosti umeleckej prózy. In: *Acta Facultatis Studiorum Humanitatis et Naturae Universitatis Presoviensis. Studia Philologica*. Annus VII. Red. J. KESSELOVÁ. Prešov : Fakulta humanitných a prírodných vied Prešovskej univerzity, 2000 (a), s. 28 – 34.

SABOLOVÁ, Oľga: Z terminologických otázok výskumu kompozície umeleckej prózy. In: *Človek a jeho jazyk*. 1. Jazyk ako fenomén kultúry. Red. K. BUZÁSSYOVÁ. Bratislava : Veda, 2000 (b), s. 500 – 503.

SABOLOVÁ, Oľga: Ikonickosť kompozície. In: *Komunikácia a text*. Red. Z. STANISLAVOVÁ. Prešov : Náuka, 2003, s. 121 – 126.

SABOLOVÁ, Oľga: K otázke protikladu domova a cudziny v slovenskej literatúre. In: *Z warsztatu współczesnego słowacysty*. Red. H. MIECZKOWSKA – A. HUDYMAČ – Z. BABIK. Kraków : Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2010, s. 221 – 226.

SABOLOVÁ, Oľga: Ikonickosť kontrastu a protikladu v texte. In: *V priestoroch jazyka a literatúry*. Red. J. GBÚR – M. SOKOLOVÁ. Košice : Univerzita P. J. Šafárika, Filozofická fakulta, Katedra slovakistiky, slovanských filológií a komunikácie, 2011 (v tlači).

zbornik2011.indb 264 28.07.2011 16:27:23

Slovník slovenského jazyka. I. diel. Red. Š. PECIAR. Bratislava : Vydavateľstvo SAV, 1959.

Synonymický slovník slovenčiny. Red. M. PISÁRČIKOVÁ. Bratislava : Veda,1995.

VALČEK, Peter.: *Sperryho syndróm. Kognitívna dynamika a multimediálny chronotop*. Bratislava: Pictus, 2007.

SUMMARY

Phonologically Motivated Research of Oppositions and Contrasts in Literary Texts

The authors of the paper reflect on the possibility to apply (notional and terminological) motivations from phonology in the research of oppositions and contrasts in literary texts. Their further theoretical and methodological background represents linking oppositions and contrasts with the network of binary oppositions (especially with the opposition between simultaneity and successivity) determined – according to the relation of symmetry and asymmetry between the form and the contents – on the background of iconic-symbolic and arbitrary semiotic principle. Studying the process of creating oppositions and contrasts in aesthetic text leads authors, inter alia, to the relation between tension and detension as one of the determining "fulfillment" of the cooperation between the author of the text and its recipient.

zbornik2011.indb 265 28.07.2011 16:27:23

zbornik2011.indb 266 28.07.2011 16:27:23

Marianna Sedláková

Sociolingvistická sonda do používania honoratívu v bežnej komunikácii v slovenčine

„Honoratív je vzácnym zrkadlom predovšetkým doby", napísal pred tridsiatimi rokmi Jozef Mistrík (1981, s. 266). Jeho štúdia spolu so štúdiou Oľgy Sabolovej o oslovovaní v slovenčine (1983) sú vzácnym svedectvom o spôsobe vyjadrovania sociálnych vzťahov medzi komunikantmi v procese rečovej komunikácie na Slovensku v druhej polovici 20. storočia. Keďže sa od tých čias v slovenskej spoločnosti kadečo zmenilo, je čas vydať ďalšie svedectvo, ktoré staviame na sociolingvistickej sonde uskutočnenej prostredníctvom dotazníkov u stovky respondentov[1]. V dotazníkoch sme sa zamerali najmä na tzv. tykanie, vykanie i onikanie medzi najbližšími príbuznými, ale i v kontakte s cudzími osobami, na pozdravy zviazané s konkrétnymi prejavmi honoratívu. Spôsoby oslovovania sme si všímali len v rodinnom prostredí. Vo vzorke sme mali rovnako zastúpené ženy a mužov, priemerný vek respondentov bol 47 rokov (od 19 do 85), čiže naše závery budeme formulovať vzhľadom na strednú generáciu Slovákov. Vo vzorke sú zastúpení používatelia slovenčiny od základného vzdelania (2) cez stredoškolské bez maturity (11), stredoškolské s maturitou (36) až po vysokoškolské vzdelanie (48), pričom 66 % respondentov uviedlo za svoj materinský jazyk spisovnú slovenčinu, 30 % niektoré slovenské nárečie a traja respondenti mali ako materinský jazyk maďarčinu, jeden češtinu. Z uvedených faktov vyplýva, že vzorka respondentov pomerne dobre odráža sociologické, lingvistické i geografické[2] reálie Slovenska, preto napriek svojej kvantitatívnej obmedzenosti môže ukázať zásadné tendencie v skúmaných javoch.

Začneme javom, ktorý z hľadiska uvedených spôsobov jazykového vyjadrovania úcty považujeme v slovenčine za kľúčový. Tykanie je podľa J. Mistríka „základný a štylisticky neutrálny spôsob kontaktovania v hovorovom štýle" (tamže, s. 259), ale keďže „implikuje náznak dôverného vzťahu k adresátovi" (tamže), stáva sa príznakovým pri kontaktovaní sa s cudzími dospelými osobami, aj keď sa deje na pôde hovorového štýlu, dokonca do takej miery, že sa tykanie neznámej osobe považuje, naopak, za urážlivé. Takto sa to uvádza aj v najrozšírenejšej voľnej internetovej encyklopédii, ktorú síce nepovažujeme za relevantný zdroj, v každom prípade však odráža istý názor, čiastočne zhodný s naším, ktorý zároveň potvrdzuje i výskumná vzorka. 73 % našich respondentov totiž uviedlo, že

[1] Ide prevažne o náhodne vybraných cestujúcich železničnej spoločnosti (v počte približne 80), doplnených o zámerne vybratých respondentov, ktorými sme chceli vyrovnať vzorku vzhľadom na regióny či sociálne skupiny (približne 20).

[2] Vo vzorke sa nám vyskytlo 22 % pôvodom Západoslovákov, 13 % Stredoslovákov a 56 % Východoslovákov.

zbornik2011.indb 267 28.07.2011 16:27:23

neznámym ľuďom vždy vyká. 6 % respondentov v odpovedi vyznačilo, že neznámym ľuďom tyká, len ak sú evidentne výrazne mladší ako oni (dve respondentky sú učiteľky, dvaja vodiči z povolania, jeden vedúci pracovník), 13 % respondentov tyká len veľmi mladým osobám (do 20 rokov). 3 % uviedli, že neznámym ľuďom vykajú, len ak sú evidentne starší ako oni, v dvoch prípadoch ide o mladé študentky, pre ktoré je ešte stále štandardom tykať svojim aj neznámym rovesníkom; v prípade 33-ročného fotografa to môže byť odraz istých tendencií v umeleckých kruhoch[3]. 5 % respondentov vyká cudzím osobám, ak sú vo vyššom sociálnom postavení ako oni. Len jeden respondent uviedol, že okrem vyššie sociálne postavených osôb všetkým neznámym ľuďom vždy tyká[4]. Na základe vlastných skúseností i na základe odpovedí v našej výskumnej sonde možno teda konštatovať, že vykanie neznámym osobám sa v slovenčine považuje za bezpríznakový štandard, hoci tykaniu neupierame jeho starobylosť[5] a fylogenetickú primárnosť. Naopak, i v komunikačnej ontogenéze možno pozorovať vývin od tykania k vykaniu. Preto nás zaujímalo, v akom veku naši respondenti prestali automaticky tykať svojim rovesníkom. Mnohí na túto otázku neodpovedali alebo odpovedali, že svojim rovesníkom stále vykajú, majúc na mysli svojich známych. Tí, čo pochopili, že sa pýtame na neznáme osoby približne v ich veku (47 resp.) uvádzali vek od 15 do 40 rokov (priemerne je to 26 rokov). Ako vidieť, uvedený jav je záležitosť pomerne individuálna, ale nepopiera náš pôvodný predpoklad, že ľudia prestávajú automaticky tykať neznámym rovesníkom vo veku, ktorý súvisí s nástupom respondentov do pracovného pomeru (s ukončením štúdia).

Už J. Mistrík zaznamenal, že „v modernej slovenčine je silná tendencia rozširovať tykanie na úkor vykania“ (s. 260)[6]. V bývalom režime a štátno-politickom usporiadaní to bolo najmä pod vplyvom ideológie, ale aj voľnejších honoratívnych uzuálnych vzťahov v susedných Čechách; dnes je táto tendencia umocnená aj stavom vo všeobecne rozšírenej angličtine[7]. Keďže základný sociálny model vytvára rodina, zisťovali sme, ako je to s vykaním, tykaním a onikaním v rodinách našich respondentov. Zistili sme, že v komunikačnom postoji k starým rodičom ešte v slovenčine v strednej generácii mierne prevláda vykanie nad tykaním: starým rodičom tyká

[3] Čo sa nám potvrdilo i u respondenta – herca.

[4] Ide o 43-ročného vodiča so stredoškolským vzdelaním bez maturity z Prešova. Na základe istých indícií možno považovať túto formu i za sociálne príznakovú napriek tomu, že obe naše respondentky so základným vzdelaním všetkým neznámym ľuďom vykajú.

[5] Ktorú J. Mistrík dokladá stavom v textoch ľudovej slovesnosti, 1981, s. 260.

[6] Tak pred tridsiatimi rokmi, ako aj v súčasnosti sa priamo v rodinách vyskytujú totiž prípady, že staršie deti rodičom alebo starým rodičom vykali alebo aj onikali, mladšie vykali a najmladšie už tykali.

[7] Hoci v angličtine ide historicky o všeobecne rozšírenú formu vykania, sociálne je v súčasnosti vnímaná ako naše najrozšírenejšie, a teda bezpríznakovo vnímané tykanie; honoratív sa v angličtine vyjadruje iným spôsobom – prevažne formou použitého oslovenia a mena v oslovení.

zbornik2011.indb 268 28.07.2011 16:27:23

priemerne 40 % respondentov[8] a až priemerne 46 % im vyká[9]. Vo vzťahu k rodičom už výraznejšie aj v strednej generácii prevláda tykanie (68 %) oproti vykaniu (25 %). Vo vzťahu k ujom a tetám prevláda vykanie (58 %) nad tykaním (28 %). Ak sa pri prevládajúcom vykaní vyskytne v rodine nejaké tykanie, väčšinou ide o bližší vzťah k príbuznému (ujovi, tete) vychádzajúci napríklad z malého vekového rozdielu alebo dlhšie a intenzívnejšie stráveným spoločným časom. A zase naopak, ak sa v rodine, kde prevláda tykanie medzi deťmi a rodičmi, deťmi a súrodencami rodičov vyskytne prípad vykania, väčšinou ide o geograficky vzdialeného príbuzného, s ktorým sa respondenti stretávali zriedka. Najkonzervatívnejšie jazykovo prejavované vzťahy sú zatiaľ vzťahy k svokrovcom. Až 75 % respondentov svojim svokrovcom vyká. Nadpolovičná väčšina respondentov (53 %) svojich svokrovcov oslovuje *mama* a *otec*, ale až 39 % sa priamemu osloveniu zásadne vyhýba (v tejto kategórii prevládajú muži nad ženami) a len 4 % z tých, ktorí svojim svokrovcom tykajú, ich oslovujú krstnými menami. Medzi inými osloveniami svokrovcov sa vyskytli len pomenovania typu *babka/dedko* (9 %) v krajových/nárečových variantoch, pri ktorých respondenti preberajú oslovenie svojich svokrovcov od svojich detí.

Deti ako iniciátorov či ako motivanty tykania sme predpokladali nielen v príbuzenských, ale i v priateľských vzťahoch, ktorým sme venovali jednu dotazníkovú otázku. Na ponúknutý prípad, či našim respondentom tykajú deti ich priateľov, sme zaznamenali takéto odpovede: vyšlo to z iniciatívy samotných respondentov – 28 %, vyšlo to z iniciatívy detí – 10 %, 24 % respondentov uviedlo, že to nejako vyplynulo zo vzťahov, čo znamená, že tomuto faktu nepripisujú veľký význam; 7 respondentov uviedlo, že nevie, ako situácia vznikla, ale že im tykanie zo strany detí ich priateľov prekáža. Keď sme hľadali spoločného menovateľa tejto skupinky respondentov, vyšiel nám len fakt, že pochádzajú väčšinou z robotníckych rodín, ale len v jednom prípade to bola rodina, v ktorej prevládalo vykanie aj voči rodičom, takže pravdepodobne nebudú týchto respondentov spájať sociálne, ale skôr osobnostné črty.

Ako objekt vykania v rodinách vystupujú respondenti najčastejšie zo strany svojich neterí a synovcov (28), najčastejšie takých, s ktorými sa menej často stretávajú. V porovnateľnej miere vykajú respondentom aj partneri ich detí (25), hoci sa vyskytol i prípad, že vykanie je iba do svadby a po nej nastáva tykanie[10]. Trom našim respondentom vykajú ich vnúčatá, dvom švagriné a švagrovia. Za kuriózny prípad vykania respondentovi možno považovať vykanie otca dcére, aby ju naučil používať túto formu honoratívu. Kým po čase otec dcére opäť tykal, dcéra otcovi vyká i v dospelosti, pričom

[8] V 36 % sú to starí rodičia z otcovej strany, v 43 % z matkinej strany.

[9] V 48 % sú to starí rodičia z otcovej strany, v 44 % z matkinej strany.

[10] Proces tykania či *potykávania si* je v rodinnom prostredí na Slovensku priam obradom.

zbornik2011.indb 269 28.07.2011 16:27:23

mame tyká. S tykaním matke a vykaním otcovi sme sa stretli ešte v jednom prípade. Respondentka ho vysvetlila tým, že otec od všetkých detí túto formu honoratívu vyžadoval pre oboch rodičov, najstaršia dcéra však matke vykať nedokázala, mladší synovia buď obom rodičom vykajú, alebo obom tykajú.

Mimo rodiny, v zamestnaní, si 75 % našich respondentov s väčšinou kolegov tyká, 11 % si tyká aj s nadriadenými, 18 % si vyká len s nadriadenými. Prevažné vykanie v zamestnaní uviedlo 13 % respondentov, vykanie väčšinou uplatňujú voči starším kolegom a voči nadriadeným. Na našej malej vzorke sa špecifikácia smerom k typu zamestnania neukázala.

Podobne, ako je to v angličtine, i v slovenčine sa k forme tykania viaže predstavovanie sa a oslovovanie krstným menom a k forme vykania sa viaže oslovovanie a predstavovanie sa celým menom, prípadne predstavovanie sa iba priezviskom. Z našich respondentov väčšina (54 %) uprednostňuje predstavovanie sa celým menom, 31 z nich uprednostňuje poradie krstné meno priezvisko, 23 naopak (priezvisko, krstné meno). Vyskytol sa aj špecifický prípad, že poradie mien pri predstavovaní zmenila žena po vydaji (zmene priezviska)[11]. 40 % respondentov sa predstavuje zvyčajne iba priezviskom. Za príznakový spôsob predstavovania sa cudzím dospelým ľuďom považujeme predstavovanie sa krstným menom, 8 našich respondentov uviedlo, že sa väčšinou predstavujú krstným menom. Ide o 5 žien a troch mužov vo veku od 20 do 51 rokov, prevažne stredoškolákov s maturitou a dvoch vysokoškolákov, prevažne z mestského prostredia, rôznych zamestnaní. Okrem jednej všetci uviedli, že ich materinským jazykom je spisovná slovenčina, v rodinách prevláda forma tykania. Jedna respondentka pochádza z nárečového prostredia abovskej dediny. Ani jeden z uvedených respondentov pritom neuviedol, že by mal tendenciu tykať neznámym ľuďom, štyria majú tendenciu tykať mladším, z čoho usudzujeme, že nie u všetkých respondentov funguje sociálny návyk spájať oslovovanie a predstavovanie sa len krstným menom s tykaním. Pri formulovaní ďalšej otázky sme vychádzali zo skúsenosti, že forma mena pri predstavovaní usmerní reakciu komunikanta smerom k tykaniu či vykaniu. 48 % respondentov uvádza, že ak sa im niekto predstaví krstným menom a je približne ich veku a postavenia, predstavia sa rovnako a tykajú mu, teda automaticky prijmú ponúkané tykanie. 23 % prevažne volí kompromis: predstaví sa tiež krstným menom, ale vyká komunikačnému partnerovi, len 9 respondentov je nekompromisných a bez ohľadu na vek a postavenie spolukomunikanta sa predstavia aj v tomto prípade priezviskom alebo celým menom a vykajú mu. Zároveň však temer tretina všetkých respondentov

[11] Pred svadbou to bolo poradie priezvisko a krstné meno, po svadbe krstné meno a priezvisko. V takýchto prípadoch môže hrať rolu rytmus reči, ale pravdepodobnejšie je tento jav spôsobený psychicky, váhaním, neistotou po zmene priezviska.

zbornik2011.indb 270 28.07.2011 16:27:23

uvádza, že mnohokrát záleží na iných okolnostiach, napríklad na prostredí, sympatiách a podobne, teda že ich reakcie v podobných prípadoch sú individuálne.

Zaujímavé je tiež sledovať, ako naši respondenti reagujú v situácii, keď sa im cudzí človek predstaví priezviskom. Najviac z nich (56 %) sa v prípade, že je komunikujúci približne rovnakého veku a postavenia, prípadne starší, tiež predstaví priezviskom a vyká mu, 33 % sa predstaví priezviskom a vyká bez ohľadu na vek a postavenie, čiže 89 % respondentov prijme prostredníctvom podoby mena ponúkané vykanie. Len 6 % sa v prípade, že ide o osobu v približne rovnakom veku a postavení predstaví krstným menom a tyká komunikačnému partnerovi, ide prevažne o tie osoby, ktoré na inom mieste prejavili tendencie k tykaniu, najmä mladším osobám.

Napriek prevažujúcim tendenciám k vykaniu cudzím osobám, len 23 % respondentov suverénne vybralo všetky (4) spisovné podoby vykania z ponúknutých siedmich možností. Dve nespisovné formy[12] označilo za správne 18 a 11 respondentov. Základnú správnu formu[13] označilo 77 % respondentov. Z uvedeného vyplýva, že približne štvrtina respondentov ovláda spisovné formy vykania, tri štvrtiny respondentov majú jasno v tom, že sloveso pri vykaní musí byť v tvare 2. osoby množného čísla, ale nie sú si istí tvarom prídavného mena (ktoré má byť v singulárovej podobe), 13 % respondentov vôbec nevie spisovne vykať. Opäť však musíme konštatovať, že je to záležitosť výrazne individuálna, pretože medzi týmito respondentmi nenachádzame žiadne spoločné relevantné objektívne parametre[14].

Oslovovaniu sme sa v dotazníku venovali len okrajovo[15], osobitné (vokatívne) formy oslovovania sme podľa očakávania zaznamenali v rodinách, v ktorých sa ešte používa nárečie, na východe a západe Slovenska[16], ale aj polovica zo Stredoslovákov uviedla, že na oslovenie blízkych používajú novšie vokatívne formy zakončené na -i (*mami, oci, tati, babi, Zuzi, Joži*). Z explicitne uvedených oslovení otca prevládajú temer dvojnásobne oslovenia s koreňom *ot/c-* nad osloveniami s koreňom *tat-*, popri oslovení *apo* (3 prípady) v maďarskom prostredí (2) a vo východnom východoslovenskom nárečovom regióne (1).

Ako fungujú v slovenčine pozdravy vzhľadom na tykanie a vykanie sme zisťovali v troch osobitných otázkach. Z odpovedí na ne sme sa dozvedeli, že najfrekventovanejšie pozdravy v slovenčine smerom k blízkym ľuďom,

---

[12] *Pán sused, bol by ste taký dobrý... Mohla by ste sa posunúť, pani?*

[13] *Pán sused, boli by ste taký láskavý...*

[14] Vekovo od 31 do 75 rokov, 5 s vysokoškolským vzdelaním, 4 so stredoškolským vzdelaním s maturitou, 3 bez maturity, 1 so základným vzdelaním; pochádzajú zo všetkých troch nárečových makroareálov, 5 z vidieka, 8 z mesta; 6 uviedli ako svoj materinský jazyk spisovnú slovenčinu, 5 nárečie, 2 maďarčinu.

[15] O oslovovaní v spoločenskom prostredí nateraz najvyčerpávajúcejšie píše O. Sabolová, 1983.

[16] Vo východoslovenských a západoslovenských nárečiach na rozdiel od stredoslovenských je vokatív systémový.

zbornik2011.indb 271 28.07.2011 16:27:23

s ktorými si respondenti tykajú, sú pozdravy *ahoj* (88) a *čau* (54) aj so svojimi variantnými podobami[17], frekvenčne nasledujú pozdravy *nazdar* (23) a *servus* (21), *dobrý deň*[18] (11) i vo svojom skrátenom variante *dobrý* a pozdrav *zdravím* (9) či *zdravím ťa* (6). Nízke zastúpenie mali pozdravy ako maďarské *szia* (3), *sevas* (2) a úplne minimálne (1) *pá, pozdravujem, holá, všetko dobré, rada ťa vidím, vitaj, dovidenia, úctivý služobník, česť práci, high five.* Niektoré z nich sú prastaré , niektoré pretrvali z historických období , iné sú evidentne nové, ktoré do komunikácie vnáša kozmopolitne orientovaná mládež po vplyvom angličtiny[19]. Frekvencia i podoba pozdravov sa mení v prípade, že sa nimi respondenti obracajú na blízkych ľudí, s ktorými si vykajú. Tu prevládajú pozdravy ako *dobrý deň* (80), *zdravím* (15), *zdravím vás* (15), ale i pozdravy *ahoj* i v svojej plurálovej podobe *ahojte* (14), *čaute* (7), čo treba považovať za slovenské špecifikum, keďže ide o prevzaté pozdravy (z češtiny a taliančiny). Menej sú zastúpené *pozdravujem* (5), tradičný kresťanský pozdrav *pochválený Ježiš Kristus* (3)[20] a *nazdar* (2), minimálne (1) *szia, všetko dobré, vitajte*. V prípade zdravenia neznámych ľudí frekvenčne vedie univerzálny pozdrav *dobrý deň* (88), ďaleko za ním sú pozdravy *dovidenia* (7), *zdravím vás* (5), *zdravím* (5), *pozdravujem* (2), minimálne zastúpenie (1) mali v tejto kategórii pozdravy ako *ahojte, servus, srdečne pozdravujem, bolo mi potešením, pochválený Ježiš Kristus.*

Osobitnú pozornosť sme venovali onikaniu ako špecifickej forme honoratívu, keď sa pri priamom kontakte komunikantov použije zámeno 3. osoby v tvare pl. (*oni*) na označenie jednej osoby. V gramatikách slovenského jazyka sa onikanie hodnotí „ako archaický (a niekedy anachronicky ako nespisovný) jazykový prostriedok“ (Pauliny, 1981, s. 130[21]). Keď sa tvar zámena *oni* použije na označenie jednej osoby pri nepriamom kontakte, hovoríme o tzv. pluráli úcty (Pauliny, 1981, s. 254[22]). Naša výskumná sonda ukázala, že uvedené komunikačné formy nie sú ešte celkom mŕtve. Zo stovky respondentov sa s ňou 15 stretli[23]. Priamo formu onikania používa ako najmladšia z respondentov 25-ročná vysokoškolsky vzdelaná manažérka, pôsobiaca v kultúre, pochádzajúca z Malaciek, spolu so svojimi súrodencami voči svojej starej mame z otcovej strany. 11 respondenti sa

[17] *Ahojky, ahojček, čauky, čavík...*

[18] Samozrejme, že sem musíme zaradiť všetky varianty tohto pozdravu podľa fázy dňa: dobré ráno, dobrý deň, dobrý večer i dobrú noc.

[19] Napríklad *high five* alebo aj iné, ktoré sa v našej vzorke nevyskytli.

[20] Ktorý je typický pre vidiecke komunity s prevahou obyvateľov katolíckej konfesie, má i variantnú hovorovú podobu *pochválen*.

[21] Tamže, na s. 193, i príklad z umeleckej literatúry: „Čože sú oni za slečna, keď nejdú k hosťom. Veď ich ovravia.“ (Timrava)

[22] Tamže príklad z literatúry: „Žili potom ešte starý otec do Mateja.“ (Asi Tajovský, u Paulinyho neuvedené.)

[23] Bohužiaľ, nevieme celkom stopercentne rozlíšiť, kedy hovoria respondenti o onikaní a kedy o pluráli úcty.

zbornik2011.indb 272 28.07.2011 16:27:23

s onikaním stretli u svojich partnerov alebo rodičov, ktorí onikali svojim rodičom či starým rodičom. Traja respondenti uvádzajú túto formu ako krajovú (nárečovú) zvláštnosť[24]. Ako osobitý prejav úcty zaznamenali formu onikania traja respondenti: 23-ročná študentka uviedla, že jej starí rodičia onikajú kňazovi, iná respondentka uviedla, že jej babka (*1905) onikala všetkým neznámym ľuďom, jeden respondent (74-ročný) uviedol skúsenosť, že dedinský učiteľ onikal svojej manželke, Židovke, pravdepodobne pochádzajúcej z vyššej spoločenskej vrstvy[25]. V dvoch prípadoch sme u respondentov zaznamenali i používanie tzv. plurálu úcty. V jednom prípade išlo o zaužívaný a prirodzený spôsob hovoru o starých rodičoch 46-ročného respondenta z východoslovenskej (užskej) nárečovej oblasti, v druhom prípade išlo o štylistickú „nadstavbu" – vysokoškolská učiteľka používa plurál úcty, keď hovorí pred študentmi o kolegovi, profesorovi, u ktorého vyrástla ako asistentka (ide tiež o východoslovenské prostredie). Na margo onikania treba na záver povedať, že za posledných približne sto rokov, od čias slovenských realistov, od ktorých sme sa o onikaní dozvedeli ako o štandardnej komunikačnej forme v zdvorilej reči k spoločensky vyššie postaveným ľuďom, sa táto forma z bežnej komunikácie pomaly vytráca. Z údajov v tabuľke č. 1[26], ktorá spracúva použiteľné údaje od 10 našich respondentov[27] (10 % vzorky), možno vyčítať, že objekty onikania, ktoré v týchto vzťahoch považujeme za určujúce v jedno- až trojgeneračných komunikačných vzťahoch, odrážajúcich najmä úctu danú vekom, sa ešte nachádzajú v generácii dnešných šesťdesiatnikov až sedemdesiatnikov. Kategória, ktorú v tabuľke označujeme ako nultogeneračný vzťah[28], vyjadruje sociálne motivovanú úctu, pri ktorej za určujúce možno naopak považovať subjekty onikania, ktoré sa tiež vyskytujú ešte aj dnes v kategórii

[24] Zhodou okolností každý z nich uvádza lokalitu z iného nárečového makroareálu (na severovýchodnom Slovensku, na Hornej Nitre a niekde, v nejakej obci pri Novom meste nad Váhom). K onikaniu sa z našej vzorky vyjadrilo 16 % všetkých respondentov z východoslovenskej nárečovej oblasti (VSNO), 39 % zo SSNO a 14 % zo ZSNO.

[25] Pri tejto príležitosti sme si uvedomili, že v našom dotazníku chýbajú otázky na spôsob komunikácie s partnerom. Tykanie medzi partnermi totiž v súčasnosti považujeme za samozrejmosť pri bežnej populácii. Vykanie či onikanie medzi partnermi sa vníma ako silný anachronizmus, hoci sme zaznamenali aj to, že v umeleckých kruhoch sa aj v súčasnosti takéto komunikačné osobitosti „pestujú". Objektívne si uvedomujeme, že v prípadnom rozširovaní nášho výskumu by ani informácia o forme komunikácie s partnerom/partnerkou nemala chýbať.

[26]

Tabuľka 1: Údaje o veku onikajúcich Slovákoch (subjekt) a ich objektoch onikania

Generačný rozdiel/(počet respondentov)	3-gen./(1 resp.)	2-gen./(5 resp.)	1-gen./(2 resp.)	0-gen/(2 resp.)
	od – do	od – do	od – do	od – do
Subjekt onikania	19 r.	25 r. – 94 r.	53 r. – 62 r.	63 r. – 94 r.
Objekt onikania	79 r.	65 r. – 120 r.	73 r. – 82 r.	< 63 r. – 94 r.

[27] Vychádzali sme z veku našich respondentov a generačných údajov o osobách, ktoré sa vyskytli v ich informáciách o onikaní, pričom sme na jednu generáciu počítali 20 rokov, aj keď si uvedomujeme, že aktuálne sa zvyšuje vek, v ktorom sa ľudia stávajú rodičmi.

[28] V takomto prípade môže onikať i starší človek mladšiemu (napríklad kňazovi).

zbornik2011.indb 273 28.07.2011 16:27:23

šesťdesiatnikov. Dá sa predpokladať, že obe formy onikania odídu zo slovenských reálií spolu s generáciou dnešných šesťdesiatnikov.

Na záver sa pokúsime zosumarizovať svoje zistenia, ktoré by mohli byť z etnokultúrneho a zo sociolingvistického hľadiska nielen zaujímavé, ale aj užitočné pre zahraničných študentov slovenčiny ako cudzieho jazyka vstupujúcich do slovenských sociálnych reálií (porovnaj Pekarovičová, 2004, s. 28 – 35).

Tykanie je základný a štylisticky neutrálny spôsob kontaktovania sa v hovorovom štýle so známymi a s blízkymi osobami, deťmi a mladými ľuďmi. Tykanie je základnou formou komunikácie medzi mladými ľuďmi, najmä študentmi. Aj keď sa hranica veku všeobecného generačného tykania posúva smerom hore, už aj v hovorovom štýle sa tykanie cudzím dospelým osobám vníma príznakovo. Prípustné je azda zo strany malých detí, ktoré sa ešte neorientujú v sociálnych vzťahoch. Na tomto mieste sa žiada spomenúť i isté slovenské špecifikum, ktorým je oslovovanie neznámych dospelých osôb deťmi pomenovaniami *ujo* a *teta*[29]. V poslednej dobe sme zaznamenali aj na Slovensku (hoci sa tomu v našej sonde špeciálne nevenujeme), najmä v zmiešaných slovensko-českých rodinách ústup od tohto slovenského zvyku k oslovovaniu *pán/pani*, tak ako to funguje medzi dospelými používateľmi slovenčiny[30]. Pri komunikácii s cudzími dospelými ľuďmi je na Slovensku príznakové tiež predstavovať sa len krstným menom, zvyčajne je táto forma vnímaná ako ponuka na tykanie si. Štandardne sa Slováci predstavujú celým menom alebo len priezviskom. Podobne príznakové voči neznámym dospelým osobám sú pozdravy ako *ahoj*, *čau, nazdar*, *servus*, tie sú určené na komunikáciu s blízkymi ľuďmi, prípadne deťmi, naopak nepríznakové pre komunikáciu s dospelými neznámymi osobami sú pozdravy ako *dobrý deň (ráno, večer...)*, *dovidenia* a i.

Tendencie ústupu tradičných foriem honoratívu pozorujeme najmä v mestskom prostredí, v menšej miere však i na vidieku. V rodinnom prostredí sa najkonzervatívnejšie jazykovo prejavujú vzťahy k svokrovcom. Dá sa predpokladať, že až tri štvrtiny Slovákov svojim svokrovcom vyká. Nadpolovičná väčšina z nich svojich svokrovcov oslovuje *mama* a *otec*, ale veľká časť, najmä zaťov, sa priamemu osloveniu vyhýba; len minimum zaťov a neviest, ktorí svojim svokrovcom tykajú, ich oslovujú krstnými menami, hoci v poslednom čase zaznamenávame nárast týchto tendencií. V komunikačnom postoji k starým rodičom ešte v strednej generácii v slovenčine mierne prevláda vykanie nad tykaním, onikanie je ojedinelé. Vo vzťahu k rodičom už výraznejšie prevláda tykanie oproti vykaniu, vo

[29] Napríklad v porovnaní s českým úzom *pán*, *paní*, kde sa pomenovanie „ujo“ *strýc/ teta* vníma výsmešne.

[30] Medzi dospelými Slovákmi sa používa, hoci obmedzene, aj historická vokatívna podoba *pane*, porovnaj Sabolová, 1983, s. 460.

zbornik2011.indb 274 28.07.2011 16:27:23

vzťahu k ujom a tetám prevláda tiež vykanie nad tykaním. Z uvedeného sa dá predpokladať, že – spolu s nárastom tykania na úkor vykania – forma onikania zo živej prirodzenej komunikácie zmizne s generáciou dnešných šesťdesiatnikov. Ako štylistická figúra však môže ešte i onikanie, nielen vďaka umeleckej literatúre, ale aj vďaka zažitej tradícii vo všetkých slovenských nárečových makroareáloch, obohatiť nejeden náš jazykový prejav.

LITERATÚRA

MISTRÍK, Jozef: Honoratív v slovenčine. In: *Studia Academica Slovaca 10*. Bratislava : Alfa, 1981, s. 255 – 268.

Morfológia slovenského jazyka. 1. vyd. Red. J. RUŽIČKA. Bratislava : Vydavateľstvo SAV, 1966.

PAULINY, Eugen: *Slovenská gramatika (Opis jazykového systému).* Bratislava : Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1981.

PEKAROVIČOVÁ, Jana: *Slovenčina ako cudzí jazyk – predmet aplikovanej lingvistiky*. Bratislava : Stimul, 2004.

SABOLOVÁ, Oľga: Oslovovanie v slovenčine. In: *Studia Academica Slovaca 33*. Bratislava : Alfa 1983, s. 469 – 481.

SUMMARY

Sociolinguistic Study of the Use of Honorific in Common Communication in Slovak

The author attempts to support general knowledge of the use of honorific in Slovak by a sociolinguistic study based on a questionnaire. She comes to the conclusion that despite widespread use of informal addressing (using 2nd person singular) among young people, especially students, using the polite form (2nd person plural) is standard among adults in Slovakia. Slovaks usually introduce themselves by their full name or surname only. Equally marked (when used with unknown adults) are greetings such as *ahoj*, *čau*, *nazdar* and *servus* which are supposed to be used in communication with close acquantaincs or children; unmarked greetings among adult unknown people are *dobrý deň (ráno, večer...)*, *dovidenia*, etc. Tendencies towards disappearance of traditional forms of honorific in Slovakia are visible especially in the urban environment. As for communication in the family, the most conservative from the language point of view are relations towards parents-in-law. In the communication attitude towards grandparents, there still is slight prevalence of formal (use of 2nd person plural) over the informal (2nd person singular) addressing, using the 3rd person plural is rather rare. In relationship with parents, the informal addressing significantly prevails over using the polite form, which is more common when speaking to uncles and aunts. From the above stated we can assume that together with the increase of the informal addressing, the use of the 3rd person plural will probably completely disappear from living, natural communication with the generation of the people who are nowadays in their sixties.

zbornik2011.indb 275 28.07.2011 16:27:23

zbornik2011.indb 276 28.07.2011 16:27:23

Danuša Serafínová

Z histórie periodík s názvom „slovenské“ z obdobia monarchie a prvej ČSR

Atribút „slovenský, slovenská, slovenské“ bol súčasťou názvov mnohých historických slovenských novín a časopisov – *Slovenský denník*, *Slovenská pravda*, *Slovenské pohľady* atď. Bibliografia slovenských novín a časopisov do roku 1918[1] uvádza 25 titulov s pomenovaním „slovenský, slovenská, slovenské“ vrátane dvoch, ktoré majú v názve jeho štúrovskú podobu „slovenskje“. Bibliografia slovenských a inorečových novín a časopisov z rokov 1919 – 1938 zahrnuje 124 titulov s prídavným menom „slovenský, slovenská, slovenské“[2] v názve periodika. V publikácii *Slovenské časopisy v Amerike* od Konštantína Čulena[3] sa nachádzajú údaje až o 40 periodikách obsahujúcich v názve tento prívlastok.

Cieľom predloženého textu je priblížiť frekventantom Letnej školy slovenského jazyka a kultúry Studia Academica Slovaca a ďalším potenciálnym záujemcom o históriu slovenského novinárstva vybrané tituly periodík z obdobia monarchie a prvej Československej republiky, ktoré vo svojom názve zdôrazňujú slovenskosť na pozadí spoločensko-politického kontextu, v ktorom vychádzali.

V monarchii (1783 – 1918)

Periodiká s názvom „slovenské“ vychádzajúce na území monarchie

Prvé noviny v slovenčine, resp. v bibličtine začali vychádzať v Bratislave – Prešporku v roku 1783, keď sa Danielovi Tállyaiovi (1760 – 1816) podarilo získať povolenie na vydávanie *Prešpurských novín*[4]. Hoci po štyroch rokoch vychádzania v roku 1787 zanikli, historickú rolu si splnili. Neniesli síce názov „slovenské“, ale po prvý raz v histórii sprostredkovali slovenskému čitateľovi informácie o domácich i svetových udalostiach, ktoré uvoľnila cenzúra v materinskom jazyku, resp. v jeho podobe používanej v tom čase slovenskými evanjelikmi augsburského vierovyznania.

Dva roky po zániku *Prešpurských novín*, teda v roku 1789, vypukla vo Francúzsku revolúcia. Revolučné myšlienky slobody, rovnosti a bratstva sa šírili po Európe a monarchia nebola výnimkou. V ovzduší bojov s francúzskymi revolučnými vojskami a neskôr s Napoleonom Kráľovská miestodržiteľská rada v Budíne nebola priaznivo naklonená povoľovaniu vydávania nových novín. Až v roku 1812, t. j. 25 rokov po zániku *Prešpurských novín*, sa

[1] Potemra, 1958.

[2] Kipsová a kol., 1968.

[3] Čulen, 1970.

[4] Historický pravopis *Presspůrské nowiny*.

zbornik2011.indb 277 28.07.2011 16:27:23

podarilo Jurajovi Palkovičovi (1769 – 1856), od roku 1803 profesorovi novovzniknutej Katedry reči a literatúry československej pri evanjelickom lýceu v Bratislave, získať povolenie na vydávanie novín s názvom *Týdenník* (1812 – 1818). Aj to len za predpokladu, že nebude uverejňovať politické spravodajstvo. A práve tento *Týdenník* vychádzajúci v Bratislave – Prešporku, podobne ako *Prešpurské noviny* v blibličtine, ktorej bol Juraj Palkovič horlivým zástancom, mal adjektívum „slovenské" ako prvý, síce ešte nie v názve, ale v podtitule. Na zásah cenzora, ktorého mimoriadnej nepriazni bol vystavený, musel Juraj Palkovič nahradiť pôvodný podtitul len preto, že obsahoval slovo „národné" – *Cisárske kráľovské národné noviny*[5]. Nový podtitul od 22. čísla 6. ročníka znel *Prešpurské Slovenské Noviny*.[6]

Slovenské národné noviny[7]

Po zániku *Týdenníka* sa Slováci snažili získať povolenie na vydávanie ďalších novín, čo v ovzduší prísnej cenzúry nebolo ľahké, najmä pokiaľ išlo o mienkotvorné noviny. Najvyššou cenzúrnou inštanciou v monarchii v tom čase bol Policajný a cenzúrny dvorský úrad, ktorý podliehal priamo kancelárovi Metternichovi. Bol poverený vypracovaním predpisov osobitne pre knihy politického obsahu, pre noviny a časopisy a sledoval ich dodržiavanie.[8] Ľudovítovi Štúrovi (1815 – 1856) sa podarilo získať povolenie na vydávanie novín až po štyroch neúspešných pokusoch. *Slovenské národné noviny* vychádzali v spisovnej slovenčine, ktorú Štúr kodifikoval, v rokoch 1845 až 1848 dva razy do týždňa v Bratislave. Tlačil ich Karol Fridrich Wigand ml. Program novín predstavil Ľudovít Štúr na pokračovanie v cykle úvodníkov „Čo chceme s novinami našimi?". V nich načrtnutú redakčnú líniu novín Ľudovít Štúr a jeho spolupracovníci Peter Kellner – Záboj Hostinský, Bohuš Nosák-Nezabudov, Janko Štúr a ďalší vrátane dopisovateľov veľmi prísne dodržiavali. V úvodníkoch *Slovenských národných novín* sa nachádzali témy týkajúce sa národného života, hospodárskej a kultúrnej osvety, autori úvodníkov sa zasadzovali za zriaďovanie škôl pre obecný ľud, kde by sa mohol vzdelávať v materinskom jazyku, i za nedeľné školy. Rubrika *Denník domáci* obsahovala informácie získané od domácich dopisovateľov a v rubrike *Denník zahraničný* prinášali spravodajstvo prevzaté zo zahraničnej tlače. Kontakt s čitateľmi zabezpečovala rubrika *Listár*. Súčasťou novín boli aj nežurnalistické, servisné rubriky prinášajúce napríklad informácie o Viedenskej burze, resp. inzerciu. *Slovenské národné noviny* zanikli 292. číslom 9. júna 1848 pre nedostatok peňazí na zvýšenú kauciu a pre neprítomnosť Ľudovíta Štúra, na ktorého bol vydaný zatykač v mieste vydávania novín, čo si vyžadoval nový tlačový zákon. Hoci *Slovenské národné noviny* vychádzali len niekoľko rokov, spolu

[5] Historický pravopis: národnj, Cýsařské Králowské Národnj Nowiny. Presspůrské Slowenské Nowiny.

[6] Ruttkay, 1999, s. 42.

[7] V Štúrovom pravopise *Slovenskje národňje novini.*

[8] Duchkowitsch, 2007, s. 39.

zbornik2011.indb 278 28.07.2011 16:27:23

s ich dvojtýždennou literárnou prílohou *Orol tatranský* zohrali nemalú rolu na poli národnej obrody. Do dejín slovenskej žurnalistiky sa zapísali ako prvé slovenské politické noviny.[9]

Slovenské pohľady

Prvým časopisom s prívlastkom „slovenské" boli *Slovenské pohľady na vedy, umenie a literatúru*[10]. Ich vydavateľom bol Jozef Miloslav Hurban (1817 – 1888), blízky spolupracovník a priateľ Ľudovíta Štúra. Prvý zväzok prvého ročníka vyšiel v roku 1846. Druhý zväzok prvého ročníka naň nadviazal v roku 1847. Keď chcel J. M. Hurban v tom istom roku vydať tretí zväzok *Slovenských pohľadov*, nebolo mu to umožnené oficiálne pre zmenu periodicity. Skutočnou príčinou však bola ostrá kritika *Slovenských pohľadov* zo strany grófa Karola Zaya.[11] Tretí až piaty zväzok prvého ročníka vyšli až v prvej polovici roka 1851. Druhý ročník vychádzal od júla až do decembra 1851 s mesačnou periodicitou. V prvej polovici roka 1852 vyšlo 26 čísel tretieho ročníka a v mesiacoch júl až august deväť čísel štvrtého ročníka v podobe týždenníka. Až do čísla 14 tretieho ročníka *Slovenské pohľady* tlačila firma František Škarnicel a synovia v Skalici. Od nej ich v apríli 1852 prevzal Michal Spanraft v Trnave. *Slovenské pohľady*, podobne ako pred nimi Štúrove *Slovenské národné noviny*, zanikli preto, že sa Hurbanovi nepodarilo zaobstarať si dostatok peňazí na kauciu a nájsť si zástupcu v Trnave, resp. sa tam z Hlbokého presťahovať, pretože nový cisársky patent o cenzúre z 27. mája 1852 vyžadoval, aby vydavateľ býval v mieste vydávania periodika, čo však J. M. Hurban z rodinných dôvodov nemohol urobiť. Bol nútený vyhlásiť prestávku vo vydávaní *Slovenských pohľadov*, on sám ich však už neobnovil. Do histórie sa *Slovenské pohľady* zapísali najmä vďaka Hurbanovej rozsiahlej literárnohistorickej štúdii *Slovensko a jeho život literárny*, ktorú v nich na pokračovanie uverejňoval v rokoch 1846 až 1851.

Názov Hurbanovho časopisu v roku 1881 prevzali *Slovenské pohľady* s podtitulom *časopis pre literatúru, vedu, umenie a politiku*, od ročníka 6 (1886) *ilustrovaný časopis pre literatúru, vedu, umenie a politiku*, od ročníka 10 (1890) *časopis zábavno-poučný*. Vychádzal od roku 1881 raz za dva mesiace, od šiesteho ročníka sa zmenil na mesačník. Na jeho čele do roku 1890 stál syn Jozefa Miloslava Hurbana, spisovateľ a publicista Svetozár-Hurban Vajanský (1847 – 1916) a po ňom jazykovedec, novinár a prekladateľ Jozef Škultéty (1853 – 1948), od roku 1893 aj ako majiteľ a vydavateľ. Tlačil ich Kníhtlačiarsky účastinársky spolok v Martine. Uverejňovali poéziu, prózu i dramatickú tvorbu domácich i zahraničných autorov, literárnu kritiku i recenzie vedeckých diel. Po roku 1918 vo vychádzaní pokračovali.

---

[9] Tamže, s. 123 – 129.

[10] V Štúrovom pravopise *Slovenské pohľadi na vedi, umeňja a literatúru*.

[11] Duchkowitsch – Serafínová – Vatrál, s. 131.

zbornik2011.indb 279 28.07.2011 16:27:23

Slovenské noviny (1)

Po porážke revolúcie 1848/49 začalo periodikum s prívlastkom „slovenské“, a to *Slovenské noviny,* vychádzať vo Viedni. Jeho vydávanie podporovala rakúska vláda, ktorá si počas revolúcie rokov 1848/49 plne uvedomila silu tlače a rozhodla sa podchytiť pre svoju politiku iných ako nemeckých obyvateľov monarchie aj prostredníctvom novín. Hoci viedenské *Slovenské noviny* sa spočiatku zasadzovali za osamostatnenie slovenskej krajiny i za slovenské školstvo, od novembra 1852 sa stali úradným orgánom viedenskej vlády a podporovali Bachov absolutizmus. Priamy dozor nad *Slovenskými novinami* mal Bachov tajomník Antonín Beck. Zodpovedným redaktorom bol Daniel Gabriel Lichard (1812 – 1872), prvý slovenský profesionálny novinár. V redakcii pôsobili určitý čas aj Andrej Radlinský (1817 – 1879) a Jonáš Záborský (1812 – 1876), ktorých na mieste spoluredaktorov vystriedal Hermenegild Jireček, redaktor prílohy s názvom *Světozor* vychádzajúcej od roku 1855. Tlač zabezpečovala Kongregácia PP. Mechitaristov. Jazykom novín boli staroslovenčina, resp. upravená čeština presadená v roku 1849 Jánom Kollárom ako vyučovacia reč na slovenských školách[12] a v prílohe čeština. Noviny zanikli na konci roka 1861. Daniel G. Lichard sa s čitateľmi rozlúčil v príspevku Na rozchodnau![13]. Uvítal vznik nových slovenských novín *Pešťbudínskych vedomostí*. Tieto noviny sa stali tribúnou memorandistov, resp. Starej školy slovenskej zasadzujúcej sa okrem iného za zriadenie autonómneho slovenského územia v rámci Uhorska, tzv. Okolia, kde by úradným a vyučovacím jazykom v školách bola slovenčina.[14] Jazykom *Pešťbudínskych vedomostí* bola Hodžom a Hattalom modifikovaná Štúrova spisovná slovenčina, ktorá sa stala celonárodným spisovným jazykom, a teda i jazykom periodickej tlače. Ich pokračovaním boli od roku 1870 *Národné noviny*, ktoré sa v roku 1871 stali tlačovým orgánom Slovenskej národnej strany.

Slovenské noviny (2)

Pomenovanie *Slovenské noviny* si pre svoje periodikum koncom šesťdesiatych rokov 19. storočia zvolil podnikateľ slovenského pôvodu Ján Nepomuk Bobula (1844 – 1903). Začal ho vydávať v roku 1868 v Budapešti, kde v tom čase žila pomerne početná slovenská komunita. *Slovenské noviny* vychádzali v rokoch 1868 až 1975, najskôr trikrát, neskôr štyrikrát a v čase volieb dokonca päťkrát do týždňa. Od štvrtého ročníka sa stali tlačovým orgánom Novej školy slovenskej, ktorej išlo o „vyrovnanie a čestnú dohodu s maďarským národom v rámci Uhorska“[15]. Stúpencom tejto školy bol aj prvý teoretik slovenskej žurnalistiky Ján Mallý-Dusarov.

---

[12] *Encyklopédia jazykovedy*, s. 421.

[13] *Slovenské noviny*, s. 1.

[14] Kováč, 1998, s. 130 – 131.

[15] Potemra, 1958, s. 21.

zbornik2011.indb 280 28.07.2011 16:27:23

Slovenské ľudové noviny, Slovenský týždenník, Slovenské robotnícke noviny

Väčšina periodík s názvom „slovenské" sa však na území monarchie objavila až koncom 19. a začiatkom 20. storočia. Slovenskosť v názve svojich tlačových orgánov zdôrazňovali viaceré formujúce sa slovenské politické prúdy, ktoré sa v posledných decéniách monarchie postupne pretransformovali na politické strany. Katolícky ľudový prúd s predstaviteľmi, ako boli Andrej Hlinka, Florián Tománek, Ferko Skyčák a ďalší, mal v rokoch 1910 až 1918 v Bratislave týždenník *Slovenské ľudové noviny*. Začal vychádzať ako pokračovanie skalických *Ľudových novín*. Od 2. decembra 1912 vychádzal ako orgán Slovenskej ľudovej strany. Liberálnemu prúdu, ktorého najvýraznejšími predstaviteľmi boli hlasisti Vavro Šrobár, Pavol Blaho a neskôr aj Milan Hodža, synovec štúrovca Michala Miloslava Hodžu, boli blízke dve významné periodiká tej doby s názvom „slovenské". *Slovenský týždenník* vychádzal v Budapešti v rokoch 1903 až 1918 a dosahoval jeden z najvyšších nákladov spomedzi slovenských periodík tých rokov – až 16 000 výtlačkov.[16] Prvým zodpovedným redaktorom a zároveň aj vydavateľom *Slovenského týždenníka* bol Milan Hodža. *Slovenský denník* vychádzal v rokoch 1910 až 1915 každý deň okrem piatku v Budapešti. V denníku pôsobil na začiatku ako hlavný redaktor Anton Štefánek, hlavným redaktorom bol Milan Hodža. Majiteľom a vydavateľom bol Budapeštiansky nakladateľský spolok, účastinárska spoločnosť v Budapešti. Tribúnou slovenských sociálnych demokratov v rokoch 1904 až 1909 boli *Slovenské robotnícke noviny*, časopis obraňujúci záujmy slovenského pracujúceho ľudu. Vychádzal raz mesačne v Bratislave v rokoch 1904 až 1909. Prvým zodpovedným redaktorom, majiteľom a vydavateľom bol Gustáv Bončo, od 5. ročníka Pavel Černák. Tlačila ho firma A. Alkalay a syn. Od 1. mája 1909 pokračovali ako *Robotnícke noviny*.

Slovenské listy (1), (2), Slovenské ľudové besedy

Viacero novín politického a poučno-zábavného zamerania s názvom „slovenské" vydával aj Karol Salva (1849 – 1913), významný slovenský tlačiar a vydavateľ slovenských kníh a periodík. Jeho tlačiareň pracovala v Ružomberku, ktorý sa koncom 19. storočia popri Turčianskom Sv. Martine stal jedným z centier slovenského národného diania. Salvove *Slovenské listy* vychádzali najskôr ako týždenník pre politiku a spoločenský život 1897/1898 až 1898/1899. Karol Salva v nich podal vlastnú predstavu o práci pre národ a hlásal potrebu užšej spolupráce Slovákov s Čechmi. Dôvodom zániku *Slovenských listov* boli kritické výhrady v periodiku k vyjadrovaniu národnopolitických a spoločenských otázok martinskými *Národnými novinami* a stiahnutie kaucie na časopis poskytnutej liptovskými

[16] Mannová a kol., 2003, s. 249.

zbornik2011.indb 281 28.07.2011 16:27:23

podnikateľmi, ktorí s týmto postupom *Slovenských listov* nesúhlasili.[17] V roku 1900 sa Karol Salva ešte pokúsil vydávať *Slovenské listy* aspoň ako poučno-zábavný týždenník, z neho však vyšlo už len päť čísel. V rokoch 1905 a 1906 vydával Karol Salva dvakrát mesačne poučno-zábavný časopis *Slovenské ľudové besedy*. Začínal skromne s dvoma spolupracovníkmi, ale po desiatich rokoch už mal tridsať zamestnancov, z toho desať sadzačov, moderné kníhtlačové stroje a kniháreň. Tlačil knihy slovenských autorov ako Martin Kukučín, Terézia Vansová, Jozef Gregor Tajovský či Ľudmila Podjavorinská. Tlačil a spravidla aj vydával približne dvadsať časopisov, napríklad *Dennicu*, *Obzor*, *Dom a školu*, *Priateľ dietok* a i. Keďže bol národne orientovaný, jeho tlačiareň bola vystavená častým perzekúciám a konfiškácii už hotových tlačovín, čo Salvov podnik zruinovalo.[18] V roku 1909 ho predal na dražbe Jánovi Páričkovi a odišiel do USA, kde publicisticky pôsobil v krajanskej tlači.

Slovenský letopis, Slovenský peňažník

Pri odborných periodikách z obdobia monarchie tvorilo adjektívum „slovenský" napríklad súčasť názvu štvrťročníka *Slovenský letopis pre históriu, topografiu, archeológiu a etnografiu*. Vychádzal v Skalici v rokoch 1878 až 1882. Redaktorom a vydavateľom bol národný dejateľ, spisovateľ a archivár František Víťazoslav Sasinek (1830 – 1914), tlačil ho Jozef Škarnicel v Skalici. Bola to aj súčasť názvu mesačníka *Slovenský peňažník* venovaného finančným a hospodárskym otázkam, ktorého vznik sa spájal so zakladaním slovenských peňažných ústavov[19]. Vychádzal v rokoch 1909 až 1914 vo Zvolene. Prvým zodpovedným redaktorom bol Viliam Paulíny. Prvými majiteľmi a vydavateľmi mesačníka boli Viliam Paulíny, Peter Kompiš a Lajoš Vanovič, ku ktorým sa neskôr pridal aj Ján Párička. Tlačili ho striedavo Kníhtlačiarsky účastinársky spolok v Martine a Ján Párička v Ružomberku.

Slovenské noviny pre politiku, spoločenský život, priemysel a hospodárstvo

Nie všetky noviny a časopisy vychádzajúce v monarchii, ktoré mali v názve slovo „slovenské", boli národne orientované. Od roku 1886 do roku 1918 vychádzali v Budapešti ďalšie slovenské noviny, tentoraz *Slovenské noviny pre politiku, spoločenský život, priemysel a hospodárstvo*. Spočiatku vychádzali trikrát týždenne, ku koncu vychádzali každý deň okrem pondelka. Najdlhšie obdobie stál na ich čele ako zodpovedný redaktor, vydavateľ a tlačiar Viktor Hornyánszky, stúpenec vládnej, resp. uhrofilskej línie.

---

17 *Kronika Slovenska I*, s. 590.

18 Breza, 1997, s. 104.

19 Prvým z nich bola Tatra banka v roku 1884.

zbornik2011.indb 282 28.07.2011 16:27:23

Periodiká s názvom „slovenské“ vychádzajúce v cudzine

Slovenské noviny v Amerike

Periodiká s názvom „slovenské“ si zakladali aj slovenskí vysťahovalci žijúci v Amerike – v USA a Kanade. Slúžili im ako spojnica so starou vlasťou a zároveň im pomáhali integrovať sa do nového prostredia. Dokonca sám vydavateľ, zakladateľ a distributér *Bulletinu*, považovaného za prvé krajanské noviny v USA, sa volal Janko Slovenský.[20] Prvými krajanskými novinami, ktoré mali v názve pojem „slovenské“, sa stali *Amerikánsko-slovenské noviny* založené v roku 1886 v Pittsburgu, vychádzajúce v zmesi šarišského nárečia a maďarského pravopisu. Zanikli v roku 1922.[21] Prívlastok „slovenský, slovenská, slovenské“ malo v názve mnoho periodík rozličného charakteru či zamerania, ktoré spravidla vychádzali len kratšie obdobie. V rokoch 1894 až 1904 slúžil krajanom vo Freelande týždenník *Slovenská pravda*. V rokoch 1893 až 1897 mali krajania v Connelsville nezávislý týždenník *Slovenská svornosť*. V roku 1914 začal v Pittstone vychádzať nezávislý týždenník *Slovenská obrana*. V roku 1892 vychádzal v Jersey City politický týždenník *Slovenské listy*. O ňom sa možno dočítať i toto: „Časopis bol písaný peknou slovenčinou a slovenské veci v ňom boli spracované v dobrom slovenskom duchu.“[22] Pod názvom *Slovenské slovo* vychádzali dokonca tri periodiká, dva v Chicagu a jedno v kanadskom Blaimore. Podobne ako pri periodikách vychádzajúcich v monarchii, ani všetky periodiká krajanov v USA s prívlastkom „slovenské“ v názve neboli národne orientované. Titul *Slovenské noviny* vychádzajúci v Hazletone v rokoch 1897 až 1911, vydávaný v šarišskom nárečí, zastával uhorské vládne pozície. Ako uvádza Konštantín Čulen, národná slovenská tlač s ním často polemizovala.[23] K najvýznamnejším slovenským národne orientovaným periodikám krajanov v USA nesporne patril nezávislý *Slovenský denník*, ktorý vychádzal v USA v Pittsburgu v rokoch 1901 až 1915. Jeho vydavateľom bol Peter V. Rovnianek. Denník sa tešil veľkej popularite medzi krajanmi a mával až 25 000 predplatiteľov.[24] Jeho zánik spôsobil krach Rovniankových podnikov v roku 1911. Napriek založeniu novej spoločnosti sa vydavateľovi nepodarilo denník zachrániť.

Slovenské hlasy v Rusku

Posledné z periodík s názvom „slovenské“, ktoré vzniklo v období monarchie, *Slovenské hlasy*, vychádzalo v rokoch 1917 až 1918 v Jekaterinburgu, resp.

[20] Holeštiak, 2010, s. 329.

[21] Tamže.

[22] Čulen, 1970, s. 130.

[23] Tamže, s. 136.

[24] Tamže, s. 147.

zbornik2011.indb 283 28.07.2011 16:27:23

v Kyjeve ako orgán Československej národnej rady. Redaktorom bol Jozef Gregor Tajovský (1874 – 1940).

V tomto periodiku už deň po deklaratívnom vyhlásení samostatného Česko-Slovenska veľkou manifestáciou v Prahe v príspevku Naša neodvislosť[25] so začiatkom na titulnej strane bol uverejnený politický cieľ Slovákov: dosiahnutie existencie samostatného nezávislého Slovenska v rámci Československej republiky. Slovenska, ktoré by malo svoj snem, svoje súdy, svoju administráciu; len vojsko, mena, zahraničná politika a prípadne aj železnice mali byť spoločné. Teda republiky, v ktorej by Slovensko fungovalo ako nezávislý celok vedľa nezávislého českého celku.

V prvej ČSR (1918 – 1938)

Periodiká s názvom „slovenské" vychádzajúce na území republiky

Hoci prvá spoločná republika Čechov a Slovákov bola založená v dňoch 28. a 30. októbra 1918, ešte aj takmer mesiac po jej vzniku sa 26. novembra na titulnej strane prouhorských *Slovenských novín* vychádzajúcich v Budapešti dr. Adolf Pechány, ich hlavný redaktor, prihovoril každému inak ako maďarsky hovoriacemu ľudu slobodnej republiky – Nemcom, Rumunom, Rusínom, Sasom, Slovákom a Srbom so zámerom presvedčiť ich, aby sa neodtŕhali od starej vlasti, Uhorska. Králi, ktorí štvali obyvateľov proti sebe, zhynuli, na poriadok mala dohliadať ľudová vláda. V rozpade krajiny videl aj ekonomické nevýhody, stratu odbytísk a trhovísk.[26] Cesta späť však už nebola možná. *Slovenské noviny pre politiku, spoločenský život, priemysel a hospodárstvo* prestali vychádzať v roku 1919.

Novovzniknutá Československá republika sa začala budovať na demokratických základoch. Rovnaké práva Čechom a Slovákom, ale aj príslušníkom menšín zaručovala ústava prijatá 29. februára 1920. Slovákom však ani v tomto štátnom útvare nebola priznaná vlastná štátnosť, jestvovala len štátnosť československá.[27] Centralistické riadenie republiky, odbúravanie priemyslu na Slovensku, ktoré viedlo k stúpaniu vysťahovalectva, ako aj problematické uplatnenie sa mladej slovenskej inteligencie sa premietli v silnejúcich autonomistických náladách, ktoré napokon v ovzduší blížiaceho sa vojnového konfliktu viedli k rozpadu prvej Československej republiky.

Prínosom pre Slovensko bolo v novej republike zvýšenie vzdelanostnej úrovne obyvateľstva, rozvoj vedy a umenia. Aj počet novín v slovenčine, ktorým hrozil zánik, sa zvýšil z 23 v roku 1918 na 221 v roku 1938.[28]

---

[25] Naša neodvislosť. In: *Slovenské hlasy*, 1918, roč. 2, č. 3, s. 1.

[26] *Slovenské noviny*, 1918, roč. 36, č. 273, s. 1 (26. novembra).

[27] *Lexikón slovenských dejín*, s. 127.

[28] Šefčák – Duhajová, 1999, s. 23.

zbornik2011.indb 284 28.07.2011 16:27:23

Z nich 124, ako už bolo spomenuté, malo v názve prívlastok „slovenský, slovenská, slovenské“. Tie najvýznamnejšie tituly patrili dvom najsilnejším slovenským politickým stranám: Strane zemedelského a maloroľníckeho ľudu, bežne známej ako agrárna strana, a Slovenskej ľudovej strane, ktorá v roku 1925 zmenila názov na Hlinkova slovenská ľudová strana (HSĽS).

Periodiká agrárnej strany s názvom „slovenské“

Druhou v poradí, čo sa týka úspešnosti, ale prvou, pokiaľ išlo o počet periodík s názvom „slovenské“, bola Strana zemedelského a maloroľníckeho ľudu, bežne nazývaná aj agrárna strana. Jej vedúcimi osobnosťami boli Vavro Šrobár (1867 – 1950) a Milan Hodža (1878 – 1944), medzi ktorými panovala značná rivalita. Vplyv Vavra Šrobára však postupne slabol a Milan Hodža sa stal lídrom agrárnej strany. Stranu podporovali strední a malí roľníci, časť inteligencie, remeselníci a živnostníci. Agrárna strana podporovala ideu unitárneho československého štátu, prešľapy centralistického adminstratívno-správneho aparátu však otvorene kritizovala na stránkach novín. Opierala sa o masové organizácie ako Slovenská roľnícka jednota a Slovenská domovina, ktoré združovali poľnohospodárskych robotníkov a drobných roľníkov, a o záujmové združenia ako Zväz roľníckych vzájomných pokladníc a Zväz hospodárskych družstiev.

Slovenský denník

Tlačovým orgánom strany sa stal *Slovenský denník*, pôvodne obnovený ako orgán Slovenskej národnej rady. Vychádzal najskôr v Ružomberku, od februára 1919 v Bratislave. Na poste hlavného redaktora sa vystriedali Karol Hušek a Bohdan Paulů. Po SNR sa vydavateľom denníka v máji 1920 stal František Votruba, ktorý bol aj jedným zo zodpovedných redaktorov. Majiteľov a tlačiarov sa vystriedalo niekoľko. Posledným majiteľom od októbra roku 1930 bola Novina, tlačiarenské a vydavateľské podniky v Bratislave, ktorá od novembra 1936 zabezpečovala aj tlač denníka. Do denníka prispievali stúpenci agrárnej strany ako Vavro Šrobár, Anton Štefánek, Pavol Blaho, Štefan Janšák a i.

Slovenská politika

Ďalším orgánom agrárnikov bola *Slovenská politika*. Denník vychádzal v rokoch 1920 až 1938. Prvý ročník vyšiel v Prahe, v roku 1921 už vychádzala v Bratislave. Tlačila ju Slovenská Grafia, neskôr Slovenská kníhtlačiareň a napokon od roku 1936 Novina v Bratislave. Denník založil Milan Hodža na presadzovanie svojich názorov odlišných od koncepcií Vavra Šrobára, ktorý mal v tom čase rozhodujúce slovo v *Slovenskom denníku*. Záujem o nový politický titul však postupne upadol. Úspech denníku zaručil až František Votruba (1880 – 1953), ktorý od 15. októbra 1926 sám alebo spolu s ďalšími

zbornik2011.indb 285 28.07.2011 16:27:23

kolegami zastával pozíciu jeho zodpovedného redaktora a v auguste 1929 sa stal jeho hlavným redaktorom. *Slovenskú politiku* pretvoril na lacný ľudový denník. Popri serióznom ponúkal aj senzáciechtivé spravodajstvo, zaviedol športové rubriky, rozšíril sekciu vyhradenú kultúre a uverejňoval romány na pokračovanie. Badateľný úspech zaznamenal v roku 1931, keď uverejnil román Čachtická pani od Joža Nižnánskeho.[29] Hoci sa *Slovenská politika* pod Votrubovým vedením snažila budiť dojem nezávislého denníka, aj naďalej podporovala politiku agrárnej strany.

Slovenský hlas, Slovenský východ

S cieľom získať Slovákov pre politiku strany zakladali agrárnici denníky aj mimo Bratislavy. Názov „slovenský" niesol *Slovenský hlas*, vychádzajúci z iniciatívy Milana Hodžu od januára 1938 do januára 1939 v Žiline, ale hlavne *Slovenský východ*, ktorý vychádzal v rokoch 1919 až 1937 v Košiciach denne okrem pondelka a slúžil obyvateľom východného Slovenska a Podkarpatskej Rusi. Napriek tomu, že išlo o denník agrárnický, v podtitule si uvádzal, že ide o „politicky nestranný denník". Ďalej pokračoval pod názvom *Novosti*. Mal početné prílohy, z nich najúspešnejšou a najdlhšie vychádzajúcou bola týždenná obrázková príloha *Slovenský ľud* (1921 – 1938) vyhradená ľudovýchove a vzdelávaniu.

Slovenský týždenník, Slovenská domovina, Slovenská vlasť

Popri denníkoch vydávala strana aj rozličné týždenníky s celoslovenskou pôsobnosťou. Stúpencom agrárnej strany bol určený napr. *Slovenský týždenník*. Vychádzal v rokoch 1919 až 1938. Po rozpade monarchie sa najskôr presťahoval z Budapešti do Bratislavy, kde vyšlo niekoľko čísel, nasledoval Martin a po ňom v decembri 1923 opäť Bratislava. Bol tlačovým orgánom Slovenskej jednoty, neskôr Slovenskej národnej a roľníckej strany a napokon republikánskej strany zemedelského a maloroľníckeho ľudu. Medzi nimi sa vyskytovali aj týždenníky rozličných spolkov a organizácií, napr. agrárna organizácia Slovenská domovina vydávala v Bratislave rovnomenný týždenník *Slovenská domovina* (1919 – 1938), *Slovenská vlasť* bola hospodársko-politickým týždenníkom Slovenskej roľníckej jednoty. *Slovenský týždenník* vychádzal od roku 1919 najskôr v Prahe, od roku 1920 až do roku 1938 v Bratislave. V priebehu vychádzania sa vystriedalo viacero vydavateľov i tlačiarov. Hlavným spolupracovníkom redakcie bol Milan Hodža. Orientoval sa na strednú roľnícku vrstvu.[30]

Perodiká HSĽS s názvom „slovenské"

Najsilnejšou slovenskou politickou stranou na Slovensku počas prvej ČSR,

[29] Duhajová – Šefčák, 1993, s. 44.

[30] Kipsová a kol., 1968, s. 401.

zbornik2011.indb 286 28.07.2011 16:27:23

ako už bolo spomenuté, bola Slovenská ľudová strana na čele s Andrejom Hlinkom, z ktorej v roku 1925 vznikla Hlinkova slovenská ľudová strana (HSĽS). Zasadzovala sa za autonómiu Slovenska. Hoci Andrej Hlinka stál pri obnove *Slovenského denníka*, ktorého prvé číslo vyšlo v sobotu 9. novembra 1918 s výzvou k *Ľudu československému!* na titulnej strane a sám navrhol za jeho šéfredaktora Karola Hušeka, už 16. januára 1919 si založil vlastné noviny *Slovák*, ktoré sa stali tlačovým orgánom strany. *Slovák* najskôr vychádzal v Ružomberku ako týždenník, potom trikrát týždenne, v roku 1920 sa stal denníkom a v roku 1922 sa jeho redakcia presťahovala do Bratislavy. Majiteľom a vydavateľom tlače HSĽS od dvadsiatych rokov bola novinárska a nakladateľská účastinárska spoločnosť Slovák. Noviny a časopisy HSĽS tlačil najskôr kníhtlačiarsky a účastinársky spolok Lev, založený v roku 1917, a od roku 1930 nový podnik Andrej (od roku 1934 účastinárska spoločnosť) so sídlom v Bratislave.

Slovenská pravda

V snahe podchytiť čo najširšie čitateľské vrstvy pre svoju politiku založila strana lacné ľudové periodikum *Slovenská pravda*. Vychádzalo v rokoch 1920 až 1936 (s prerušením od októbra 1933 do apríla 1934) ako týždenník blízky Hlinkovej slovenskej ľudovej strane pre východné Slovensko.[31] *Slovenská pravda* vychádzala najskôr v Prešove a neskôr v Košiciach. Z osobností ľudovej strany sa v jej vedení objavili mená Karola Sidora, o. i. ako hlavného redaktora od júla 1932, a Karola Murgaša na poste zodpovedného redaktora v rokoch 1929 a 1936. *Slovenskú pravdu* ako denník s periodicitou okrem pondelka obnovil Andrej Hlinka v roku 1936. Stala sa tlačovým orgánom HSĽS. Vychádzala v Bratislave, po roku 1938 pokračovala. Viedli ju Karol Murgaš a po ňom Aladár Kočis. Majiteľom a vydavateľom bol Slovák, nov. a nakladateľská účastinárska spoločnosť. Tlač zabezpečovala Kníhtlačiareň Andrej účastinárska spoločnosť.

Slovenský národ

Zakladateľom denníka *Slovenský národ*, ktorý vychádzal v rokoch 1925 a 1926 v Bratislave, bol katolícky kňaz a novinár Jur Koza Matejov. Po roztržke so šéfredaktorom *Slováka* Vojtechom Tukom opustil redakciu, kde pôsobil na poste zodpovedného redaktora už niekoľko rokov. Za podpory ministra Vavra Šrobára, ktorý v tom videl možnosť rozvrátiť HSĽS zvnútra, začal vydávať *Slovenský národ* s podtitulom *neodvislý* (nezávislý) *časopis smeru Slovenskej ľudovej strany*, ktorý sa v septembri 1925 zmenil na podtitul *neodvislý autonomistický denník*. Sám bol jeho hlavným redaktorom a majiteľom. Tlačil ho Karol Angermayer, po ňom Slovenská Grafia. Túto zradu mu Andrej Hlinka a HSĽS neodpustili. Svedectvom toho

[31] Tamže, s. 396 – 397.

zbornik2011.indb 287 28.07.2011 16:27:23

je aj príspevok *Stalo sa!* od Andreja Hlinku v denníku *Slovák*[32] ako reakcia na novinársky prejav Jura Kozu Matejova, ktorý vyšiel v *Slovenskom národe* pod titulkom *Moja spoveď*[33].

Periodiká s názvom „slovenské" iných politických strán

Aj ďalšie politické strany mali jeden či dva tituly s názvom „slovenský, slovenská, slovenské". Spravidla vychádzali len kratšie obdobie. Slovenská národná strana vydávala v Ružomberku v rokoch 1919 až 1921 *Slovenské hlasy* a v Lučenci *Slovenskú národnú jednotu* (1921 – 1924), Československá strana lidová produkovala na Slovensku mesačník *Slovenský gazda* (1925 – 1938), Československá strana národnosocialistická vydávala v rokoch 1929 až 1935 *Slovenský večerník*. Vychádzal denne v Bratislave, v nedeľu pod názvom *Slovenská nedeľa*. Od mája 1931 vychádzal denne, v sobotu s prílohou *Slovenská nedeľa*. Vydavateľom bol Melantrich, účastinárska spoločnosť pre priemysel a nakladateľstvo, tlačil ho Melantrich v Ostrave.

Tituly záujmovej tlače s názvom „slovenské"

Najväčšie množstvo periodík s názvom „slovenský, slovenská, slovenské" v období prvej ČSR obsahuje kategória záujmovej tlače. Na ilustráciu aspoň niekoľko z nich. V kategórii literárne, kultúrne a umelecké časopisy to boli napríklad *Slovenské pohľady*, ktoré vychádzali v Martine v rokoch 1919 až 1938 ako mesačník venovaný literatúre a umeniu. Vydavateľom v roku 1919 bol Jozef Škultéty. V tom roku vyšli iba tri čísla. Obnovený bol v roku 1922, keď sa jeho vydavateľom stala Matica slovenská a redigovanie časopisu prevzal jej tajomník Štefan Krčméry. Od roku 1932 pôsobil na poste redaktora *Slovenských pohľadov* Andrej Mráz. Tlač mesačníka väčšinu času zabezpečoval Kníhtlačiarsky účastinársky spolok v Martine. V tejto kategórii možno spomenúť aj mesačník *Slovenské smery umelecké a kritické* (1933 – 1938) a dvojtýždenník *Slovenská scéna* (1923 – 1924), ktorý nahradil dvojtýždenník s názvom *Šepkár v hľadišti* (1921 – 1922). Z tlače pre ženy možno spomenúť politicko-vzdelávací časopis *Slovenská žena*, ktorý vychádzal v Banskej Bystrici v rokoch 1920 až 1923, najskôr dva razy mesačne, od decembra 1920 jedenkrát za mesiac. Viedla ho najskôr sama Terézia Vansová, neskôr v spolupráci s Annou M. Čajakovou. Majiteľom bolo Vydavateľské družstvo, tlačiarom Ondrej Žabka. V kategórii vedeckej tlače to bol napríklad mesačník *Slovenská reč*, ktorý od roku 1932 vydávala Matica slovenská. Z odbornej tlače išlo napríklad o periodikum *Slovenský remeselník*, ktoré vychádzalo v Martine v rokoch 1919 až 1938, od apríla 1924 pod názvom *Slovenský remeselník a obchodník* (1919 – 1938). Jeho periodicita sa menila z mesačnej na dvojtýždennú, týždennú a znovu na

[32] HLINKA, Andrej: Stalo sa! In: *Slovák*. 1925, roč. 7, č. 100-a, s. 1.

[33] MATEJOV, Jur Koza: Moja spoveď. In: *Slovenský národ*. 1925, roč. 1, č. 1, s. 1.

zbornik2011.indb 288 28.07.2011 16:27:23

mesačnú. Majiteľom a vydavateľom bola Slovenská remeselnícka jednota, od apríla 1924 Slovenská remeselnícka a obchodnícka jednota. Tlač väčšinu času zabezpečoval Kníhtlačiarsky účastinársky spolok v Martine. Ďalej spomeňme napríklad periodikum *Slovenský šport* (1930 – 1931). Vychádzal raz v týždni a bol určený slovenským futbalovým rozhodcom vo Vrútkach. Bol úradným časopisom Stredoslovenskej župy Č.S.S.F. Vychádzal v Žiline. Majiteľom a vydavateľom bola Športová rada v Žiline.

Periodiká s názvom „slovenské“ v Amerike 20. a 30. rokov 20. storočia

Podobne ako periodiká na Slovensku, aj periodiká krajanov v USA boli polarizované na tituly orientované československy či autonomisticky. Nezávislý týždenník *Slovenská ozvena* vychádzajúci v Clevelande v rokoch 1927 – 1931 mal československú orientáciu. Nezávislý týždenník *Slovenské noviny* v New Yorku v rokoch 1929 až 1943 bol v období prvej ČSR orientovaný pročesky. K autonomistickým časopisom patril *Slovenský občan* vychádzajúci ako nezávislý týždenník v Hazletone v rokoch 1912 až 1947. *Slovenský svet*, nezávislý katolícky týždenník, vychádzal v Pittsburgu v rokoch 1916 až 1940. Bol považovaný za jeden z najlepších časopisov tých rokov v Amerike. František Hrušovský, ktorého slová cituje Konštantín Čulen[34], si veľmi cenil pozornosť časopisu *Slovenský svet*, ktorý pod titulkom *Škola slovenskej mládeže* venoval celú jednu stranu mladému pokoleniu Američanov slovenského pôvodu.

Na záver

Po sľubnom rozmachu periodickej tlače v prvej ČSR došlo po vyhlásení autonómie Slovenska 6. októbra 1938 k závažnej zmene v jej vydávaní na Slovensku, ktorá sa dotkla aj vychádzania mnohých titulov s názvom „slovenský, slovenská, slovenské“. Nasledovala postupná likvidácia komunistickej strany, agrárnej strany a ďalších opozičných strán a ich periodickej tlače. Jedinou reprezentantkou slovenského národa sa stala HSĽS ako Strana národnej jednoty. Slovenská národná strana sa s touto stranou zjednotila.[35] Dňa 1. januára 1939 pod titulkom *Zmeny v slovenskej tlači* informovala o týchto zmenách *Slovenská politika*, jediný opozičný denník, ktorý HSĽS nezastavila kvôli jeho obľúbenosti u verejnosti a vysokému nákladu, ale ktorý mal od tej chvíle vychádzať v duchu Hlinkovom.[36]

---

[34] Čulen, 1970, s. 159.

[35] *Lexikón slovenských dejín*, s. 142.

[36] *Slovenská politika*, s. 1.

zbornik2011.indb 289 28.07.2011 16:27:23

LITERATÚRA

ČULEN, Konštantín: *Slovenské časopisy v Amerike*. Cleveland, Ohio : PRVÁ KATOLÍCKA SLOVENSKÁ JEDNOTA, 1970.

DUCHKOWITSCH, Wolfgang – SERAFÍNOVÁ, Danuša – VATRÁL, Jozef: *Dejiny slovenského novinárstva. Vývoj novinárstva na Slovensku v kontexte podunajskej monarchie.* Ružomberok : Katolícka univerzita, 2007.

DUHAJOVÁ, Zuzana – ŠEFČÁK, Luboš: *Dejiny slovenského novinárstva 1918 – 1948*. Bratislava : Univerzita Komenského, 1993.

Encyklopédia jazykovedy. Bratislava : Vydavateľstvo OBZOR, 1993.

HOLEŠTIAK, Pavol: *Dejiny krajanského novinárstva v Amerike*. In: *Dejiny svetových novinárstiev (anglického a amerického).* Trnava : FMK, 2010, s. 328 – 337.

KIPSOVÁ, Mária, a kol.: *Bibliografia slovenských a inorečových novín a časopisov z rokov 1919 – 1938.* Martin : Matica slovenská, 1968.

KOVÁČ, Dušan: *Dejiny Slovenska*. Praha : Nakladatelství Lidové noviny, 1998.

Kronika Slovenska I. Bratislava : Fortuna Print a Adox, 1998.

Lexikón slovenských dejín. Bratislava : Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1997.

MANNOVÁ, Elena, a kol.: *Krátke dejiny Slovenska*. Bratislava : Academic Electronic Press, 2003.

POTEMRA, Michal: *Bibliografia slovenských novín a časopisov do roku 1918*. Martin : Matica slovenská, 1958.

RUTTKAY, Fraňo: *Dejiny slovenského novinárstva do roku 1918*. Bratislava : VEDA, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1999.

Slovák. 1925, roč. 7, č. 100-a.

Slovenská politika. 1939, roč. 20, č. 1.

Slovenské hlasy. 1918, roč. 2, č. 3.

Slovenské noviny. 1861, roč. 12, č. 152.

Slovenské noviny. 1918, roč. 36, č. 273.

Slovenský národ. 1925, roč. 1, č. 1.

ŠEFČÁK, Luboš – DUHAJOVÁ, Zuzana: *Dejiny slovenského novinárstva 1919 – 1968*. Bratislava : Univerzita Komenského, 1999.

SUMMARY

From the History of Periodicals with the Title "Slovak" from the Period of the Monarchy and the First Czechoslovak Republic

The aim of the study is to present selected periodicals, where the title included the attribute "Slovak", on the background of social and historical context, to the students of the Summer school Studia Academica Slovaca, as well as to all those interested in history of Slovak journalism. The author enumerates and describes the individual periodicals of that period published in the Slovak territory and also Slovak periodicals in the Unites States and Canada.

zbornik2011.indb 290 28.07.2011 16:27:23

Eva Španová

Smiech či výsmech? Typologická charakteristika veselohry a satiry

Teória komických žánrov

Teória dramatických žánrov je postavená na protiklade medzi komickým a tragickým videním skutočnosti. Jednotlivé žánrové formy sa potom určujú vždy vnútri komédie alebo tragédie.

V nasledujúcom výklade sa opieram o rozdelenie komediálnych žánrov, ako ich vysvetlil Z. Hořínek[1]. Vo svojej teórii odlíšil dva možné pohľady na typológiu žánrov komédie opierajúce sa o použité komické princípy ako o základné výstavbové prvky kompozície dramatického textu alebo o celkové videnie a zobrazenie skutočnosti.

Vnútorné zákonitosti dramatického textu sa opierajú o štyri základné výstavbové zložky, ktorými sú dej, charaktery, situácia a reč alebo jazyk drámy. Kritériom žánrovej typológie je potom dominancia jednej z nich.[2] Zameranie drámy na situáciu alebo na dej hry predpokladá vytvorenie akčného typu komédie, akým je fraška alebo intrigová komédia. Pri zameraní hry na komiku charakterov ide o charakterovú komédiu, prípadne komédiu mravov. Posledným typom v tejto typológii je pri dominancii jazyka, resp. verbálnej zložky konverzačná komédia.[3]

Popri zameraní sa na hĺbkovú štruktúru a vnútorné zákonitosti komediálneho diela, z ktorého vyplýva predchádzajúca typológia, je dôležitým kritériom diferenciácie komediálnych žánrov spôsob komického videnia a zobrazenia vybranej témy.[4] Podľa tohto kritéria sa ako samostatné žánre vymedzujú veselohra, satira, groteska, absurdná komédia a tragikomédia. V týchto formách komédie sa istým konkrétnym spôsobom realizuje estetická kategória komického.

Čistota žánru je abstrakciou, ktorá sa konkrétne realizuje v jednotlivých dramatických textoch. Každé literárne dielo je zároveň potvrdením i porušením vymedzeného žánru.[5] Rozhodujúcou je, ako už bolo spomenuté, miera realizácie jedného z možných komických videní reality.

---

[1] Hořínek, 2003, s. 34 – 38.

[2] Táto typológia komických žánrov pochádza ešte z Moliérovej teórie komediálnych typov. Hořínek vlastne sumarizuje teórie diferenciácie komediálnych žánrov. Hořínek, 2003, s. 28.

[3] Pri aplikácii tohto delenia na dejiny slovenskej komédie možno konštatovať postupný posun od akčných komediálnych útvarov smerom ku komédii mravov a neskôr ku konverzačnej komédii. Ide však o veľmi všeobecný pohľad, modifikovaný v jednotlivých vývinových obdobiach.

[4] Hořínek, 2003, s. 91.

[5] Pavis, 2004, s. 455.

zbornik2011.indb 291 28.07.2011 16:27:23

Spôsob komického videnia vo veselohre a v satire

Predpokladom realizácie „veselej" hry je dramatické dianie, ktoré vyvoláva smiechovú reakciu. Smiech sa dá docieliť takým zobrazením, ktoré čo najvernejšie kopíruje človeka a jeho konanie, pričom uhol pohľadu je vyslovene komický (zvrchu, znižujúci, degradujúci).[6]

Slovo „veselohra" sa v slovenskom jazyku používa nielen v zmysle komediálneho žánru, ale aj ako synonymum k slovu komédia[7] s prívlastkom, že ide o hru s humorným zameraním. Hoci toto vymedzenie je veľmi široké a zahŕňa veľkú časť komediálnych žánrov, môže slúžiť ako pomôcka na bližšiu identifikáciu literárnovedného termínu veselohra. Dôležitým princípom pri vymedzení tohto pojmu je práve humor a humorné zameranie diela. Samo slovo veselohra indikuje spojitosť s veselosťou a so zábavnosťou.

Synonymom slova „satira" je v slovenčine výsmech a pri jeho vymedzení v bežných slovníkoch slovenského jazyka je charakterizované širokou paletou slov ako znevažovanie, opovrhnutie, škodoradosť alebo kritika vyjadrená smiechom, posmešnými rečami a pod. Rovnako sem patrí zosmiešňovanie či úškrn a výšker.[8]

Podstata rozdielu medzi veseloherným a satirickým videním a zobrazením skutočnosti je analogická s rozdielom medzi veselým smiechom a výsmechom. Východiskom je zameranie na konkrétnu skutočnosť a spôsob jej zobrazenia v umeleckom diele.[9] Pri satire dominuje snaha o kritiku ľudských nedostatkov, ktoré sú spoločensky škodlivé, ba nebezpečné. Naopak veselohra sa spája s ľudskými chybami, ktoré možno s nadhľadom odpúšťať a naprávať. Keďže sa satira spája so zásadnými spoločenskými problémami, pôsobia problémy veselohry malicherne až banálne. Tento fakt spôsobil, že sa veselohra v literárnej histórii zvyčajne spájala iba s lascívnymi alebo „limonádovými" komédiami.[10] Pozadie veselohry je však tiež vážne. Odľahčuje ho smiech príjemcu nad dianím v hre, v ktorom na základe podobnosti spoznáva vlastné nedostatky. Pri veselom smiechu ustupuje škodoradosť a ponižovanie do úzadia a necháva voľný priestor zábave, hravosti a radosti.

Veselým smiechom sa vyjadrujú kladné životné pocity, kým satirický výsmech demaskuje, kritizuje a trestá. Satirická katarzia pôsobí očisťujúco prostredníctvom výsmechu. „Tomu, čo je pre nás neriešiteľné, sa jednoducho

---

[6] V nadväznosti na teóriu smiechu H. Bergsona, ktorý hovorí o prirodzenom prostredí pre smiech, a tým je spoločnosť. Prisudzuje mu spoločenskú funkciu a spoločenský význam a prízvukuje, že smiech mimo ľudskej sféry (mimo človeka) neexistuje. Bergson, 1994, s. 16.

[7] *Synonymický slovník slovenčiny*, 2004, heslá „komédia" a „veselohra".

[8] Tamže, heslo „satira".

[9] Už Aristoteles definoval komédiu ako zobrazovanie ľudí horších, no nie v každom druhu nízkosti. Je nutné odlíšiť zameranie veselohry a satiry na „druh nízkosti". Viac pozri: Pavis, 2004, s. 233.

[10] Hořínek píše o veselohrách komerčnej meštianskej podoby, ktoré žáner veselohry odľahčili smerom k banálnym témam alebo naivne podaným riešeniam pseudoproblémov. Hořínek, 2003, s. 131.

zbornik2011.indb 292 28.07.2011 16:27:23

vysmejeme".[11] P. Karvaš v tomto zmysle pripomína, že tam, „kde by číry humor a žartovanie už pôsobili nemiestne a otupujúco, satira pôsobí v konečnom dôsledku terapeuticky".[12]

Technika komponovania dramatického textu vychádza z predpokladu podobnosti so zobrazovanou realitou, ako aj z využitia kritického hodnotiaceho aspektu. Veselohra je postavená na humorných situáciách a komických charakteroch, ktoré sú zdrojom smiechu. Je bohatá na krátke epizódy, vtipy, vedľajšie zápletky, ktoré spomaľujú spád hry a poskytujú priestor zábave a radosti. Naopak, aby bol kritický výsmech v satire čo najúčinnejší, redukujú sa v nej retardačné prvky na minimum.[13] Tým sa dosahuje rýchly spád deja a umocňuje sa účinok ostrej kritiky.

To, že satira je postavená na výsmechu, samozrejme, neznamená, že jej nástrojom nie je humor. Na rozdiel od veselohry využíva jeho krajnú, najmenej hravú podobu. Literárna veda hovorí aj o bičujúcom a zraňujúcom humore.[14]

V satire sa k vykreslenému problému pridáva zaujatý postoj autora kritizujúceho porušenie istého ideálu. Cieľom satiry preto nie je samotné zobrazenie komických charakterov a situácií. Satira má metaforický charakter, takže prostredníctvom zobrazovanej skutočnosti tlmočí istý nedosiahnutý, resp. porušený ideál.[15] Tejto požiadavke zodpovedá aj veľmi dôležitý princíp výstavby charakterov v komédii, a tým je typizácia.

Pri modelovaní charakterov využíva komédia okrem princípu podobnosti aj princíp nemennosti a objektivizácie ľudských vlastností. „Typ nereprezentuje indivíduum, ale skôr rolu, ktorú charakterizuje postavenie alebo nejaký nedostatok."[16] Ako uvádza H. Bergson, „každá komická postava je typom, preto v nej percipient spoznáva také vlastnosti, ktoré pozná a dokáže sa s nimi stotožniť, pretože sa v rozličnej miere opakujú v každom človeku"[17]. Miera komickej deformácie ľudského charakteru je v satire oveľa výraznejšie posunutá k všeobecnému než vo veselohre. Všeľudské jadro typizovanej postavy je konkretizované istými špecifickými ľudskými a historickými črtami.[18]

Na druhej strane sa veseloherná postava oproti satirickej charakterizuje oveľa plastickejšie a individualizovanejšie, vždy však v hraniciach komickej deformácie sveta. Často ju charakterizuje komická situácia, v ktorej sa ocitá,

---

[11] Hořínek, 2003, s. 91 a 131.

[12] Karvaš, 1980, s. 41.

[13] Tamže, s. 34.

[14] Tamže.

[15] Zaujatý postoj autora sledujeme aj pri groteske. Tam je však cieľom provokácia a pohoršenie, kým satirik chce kritikou poukázať na závažný spoločenský alebo iný problém.

[16] Pavis, 2004, s. 424.

[17] Bergson, 1994, s. 69.

[18] Pavis, 2004, s. 424.

zbornik2011.indb 293 28.07.2011 16:27:23

aj „pozitívne, energické a aktívne úsilie o znovunastoleniu rovnováhy“[19]. Preto sa v súvislosti s veselohrou hovorí o pozitívnom videní sveta, kým satira toto videnie negativizuje.

Hoci je postavenie týchto žánrov na línii pozitívneho alebo negatívneho videnia sveta antinomické, je len veľmi tenká hranica medzi láskavým humorným poukázaním na problém a výsmešnou kritikou. Preto medzi nimi dochádza k častému žánrovému prelínaniu. Na určenie žánrovej príslušnosti diela je rozhodujúca miera realizácie jedného alebo druhého komického stvárnenia skutočnosti. Satira je taký druh komického videnia sveta, že ho môžeme nájsť takmer v každom komickom diele, ale to ešte neznamená, že hra samotná je satirou.[20]

Ako už bolo spomenuté, svet veselohry počíta s takými prostriedkami, ktoré sú zdrojom smiechu a zábavy. Tie sa vymedzujú na všetkých úrovniach dramatického diela a realizujú sa v rozličnej miere prostredníctvom jedného alebo viacerých výstavbových princípov hry. Satira stavia najmä na komike charakterov. Na zvýraznenie hodnotiaceho aspektu diela využíva hyperbolu, popri ktorej sa často realizuje irónia, paródia a juxtapozícia vážneho a pseudovážneho.[21] Vyhýba sa komickým situáciám *par excellence*[22], v ktorých práve veselohra nachádza veľký zdroj humoru. Nahrádza ich pseudovážnymi situáciami, ktoré môžu byť privedené až na hranicu absurdnosti.

V nasledujúcej časti príspevku by som chcela demonštrovať vymedzené tézy na príklade dvoch hier pochádzajúcich z pera jedného autora, „klasika“ slovenských komédií, ktorého meno sa vyše dvadsať rokov priam synonymne spájalo s veseloherným i satirickým žánrom. Hovorím o Ivanovi Stodolovi[23], ktorého hry dodnes patria k zlatému fondu slovenskej komédie. Jeho práce vznikali v špecifickom čase medzivojnového Československa, v atmosfére vtedy mladého Slovenského národného divadla, kde boli inscenované. Pri charakteristike jeho diela je nutné prihliadať i na toto spoločensko-politické pozadie, i keď na definitívnu typologickú charakteristiku žánru má iba sekundárny vplyv.

Kocúrkovo, večná téma slovenskej veselohry

Vlastným sociálnym priestorom slovenskej veselohry na osi súkromné – verejné je rodinné prostredie, v ktorom sa rozvíja dramatický konflikt založený na riešení „domácich problémov“ a poukázaním na „domáce mravy“.

---

[19] Hořínek, 2003, s. 132.

[20] Hořínek, 2003, s. 91.

[21] Karvaš, 1980, s. 41.

[22] Tamže, s. 60.

[23] Príklady by bolo, samozrejme, možné nájsť aj u starších autorov – Ján Chalupku, Jána Palárika či Jozefa Gregora Tajovského.

zbornik2011.indb 294 28.07.2011 16:27:23

Impulzom na dramatický konflikt sú udalosti mimo rodinného kruhu. Viac-menej harmonický kruh rodiny narušujú podnety zvonku (mesto, svet, zahraničie) a zhora (vyššia spoločenská trieda). Komédia kopíruje dobovú spoločenskú situáciu postavenú na relácii mesto – dedina. Vidieku je prisudzovaný status ideálneho miesta na pokojný a harmonický život, v ktorom žijú charakterní ľudia. Naopak mesto sa stáva „dynamickým a nepokojným miestom, zdrojom zmien a sprostredkovateľom impulzov zo sveta".[24] Pre veselohru sú to impulzy narúšajúce harmóniu vidieckeho života a sú podnetom na vytvorenie komickej zápletky na úrovni slovného a situačného humoru. Toto narúšanie sa deje vo svetle bežných javov, fyzických a nízkych.

Destabilizujúce prvky sémantizujú napätie medzi protikladmi, ako sú rodinné – mimorodinné, súkromné – verejné, falošné ideály sveta – zdravé hodnoty domova, moderné – tradičné. V mieste stretu týchto protikladov dochádza k realizácii komického akčného (fraškovitého) i statického (konverzačného) typu.

Prototypom tohto druhu veselohry sú kocúrkovské komédie Jána Chalupku.[25] Odveká téma slovenského Kocúrkova ostáva populárna aj v medzivojnovom období vytvárajúc staronovú podobu tohto slovenského leitmotívu[26]. Práve veselohra je najbližším „potomkom" predvojnovej drámy a vytvára onú kontinuitu v dejinách slovenskej komédie, hoci to môže byť na úkor kvality a originálnosti diela.

Stodolova veselohra z 20. rokov znamená inováciu kocúrkovského komického sveta smerom k aktuálnym témam doby a definitívne opustenie dlhoročnej témy národného obrodenia a odrodilstva, ktorá sa po roku 1918 stáva neaktuálnou. Ivan Stodola sa tak stal „pokračovateľom tradície a nielen jej bezduchým opakovateľom".[27] Zaujímavý je aj fakt, ktorý uvádza J. Pašteka, že práve Stodola je na rozdiel od celej generácie svojich predchodcov priamym moderným pokračovateľom Chalupkovej spoločenskej komédie.[28]

Komické sa v hre začína realizovať už na úrovni primárnej fabuly – modelu rodiny, ktorý hry s „kocúrkovskou diagnózou" opakujú: podriadený muž (otec), nadriadená žena (matka) a dospelá dcéra s naivnými predstavami o láske a budúcnosti.

---

[24] Tamže, s. 465.

[25] M. Mistrík hovorí o téme Kocúrkova a Kocúrkovčanov ako o dôležitom spojive slovenskej dramatiky od jej začiatku v 19. storočí. Tento motív sa objavuje v hrách doslovne priznaný alebo variovaný v skrytej podobe. „Objavuje sa vždy, keď sa hovorí o zápecníctve, klaňaní sa cudzím modlám, duchovnej zanedbalosti" (1999, s. 34).

[26] Vedie až k vzniku špecifickej žánrovej odnože veseloherných a satirických hier, ktorú J. Felix nazval kocúrkoviádou (1985, s. 317).

[27] Rampák, 1947, s. 49.

[28] Pašteka, 1998, s. 193.

zbornik2011.indb 295 28.07.2011 16:27:23

Stodolova hra *Náš pán minister*[29] otvára sériu takýchto kocúrkovských hier a opakuje isté tradičné prvky známe zo starších slovenských komédií. Zároveň obsahuje viacero komických princípov, ktoré Stodola opakuje v ďalších hrách. Preto by sme jeho prvotinu mohli v istých hrubých rysoch nazvať „prototypovou" hrou.

Spoločným menovateľom komických charakterov vo veselohre je príznaková aktivita, ktorá slúži jednak na posúvanie deja dopredu a jednak na deskripciu postáv samotných. Vnútrodejová motivácia konania postáv je pozitívna a má smerovať k zlepšeniu kvality života, spoločenskej pozície atď. Na poli komédie je táto aktivita podriadená komickému účinku, takže dej je postavený na sérii neúspechov či nedorozumení, aby sa v závere mohla opäť nastoliť harmónia a aby mohli zvíťaziť skutočné hodnoty. V tom sa ukrýva morálne posolstvo hry. Komédia využíva aj veľmi obľúbenú zámenu postáv ako bohatý zdroj situačného humoru.

Najmä ženské postavy sú aktívnym prvkov v rodinnom prostredí a posúvajú dej dopredu. V trojuholníku postáv dominuje matka Slaninová, ambiciózna, pyšná malomeštiačka, túžiaca, ako inak, po bohatom a vysokopostavenom manželovi pre svoju dcéru.

Otec rodiny Slanina, v rodine trochu zakríknutý, no v povolaní šikovný remeselník, prezentuje múdrosť jednoduchých ľudí, čo sa z jeho strany prejavuje významovo hutnými prehovormi a bonmotmi. V otázkach výberu manžela pre svoju dcéru vytvára (takisto tradične) názorový protiklad manželky ako zástanca tradičných hodnôt oproti moderným názorom Slaninovej. Analogickým protikladom je opozícia správne – nesprávne hodnoty:

UJKO: ... A to je šikovný, súci mládenec.
*SLANINA: Je **čestný**, **statočný** a **životaschopný**?*
UJKO: To je, to môžem o ňom povedať.
SLANINA: Nuž tak sláva, ujko! Kde je ten chlap?
*SLANINOVÁ (posmešne): Čestný, statočný, životaschopný? A to je tebe dosť? (Hrdo.) Ujko, to mi povedz **, čím je, čo je**, a potom sa budem zhovárať.*
UJKO: Čím je? Výborný remeselník. To je Peter.
SLANINOVÁ (vstane, posmešne): Remeselník? Fi! Nuž, ujko, vedia, poviem im to doprosta, pre moju dcéru je remeselník primálo.
(Stodola, 2005, s. 65, zvýraznila autorka)

Všeobecne platí pravidlo, že kým ženské postavy sú vždy komicky deformované, mužské postavy vystupujú v dvoch výrazne protichodných

[29] Hra vznikla v roku 1926 pre ochotnícku scénu v Liptovskom Mikuláši. Aj toto divadelné pozadie determinovalo jej podobu a žánrové vymedzenie. Hra má za cieľ nielen moralizovať, ale aj zabaviť divákov. Pri komponovaní hry pre ochotnícku scénu svoju úlohu zohrávajú aj pragmatické dôvody, akými sú napr. personálne a materiálne možnosti ochotníckeho súboru.

zbornik2011.indb 296 28.07.2011 16:27:24

podobách: ako nositelia „vysokého“, nie komického charakteru, ako je to v prípade Slaninu, alebo opačne ako zdroj nízkeho fraškovitého humoru.

Nositeľom polarity medzi svetom „vonku“ a rodinným prostredím je v Stodolovej hre dcéra Milka vracajúca sa zo štúdií vo Švajčiarsku. Protikladné geografické priestory sú v hre príznakovo vyjadrené slovnou zásobou na pozadí banálnej a komicky zaujímavej situácie:

(... Milka sedí na fotelí a manikúruje si nechty.)
SLANINA (Ujkovi): A načo si tie ruky šuviksuje?
UJKO: To ti je manikúra, aby sa to tie nechty leskli. (Stodola, 2005, s. 68)

Stodola vo svojich hrách často využíva motív generačného konfliktu (konzervatívni rodičia verzus moderne zmýšľajúce deti) spojeného s protikladom rozumné – nerozumné (naivné). Jeho hry tak nadobúdajú silný morálny podtext:

SLANINOVÁ: Vidíš, Milka, ujko na všetko myslí. Nech nie táto naša pomoc, bolo by mlieko vykypelo.
MILKA: Ach, áno! A či proti tomu ešte nič nevynašla moderná veda? Či mlieko ešte vždy vykypí? (Stodola, 2005, s. 69)

Situačnou komikou sú zasiahnuté najmä postavy mimo jadra hry, teda mimo rodinného kruhu Slaninovcov. Hlavným nositeľom tohto druhu komiky je postava ujka, všeznalého a všadeprítomného pomocníka rodiny. Jeho fungovanie v hre je ambivalentné. Na jednej strane je nositeľom ľudovej múdrosti, dáva rady, vyjadruje sa úprimne a pravdivo, vyslovuje svoj názor, na druhej strane sa prezentuje ako fyzicky nešikovný prostáčik.[30] V hľadaní predlohy k tejto postave možno dôjsť až ku klasickým archetypom blázna, klauna, v kontexte rozprávky gašparka. Na rozdiel od iných postáv je táto postava charakterovo vyprázdnená. Je to maska podobná karnevalovým maskám alebo postavám z *comédie deľ'arte*.

Situačná komika, ktorá sa tu realizuje, prepája hru so staršími tradíciami frašky v slovenskej dráme.[31] V tomto zmysle a na pozadí ostatných Stodolových hier možno komédiu *Náš pán minister* interpretovať aj ako akčný typ komédie. V jeho neskorších hrách ustupuje situačnosť v prospech charakterovej komiky prevažne k typom so spoločensko-politickými atribútmi (napríklad v hre *Čaj u pána senátora*) a neskôr priblížením sa k postave ako nositeľovi idey (*Keď jubilant plače*). Vo všetkých

[30] Situačná komika graduje v scéne prijatia ministra v dome Slaninovcov. Keďže minister nepríde, nahradí ho prezlečený ujko.

[31] Kákošová, 2003, s. 6.

zbornik2011.indb 297 28.07.2011 16:27:24

svojich hrách ostáva v hraniciach možností tradičnej komickej postavy veselohry alebo satiry.[32]

Z hľadiska slovnej komiky počíta Stodolova prvá celovečerná hra s tradičnými komickými vyjadrovacími prostriedkami, a to už na úrovni pomenovania postáv. Mená sú komické – nielen ako charakterizačný prvok postáv (Slanina), ale aj prostredníctvom kontaminácie cudzieho a slovenského jazyka (Jean Závornický). Komické je aj používanie priezvisk namiesto vlastných mien. Podobnosť s Chalupkovým Kocúrkovom sa objavuje aj v komolení cudzieho jazyka či využívaní slovných hračiek (*ton-bon* namiesto *bon-ton*). Keďže zdrojom komiky je prevažne stredná vrstva, Stodola zachytáva nielen témy týkajúce sa bežného života tejto vrstvy, ale aj slovník tejto spoločnosti a jej spoločenské konvencie.[33] Stodola je dobrým pozorovateľom svojich súčasníkov a práve veseloherný žáner mu umožňuje podchytiť špecifickú atmosféru „domácností" svojej doby. V tomto zmysle možno Stodolovi (ako aj veselohernému žánru) prisúdiť takmer dokumentárnu hodnotu.[34]

Náš pán minister je nielen prototypom Stodolovho modelovania veselohier, ale na záver treba spomenúť, že už v tejto hre načrtáva svoju koncepciu satirického zaostrenia na spoločensko-politické dianie. V hre sa objaví postava richtára ako komického zástupcu verejnej sféry. Jeho prejav pri uvítaní ministra využíva najmä paródiu[35] verejných výstupov. Richtár predznamenáva komické charaktery postáv z politických kruhov, ktorých je v Stodolových hrách veľa. Práve tento výstup, ako aj dramatický námet návštevy ministra predstavujú druhý pól zosúčasnenia námetu[36] a základ pre jeho politickú satiru ako inovačného modelu kocúrkovskej tematiky.

Jožko Púčik – „hrdina" zo sveta satiry

V slovenskej komédii nie je veľa hier, ktoré by sa dali jednoznačne zaradiť k žánru satiry. Podľa vymedzených znakov smerujú k satire hry Ivana Stodolu *Čaj u pána senátora* či *Komédia*. Deje sa to však v medziach veseloherného žánru s využitím výsmešných komických prostriedkov ako kritiky istých spoločenských javov.

Ako už bolo spomenuté, základným charakteristickým princípom satiry ako žánru je ideové zameranie na istý negatívny jav v spoločnosti, ktorý je neriešiteľný a nebezpečný. Vnútrodramaticky je táto idea realizovaná najmä na úrovni charakterovej komiky pomocou typizácie a schematizácie.

---

[32] Rozsah realizácie komického charakteru je u Stodolu technikou spracovania široký, ale ideovým jadrom možno postavy prepojiť.

[33] Rampák, 1947, s. 50.

[34] Mistrík, 1999, s. 28.

[35] V slovníku sa paródia vymedzuje ako druh satiry, posmešného napodobenia reality. *Slovník cudzích slov*, 2005.

[36] Kákošová, 2003, s. 7.

zbornik2011.indb 298 28.07.2011 16:27:24

Keďže úlohou satiry je komunikovať rozpor medzi realitou a ideálom, musí byť tento rozpor viditeľný, a preto sa od satiry očakáva vysoká miera komunikatívnosti.[37]

V tridsiatych rokoch satirický žáner najviac preniká Stodolovou hrou *Jožko Púčik a jeho kariéra* (1931). S touto satirou sa do slovenskej komédie dostáva tematika firmy a firemného života.

Výber priestoru kopíruje spoločenskú situáciu, pretože v medzivojnovom období sa veľká časť pracovného života strednej vrstvy v meste presúva do kancelárií. Stodolovým cieľom nie je iba deskripcia sveta firmy. Tento mikrosvet Púčikovej kancelárie má synekdochicky poukázať na zásadné negatívne spoločenské javy, akými sú korupcia, krádeže, gamblerstvo, chudoba, nefunkčnosť jurisdikcie a pod. Problémy sa kumulujú vo vybranom časopriestore a zachytávajú ich tie isté postavy. Námetom hry je krádež veľkej sumy peňazí, ktorá sa stratí zo zásuvky Jožka Púčika. Na túto situáciu sa začnú vrstviť ďalšie problémy, ktoré ho privedú až na súd. Koncentrácia protikladných charakterov i závažných problémov, ktoré sa majú riešiť na malom priestore, robí zo zdanlivo náhodného stretu okolností na základe analógie modelový prípad.[38]

Satirickú hyperbolu zabezpečuje najmä charakter Jožka Púčika. Jeho inakosť zasahuje všetky stránky tejto postavy: výzor, oblečenie i celkové vystupovanie, verbálne i neverbálne. Najvýraznejším „proticharakterom" je postava Rohatého, negatívna podoba Jožkových ideálov:

JOŽKO (Asi tridsaťpäťročný, báječne dobromyseľný a skromný človiečik, s veľmi vážnymi a rigoróznymi životnými princípmi. Oblečený je dosť biedne, vlasy nepestované, s veľkou kečkou, neoholený, v starom salónnom kabáte a v svetlých, nevyhladených nohaviciach...) (Stodola, 2005, 343)
ROHATÝ (Nápadne a s prepiatou eleganciou šatený. Človek arogantný a úlisný. S ľuďmi, ktorí sú nad ním, hovorí až servilne, s podriadenými drzo, panovite...) (Stodola, 2005, 345)

Najvýraznejšie charakterizuje Jožka Púčika jeho verbálny prejav založený na častom opakovaní biblických citátov. Tieto prehovory vytvárajú výrazný kontrast k civilnému jazyku ostatných postáv. Konanie Jožka Púčika je v podstate minimálne. Charakterizuje ho nielen pasivita, ale aj hyperbolizované upätie na istú ideu, ktorá sa prostredníctvom situačného humoru deklaruje. Ako príklad možno uviesť prepiaty humanizmus Jožka Púčika. Hneď v úvode hry sa pokúša zabrániť zabitiu múch, ktoré zriadenec Adam zabíja pri upratovaní kancelárie:

[37] Karvaš, 1980, s. 34.
[38] Hořínek, 2003, s. 93.

zbornik2011.indb 299 28.07.2011 16:27:24

ADAM: ...(Zrazu skočí k obloku a prachovkou, ktorou už prach utieral, divo začne biť po obločnici a stene, pritom vykrikuje.) Muchy nepodarené, tu má, tu máš. (Zostúpi spokojne zo stoličky.)
JOŽKO (ukrutne nahnevaný kričí): Prestaňte, vy zločinec, čo robíte? Nepovedal som vám sto ráz, aby ste sa neopovážili vraždiť muchy v mojej prítomnosti? Nepoznáte piate božie prikázanie: „Nezabiješ"? Vy vrah! (Stodola, 2005, 344)

V literárnej vede si vysúdil prívlastok prostáčika, v ktorom sa „materializuje niečo mäkké, poddajné, detské"[39]. Jasný zámer autora je ľahko čitateľný aj v deminutívnom mene postavy evokujúcom nedospelosť, nesamostatnosť, ale aj skromnosť – „púčikovitosť".

Z. Rampák nazýva túto postavu „rozprávkovou" bytosťou v reálnom svete.[40] Ak by sa toto označenie chápalo doslovne, platilo by podľa pravidiel satiry iba čiastočne. Jožko opúšťa svoje ideály a tým aj postavenie výsostne kladného hrdinu a prijíma pravidlá okolia v mene hesla „účel svätí prostriedky". Proti rozprávkovosti hovorí aj hypotéza, ktorá rozvinula pochybnosť o Jožkovej nevine a vníma ho ako rafinovaného hrdinu, akoby svoju prostotu iba hral.[41] Absurdnou hrou je charakterizovaný aj svet okolo Jožka, je to svet štylizovaný, účelovo prispôsobený danej situácii.

Žáner satiry zlučuje na tematicko-motivickom pláne hry výrazné protiklady. Spája veľmi vzdialené „vysoké" a „nízke" a posúva ich vzťah do takmer absurdných polôh.[42] Kým veselohra počíta s komickými situáciami *par excellence*, satira operuje s vážnymi situáciami, do ktorých vkladá nízke prvky, zväčša na úrovni situačnej komiky. Vážne sa tu dostáva do juxtapozície s pseudovážnym. V hre *Jožko Púčik a jeho kariéra* je to napríklad scéna súdu. Tu sa satirický charakter hry stupňuje i prostredníctvom komického zvratu. Jožko Púčik pod tlakom okolia prijíma rolu zločinca a priznáva sa k činom, ktoré nevykonal. Scéna sa koná v atmosfére silných vonkajších emocionálnych prejavov, ktoré sa striedajú v komickom kontraste:

SUDCA: ... Jožko Púčik, zanechajte cynické správanie, a priznajte sa. Odhaľte konečne svoju dušu a obľahčite si svedomie. (Reve.) Nebuďte taký netvor, zver, hyena! Obžalovaný Jožko Púčik, dávam vám slovo...
JOŽKO: Slávny súd! Ľutujem, že váš drahý čas takto zneužívam. (Stále veľmi slávnostne a teatrálne.) Bol by som vám tieto veci už pro povedal, ale

[39] Kákošová, 2003, s. 10.

[40] Rampák, 1989, s. 231.

[41] Kákošová, 2003, s. 10.

[42] Do absurdného postavenia posunula tieto protipóly groteska, kde sa to prejavuje napríklad nezmyselnými prehovormi postáv o zdanlivo vážnych veciach. Posun môže byť až smerom k nezrozumiteľnému jazyku (bľabotaniu).

zbornik2011.indb 300 28.07.2011 16:27:24

mi pán sudca nedal k slovu prísť. Slávny súd! Ja som vinný!
VŠETCI (zhíknu a povstanú od veľkého prekvapenia).
SUDCA (príjemne prekvapený): Teda konečne, vidíte, len nám povedzte všetko otvorene a obšírne a ja zajtra idem na zdravotnú dovolenú. (Prívetivo) Nie je vám nepohodlné stáť? Ráčte si láskave sadnúť. (Stodola, 2005, s. 385)

V satire sa stretávame s vyhrotenou podobou komického estetického účinku. Zásadný a zaujatý postoj autora, nastolenie všeľudského a neriešiteľného problému vplýva na fakt, že komické tu v istých polohách hraničí s tragickým, dokonca doň môže presiahnuť a nadobudnúť tragikomickú podobu.

Ako uvádza P. Karvaš, satira má blízko k tragickým žánrom, a to v niekoľkých smeroch[43]:

1. Bojuje za istý ideál, ktorý je v spoločnosti porušený. V boji za tento ideál postupuje negativistickým spôsobom: tlmočí to, o čom tento ideál nie je.

2. Smeruje k všeobecne platným ideálom, ktoré sú nadčasové. Komické sa oproti tragickému vymedzuje aj svojou aktuálnosťou, prepojením na dobovú spoločenskú situáciu. V istej polohe však satira prekračuje túto charakteristiku smerom k nadčasovosti.

3. Komická postava v satire, podobne ako tragický hrdina, bojuje za istý ideál. V tomto boji sa však poddáva a stáva sa súčasťou okolitého komického sveta. Divák sa s ním nestotožňuje ako v tragédii, kde je hrdina v takomto boji zničený (napr. fyzicky), ale nie porazený.

4. Postoj satiry k zlému je podobne ako v tragédii kategorický, kompozičné princípy a vyjadrovacie zobrazovacie prostriedky sú však komické.

5. Výsledkom pôsobenia tragédie je katarzia na strane prijímateľa. Trestajúci súd satiry pôsobí rovnako očistne. Tragická katarzia je nahradená výsmechom. Ako uvádza Z. Hořínek, práve v tomto princípe sa ukrýva pozitívum satirického videnia zobrazovanej skutočnosti: „... nie je to v kladnom hrdinovi, ktorý klad stelesňuje, ale v ľudskom a spoločenskom, etickom a politickom ideáli, ktorý je normou posudzovania nedostatkov“.[44]

V závere sa dianie obracia v prospech Jožka Púčika, nedorozumenie sa vysvetlí a on získava späť svoje spoločenské postavenie. Pre Jožka je realita zachránená, ostatný svet však ostáva strnulý a nezmenený. Satira neverí v nápravu vecí a v nastolenie harmónie ako veselohra. Negatívne javy satira kritizuje, ale nerieši. Pri uvedomení si tohto stavu vyznieva záver hry

[43] Práve blízke prepojenie na tragédiu patrí k dôležitým rozdielom medzi satirou a veselohrou. Viac pozri: Karvaš, 1980, s. 35.

[44] 2003, s. 92.

zbornik2011.indb 301 28.07.2011 16:27:24

trpko, hoci so stodolovským optimizmom tu opäť prebleskne veseloherná rovnováha. Jožko svoju „kariéru“ vďaka okolnostiam uskutočnil a postupuje na nové pracovné miesto.

M. Chorváth už v roku 1943 v recenzii na hru *Mravci a sorčkovia* odhalil túto Stodolovu „rozpoltenosť“ medzi veselohrou a satirou a jasne napísal, že Stodola „politickým satirikom jednako nie je, na to je príliš dobromyseľný a uspokojuje sa s úlohou vychovávateľa a mravokárcu“.[45] Jožko Púčik je stodolovským prototypom satirickej postavy, ktorá sa v jeho nasledujúcich satirických hrách v istých variáciách znova objaví v postave doktora Chomúta (*Keď jubilant plače*), ale aj Píšťalku (*Mravci a sorčkovia*).

Stodola je majstrom v písaní šťastných koncov. Aj keď svoju kritiku satiricky spracúva najčastejšie metódou demaskovania a priameho pomenovania problémov, v hĺbke ostáva autorom veselohier. Hoci podrobuje satirickej kritike celé spoločenské skupiny, k jednotlivcom si zachováva láskavý pohľad.

Záver

Pod tlakom prekračovania realistickej tradície v slovenskej literatúre a dramatike[46] sa ani veseloherný žáner nevyhol transformácii a vnášaniu inovačných prvkov. Zmeny, ktoré sa udiali, možno chápať ako pokus o záchranu tohto žánru, ktorý najmä v období na začiatku štyridsiatych rokov 20. storočia stráca v opozícii k satire a ku groteske svoj zmysel. Na pozadí vojnových udalostí si svoje postavenie na poli komédie ľahšie obhájila satirická, no najmä groteskná vízia sveta.

Uvedené analýzy divadelných hier dokazujú, že žánre veselohry a satiry spolu veľmi úzko súvisia a nemožno ich od seba jednoznačne oddeliť. Na záver chcem ešte podotknúť, že výber hier bol motivovaný aj ich prepojenosťou na „večné“ leitmotívy slovenskej komédie vôbec. Na jednej strane je to stále sa objavujúce Kocúrkovo a na druhej strane pseudohrdina Jožko Púčik, ktoré sa stali nielen motivicko-tematickým prototypom a historicko-poetickým mostom pre dejiny slovenskej komédie, ale postupne prenikli i do bežného, neumeleckého jazyka v podobe osobitých frazeologických jednotiek.

[45] 1960, s. 279.

[46] Mistrík, 1999, s. 28.

zbornik2011.indb 302 28.07.2011 16:27:24

LITERATÚRA

BERGSON, Henri: *Smích*. Praha : Naše vojsko, 1994.

FELIX, Jozef: Premiéra Stodolovej hry. In: *Kritické rozlety*. Bratislava : Slovenský spisovateľ, 1985, s. 316 – 318.

HOŘÍNEK, Zdeněk: *O divadelní komedii*. Praha : Nakladatelství Pražská scéna, 2003.

CHORVÁTH, Michal: Ivan Stodola: Mravci a svrčkovia. In: *Cestami literatúry*. Bratislava : Slovenský spisovateľ, 1962, s. 279 – 281.

KÁKOŠOVÁ, Zuzana: Ivan Stodola. In: ZAMBOR, Ján (ed.): *Portréty slovenských spisovateľov III*. Bratislava: Univerzita Komenského, 2003, s. 5 – 18.

KARVAŠ, Peter: *K problematike estetickej kategórie komického. Umelecké a spoločenské priestory hry Petra Zvona*. Bratislava : Výskumný ústav kultúry Bratislava, 1980.

Kolektív autorov: *Synonymický slovník slovenčiny*. Bratislava : Veda, 2004.

MISTRÍK, Miloš: Tradícia a diskontinuita v slovenskej dramatike. In: *Slovenské divadlo*. Roč. 47, č. 1, 1999, s. 25 – 35.

PAŠTEKA, Július: *Pohľady na slovenskú dramatiku, divadlo a kritiku I*. Bratislava : Divadelný ústav, 1998.

PAVIS, Patrice: *Divadelný slovník*. Bratislava : Divadelný ústav, 2004.

RAMPÁK, Zoltán: *Divadelné zápisky*. Turčiansky Sv. Martin : Matica slovenská, 1947.

RAMPÁK, Zoltán: Medzi básnickou drámou a básnickým divadlom. In *Dráma, divadlo, spoločnosť*. Bratislava : Tatran, 1989.

STODOLA, Ivan: *Súborné dramatické dielo I*. Bratislava : Divadelný ústav, 2005.

SUMMARY

Laughing or Mocking?
Typological Characteristics of Comedy and Satire

The author of the paper based her research on two key notions and at the same time basic types of comedy – on comedy and satire. The subject of the study is to point out basic poetological differences between the two genres, often used as synonyms. An important difference between these two is especially in positive (comedy) and negative (satire) viewing and description of the world while preserving the overall comic framework. The world of comedy is built by means of various sources of laughter and amusement. These are determined at all levels of a dramatic work and realised to various degrees through one or several principles of composition of the play (plot, characters, situation, language). Satire is based mainly on the comic characters. To emphasise the valuational aspect of the play, it uses hyperbola, often accompanied by irony, parody and juxtaposition of the serious and the quasi-serious. It avoids comical situations par excellence – they are usually a great source of humour in the comedy. They are substituted by quasi-serious situations, sometimes beyond the limit of absurdness. The author illustrates her theses on the basis of two plays by Ivan Stodola – a comedy *Náš pán minister* and a satire *Jožko Púčik a jeho kariéra*.

zbornik2011.indb 303 28.07.2011 16:27:24

zbornik2011.indb 304 28.07.2011 16:27:24

Juraj Vaňko

Ako sa hýbu či nehýbu slovenské pády (Dynamika v pádovej sústave slovenčiny)

Aj keď morfologická stavba jazyka predstavuje v podstate uzavretý a najmä v porovnaní s lexikálnou rovinou jazyka relatívne nemenný systém (pozri napr. *Morfológia slovenského jazyka*, s. 46), predsa len aj v tejto oblasti jazyka badať určitý pohyb, resp. isté zmeny. Jazykoveda a zavše aj bežní používatelia jazyka ich registrujú s odstupom určitého času, t. j. v konfrontácii morfologických javov z dvoch vývinových úsekov, teda v určitom časovom rozmedzí. Túto skutočnosť si dobre uvedomovali aj tvorcovia akademickej *Morfológie slovenského jazyka* (1966): napríklad J. Ružička v kapitole *Dynamickosť morfológie* demonštruje dynamiku v oblasti morfologického systému slovenčiny v širšom časovom horizonte, pričom hlavnú pozornosť venuje najmä vývinovým tendenciám. Dynamiku v oblasti formálnej morfológie, t. j. zmeny v oblasti slovných tvarov, s osemnásťročným časovým odstupom od vydania akademickej morfológie opísal L. Dvonč v práci *Dynamika slovenskej morfológie* (Dvonč, 1984). V súčasnosti sa v slovenskej jazykovede čoraz viac pozornosti venuje skúmaniu príčin dynamiky v morfologickom systéme slovenčiny a v súvislosti s tým aj princípom, ktorými sa tento pohyb riadi, resp. na ktorých sa zakladá (pozri najmä Dolník et al., 1999). V každom prípade si však naša jazykoveda viac všímala dynamiku v oblasti formálnej morfológie, t. j. zmeny v oblasti slovných tvarov, než dynamiku v sémanticko-funkčnej sfére morfológie.

Zámerom nášho príspevku je poukázať na pohyb, dynamiku v sémanticko-funkčnej oblasti pádového systému súčasnej slovenčiny (tesná súčinnosť s dynamikou v oblasti využívania a fungovania predložiek ako „predĺženej ruky pádov“ sa vzhľadom na obmedzený rozsah tohto príspevku nemohla stať predmetom nášho opisu – pozri však o tom Vaňko, 2010).

Pri skúmaní tejto problematiky vychádzame z toho, že základnou funkciou pádu je signalizovať alebo fixovať syntaktickú pozíciu daného substantíva vo vete a tým aj usúvzťažňovať komponenty vetnej štruktúry. V takto fixovanej pozícii (syntaktických) substantív vo vete sa projektuje aj jej sémantická stránka, čiže pád funguje vo vzťahu k projekcii alebo reprezentácii sémantickej stavby vety. Pádom sa teda vyjadruje nielen syntaktická usúvzťažnenosť komponentov gramatickej štruktúry vety, ale aj ich sémantická usúvzťažnenosť v rámci sémantickej výstavby vety. Pád je nielen morfologickou, ale aj syntakticko-sémantickou kategóriou. Špecifiká spomenutých vzťahov sú determinované adverbálne, valenčnými vlastnosťami slovesa, alebo adnominálne, charakterom nominálnej skupiny (syntagmy).Tým sa vytvára východisko tak na rozlišovanie jednotlivých

zbornik2011.indb 305 28.07.2011 16:27:24

vetnočlenských funkcií fixovaných pádovými formami, ako aj na identifikáciu sémantiky jednotlivých pádov.

Za časové východisko skúmania tohto pohybu berieme rok publikovania *Morfológie slovenského jazyka* (1966), kde je zatiaľ najpodrobnejšie a najprecíznejšie opísaná sémantika a funkcia pádov a predložiek. Ako materiálová báza pre naše pozorovanie slúži Slovenský národný korpus, ale aj naše vlastné doklady získané z publicistiky, odborných textov, beletrie i z pozorovania bežného hovorového jazyka (a jeho záznamov).

Dynamiku chápeme ako proces, plynulý pohyb alebo „posun(y)" pri funkčnom využívaní pádovo-predložkových prvkov, ktoré zaznamenávame v jazykovej praxi najmä v posledných dvoch desaťročiach.

Pri skúmaní nastolenej problematiky sa ponúkajú dva postupy: 1. od výrazu k významu, t. j. od jednotlivých pádov ako indikátorov alebo fixátorov syntaktických a sémantických vzťahov k zisťovaniu ich významu a funkcie v rámci syntakticko-sémantickej stavby vety; 2. postup od významu k výrazu, t. j. v našom prípade od typických alebo vytipovaných sémantických rolí a syntaktických funkcií k ich vyjadreniu pomocou pádových, resp. pádovo-predložkových prvkov. Vzhľadom na to, že naším hlavným cieľom je zisťovať a systematicky opísať pohyb jednotlivých prvkov pádového subsystému morfologického systému súčasnej slovenčiny, ale aj s prihliadnutím na špecifického prijímateľa, ktorým sú participanti letnej školy SAS, v tomto výklade uplatníme prvý postup. To značí, že pri jednotlivých pádoch budeme skúmať ich sémantiku a syntaktickú funkciu so zreteľom na pohyb, ktorý sme v skúmanom období zaznamenali vo vzťahu pád a jeho sémanticko-funkčný korelát ako prvok sémantickej a gramatickej stavby vety. Uplatnenie druhého postupu si najmä vzhľadom na množstvo sémantických rolí pri jednotlivých pádoch vyžaduje široký bádateľský priestor.

Predpokladom dynamiky v pádovo-predložkovom systéme je očakávaná konkurencia dvoch alebo viacerých pádových, resp. pádovo-predložkových prvkov na vyjadrenie jedného významu, resp. aj jednej funkcie. Ide tu teda o určitý prejav symetricko-asymetrického vzťahu obsahu a formy v jazyku. V našom prípade možno uvažovať aj o uplatnení princípu ekvivalencie v sémanticko-funkčnej sfére pádovo-predložkového subsystému súčasnej slovenčiny, čiže na vyjadrenie istého významu a istej funkcie sa popri jednom prvku začína ako ekvivalentný používať iný prvok alebo iné prvky (porov. Dolník, 1999, s. 47). Pravda, vzhľadom na známy odlišný stupeň integrovanosti jednotlivých pádov v syntakticko-sémantickej štruktúre vety (nezávislý pád – nominatív – vs. závislé pády – ostatné; centrálne pády – nominatív, akuzatív, genitív – vs. periférne pády – inštrumentál, datív a lokál) pri jednotlivých pádoch možno predpokladať či očakávať aj rozličnú mieru ich dynamiky. Potvrdil to napokon aj náš predchádzajúci

zbornik2011.indb 306 28.07.2011 16:27:24

výskum (pozri Vaňko, 2010). Pohyb alebo zmeny pri funkčnom používaní pádov sa netýkajú pádov vo valenčných pozíciách s fixovanou pádovou formou, reprezentujúcich primárnu funkciu substantíva vo vete: v prvom rade to platí pre nominatív ako pád subjektu a akuzatív ako pád (priameho) objektu. Ako je známe, slovenčina patrí k nominatívnemu (neergatívnemu) typu jazykov, čo značí, že pozícia agensa vo funkcii podmetu je vyjadrená substantívom v nominatíve tak vo vetách s tranzitívnym verbálnym prísudkom, ako aj vo vetách s netranzitívnym slovesným prísudkom (*Chlap kosí lúku. : Chlap beží.*). Pri identifikácii syntakticko-sémantických vlastností substantívnych komponentov vety je však signifikantné najmä to, že aktant v pozícii predmetu, resp. paciensa má odlišné morfologické stvárnenie, čiže je v tvare akuzatívu ako aktant v pozícii podmetu, resp. agensa. Vďaka tomu možno v slovenčine objekt/paciens tematizovať, t. j. transponovať ho na začiatok výpovede, a subjekt/agens rematizovať, čiže presunúť ho z typickej pozície na začiatku výpovede pred verbálnym predikátom zaň (*Učiteľ chváli žiaka. – Žiaka chváli učiteľ. Peter ľúbi Evu. – Evu ľúbi Peter.*) V prípadoch, keď je morfologická signalizácia nedostatočná (zapríčinená tvarovou homonymiou nominatívu a akuzatívu), agentno-paciensnú, resp. podmetovo-predmetovú identifikáciu supluje slovosled (porov. *Tatran Prešov porazil Slovan Bratislava.*, čiže v prototypovej slovenskej vete podmet/agens je na prvom mieste, po ňom nasleduje slovesný predikát a priamy predmet je na treťom mieste), no agentno-paciensnej, resp. podmetovo-predmetovej identifikácii napomáhajú faktory, ktorých pôvod možno hľadať v antropocentrickom založení jazyka, orientujúcom výrazový potenciál na vyjadrenie ľudských aktivít, porov. *Otec zasadil strom. – Strom zasadil otec.* Prípady typu *Buk prerástol dub. – Nákladné auto ťahá traktor. – Bytie určuje vedomie.* možno v slovenčine síce pokladať za okrajové, no v ostatnom čase, keď sa lexika slovenčiny rozširuje o slová s netypickým zakončením spôsobujúcim homonymiu pádových morfém v nominatíve a akuzatíve, najmä v publicistike a v reklame, zaznamenávame prípady, keď morfologická signalizácia agentno-paciensnej, resp. podmetovo-predmetovej pozície je nulová a sémantickú stavbu vety pomáhajú identifikovať mimojazykové faktory, čiže poznanie vecí a javov mimojazykového sveta a vzťahov medzi nimi, napr. *Endeavour ohrozuje počasie.* (Titulok na TA3) – *Ostrov zachránil internet.* (Sme) – *Alkohol s radosťou ničí hlavne vitamín B1, potrebný na správne fungovanie nervovej sústavy* (Zdravie). *Basketbalistky Dobrí anjeli Košice podporujú: Chemkostav Michalovce, a. s., Potrubie, a. s., Exisport a Skipark Chlmec.* – Pasivizácia podobných konštrukcií, ktorou by sa tvarovo jednoznačne odlíšil agens od paciensa, by sa v slovenčine zväčša pociťovala ako štylisticky nenáležitá, porov. *Endeavour je ohrozovaný počasím. – Ostrov bol zachránený internetom. – Alkohol je s radosťou ničený vitamínom B1.*

zbornik2011.indb 307 28.07.2011 16:27:24

Silná syntaktická pozícia nominatívu ako pádu podmetu a akuzatívu ako pádu (priameho) predmetu je v uvedených prípadoch neochvejná, takže tam nejaký pohyb očakávať nemožno.

1. **Nominatívnu pozíciu** podmetu však v slovenčine obsadzuje aj genitív, a to v tých prípadoch, keď vyjadruje kvantitu pomenovanej substancie, ktorá korešponduje s kvantitou implikovanou vo význame slovies ako *pribúdať*, *ubúdať*, *prirastať/prirásť*, *pripadnúť*, *napadnúť*. Podľa údajov zo SNK partitívny genitív v pozícii podmetu pri týchto slovesách prevažuje nad nominatívom, t. j. *snehu pribúda* prevažuje nad *sneh pribúda, nezamestnaných pribudlo*: *nezamestnaní pribudli,* cca v pomere 4 : 1. Pri zisťovaní pomeru v spojení *voda ubúda* oproti *vody ubúda* je v 13 prípadoch genitív a iba v jednom prípade nominatív. Konfrontácia týchto spojení vo vetných konštrukciách ukazuje, že používatelia slovenského jazyka citlivo vnímajú rozdiel medzi sémanticky bezpríznakovým nominatívom a genitívom so sémantickou črtou kvantity, resp. časti pomenovanej substancie, porov. *Napriek technickým vymoženostiam* ***vody ubúda****.* – *Zatiaľ čo správy z Mesiaca a Marsu sú optimistické, na Venuši naopak* ***voda ubúda*** (Sme). Použitie nominatívu bolo v tomto prípade motivované tým, že slovné spojenie *voda ubúda* bolo použité v kontexte o prítomnosti vody na Venuši vôbec.

1. 1. Sémanticky motivovaným je aj použitie genitívneho podmetu po záporných nepredmetových slovesách vo funkcii prísudku ako *nebyť*, *nezostať*, *neminúť*, *nechýbať*, hoci nie pri všetkých rovnako. Kým pri zápornom tvare lokalizačne existenciálneho slovesa *byť* je genitívny podmet častejší ako nominatívny (pomer konštrukcií *tu/tam nikoho nebolo : tu/tam nikto nebol* je podľa SNK 100 : 72; v prítomnom čase toho istého slovesa v tvare *niet*, teda *nikoho niet*, sme zaznamenali 74 výskytov; *tu/tam/kde nikto nie je* spolu 102 prípadov), pri zápornom tvare slovesa *zostať* je genitívny podmet zriedkavejší, napr. v spojení *nezostalo miesto* oproti *nezostalo miesta* prevažuje nominatív nad genitívom v pomere 10 : 1; genitívny podmet v týchto prípadoch čiastočne podporuje častica *ani*, napr. *Ani pamiatky po ňom zvonku nezostalo. – Po tomto hľadanom nezostalo ani stopy. – Neminulo ani dňa, aby sa neohlásil.* Častejšie sa však aj v týchto prípadoch vyskytujú konštrukcie s podmetom v nominatíve, napr. *Po nádherných palácoch z prelomu storočí tu nezostal ani kamienok.* (Všetky príklady zo SNK).

1. 2. V postavení mennej časti slovesno-menného prísudku nominatívu konkuruje inštrumentál, pričom použitie predikatívneho nominatívu alebo predikatívneho inštrumentálu vyplýva najmä z významových a zo štylistických rozdielov, ale v určitých kontextoch zohráva rolu aj disimilačný faktor, porov.: *Pes* ***je*** *domáce* ***zviera****.* – *Peter* ***bol*** *dva roky*

zbornik2011.indb 308 28.07.2011 16:27:24

riaditeľom *gymnázia.* – ***Jedným z prejavov etnocentrizmu*** *sú etnické stereotypy a etnické predsudky.* V ostatnom čase však v jazykových prejavoch zaznamenávame používanie predikatívneho inštrumentálu aj v tých prípadoch, kde by vhodným či vhodnejším tvarom bol nominatív, napr. pri klasifikácii, čiže zaradení substantíva do určitej triedy, ale aj v iných prípadoch: *Aí, jedno z deviatich detí, hovorieval, že je pyšný na to, že* ***je Američanom****.* *„****Nie som Talianom****, lebo som sa narodil v Brooklyne,“ vravieval* (SNK) *... človek* ***je tvorom spoločenským*** (SNK: Nové Slovo) – *Človek však* ***nie je zvieraťom****.* (SNK – preklad) – *Ja* ***som zoológ*** *a ten malý opičiak* ***je zvieraťom****.* (SNK: preklad) – *Pápež* ***je Nemcom****...* (SNK). Veľmi frekventovaný je takýto inštrumentál pri substantíve *pravda* (najmä v publicistických, ale aj vo verejných prejavoch politikov): porov. *Lebo* ***je pravdou****, že mnohí v minulosti trpeli.—Boh* ***je pravdou.*** *– Na druhej strane* ***je pravdou****, že za posledné roky sa trh posunul bližšie k americkému modelu...* (príklady zo SNK).

1. 3. Keďže v súčasnej spisovnej slovenčine funkcia oslovenia nie je morfologicky vyjadrená, nominatív v tejto funkcii supluje vokatív: napr. ***Peter****, ponáhľaj sa!* – ***Pán profesor****, kedy by som mohol prísť na skúšku?* – ***Eva****, zastav sa popoludní u nás!* Pôvodné vokatívne tvary sa však, aj keď v obmedzenej miere, zachovali pri mužských životných podstatných menách vzoru chlap na oslovenie osôb z rodinného alebo priateľského okruhu (*synku*, *kmotre*, *bratku*, *priateľu*), na oslovenie umelcov sa používa výraz *majstre* (*vážený majstre*), no vokatívne tvary sa najviac zachovali v cirkevnej reči (*Pane*, *Bože*, *Pane Bože*, *Kriste*, *Ježišu*, *Spasiteľu* a pod.) V ostatnom čase sa však na oslovenie neznámeho muža pri formálnom kontakte nepoužíva N *pán,* lež vokatívna forma *pane*, napr. v súčasnosti sú veľmi bežné oslovenia typu *pane: Čo ste si vybrali, pane?* (v reštaurácii) – *Pane, zabudli ste si tašku.* V spomenutých komunikačných situáciách sa pri podstatnom mene *pán* pociťuje absencia vokatívu ako diferenčného tvaru v porovnaní s nominatívom. Podobne sa v komunikácii medzi blízkymi osobami na oslovovanie ženských, ale aj mužských osôb používajú hypokoristické tvary typu *Jani*, *Evi*, *Beti*, *Soni*; *Tomi*, *Robi*, *Miki*.

2. Pokiaľ ide o **akuzatív** ako pád s najzreteľnejšie manifestovanou opozíciou voči nominatívu, prejavujúcou sa v tom, že jeho hlavnou gramatickou funkciou je označovať priamy predmet a v rámci sémantickej stavby vety paciens, v tejto syntaktickej a sémantickej pozícii sa akuzatív v súčasnej slovenčine drží, samozrejme, pevne. Akuzatívom sa vyjadrujú či fixujú nielen centrálne sémantické predmety, ako je zásahový a výsledkový, ale aj tie sémantické druhy predmetu, ktorým v minulosti konkurovali iné pády alebo akuzatív s inými predložkami. Akuzatív ich z tejto pozície vytlačil: porov. pri cieľovom predmete *dosiahnuť významných výsledkov*

zbornik2011.indb 309 28.07.2011 16:27:24

→ *dosiahnuť významné výsledky*, *potrebovali by sme väčšej podpory* → *potrebovali by sme väčšiu podporu* (pozri o tom Bosák, 1998, s. 83 – 84).

3. Akuzatívu ako pádu so sémantickou črtou „neaktívna účasť na deji/stave" v niektorých prípadoch konkuruje **genitív**, vyznačujúci sa tou istou všeobecnou sémantickou vlastnosťou. Akuzatívom sa však vyjadruje neaktívny podiel daného aktantu na deji bez bližšej významovej špecifikácie, kým genitív je pád sémanticky „zaťaženejší", nesúci okrem všeobecnej charakteristiky objektu v predmetovej pozícii aj ďalšie sémantické črty. V prvom rade je to *obmedzená, čiastočná účasť* deja na danej substancii. S touto vlastnosťou súvisí, resp z nej vychádza kvantitatívnosť (najmä partitívnosť), ktorá sa navrstvuje na zasahovaný objekt, porov.: *nabrať vodu – nabrať vody*; *pridať soľ – pridať soli*. Medzi genitívom a akuzatívom ide teda o vzťah komplementárnej distribúcie, pričom genitív signalizuje kvantitatívnu účasť objektu na deji a akuzatív nie. Táto sémantická vlastnosť genitívu je v súčasnej slovenčine stále živá, aktuálna.

3. 1. Doklady zo SNK potvrdzujú, že používatelia slovenčiny rozlišujú medzi prípadmi, keď sa vo výpovedi nevyjadruje, resp. nezdôrazňuje kvantita, ale do popredia sa vysúva samotná substancia (napr. jeden druh oproti druhému), a prípadmi, keď sa vyjadruje kvantita, čiže keď sa genitívom singuláru vyjadruje istá časť extenzie zasahovaného predmetu. V prvom prípade pri nepočítateľných substantívach sa použije akuzatív, kým v druhom prípade sa dáva prednosť genitívu, porov.: *Vrtuľník môže totiž nabrať* ***vodu*** *z minimálne dvojmetrovej výšky*. (SNK: Korzár) – *Z potoka nabrala* ***vody až po vrch.*** (SNK: preklad) – *Tiekla tam neveľká riečka a z tej si hneď* ***nabrali vody*** *a napili sa.* (SNK: preklad)

Porov. aj prípady typu *Do hrnčeka najskôr nalejeme* ***vodu****, potom pridáme* ***cukor****, trochu všetko povaríme a napokon nalejeme* ***víno****. : Nalej mi ešte z* ***toho vína****.* ***Cement*** *už nepridávaj, radšej pridaj* ***vápna****.* Ak sa teda významová črta „čiastočnosť (partitívnosť)" nevyjadruje, používa sa akuzatív, a ak sa vyžaduje túto črtu vyjadriť, použije sa genitív (singuláru).

3. 2. Podobne sa partitívny genitív používa aj s predložkou *z,* ktorá špecifikuje význam predmetu v zmysle jeho obmedzeného zásahu. Ide predovšetkým o slovesá s predponami *od-*, *u-*, *vy-*, ale aj bez týchto predpôn, ak sloveso implikuje význam oddelenia časti od celku: *odrezať zo slaniny*, *odpiť z mlieka*, *odlomiť z chleba*, *ubrať zo sumy*, *ujedať si zo šunky*, *vystrihnúť z vlasov*, *kúpiť z malín*, *naliať z vína*, *nechať si z toho*. Pri týchto konštrukciách sa pociťuje elipsa istého kvantifikátora.

3. 3. Pri počítateľných predmetoch (s elidovaným neurčitým kvantifikátorom) sa genitívom plurálu vyjadruje bližšie neurčené množstvo: *nazbierať malín*, *natrhať čerešieň*, *napiecť koláčov*. Tento genitív sa označuje ako *kvantitatív*; viaže sa so slovesnými prísudkami najmä s prefixom *na-* ,

zbornik2011.indb 310 28.07.2011 16:27:24

ktorými sa vyjadruje veľké množstvo deja. Podľa SNK v týchto prípadoch v súčasnej slovenčine nad genitívom prevažuje akuzatív, porov. napr. v syntagme *napiecť koláče/koláčov* je prevaha akuzatívu približne 5 : 1; jednoznačná je prevaha akuzatívu aj v spojeniach *nazbierať hríby/huby* oproti *nazbierať hríbov/húb*.

Partitívny genitív je obligatórnym komplementom pri zvratných slovesách s predponou *na-* vyjadrujúcich dostatočnú (pre činiteľa) alebo veľkú mieru deja*: Zjedli sme trochu sladkostí a* ***napili sa*** *kondenzovaného* ***mlieka****.* (SNK) – *Keď si svokor uvedomil, čo spáchal, podrezal si žily a* ***najedol sa liekov****.* (SNK) – *Čo* ***sa jej*** *ten chlap* ***natýral****, to sa nedá ani povedať! – Čo som* ***sa*** *ja tej* ***ženy naprosil****, to si neviete ani predstaviť! – Eva* ***sa*** *veru dosť* ***napočúvala*** *svokriných* ***nadávok****!* Genitívom sa v týchto (zväčša expresívnych) konštrukciách umocňuje veľká miera deja, nie miera predmetu; genitívny predmet vyjadruje iba primerané kvantum, potrebné na dovŕšenie deja. Genitív možno v týchto prípadoch pokladať za alternant akuzatívneho komplementu v štruktúrach s pôvodnými (základovými) nereflexívnymi slovesami v nedokonavom vide bez predpony *na-*: *jesť niečo*, *prosiť niekoho*, *týrať niekoho*, *počúvať niekoho/niečo*...

3. 4. Pri **záporovom genitíve** so sémantickou črtou partitívnosti, ktorý sa používa po záporných predmetových slovesách, badať ústup genitívnej väzby a jej náhradu akuzatívnou: *nemať peňazí – nemať peniaze*, *nepociťovať lásky k remeslu – nepociťovať lásku k remeslu*, *nevidieť zmyslu – nevidieť zmysel*, čo platí aj pre iné genitívne väzby, ktoré sa v novších štádiách vývinu spisovnej slovenčiny nahrádzajú akuzatívnymi. Podľa údajov z SNK v spojení *nemať peniaze/peňazí* jasne dominuje akuzatív: *A ak* ***nemám peniaze*** *a mám šancu si ich zarobiť, vyučujúci akceptujú, keď si idem odskočiť a chýbam na vyučovaní.* (SNK: Inzine). – *Ja* ***nemám peniaze****... Ja som ženatý muž* (SNK: Sme). Genitív sa v tomto spojení zriedkavo vyskytuje iba v beletrii: *Treba kúpiť celého Palumbíniho aj všeličo iné... Lenže* ***nemám peňazí****.* (SNK: V. Šikula); pri syntagme *nemať čas/času* je prevaha akuzatívu oproti genitívu približne v pomere 28 : 1.

Záporový genitív sa drží najmä v ustálených alebo frazeologizovaných slovných spojeniach: *to nemá konca-kraja*, *nevedieť/nedať si rady*, *nedať pokoja*, *nepoznať zľutovania*. Okrem toho jeho používanie do určitej miery podporuje použitie abstraktných, látkových a hromadných mien v pozícii predmetu, resp. prenesený význam singulárových mien (v mnohých prípadoch aj tu ide o ustálené slovné spojenia); v týchto konštrukciách sa ako prostriedok zdôrazňujúci negáciu často používa častica *ani*: *neľutovať námahy*, *nedožičiť pokoja*, *nemať doma ani múky, ani cukru, ani soli*; *nepočuť ani hláska*, *nevyriecť ani slova*, *nemať ani haliera*, *nemôcť ani oka zažmúriť*. Podľa SNK aj v spojení *nemať ani halier/haliera* prevažuje akuzatív nad genitívom (približne v pomere 5 : 1).

zbornik2011.indb 311 28.07.2011 16:27:24

3. 5. Ústup niektorých druhov adverbálneho genitívu však neznačí jeho celkové vytrácanie sa z reči. Skôr naopak: genitív v súčasnej slovenčine patrí k najfrekventovanejším pádom. Aj keď toto konštatovanie nemôžeme zatiaľ podoprieť aktuálnym výskumom jeho frekvencie, bežné pozorovanie najmä jazyka publicistiky, vedy a techniky, ale aj hovorených prejavov ukazuje na jeho čoraz väčšiu dominanciu v gramatickej a sémantickej stavbe vety, porov. vo vete *Ministerstvo pôdohospodárstva chce dať na propagáciu predaja sladkovodných rýb milión eur.* (Sme) sú zo šiestich substantív štyri v genitíve (pri dlhšom hľadaní by sa určite dali nájsť ešte rukolapnejšie dôkazy nášho tvrdenia, napr. *Po vyše roku môžu ľudia zo Slovenska opäť lietať do Moskvy bez prestupov a čakania*. – Sme). Častý výskyt genitívu súvisí hlavne s tým, že vo vetnej štruktúre obsadzuje v prvom rade adnominálnu pozíciu a prevaha mien je charakteristická práve pre publicistické texty, ktorým z hľadiska kvantity i vplyvu na používateľov jazyka patrí dominantné postavenie medzi jazykovými prejavmi. Ďalšie vysvetlenie častého výskytu genitívu treba hľadať v jeho mnohovýznamovosti. Od ostatných (adverbálnych) pádov sa genitív líši tým, že jeho základná syntaktická funkcia je spätá s pozíciou závislého člena pri dominujúcich menných komponentoch. Medzi genitívom a ostatnými pádmi ide teda v prvom rade o opozíciu adnominálny vzťah : adverbálny vzťah. Z tohto vzťahu vyplýva nielen hlavná syntaktická funkcia genitívu ako pádu prívlastku, ale aj jeho mnohovýznamovosť. Jeho pôvodnou sémantickou úlohou je pomocou tvaru fixovať dominovanú substanciu (predmet, jav, osobu a pod.), z ktorej pochádza substancia pomenovaná dominujúcim členom (gr. *ptosis geniké* znamená pád označujúci *génos*, pôvod, príslušnosť); pôvodným genitívnym významom a funkciou je teda vyjadrovať pôvod: *dieťa prírody*, *plody práce*, *dielo umelca*, *výrobky podniku*, *dôsledky činu*.

V hovorovom jazyku je používanie adnominálneho genitívu síce netypické pri vyjadrovaní posesívnosti v konštrukciách s nedeterminovaným posesorom typu *sused má záhradu* → * *záhrada suseda* (porov. *susedova záhrada*), no jeho použitie je obligátne pri determinovanom posesore, porov. *horný sused má záhradu* → *záhrada horného suseda*. Podobne sa adverbálny genitív používa na vyjadrovanie iných významov, napr. vlastnosti (*chlap vysokej postavy* < chlap, ktorý má vysokú postavu, *výrobok vysokej kvality*, *slovo cudzieho pôvodu*, *ovocie čudnej chuti*); vzťahu časti a celku (*členovia vedeckej rady*, *kapitán mužstva*, *člen komisie*, *strecha domu*); kvantity (*kopa ľudí*, *vrece zemiakov*, *pohár vody*; patria sem aj predložkové výrazy ako *po pás vody*, *do tisíc korún škody*, *za päťdesiat korún gaštanov*) a pod.

Časté používanie adnominálneho genitívu najmä v publicistike a vo vede je motivované aj tým, že genitív má veľkú depredikačnú schopnosť, a tým

zbornik2011.indb 312 28.07.2011 16:27:24

aj transformačne kondenzačný potenciál, porov. *olej vyteká z prevodovky → vytekanie oleja z prevodovky*, *úrad odpovedá/odpovedal občanovi na list → odpoveď úradu občanovi na list*; *vypožičiavanie kníh poslucháčom externého štúdia*, *rozvoz tovaru obyvateľom obcí postihnutých povodňami* a pod.; platí to aj pre predložkové konštrukcie, porov. *návrat zamestnanca do práce* (< zamestnanec sa vrátil do práce), *odchod vlaku do Žiliny*, *odchod detí z domu*, *strela stredného útočníka vedľa bránky*.

Veľký výskyt genitívnych konštrukcií podporuje aj jeho schopnosť viazať sa s mnohými prvotnými, ale najmä druhotnými predložkami: *bez*, *do*, *od*, *u*, *z*; *znad*, *spod*, *sponad*, *spopod*, *spomedzi*, *spoza*; *mimo*, *okrem*, *prostred*, *naprostred*, *uprostred*..., *vedľa*, *miesto*, *okolo*, *vyše*, *niže*, *povyše*, *vrátane*... (pozri *Morfológiu slovenského jazyka*, s. 620); najmä v administratíve, v publicistike a v odbornom vyjadrovaní sa hojne vyskytujú druhotné predložky, ktoré sa spájajú s genitívom: *pomocou*, *prostredníctvom*, *formou*, *zásluhou*; *z hľadiska*, *z ohľadu*, *zo strany*, *zo stránky*; *z dôvodu*; *v prospech*, *s cieľom*; *v prípade*, *pre prípad*, *za predpokladu*, *za podmienok* atď.

4. Pre **datív** ako pád, ktorý spolu s inštrumentálom signalizuje sémanticky špecifikovanú účasť na deji (a teda aj takto špecifikovanú syntaktickú funkciu), je charakteristický ďalší príznak, a to životnosť, resp. personickosť. Predmetom v datíve býva totiž zväčša osoba: *pomáhať priateľovi*, *ďakovať rodičom*. Táto „antropologická" črta datívu súvisí s tým, že substantívum v datíve označuje participanta, ktorý má prospech alebo neprospech z deja iného participanta, a tým je obyčajne človek, zriedkavejšie aj iná živá bytosť.

4. 1. Pri spojeniach slovies s významom dávať, brať, vlastniť a pod. so substantívami označujúcimi prijímateľa, posesora, beneficienta a pod. (*dať hosťovi pohár vody*, *darovať dcére prsteň*; *vziať vlastníkovi dom*, *odobrať občanovi doklady*; *tento pozemok patrí bratovi*, *dom prináleží prvému dedičovi*; *uvariť hosťom večeru*, *prichystať návštevníkom izbu*...) nebadať nijaké zmeny a vzhľadom na ich silnú syntakticko-sémantickú spätosť pohyb v tejto sfére ich ani očakávať nemožno; rigidnosť analogických spojení je napokon charakteristická aj pre iné slovanské a neslovanské jazyky.

4. 2. Slovenčinu a podobne aj viaceré iné slovanské jazyky však charakterizuje hojný výskyt konštrukcií s tzv. *voľným datívom* ako pádom nezávislým od intencie a valencie slovesa. Ide o životné substantíva (zväčša personické), ktorých použitie je motivované sémanticky alebo komunikačno-pragmaticky. Zo sémantickej motivácie vyplývajú napr. tieto významy:

a) prospech alebo neprospech (*dativus commodi et incomodi*): *postaviť deťom dom*, *upliesť synovi sveter*, *vyparatiť huncútstvo niekomu*...; *Vyšla*

zbornik2011.indb 313 28.07.2011 16:27:24

mi *bavlnka*. (Dônčová) – *Odpadol* ***mi*** *kameň zo srdca.*

b) posesívnosť, na ktorú sa zvyčajne navrstvuje význam prospechu/neprospechu: *Syn sa* ***nám*** *učí dobre. – Všetky mladé jablone* ***im*** *bohato zarodili. –* ***Osadníkom*** *vyhoreli domy. – Dal som* ***si*** *vyčistiť kabát.*

c) zreteľ, t. j. pomenovanie substancie, vzhľadom na ktorú platí obsah vety: *Ten človek* ***nám*** *bol veľmi blízky. – Učivo má byť primerané* ***veku*** *žiakov. – Odmena nebola úmerná vynaloženej* ***námahe****.*

4. 3. Použitie datívu môže byť motivované aj osobitými komunikačno-pragmatickými faktormi, napr. citovým rozpoložením autora, postojom k obsahu výpovede alebo jej časti, snahou vzbudiť alebo zvýšiť záujem prijímateľa o obsah komunikátu, udržiavať s ním kontakt a pod. Tieto datívy (ide takmer výlučne o datív osobných zámen 2. alebo 1. osoby) klesajú na úroveň častíc.

So spomenutými komunikačnými faktormi súvisí použitie týchto voľných datívov:

a) citového: *To* ***mi*** *je poriadok! – To* ***mi*** *je ale robota! – Taká si* ***mi*** *pekná!*

b) kontaktového: *Idem* ***ti*** *ráno do roboty a zrazu sa oproti mne rozbehne jeden statný rotvajler. – Včera sme boli na plese. To* ***vám*** *bola zábava!*

c) datívu zainteresovanosti: *Pridáme zeleninu, prípadne aj vegetu a polievka sa* ***nám*** *takto môže variť ešte pol hodiny. – Dneska* ***nám*** *ale poriadne napršalo! – Beží* ***nám*** *desiata minúta zápasu Slovensko – Česko.*

4. 4. Špecifické sémantické roly nadobúda substantívum v datíve ako výsledok rozličných deagentizačných transformácií (porov. *Syn študoval biológiu.* → *Biológia sa študovala* ***synovi*** *ťažko/ľahko.*), resp. ako sémantický komponent rozličných bezpodmetových (jednočlenných) vetných štruktúr. Substantívum v datíve tak môže mať sémantický charakter:

a) prežívateľa: *Táto úloha sa* ***Martinovi*** *nerieši ľahko. – Ťažko sa* ***nám*** *o tom hovorí. –* ***Zuzke*** *sa tam pracovalo ťažko.*

b) nositeľa psychického alebo fyziologického stavu alebo procesu: *S vami* ***nám*** *bolo dobre. –* ***Starej mame*** *bolo chladno, preto si vzala deku. – Je* ***mi*** *do plaču. – Hučí* ***mi v*** *ušiach. – Čká sa* ***mi.*** *– Prišlo* ***jej*** *zle od žalúdka. — Zamračilo sa* ***jej*** *pred očami.*

c) nositeľa modálnej dispozície: *Chce sa* ***mi*** *spať. – Nechce sa* ***nám*** *o tom hovoriť.*

d) nositeľa potreby, nutnosti: *Bolo sa* ***ti*** *treba učiť, nemusel si prepadnúť. – Bolo* ***ti*** *to treba? – Viem, treba* ***nám*** *veľa napravať.* (SNK: Literárny týždenník) – *Má všetko, čo* ***mu*** *načim. – Prichodí* ***mi*** *poďakovať sa vám za všetko.*

Tieto konštrukcie sú v slovenčine stále živé a už aj v minulosti boli predmetom morfologických a syntaktických opisov.

4. 5. Nepovšimnuté však zostali čoraz častejšie sa vyskytujúce konštrukcie s reflexívnym zámenom *si*, v ktorých agens (v pozícii

zbornik2011.indb 314 28.07.2011 16:27:24

gramatického podmetu) je beneficientom svojej činnosti. Patria sem jednak konštrukcie typu *Eva si kúpila nový kabát. – Naši známi si postavili nový dom.*, v ktorých prechodné sloveso okrem akuzatívu môže (ale nemusí) mať aj datív, a jednak konštrukcie typu *Poobede si rád vypijem kávu a pritom si čítam noviny. – V tomto hoteli si hostia môžu aj zaplávať.* Formant *si* sa v slovenčine vyskytuje najčastejšie pri činnostných slovesách (*robiť si*, *chodiť si*, *čítať si*, *zahrať si*...), ale nájdeme ho aj pri stavových slovesách (*Nech si všetci starnú, my ostaneme mladí!*)

Slovesá s formantom *si* sa v slovenčine často používajú aj na udržanie kontaktu najmä s viacerými adresátmi pri ústnej komunikácii (napr. pri skupinovej komunikácii v škole): *vysvetlíme si*, *pohovoríme si*, *ukážeme si*, *uvedieme si príklad*... Aj v tomto prípade sa formantom *si* vyjadruje, že pomenovaný dej prináša prospech, úžitok pre adresáta, preto by mu mal venovať pozornosť. Nezvratné slovesá s formantom *si* sa v približne rovnakom rozsahu a v rovnakých komunikačných situáciách používajú v češtine, menej často sa vyskytujú v poľštine (porov. *pospať si – pospać sobie*, ale *zajesť si – zakąsić*, *podjeść*). Z východoslovanských jazykov sú dosť časté v ukrajinčine a z južnoslovanských jazykov sú tieto konštrukcie charakteristické pre bulharčinu: *igraja si*, *leža si*, *seďa si*, *dišam si*... Pri preklade do jazykov, v ktorých takéto konštrukcie nie sú, by mal prekladateľ dbať na to, aby sa v ekvivalentnej konštrukcii aspoň približne zachovala miera subjektívnosti, t. j. prospešnosti deja pre subjekt. (O týchto konštrukciách pozri Vaňko, 2008, s. 384 – 389).

5. Pre **inštrumentál,** ktorý sa spolu s datívom zaraďuje k pádom primárne sémantickým, periférnym oproti nominatívu, akuzatívu a genitívu ako pádom s primárnou funkciou gramatickou, je charakteristická sémantická pestrosť, a preto aj jeho slabá valenčná viazanosť na predikátor. Od datívu, s ktorým ho spája signalizovanie sémanticky špecifikovanej účasti na deji, sa inštrumentál líši napríklad týmito príznakmi: (bezpredložkový) datív označuje osobu, na ktorú sa slovesný dej vzťahuje (zväčša v ktorej prospech sa dej koná), kým inštrumentál vec (porov. *pokosiť susedovi záhradu kosačkou*, *pomôcť priateľovi radou*); datív vyjadruje neaktívnu účasť na deji, kým v inštrumentáli je obsiahnutý význam „spôsobovať, vyvolávať" dej alebo stav (porov. *Záhrada sa nám rozvoňala jarnými kvetmi. – Zákon bol schválený parlamentom. – Porast bol zničený požiarom.*); adverbiálne významy datívu sú obmedzené (zreteľ, prospech), zatiaľ čo inštrumentál vyjadruje prakticky všetky príslovkové významy; inštrumentál je popri nominatíve menným prísudkom (zo všetkých nepriamych pádov býva v tejto pozícii najčastejšie).

5.1. Z hľadiska pádovej dynamiky je v súčasnej slovenčine pre inštrumentál charakteristické napríklad to, že jeho hlavný význam prostriedku a nástroja

zbornik2011.indb 315 28.07.2011 16:27:24

plynulo prechádza do iných významových sfér, kde sa modifikuje smerom k významu činiteľa alebo kauzátora. Vlastnosť inštrumentálu aktívne sa podieľať na deji sa v ostatnom čase najmä v športovej publicistike prejavuje aj tým, že v pádovo nefixovanej pozícii príslovkového určenia prostriedku sa popri (bežnom) neživotnom substantíve používa aj životné osobné substantívum, porov.: *Kolega sa bránil logickými* ***argumentmi****. : Bránime sa* ***Višňovským a Chárom****.* Podobné prípady sú zatiaľ známe zo športových reportáží (televíznych a rozhlasových): *Útočíme* ***prvou päťkou****. –* ***Demitrom*** *sa dostávame do útočného pásma. – Po pravej strane útočíme* ***Hossom****. – Kanaďania sa pokúsia vyrovnať* ***prvou päťkou****.* V týchto konštrukciách je kumulovaný agentívny význam inštrumentálu charakteristický pre pasívne konštrukcie (porov. *Nerozvážny zákrok nováčika v reprezentácii bol kritizovaný* ***kapitánom*** *mužstva. → Kapitán mužstva kritizoval nerozvážny zákrok nováčika v reprezentácii.)*, s významom prostriedku, resp. prostredníctva, porov. *Bránime sa/Naše mužstvo sa bráni Višňovským a Chárom. → Višňovský a Chára nás/naše mužstvo bránia.*, resp. *My sa bránime/Naše mužstvo sa bráni pomocou/prostredníctvom Višňovského a Cháru.* V analogických konštrukciách má inštrumentál životného osobného substantíva funkciu sémantického subjektu (*Višňovský a Chára nás bránia.*) a syntaktické substantívum v nominatíve je v pozícii gramatického subjektu, no zároveň je aj sémantickým subjektom (*Naši po pravej strane útočia Bondrom.*). Inštrumentálom sa tu vyjadruje, že činnosť vykonávaná subjektom v nominatíve je sprevádzaná/„podporovaná" aktívnym nasadením subjektu v inštrumentáli.

5. 2. Podobne ako genitív, aj inštrumentál má veľký depredikačný, čiže aj kondenzačný potenciál, ktorý sa využíva najmä v administratívnom, právnickom, odbornom a publicistickom štýle, porov. vyjadrovanie spôsobu inštrumentálu najmä pri dejových substantívach: *potrestať hráča vylúčením do konca zápasu* („tak, že bude vylúčený do konca zápasu"), *riešiť prebytok pracovných síl presunutím niektorých pracovníkov na iné pracovisko*. V podobných prípadoch je inštrumentál dejových substantív kondenzátorom súvetia so spôsobovou vedľajšou vetou, porov.: *Voľný čas sa dá poučne tráviť* ***sledovaním*** *rodinných konfliktov na pláži,* ***rátaním*** *umelohmotných ležadiel či* ***návštevou*** *obchodov.* (Eva) (→ Voľný čas sa dá tráviť tak, že budeme sledovať rodinné konflikty na pláži, rátať umelohmotné ležadlá či navštevovať obchody.) – *Vrcholným momentom sú diskotéky, na ktorých sa môžete zúčastniť aktívne, aby ste nezahynuli od nudy, a aj pasívne –* ***ubytovaním*** *v ich blízkosti.* (Eva) – *Vynulovanie vykonáte* ***stlačením*** *nastavovacieho gombíka pri zapnutom zapaľovaní a aktivovanom dennom počítadle kilometrov* (Opel Astra – príručka).

Na podobnú výrazovú kondenzáciu, ktorá sa bežne uplatňuje v spomenutých štýloch, sa často popri sebe používajú genitív ako sémantický

zbornik2011.indb 316 28.07.2011 16:27:24

objekt a inštrumentál ako činiteľ: *vyznamenanie študentov rektorom univerzity*, *kritika ministra parlamentom*, *výchova dieťaťa matkou*, *potrestanie vodiča políciou*. Často v spomenutých komunikačných sférach dochádza ku kumulovaniu genitívno-inštrumentálových spojení, porov. *Návštevy Slovenska slávnymi* ***hudobníkmi*** *v stredoveku sú zahmlené nedostatkom zachovaných hudobných prameňov* (Slovensko – Chalupka). Ukazuje sa teda, že v syntakticko-sémantickej štruktúre viet z odbornej, resp. administratívnej sféry inštrumentál korešponduje s genitívom.

LITERATÚRA

DVONČ, Ladislav: *Dynamika slovenskej morfológie*. Bratislava : Veda, 1984.

DOLNÍK, Juraj – BAJZÍKOVÁ, Eugénia – MLACEK, Jozef – TOMAJKOVÁ, Elena – ŽIGO, Pavol: *Princípy stavby, vývinu a fungovania slovenčiny*. Bratislava : Filozofická fakulta Univerzity Komenského, 1999.

Morfológia slovenského jazyka. Vedecký redaktor J. Ružička. Bratislava : Veda, 1966.

VAŇKO, Juraj: K dynamike v pádovej a predložkovej sústave súčasnej slovenčiny. In: *Jazykovedný časopis*. 2010, roč. 61, č. 1, s. 43 – 56.

Slovenský národný korpus prim –4.0–public–all. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV, 2009. Dostupný na internete na http.//korpus.juls.savba.sk.

SUMMARY

Slovak Cases – Moving or Not
(Dynamics in the Slovak Case System)

"Movement" or changes in functional use of the cases do not concern the cases in valency positions with fixed case form, representing the primary function of the noun in the sentence; this applies primarily in the nominative case as a case of the subject and the accusative case as a case of the (direct) object. Both cases in this position compete with the genitive case, namely when expressing quantity of the named substance (*snehu pribúda*, *vody ubúda*; *pridať soli*, *naliať vína*). However, as for the genitive of negation with the semantic feature of partitiveness, we can perceive regression of the genitive binding – it is being replaced by the accusative binding: *nemať peňazí – nemať peniaze*, *nepociťovať lásky k remeslu – nepociťovať lásku k remeslu*, *nevidieť zmyslu – nevidieť zmysel*. The regression of some types of adverbial genitive is largely compensated by frequent occurrence of constructions with the reflective pronoun *si*, where the agent benefits from the activity (*ležím si*, *čítam si*, *popíjam si kávu*).

From the point of view of case dynamics, characteristic for the instrumental case in current Slovak is, inter alia, that its main meaning, i.e. that of a means or a tool, fluently merges with the other spheres of the meaning, where it is modified to the meaning of an agent, a causator (cf. *Bránime sa Višňovským a Chárom*).

zbornik2011.indb 317 28.07.2011 16:27:24

The instrumental and genitive cases, especially in journalism and in the sphere of expert communication, show a great ability to condensate the sentence structure; they often occur as a semantic object (genitive case) or as an agent (instrumental case): *vyznamenanie študentov rektorom univerzity*, *kritika ministra parlamentom*, *výchova dieťaťa matkou*.

zbornik2011.indb 318 28.07.2011 16:27:24

Martin Vašš

Slovenská otázka v období prvej ČSR (1918 – 1938)

Slovenská otázka tvorila jeden z dôležitých problémov prvej ČSR.[1] Najdôležitejšou v rámci slovenskej otázky v tom období bola jej nacionálna rovina: otázka, či Slováci sú národ alebo nie.[2] Príčiny vzniku slovenskej otázky v prvej ČSR boli relatívne jednoduché: nový štát utvorili dva národy – Česi a Slováci – a dve územia, ktoré boli na rôznom stupni nacionálneho, politického, kultúrneho, hospodárskeho a sociálneho vývoja.[3] To spôsobilo rozvetvenú štruktúru problémov, ktoré sa všeobecne označovali ako slovenská otázka a ktoré determinovali slovensko-české vzťahy počas celého medzivojnového obdobia.[4]

Teória československej národnej jednoty a slovenská realita

Vo vzťahu k slovenskému národu sa ako problematická ukázala oficiálna štátna koncepcia jednotného etnického československého národa a jej praktické aplikovanie v politickom a spoločenskom slovenskom kontexte.[5] V slovenských podmienkach idea československej národnej jednoty rezonovala u časti spoločnosti už pred rokom 1914 (išlo najmä o intelektuálov združených okolo časopisov *Hlas* a *Prúdy*)[6] a po vzniku štátu vo väčšine celoštátnych politických strán, no nie s celkom jasným obsahom politického či etnického národa.[7] Idea československej národnej jednoty svoju legitimitu na Slovensku čerpala čiastočne z *Martinskej deklarácie* (30. októbra 1918).[8] Hovorila o slovenskom národe ako o súčasti „rečovo i kultúrno-historicky jednotného česko-slovenského národa“, resp. tiež o „slovenskej vetve“ československého národa.[9] Ďalším morálnym zdrojom legitimity československej národnej jednoty bola aktualizácia starších konceptov panslavizmu z 19. storočia (P. J. Šafárik, J. Kollár).[10] Koncepcia československej národnej jednoty bola z hľadiska tvorcov štátu kľúčová, pretože pokiaľ by sa Slováci uznali ako samostatný národ, stali by sa z hľadiska počtu oproti Nemcom menšinou a tým by sa aj Česi dostali do pozície menšiny v novom

---

1 Bystrický, 2008, s. 100.

2 Steiner, 1973, s. 6; Kováč, 1999, s. 208; Chmel, 1997, s. 5; Ďurčanský, 1996, s. 118; Cieker, 1935, s. 14, 262.

3 Bystrický, 2008, s. 100.

4 Felak, 1990, s. 22.

5 Galandauer, 1988, s. 175; Polakovič, 1998, s. 9; Plávka, 1971, s. 177.

6 Paul, 1974, s. 80.

7 Bystrický, 2008, s. 100; Rapant, 1997, s. 414.

8 Steiner, 1973, s. 18.

9 *Deklarácia slovenského národa*, s. 1.

10 Šrobár, 1946, s. 527.

zbornik2011.indb 319 28.07.2011 16:27:24

štáte.[11] Ďalším dôvodom boli geopolitické faktory, ktoré nútili vládu, aby bola ČSR vnútorne čo najsilnejšia, čo malo za následok etablovanie centralizmu a odsúvanie riešenia naliehavých otázok česko-slovenských vzťahov.[12] Teória československého národa tak mala byť zároveň bázou československého štátu.[13] Centralistický režim bol teda logickou konzekvenciou existencie jedného československého národa. Autonómia Slovenska sa odmietala z obavy, že by mohol vzniknúť nebezpečný precedens pre nemeckú a maďarskú menšinu.[14] Určitým problémom z hľadiska príslušníkov slovenského národného hnutia s katolíckym náboženským presvedčením (SľS, od roku 1925 HSľS) bola tiež skutočnosť, že po prevrate v roku 1918 sa na Slovensku v kľúčových pozíciách plne uplatnila len časť slovenskej politickej reprezentácie (skupina okolo časopisov *Hlas* a *Prúdy*), ktorá bola buď ateisticko-agnosticko-liberálneho, alebo evanjelického presvedčenia a presadzovala koncepciu etnického československého národa.[15]

Druhú politickú skupinu tvorili slovenskí autonomisti, ktorí hovorili o dvoch národoch, českom a slovenskom, pričom argumentovali jazykovými, etnickými, historickými, sociálnymi a kultúrnymi diferenciami.[16] Za najdôležitejšie považovali etnické a náboženské rozdiely.[17] Požadovali túto odlišnosť kodifikovať aj inštitucionálne vo forme autonómie, ktorá zo štrukturálneho hľadiska bola v ich ponímaní v podstate modelom česko-slovenskej federácie.[18] Slovenskí nacionalisti z HSľS čerpali legitimitu najmä z *Pittsburskej dohody* (31. mája 1918), ktorú podpísal aj prezident T. G. Masaryk.[19] Autonomistov spájala túžba po uznaní slovenskej samobytnosti a budovaní minimálnej formy slovenskej štátnosti (autonómie) v rámci ČSR.[20] Slovenská národná identita sa v podaní ľudovej strany vymedzovala najmä negativisticky, voči „všetkému cudziemu", v prvom rade proti všetkému českému, resp. československému (v etnickom zmysle).[21] Autonomisti do mníchovskej dohody (30. septembra 1938) však neboli separatistickým hnutím, ktoré by propagovalo vytvorenie samostatného slovenského štátu.[22] Ideál jednotného československého národa bol ťažko uskutočniteľný z dôvodu veľkých diferencií medzi Čechmi

[11] Felak, 1990, s. 23.
[12] Čarnogurský, 1992, s. 93.
[13] Leff, 1988, s. 135.
[14] Felak, 1990, s. 24.
[15] Šedivý, 2000, s. 565 – 566; Hlinka, 1991, s. 38.
[16] Ďuroca, 2009, s. 120; Lipták, 2000, s. 137.
[17] Steiner, 1973, s. 23.
[18] Paul, 1974, s. 92.
[19] Steiner, 1973, s. 18.
[20] Tamže, s. 23.
[21] Hlinka, 1991, s. 12.
[22] Tamže.

zbornik2011.indb 320 28.07.2011 16:27:24

a Slovákmi, čo si však českí ani slovenskí prívrženci československej národnej jednoty nechceli všímať, pričom mnohí verili, že časom sa tieto odlišnosti eliminujú.[23] Všetky alternatívy riešenia slovenskej otázky ovplyvňoval ich vzťah k uznaniu alebo neuznaniu existencie samostatného slovenského národa.[24] Určujúcou líniou pre slovenskú politiku sa tak stal zápas za uznanie jeho samobytnosti a na tomto podklade vyvíjané úsilie o slovensko-české nacionálne a štátoprávne vyrovnanie.[25]

Politické problémy v česko-slovenských vzťahoch vyplývali aj zo skutočnosti, že Česi a Slováci chápali principiálne inak spoločnú štátnosť. V Čechách prevládala účelová predstava, že československý štát uskutočňuje program českej štátnosti v novej, vylepšenej podobe, rozšírenej o Slovensko; na Slovensku prevládala mienka, že ide o spojenie dvoch (rovnocenných) častí toho istého celku.[26] Ďalším problémom zo slovenského hľadiska bolo, že slovenský národ formálne nemal uznanú svoju národnú identitu a v rámci ústavy z roku 1920 mal byť „kmeňom", resp. „vetvou" jednotného československého národa[27], pretože požiadavka samostatného národa sa zo strany vládnych elít odmietala.[28] Rovnako ústava definovala oficiálny štátny jazyk ako československý a vychádzala z idey, že český a slovenský jazyk sú variantmi jedného veľkého československého jazyka.[29] Ústavná formulácia o „československom národe" a „československom jazyku" však v praxi neobmedzovala rozvoj slovenského národa po kultúrnej stránke.[30] Slováci však nečakane vyslobodení z Uhorska, mnohí s čerstvým a citlivým národným povedomím, chceli byť tým, čo im bolo dovtedy odopierané a v čom videli jednu z hlavných hodnôt republiky – možnosť byť Slovákmi.[31] Pozitívnym javom však bolo, že sa Slovensko v roku 1928 po prvýkrát vo svojich dejinách v podobe Slovenskej krajiny stalo samostatnou administratívnou jednotkou s medzinárodne akceptovanými hranicami.[32] Slovensko sa stalo entitou a práve tento fenomén je dôležitý pre formáciu národa.[33] Ďalšími mimoriadne pozitívnymi skutočnosťami zo slovenského hľadiska boli odstránenie hrubého národnostného útlaku a slobodného používania slovenčiny pri akejkoľvek komunikácii[34]

[23] Paul, 1974, s. 80.

[24] Bystrický, 1980, s. 64 – 65.

[25] Zelenák, 1998, s. 152.

[26] Kováč, 1999, s. 188; Macho, 2007, s. 77.

[27] Kováč, tamže; Rychlík, 1993, s. 69; Lipták, 1936, s. 176.

[28] Bystrický, 1999, s. 201.

[29] Johnson, 1985, s. 52.

[30] Rychlík, 1993, s. 72.

[31] Mannová, 2003, s. 269.

[32] Kováč, 1997, s. 68; Zemko, 2002, s. 112.

[33] Johnson, 1985, s . 331.

[34] Plávka, 1971, s. 93; Zelenák, 1998, s. 152.

zbornik2011.indb 321 28.07.2011 16:27:24

a demokratizácia verejného života.[35] Slováci dostali v prvej ČSR možnosť dokončiť proces formovania sa do podoby moderného politického národa.[36] V republike s demokratickým parlamentným systémom sa postupne začala profesionalizovať aj slovenská politika.[37] Vznikom Československa sa totiž zásadným spôsobom zmenili podmienky a priestor, v ktorom sa slovenská politika pohybovala.[38] To spôsobovalo aj isté napätie medzi tradičným poňatím politiky a výzvami formujúcej sa modernej spoločnosti.[39] Slovenská otázka v prvej ČSR, napriek tomu, že mala aj iné rozmery, bola v zásade otázkou politickou.[40]

Dôležitým zdrojom sporov o politickú a najmä štátoprávnu podobu štátu sa počas 20. rokov stal centralistický systém.[41] Centralizačné a decentralizačné snahy sa tak stali hlavnou osou politického života.[42] Budovanie centralizovaného štátu, opierajúceho sa o teóriu jednotného etnického (resp. politického) československého národa, vyvolávalo dojem, že dochádza alebo môže dôjsť k priamemu ohrozeniu slovenskej národnej identity.[43] Legitimitu autonomistického hnutia u značnej časti slovenskej verejnosti[44] posilňovali najmä nacionálne, štátoprávne, ekonomické a sociálne faktory v kombinácii s historickými (najmä odkaz národného hnutia z rokov 1848 a 1861).[45] Slovensko-českú nedôveru stupňoval aj fakt, že najväčším kritikom Prahy a obhajcom autonómie Slovenska bola konzervatívna časť slovenského politického spektra (zastúpená HSĽS, menej výrazne SNS).[46] Slovenskú politickú scénu tak charakterizovala určitá dichotómia: kým liberálnejší politici a intelektuáli sa viazali na Prahu a autonómiu Slovenska odmietali alebo ju nepovažovali za aktuálnu, konzervatívne kruhy rustikálnej orientácie považovali národnú svojbytnosť Slovákov (HSĽS, SNS) vyjadrenú autonómiou Slovenska za fundamentálnu hodnotu.[47] Táto dichotómia sa nerealizovala len v politickej rovine na straníckom princípe (štátotvorné – centralistické verzus neštátotvorné – autonomistické strany), ale aj v kultúrnej a jazykovej rovine.[48] Treba

[35] Lipták, 2000, s. 101, 104; Gašpar, 1938, s. 176.

[36] Kováč, 2004, s. 183.

[37] Rolková, 2009, s. 4.

[38] Zelenák, Peter: 2009, s. 164.

[39] Tamže, s. 166, 168.

[40] Kováč, 1997, s. 69.

[41] Kováč, 1993, s. 262 – 263; El Malakh, 1972, s. 10, 12; Schwarz, 1994, s. 109.

[42] Kováč, 1999, s. 188.

[43] Hlinka, 1991, s. 25.

[44] El Malakh, 1972, s. 10.

[45] Kramer, 1962, s. 270; El Malakh, 1972, s. 6.

[46] Škvarna, 2007, s. 257 – 258.

[47] Felak, 1990, s. 25; Škvarna, 2007, s. 257 – 258; Ivanka, 1923, s. 14 – 15; Máthé, 2006, s. 15.

[48] Jesenský, 1985, s. 138 – 139; Gašpar, 1938, s. 82.

zbornik2011.indb 322 28.07.2011 16:27:24

zdôrazniť aj skutočnosť, že vo všeobecnosti sa na Slovensku nuansa medzi politickým a etnickým československým národom nevnímala a všeobecne nebola taká silná citová väzba k Československu ako v českom národe.[49]

Doformovanie slovenského národa na moderný politický národ v podmienkach prvej ČSR

Medzivojnové obdobie sa nieslo v znamení demokratizácie a modernizácie politického i spoločenského života.[50] Na začiatku trvania prvej ČSR boli Slováci ešte občiansky a politicky nezrelí.[51] Demokracia však urýchlila budovanie štruktúry modernej občianskej spoločnosti.[52] Demokratické podmienky v prvej ČSR spôsobovali prudký nárast slovenského národného povedomia[53], ktoré následne v 30. rokoch dospelo do štádia „doformovania sa" na moderný politický národ[54], čo sa navonok prejavovalo v čoraz väčšej artikulácii požiadavky uznania samobytnosti slovenského národa a postupne v požiadavke budovania slovenskej štátnosti v rámci republiky.[55] Išlo o proces, pri ktorom sa kultúrno-etnické atribúty slovenského národa dopĺňali atribútmi politickými, čo sa dá v 30. rokoch vidieť na prakticky celospoločenskej požiadavke uznania samobytnosti slovenského národa a jej inštitucionalizácie prostredníctvom budovania istej formy slovenskej štátnosti (autonómie, resp. federácie) v rámci ČSR. Predpokladom vzniku politického, resp. občianskeho národa je totiž demokracia – zastupiteľský systém.[56] Analogicky vo vzťahu k doformovaniu moderného slovenského politického národa sa v 30. rokoch celoplošne a mimoriadne u nastupujúcej mladej generácie[57] posilňovalo a presadzovalo vedomie samobytnosti národa.[58] Realita prvej ČSR ukázala, že pre slovenský národ by bolo na jeho území výhodnejšie modernizovať sa pod vlastnou vládou, predbežne v podobe autonómie, resp. federácie.[59] Etnický čechoslovakizmus a centralizmus prekážali procesu uznania samobytnosti slovenského národa, budovaniu slovenskej štátnosti v rámci republiky a dynamickejšej modernizácii Slovenska.[60]

Keďže v druhej dekáde existencie prvej ČSR došlo k doformovaniu etnického slovenského národa na politický národ, 30. roky sa niesli

[49] Ďurčanský, 1996, s. 117.

[50] Mikulová, 2008, s. 84.

[51] Stodola, 1933, s. 226.

[52] Zelenák, 1998, s. 151.

[53] Gašpar, 1938, s. 143; Ďurčanský, 1996, s. 124.

[54] Zemko, 2002, s. 112; Rychlík,1999, s. 53; Gebhart– Kuklík, 2004, s. 41; Jesenský, 1985, s. 512.

[55] Gašpar, 2004, s. 91.

[56] Smith, 1991, s. 252.

[57] Smrek, 1989, s. 130.

[58] Tamže, s. 102.

[59] Gellner, 2003, s. 51.

[60] Bystrický, 2008, s. 101 – 102; Falťan, 1968, s. 70; Jesenský, 1985, s. 543.

zbornik2011.indb 323 28.07.2011 16:27:24

v znamení narastania nespokojnosti s existujúcim stavom na slovenskej strane.[61] Táto nespokojnosť vyvierala z jednoduchej skutočnosti, že Slovensko sa „poslovenčilo“, teda došlo k transformácii podriadenej etnickej komunity (syndróm z čias Uhorska) na nový, kompaktný a politicky aktívny národ, čo, samozrejme, nemohlo viesť k spokojnosti s vlastným postavením, ale k zvyšovaniu nárokov.[62] Myšlienka spojenia Čechov a Slovákov do politického československého národa sa ukázala ako nereálna, pretože stupeň sebauvedomenia slovenského národa bol už príliš ďaleko.[63] K dovŕšeniu procesu formovania slovenského národa na moderný politický národ výrazným spôsobom dopomohli aj rozšírené možnosti vzdelania v demokratickom štáte.[64]

Otázka uznania samobytnosti slovenského národa sa začala postupne v spoločnosti vnímať bez ohľadu na politickú a stranícku príslušnosť ako základný problém, bez ktorého vyriešenia je nemožná ďalšia modernizácia spoločnosti ako celku.[65] Na rozdiel od 20. rokov, keď sa v systéme politických strán (s výnimkou HSĽS a SNS) podarilo pacifikovať program uznania samobytnosti slovenského národa a program slovenskej samosprávy[66], v 30. rokoch vznikli autonomistické krídla, resp. krídla s autonomistickou tendenciou takmer vo všetkých významnejších politických stranách.[67] V druhej polovici 30. rokov rástol vplyv slovenskej politiky a tým aj význam postoja slovenských politických lídrov, či už opozičných alebo koaličných.[68] V tomto desaťročí sa začala výrazne aktivizovať mladá slovenská generácia, ktorá hľadala primerané národné a existenčné vyžitie a o svoje pozície sa hlásila omnoho ambicióznejšie a radikálnejšie.[69] Mladá generácia mala, až na malé výnimky, jednotne pozitívny postoj k samobytnosti slovenského národa.[70] Posun myslenia sa u nej najlepšie prejavil na Zjazde mladej slovenskej generácie v Trenčianskych Tepliciach 25. a 26. júna 1932.[71] Dôležitým prvkom v procese formovania slovenského národa na moderný politický národ bolo postavenie más do politického centra, dôkazom čoho boli aj prejavy ich politickej vôle v 30. rokoch.[72] Najväčšími politickými prejavmi más v 30. rokoch do 6. októbra 1938 boli: autonomistická

[61] Zemko, 2002, s. 99. Štefánek, 1935, s. 4.

[62] SNA, Anton Štefánek, fólia č. 24.

[63] Rychlík, 1999, s. 53; Falťan, 1968, s. 96.

[64] Smrek, 1989, s. 52; Johnson, 1985, s. 332.

[65] Zelenák, 2008, s. 140.

[66] Falťan, 1968, s. 93.

[67] Rychlík, 1999, s. 53; Kováč, 1999, s. 188.

[68] Krajčovičová, 2007, s. 182.

[69] Roguľová, 2005, s. 83.

[70] Ďurčanský, 1996, s. 135; Poničan, 1975, s. 63.

[71] Rychlík, 1999, s. 53. Sidor, 2010, s. 42.

[72] Falťan, 1968, s. 97; Šolc, 1993, s. 60; Ďurčanský, 1996, s. 139.

zbornik2011.indb 324 28.07.2011 16:27:24

manifestácia v rámci Pribinových slávností v Nitre 13. augusta 1933[73], veľká autonomistická manifestácia HSĽS pri príležitosti 20. výročia *Pittsburskej dohody* na Hviezdoslavovom námestí v Bratislave 5. júna 1938[74] a rovnako veľká manifestácia agrárnikov na Hviezdoslavovom námestí o deň neskôr.[75] Zo slovenského etnického spoločenstva sa tak najmä počas 30. rokov stávalo politické spoločenstvo, resp. štátotvorný národ.[76] V roku 1918 bolo vylúčené, aby si slovenský národ spravoval svoje veci, ale v roku 1938 sa situácia v tomto smere veľmi zmenila.[77]

Reálne možnosti štátoprávneho riešenia slovenskej otázky v prvej ČSR

Predstavy o postavení Slovenska v československom štáte bezprostredne po jeho vzniku nemali česká ani slovenská politická elita.[78] Žiadny slovenský politický líder však vtedy neartikuloval ideu samostatnej slovenskej štátnosti.[79] Naopak, všetci relevantní slovenskí lídri 30. októbra 1918 v *Martinskej deklarácii* deklarovali Slovákov ako súčasť jednotného československého národa.[80] Názory na postavenie Slovenska sa v čisto slovenských a československých celoštátnych stranách postupne vyhrotili do centralistického a autonomistického smeru.[81] Riešenie slovenskej otázky úzko súviselo s úpravou postavenia menšín.[82] Najväčšou prekážkou riešenia slovenskej otázky formou autonómie bola prítomnosť veľkej, trojmiliónovej nemeckej menšiny, ktorá podľa vládnych českých politických elít mala z hľadiska počtu teoreticky tiež právo na autonómiu, no pri tomto spôsobe uvažovania sa obchádzala skutočnosť, že Slováci boli štátotvorným národom.[83] Vláda a vládnuce strany preto až do septembra 1938 nepredložili program riešenia slovenskej otázky a odmietali uznanie samobytnosti slovenského národa a politickú autonómiu Slovenska.[84] Urobil tak až prezident E. Beneš pod vplyvom zhoršenia medzinárodného postavenia ČSR svojím návrhom *Úpravy vzájemného poměru mezi Čechy*

[73] Bartlová, 2004, s. 161. Sidor, 2010, s. 51.
[74] Bystrický, 2004, s. 175; Sidor, 2010, s. 351.
[75] Kováč, 1999, s. 209.
[76] Kohn, 1997, s. 162.
[77] Johnson, 1985, s. 267.
[78] Bystrický, 2008, s. 103; Šolc, 1993, s. 47.
[79] Johnson, 1985, s. 58.
[80] Felak, 1990, s. 19.
[81] Bystrický, 2008, tamže.
[82] Krajčovičová, 2007, s. 182.
[83] Johnson, 1985, s. 53.
[84] Steiner, 1973, s. 26.

zbornik2011.indb 325 28.07.2011 16:27:24

a Slováky v republice z 22. septembra 1938.[85] Tento návrh tiež svedčí o tom, že v 30. rokoch bola slovenská otázka vnútropoliticky dôležitým problémom. Do konca septembra 1938 chýbala v slovenskom politickom spektre možnosť jednotného postupu alebo sformovania všeobecne prijateľných požiadaviek riešenia slovenskej otázky, pretože aj keď sa predstavy jednotlivých strán v tejto otázke zbližovali, nemohlo dôjsť k spoločnému konsenzu, keďže nenachádzali porozumenie u väčšiny vedúcich činiteľov svojich strán v Prahe.[86]

Vládne československé politické strany a ich limity vo vzťahu k riešeniu slovenskej otázky

Národní socialisti, národní demokrati a ďalšie malé odbočky celoštátnych politických strán pôsobiacich na Slovensku jednoznačne presadzovali koncepciu jednotného československého národa, v dôsledku čoho nemali žiadne štátoprávne programy vo vzťahu k slovenskej otázke a až do mníchovskej dohody nespochybňovali oficiálne programy svojich ústredí v Prahe.[87] Sociálni demokrati a osobitne ich slovenský líder Ivan Dérer podporovali a obhajovali zásadu existencie etnického československého národa, z čoho sa následne odvíjal ich prístup k riešeniu slovenskej otázky.[88] Boli principiálne proti uznaniu samobytnosti slovenského národa.[89] Sociálni demokrati vo svojich programoch nikdy neprekročili požiadavky nie presne definovaných administratívnych zmien, decentralizácie verejnej správy, posilnenia samosprávy a prenesenia kompetencií na volené orgány samosprávy na všetkých stupňoch.[90] V nijakom programe sociálnych demokratov nefigurovala požiadavka osobitného územného postavenia Slovenska a potreba definovať jeho štátoprávne postavenie.[91] Ani mladí sociálni demokrati zoskupení okolo časopisu *Nový hlas* sa v 30. rokoch vôbec nezaoberali národnostnou otázkou a štátoprávnym postavením Slovenska v republike.[92] Napriek tomu, že sociálni demokrati ešte v lete 1938 hovorili „o národnej jednote československej", pod vplyvom dôsledkov Mníchovskej konferencie a náhleho vzrastu politického významu HSĽS čiastočne modifikovali svoj postoj k autonómii Slovenska a k otázke uznania samobytnosti slovenského národa, o čom svedčí Dérerov *Decentralizačný*

---

85 *Dokumenty slovenskej národnej identity a štátnosti*, s. 170 – 173; Roguľová, 2005, s. 80; Sidor, 1943, s. 246.

86 Bystrický, 2007, s. 176.

87 Steiner, 1973, s. 23; Kázmerová, 1992, s. 129.

88 Šuchová, 1996, s. 236.

89 Dérer, 1935, s. 91; Rychlík, 1997, s. 128.

90 Šuchová, 1996, s. 244.

91 Tamže.

92 Kamenec, 1981, s. 17.

zbornik2011.indb 326 28.07.2011 16:27:24

plán zo 4. októbra 1938.[93] Slovenskí sociálni demokrati neboli 5. októbra 1938 v Žiline (napriek tomu, že tam boli prítomní) ľudovou stranou z ideologických dôvodov prizvaní na rokovania o riešení slovenskej otázky.[94]

Vývoj prístupu slovenských agrárnikov k riešeniu slovenskej otázky

V slovenskej časti celoštátnej agrárnej strany prešiel vývoj názorov na slovenskú otázku od roku 1918 značnou evolúciou.[95] Napriek oficiálnemu etnickému aj politickému „čechoslovakistickému" zameraniu jej slovenský líder dr. Milan Hodža už v roku 1921 upozorňoval na dôležitosť riešenia slovenskej otázky pre jednotu republiky a jednotliví predstavitelia strany hovorili o československom, ale aj o českom a slovenskom národe.[96] M. Hodža a jeho prívrženci už v 20. rokoch kritizovali centralizmus a podporovali administratívnu, no odmietali legislatívnu autonómiu.[97] V 20. rokoch v strane jednoznačne prevládalo zameranie v zmysle podpory jednotného československého národa, no v 30. rokoch sa situácia zmenila. Najväčší spoločenský účinok mala Hodžova téza o „slovenskom a českom nacionalizme".[98] M. Hodža v druhej polovici 30. rokov v rámci teórie jednotného politického československého národa rozlišoval český a slovenský nacionalizmus, pričom oba národy mali podľa neho smerovať k syntéze politického, resp. štátneho československého národa.[99] Napriek tomu, že M. Hodža a ďalší slovenskí predstavitelia agrárnej strany stáli „na stanovisku slovenského národa", nemohli sa verejne postaviť proti programu strany stojaceho na teórii jednotného československého národa, pretože by stratili svoje mocenské pozície.[100] Mladá generácia agrárnikov zoskupená okolo časopisu *Zem* však zaujala k slovenskej otázke radikálnejší a jednoznačnejší postoj: akceptovali existenciu slovenského národa, boli v opozícii voči koncepcii etnického československého národa a riešenie slovenskej otázky videli v podobe regionalizmu.[101] M. Hodža po nástupe na post premiéra presadzoval (najmä od druhej polovice roka 1937) nie presne definovaný projekt decentralizovanej samosprávnej autonómie bez legislatívneho snemu, ale so snahou o akceptáciu samobytnosti slovenského

[93] Dérer, 1946, s. 293 – 299.

[94] Korman, 2007, s. 129; Čarnogurský, 1993, s. 200 – 201.

[95] Bystrický, Slovenská otázka v medzivojnovom Československu, s. 104.

[96] Zuberec, 1979, s. 515, 518.

[97] Krajčovičová, 1999, s. 107.

[98] Šuchová, 1994, s. 227.

[99] Kollár, 1995, s. 726.

[100] Ursíny, 1994, s. 8 – 9.

[101] Felak, 1990, s. 258.

zbornik2011.indb 327 28.07.2011 16:27:25

národa.[102] V roku 1938 sa Hodža v súvislosti s prípravou územnej samosprávy v rámci *Národnostného štatútu* snažil vytvoriť podmienky na deklarovanie samobytnosti slovenského národa prostredníctvom vytvorenia slovenského snemu, ktorý mal byť „silný výraz verejnoprávnej samobytnosti slovenského národa."[103] Sudetonemecká strana však odmietla prijať *Národnostný štatút*, čím vláde a tým aj M. Hodžovi napriek výraznému posunu v nazeraní na slovenskú otázku táto jedinečná príležitosť riešenia slovenskej otázky unikla. Po Mníchovskej konferencii sa M. Hodža do žilinského zasadnutia HSĽS ešte pokúsil ovplyvniť riešenie slovenskej otázky, keď 3. októbra 1938 odovzdal P. Zaťkovi vlastný návrh koncepčne nadväzujúci na *Národnostný štatút*, založený na čiastočnom legislatívnom sneme, krajinskej vláde a novom jazykovom zákone.[104] Slovenskí agrárnici na odporúčanie M. Hodžu a predsedu strany R. Berana prijali v Žiline 5. októbra 1938 návrh HSĽS z 5. júna 1938 ako podklad riešenia slovenskej otázky.[105]

Pohľad komunistickej strany (KSČ) na slovenskú otázku

Komunistická strana Československa v medzivojnovom období nevypracovala ucelenejšiu predstavu riešenia slovenskej otázky.[106] V 20. rokoch mala dokonca problémy zaujať jednoznačný postoj k existencii jedného alebo dvoch národov a idey jednotného československého národa sa vzdala až na II. zjazde na jeseň v roku 1924.[107] Počas 30. rokov, najmä po VII. kongrese Komunistickej internacionály v roku 1935 a v súvislosti s rastom zahraničného ohrozenia ČSR, sa slovenská otázka stávala súčasťou politického programu KSČ smerujúceho k budovaniu jednotného Ľudového frontu.[108] U slovenských komunistov zohrávala slovenská otázka, resp. postoj k uznaniu samobytnosti slovenského národa väčšiu úlohu ako v Čechách, pretože súvisel aj s bojom o pozície strany na Slovensku.[109] Slovenskí komunisti stáli na pozícii samobytnosti slovenského národa a v rámci *Plánu hospodárskeho, sociálneho a kultúrneho povznesenia Slovenska* (1937) žiadali pre Slovensko rovnaké hospodárske, sociálne a kultúrne uplatnenie, aké mali Čechy a Morava.[110] Napriek tomu, že KSČ v roku 1938 akceptovala

[102] Lichner, 2007, s. 171 – 173.
[103] Múdry, 1949, s. 60, 104 – 105.
[104] Zaťko, 2008, s. 303.
[105] Teplanský, 2008, s. 250 – 251.
[106] Gosiorovský , 1978, s. 117.
[107] *Protokol II. řádneho sjezdu KSČ*, s. 8.
[108] Plevza, 1979, s. 151.
[109] Novomeský, 1969, s. 312 – 313.
[110] Filo, 1980, s. 334.

zbornik2011.indb 328 28.07.2011 16:27:25

požiadavku štátoprávnej úpravy republiky[111], neprezentovala v ucelenej forme nijaký štátoprávny program riešenia slovenskej otázky.

Vývoj autonomistického konceptu Slovenskej národnej strany

Slovenská národná strana bola nositeľkou požiadavky autonómneho postavenia Slovenska v republike. Už v roku 1921 jej vtedajší predseda Emil Stodola publikoval prácu *O samospráve Slovenska*, v ktorej priniesol myšlienku „pokusnej a postupnej" realizácie samosprávy.[112] Stodola z taktických dôvodov akceptoval ideu jednotného československého národa, ale s požiadavkou politickej samosprávy podľa *Pittsburskej dohody*.[113] Po roku 1922, keď E. Stodola abdikoval, strana začala otvorene presadzovať ideu samobytnosti slovenského národa.[114] SNS pod ideovým vodcovstvom Martina Rázusa akcentovala vo väčšej miere slovenskú otázku na etnickom a politickom princípe, pričom sa výraznejšie forsíroval aj jej sociálny rozmer.[115] Počas Rázusovho predsedníctva okrem verbálneho presadzovania myšlienky autonómie podľa *Pittsburskej dohody* (resp. až federácie) nedošlo k programovej konkretizácii štátoprávnej koncepcie riešenia slovenskej otázky. K tomuto kroku došlo až v roku 1938 pri príležitosti 20. výročia *Pittsburskej dohody* na zjazde SNS v Banskej Bystrici, kde jej výkonný výbor schválil nový návrh na autonómiu Slovenska, ktorý, vzhľadom na veľkú podobnosť s návrhom HSĽS z 5. júna 1938, mal tiež povahu navrhovanej česko-slovenskej federácie.[116] SNS zastúpená J. Paulínym-Tóthom 5. októbra 1938 v Žiline prijala *en bloc* návrh HSĽS z 5. júna 1938 ako podklad riešenia slovenskej otázky.[117]

Hlinkova slovenská ľudová strana (HSĽS) a jej víťazný politický boj za autonómiu Slovenska

Program Hlinkovej slovenskej ľudovej strany bol postavený na dvoch základných bodoch: uznaní samobytnosti slovenského národa a autonómnom postavení Slovenska v republike.[118] Autonómiu Slovenska ľudáci opreli o niekoľko argumentov. Prvým bola *Pittsburská dohoda* (31. mája 1918), ktorú vďaka podpisu T. G. Masaryka vnímali ako prísľub

[111] Plevza, 1965, s. 474.
[112] Stodola, 1921, s. 25 – 37.
[113] Krajčovičová, 2007, s. 100 – 101.
[114] Tamže, s. 115 – 116.
[115] Tamže, s. 121.
[116] *Dokumenty slovenskej národnej identity a štátnosti*, 1998, s. 166 – 168.
[117] Paulíny-Tóth, 2008, s. 72.
[118] Gašpar, 1934, s. 97, 100.

zbornik2011.indb 329 28.07.2011 16:27:25

autonómie pre Slovensko.[119] Ďalší argument sformuloval v roku 1930 ideológ strany J. Tiso, keď skoncipoval princíp „suverenity slovenského národa".[120] Autonómia Slovenska tak mala byť realizáciou suverenity slovenského národa. J. Tiso zároveň umiestnil autonomistický program HSĽS do dejinnej línie slovenského národno-emancipačného zápasu 19. storočia.[121] HSĽS považovala autonómiu Slovenska za jediné riešenie slovenskej otázky.[122] Podľa HSĽS mala utíšiť nespokojnosť na Slovensku a prispieť ku konsolidácii republiky.[123] Podstatou autonómie Slovenska v ľudáckom ponímaní bolo prevzatie moci na Slovensku „do slovenských rúk".[124] Na začiatku 30. rokov strana postupne nastoľovala federatívne usporiadanie štátu ako perspektívny cieľ.[125] V kontexte predchádzajúceho obdobia nebol ničím novým. Už prvý návrh HSĽS na autonómiu Slovenska (predložený poslaneckej snemovni 25. januára 1922) bol založený na koncepte česko-slovenskej federácie.[126] Vzhľadom na odpor českých politických elít aj časti slovenského politického spektra voči akémukoľvek štátnemu dualizmu a celkovej neochote meniť ústavu ľudová strana od polovice 30. rokov až do Mníchova predkladala v nepodstatných obmenách štyri požiadavky: zriadenie ministerstva pre správu Slovenska, uznanie slovenčiny ako úradného jazyka, potvrdenie primárnych kompetencií snemu pre Slovensko a vyhlásenie politických strán o individualite slovenského národa (resp. ústavné uznanie osobitosti slovenského národa).[127]

Dňa 5. júna 1938 HSĽS zverejnila svoj tretí oficiálny návrh na autonómiu Slovenska, ktorý bol programom riešenia slovenskej otázky na základe česko-slovenskej federácie. Po zmene medzinárodných a vnútropolitických podmienok po Mníchove totiž HSĽS bez problémov mohla na rokovaniach slovenských zástupcov politických strán v Žiline 5. – 6. októbra 1938 presadiť svoj návrh z 5. júna 1938 ako podklad riešenia slovenskej otázky.[128] Pri ľahkosti presadenia ľudáckeho riešenia slovenskej otázky zohrávala úlohu aj snaha politických subjektov vyriešiť postavenie Slovenska v štáte v dôsledku zblíženia názorov na tento problém.[129] Koncom 30. rokov totiž slovenská politika akceptovala poňatie Slovenska ako celku a považovala

[119] Felak, 1990, s. 60; Kalvoda, 1998, s. 263 – 264.

[120] Tiso, 2002, s. 307.

[121] Tamže, s. 302 – 303.

[122] Felak, 1990, s. 61.

[123] Tiso, 2002, s. 371.

[124] *Začiatok riešenia?* s. 1.

[125] Ďurčanský, 1997, s. 143.

[126] *Společná česko-slovenská digitální parlamentní knihovna.*

[127] Čarnogurský, 1993, s. 84.

[128] Felak, 1990, s. 313.

[129] Bystrický, 2008, s. 109.

zbornik2011.indb 330 28.07.2011 16:27:25

za nutné zmeniť jeho postavenie.[130] Je však zároveň príznačné, že zásadná zmena v nazeraní na slovenskú otázku nastala v novej situácii, ktorú vyvolala mníchovská dohoda, v dôsledku ktorej došlo k oslabeniu mocenských pozícií dovtedy dominujúcich politických elít.[131] *Žilinská dohoda* (6. októbra 1938) zásadným spôsobom zmenila štátoprávne postavenie Slovenska a znamenala prvé oficiálne uznanie samobytnosti slovenského národa zo strany českej politickej elity, resp. definitívne „doformovanie" slovenského národa ako politického národa aj z formálneho hľadiska.[132]

LITERATÚRA

BARTLOVÁ, Alena: *Návrhy slovenských politických strán na zmenu štátoprávneho usporiadania ČSR v rokoch 1918 – 1935 a zapojenie HSĽS do vládnej koalície v rokoch 1927 – 1929*. In: BYSTRICKÝ, Valerián – ZEMKO, Milan (eds): *Slovensko v Československu (1918 – 1939)*. Bratislava : VEDA, 2004.

BYSTRICKÝ, Valerián: *Riešenie slovenskej otázky v kontexte rozhovorov slovenských politikov 29. a 30. septembra 1938 v Prahe*. In: SEGEŠ, Vladimír – ŠEĎOVÁ, Božena (eds): *Miles semper honestus. Zborník štúdií vydaných pri príležitosti životného jubilea Vojtecha Dangla*. Bratislava : Vojenský historický ústav, 2007.

BYSTRICKÝ, Valerián: *Slovenská otázka v medzivojnovom Československu*. In: BYSTRICKÝ, Valerián: *Od autonómie k vzniku Slovenského štátu*. Bratislava : Prodama, 2008.

BYSTRICKÝ, Valerián: *Slovensko v roku 1938*. In: *Československo 1918 – 1938. Osudy demokracie ve střední Evropě*. Praha: 1999.

BYSTRICKÝ, Valerián: *Štátoprávne predstavy na Slovensku v druhej polovici 30. rokov*. In: BYSTRICKÝ, Valerián – ZEMKO, Milan (eds): *Slovensko v Československu (1918 – 1939)*. Bratislava : VEDA, 2004.

CIEKER, Jozef. *Slovenská otázka na prelome storočí*. Bratislava : 1935.

CHMEL, Rudolf: *Slovenská otázka v 20. storočí*. In: CHMEL, Rudolf (ed.): *Slovenská otázka v 20. storočí*. Bratislava : Kalligram, 1997.

ČARNOGURSKÝ, Pavol: *14. marec 1939*. Bratislava : VEDA, 1992.

ČARNOGURSKÝ, Pavol: *6. október 1938*. Bratislava : VEDA, 1993.

Deklarácia slovenského národa. In: *Národnie noviny*. 1918, roč. 49, č. 178, s. 1.

DÉRER, Ivan: *Československá otázka*. Praha : Orbis, 1935.

DÉRER, Ivan: *Slovenský vývoj a ľudácka zrada*. Praha : Kvasnička a Hampl, 1946.

Dokumenty slovenskej národnej identity a štátnosti. Zv. II. Bratislava : Národné literárne centrum, 1998.

ĎURČANSKÝ, Ferdinand: *Autonómia je požiadavkou národnou*. In: CHMEL, Rudolf (ed.): *Slovenská otázka v 20. storočí*. Bratislava : Kalligram, 1997.

ĎURČANSKÝ, Ferdinand: *Pohľad na slovenskú politickú minulosť*. Bratislava : Slovakia Plus, 1996.

ĎURICA, Milan Stanislav: *Andrej Hlinka a vznik 1. Česko-Slovenskej republiky*. In: LETZ, R., a kol.: *Pohľady na osobnosť Andreja Hlinku*. Martin : Matica slovenská, 2009.

[130] Zelenák, 1998, s. 155.

[131] Šolc, 1993, s. 70; Schvarc – Holák – Schriffl, 2008, s. 48.

[132] *Dokumenty slovenskej národnej identity a štátnosti*, s. 178 – 183. Bystrický, 2008, s. 109 – 110; Hrnko, 2002, s. 105; Gašpar, 1938, s. 164; Čarnogurský, 1992, s. 109.

zbornik2011.indb 331 28.07.2011 16:27:25

FALŤAN, Samo: *Slovenská otázka v Československu*. Bratislava : Vydavateľstvo politickej literatúry, 1968.

FELAK, James Ramon: *"At the price of the republic": Hlinka's slovak people's party, 1929 – 1938*. Ann Arbor : U. N. I., 1990.

FILO, Milan (ed.): *Dokumenty k dejinám KSČ na Slovensku 1929 – 1938*. Bratislava : Pravda, 1980.

GALANDAUER, J.: *Vznik Československé republiky*. Praha : Naše Vojsko, 1988.

GAŠPAR, Tido Jozef: *O čom je reč?* Bratislava : Komenský, 1938.

GAŠPAR, Tido Jozef: *Pamäti II*. Bratislava : Slovenský spisovateľ, 2004.

GAŠPAR, Tido Jozef: *Tvalé svetlá*. Bratislava : Ú. S. K. Š., 1934.

GEBHART, Jan – KUKLÍK, Jan: *Druhá republika 1938 – 1939. Svár demokracie a totality v politickém, společenském a kulturním životě*. Praha : Paseka, 2004.

GELLNER, E.: *Nacionalizmus*. Brno : Centrum pro studium demokrace a kultury, 2003.

GOSIOROVSKÝ, Miloš: Z *histórie česko-slovenských vzťahov*. Bratislava : Pravda, 1978.

HLINKA, Andrej: *Zápisky z Mírova*. Bratislava : Andrej, 1991.

HRNKO, Anton: *Miesto žilinskej dohody v štátoprávnych snahách slovenského národa*. In: *Žilina v slovenských dejinách*. Žilina : Knižné centrum, 2002.

IVANKA, Milan: *O autonomistických snahách na Slovensku*. Bratislava : Universum,1923.

JESENSKÝ, Janko: *Demokrati*. Bratislava : Tatran, 1985.

JOHNSON, Owen Verne: *Slovakia 1918 – 1938. Education and the making of nation*. Boulder : East European Monographs, 1985.

KAMENEC, Ivan: *Kryštalizácia politického života na Slovensku v rokoch 1935 – 1937*. In: *Historický časopis*. 1981, roč. 29, č. 1.

KÁZMEROVÁ, Ľubica: *Československá strana národnosocialistická a Slovensko*. In: *Slovensko v politickom systéme Československa*. Bratislava : Slovenská národná rada, 1992.

KOHN, Hans: *Western and Eastern Nationalism*. In: *Nationalism*. Bratislava : 1997.

KOLLÁR, Karol: *Metamorfózy chápania nacionalizmu v diele M. Hodžu. (Predvojnové a medzivojnové obdobie.)* In: *Filozofia*. 1995, roč. 50,č. 12.

KORMAN, Michal: *Zápisnica s Michalom Kormanom*. In: BYSTRICKÝ, Valerián – LETZ, Róbert – PODOLEC, Ondrej (eds): *Vznik Slovenského štátu. 14. marec 1939. Spomienky aktérov historických udalostí. 1. diel*. Bratislava : Academic Electronic Press, 2007.

KOVÁČ, Dušan: Česi, Nemci a Slováci v medzivojnovom Československu. In: HOENSCH, Jőrg K. – KOVÁČ, Dušan (eds): *Ztroskotání spolužití. Česi, Němci a Slováci v první republice 1918 – 1939*. Praha : Ministerství zahraničných věcí ČR, 1993.

KOVÁČ, Dušan: *Dějiny Slovenska*. Praha : Lidové noviny, 1999.

KOVÁČ, Dušan: *Slováci – Česi – dejiny*. Bratislava : Academic Electronic Press, 1997.

KOVÁČ, Dušan: *Z histórie slovenskej a českej otázky*. In: KUČEROVÁ, Stanislava (ed.): *Česká a slovenská otázka v soudobém světě. Základy naší hodnotové orientace*. Brno : Konvoj, 2004.

KRAJČOVIČOVÁ, Natália: *Emil Stodola. Džentlmen slovenskej politiky*. Bratislava : Kalligram, 2007.

KRAJČOVIČOVÁ, Natália: *Jeden či dva národy? Dilema slovenskej politiky po vzniku ČSR*. In: *Česko-slovenská historická ročenka 1999*. Brno : Vydavatelství MU, 1999.

zbornik2011.indb 332 28.07.2011 16:27:25

KRAMER, Juraj: *Slovenské autonomistické hnutie 1918 – 1929*. Bratislava : Vydavateľstvo SAV, 1962.

LEFF, Carol Skalnik: *National conflict in Czechoslovakia: The making and Remaking of a state, 1918 – 1987*. Princetown : Princetown University Press, 1988.

LICHNER, Ján: Pamäti. In: BYSTRICKÝ, Valerián – LETZ, Róbert – PODOLEC, Ondrej (eds): *Vznik Slovenského štátu. 14. marec 1939. Spomienky aktérov historických udalostí. 1. diel*. Bratislava : Academic Electronic Press, 2007.

LIPTÁK, Ľubomír: *Slovensko v 20. storočí*. Bratislava : Kalligram, 2000.

MACHO, Pavol: *O slovenskej identite trochu inak*. In: *Slovenská otázka dnes. Výber textov z časopisu OS 1997 – 2006*. Bratislava : Kalligram, 2007.

El MALLAKH, Dorothea Hendry: *The slovak autonomy movement, 1935 – 1939: A study in unrelenting nationalism*. Ann Arbor, London : University Microfilms International, 1972.

MANNOVÁ, Elena (ed.): *Krátke dejiny Slovenska*. Bratislava : Academic Electronic Press, 2003.

MÁTHÉ, Svätoslav: *Cesta k samostatnosti*. Martin : Matica slovenská, 2006.

MIKULOVÁ, Marcela: *Transformácia autobiografie a populárnej literatúry v Jesenského románovom koncepte – 1. časť*. In: *Slovenská literatúra*. 2008, roč. 55, č. 2 – 3.

MÚDRY, Michal: *Milan Hodža v Amerike*. Chicago : Geringer Press, 1949.

NOVÁK, Ľudovít: *Jazykovedné glosy k československej otázke*. Martin : Matica slovenská, 1936.

NOVOMESKÝ, Ladislav: *Čestná povinnosť. Zv. II*. Bratislava : Epocha, 1969.

PAUL, David Warren: *Nationalism, Pluralism and Schweikism in Czechoslovakia's political culture*. Ann Arbor, MI : University microfilms, 1974.

PAULÍNY-TÓTH, Ján: *Ako došlo k 14. marcu 1939*. In: BYSTRICKÝ, Valerián – LETZ, Róbert – PODOLEC, Ondrej (eds): *Vznik Slovenského štátu. 14. marec 1939. Spomienky aktérov historických udalostí. 2. diel*. Bratislava : Academic Electronic Press, 2008.

PLÁVKA, Andrej: *Smädný milenec*. Bratislava : Slovenský spisovateľ, 1971.

PLEVZA, Viliam: *KSČ a revolučné hnutie na Slovensku 1929 – 1938*. Bratislava : SAV, 1965.

PLEVZA, Viliam: *Národnostná politika KSČ a česko-slovenské vzťahy*. Bratislava : Práca, 1979.

POLAKOVIČ, Štefan: *Eseje o národe*. Martin : Matica slovenská, 1998.

PONIČAN, Ján: *Búrlivá mladosť. Spomienky I 1920 – 1938*. Bratislava : Slovenský spisovateľ, 1975.

Protokol II. řádného sjezdu KSČ. Praha : 1925.

PŘIKRYL, František: *Národnostná otázka v našich dejinách*. Bratislava : Pravda, 1980.

RAPANT, Daniel: *Logika dejín*. In: CHMEL, Rudolf (ed.): *Slovenská otázka v 20. storočí*. Bratislava : Kalligram, 1997.

ROGUĽOVÁ, Jaroslava: *Do boja za národ s humorom*. In: BYSTRICKÝ, Valerián – ROGUĽOVÁ, Jaroslava (eds): *Storočie propagandy. Slovensko v osídlach ideológií*. Bratislava : Academic Electronic Press, 2005.

ROLKOVÁ, Natália: *Matica slovenská v kontexte národno-štátnych koncepcií v 1. ČSR*. Dizertačná práca. Bratislava : Univerzita Komenského, Filozofická fakulta, 2009.

RYCHLÍK, Jan: *Češi a Slováci ve 20. století. Česko-slovenské vztahy 1914 – 1945*. Bratislava : Academic Electronic Press, Praha : Ústav T. G. Masaryka, 1997.

RYCHLÍK, Jan: *Slovenská otázka v Československu*. In: *Politické vedy*. 1999, roč. 2, č. 3.

zbornik2011.indb 333 28.07.2011 16:27:25

RYCHLÍK, Jan: *Teorie a praxe jednotného československého národa a československého jazyka v I. republice*. In: *Masarykova idea československé státnosti ve světle kritiky dějin*. Praha : 1993.

SCHVARC, Michal – HOLÁK, Martin – Schriffl, David (eds): *„Tretia ríša" a vznik Slovenského štátu. Dokumenty I.* Bratislava : Ústav pamäti národa : SNM – Múzeum kultúry karpatských Nemcov, 2008.

SCHWARZ, Karl Peter. *Česi a Slováci. Dlhá cesta k mierovému rozchodu.* Bratislava : Odkaz, 1994.

SIDOR, Karol: *Denníky 1930 – 1939*. Bratislava : Ústav pamäti národa, 2010.

SIDOR, Karol: *Slovenská politika na pôde pražského snemu (1918 – 1938)*. Zv. II. Bratislava : typ. kníhtlač Andreja Žilina, 1943.

SMITH, A. D.: *National identity*. London : Penguin Books, 1991.

SMREK, Ján: *Poézia, moja láska. Spomienok kniha prvá*. Bratislava : Slovenský spisovateľ, 1989.

SNA, f: Anton Štefánek, k. 18, inv. č. 720. *Jazykový nacionalizmus*, fólia č. 24.

Společná česko-slovenská digitální parlamentní knihovna. Dostupná na internete: <http://www.psp. cz/eknih/1920ns/ps/tisky/t3403_00.htm>.

STEINER, Eugen: *The slovak dilemma*. Cambridge : Cambridge University Press, 1973.

STODOLA, Emil: *O samospráve Slovenska*. Martin : 1921.

STODOLA, Emil: *Prelom. Spomienky, úvahy, štúdie*. Praha : Leopold Mazáč, 1933.

ŠEDIVÝ, I.: „Idea státu československého" a otázky čechoslovakizmu. In: Pekník, Miroslav (ed.): *Pohľady na slovenskú politiku*. Bratislava : VEDA, 2000.

ŠKVARNA, Dušan: *Zvláštna cesta Slovenska. Moderné slovenské dejiny a súčasná polarizácia slovenskej spoločnosti*. In: *Slovenská otázka dnes. Výber textov z časopisu OS 1997 – 2006*. Bratislava : Kalligram, 2007.

ŠOLC, Jaroslav: *Slovensko v českej politike*. Banská Bystrica : M. O. Enterprise, 1993.

ŠROBÁR, Vavro: *Z môjho života*. Praha : Borový, 1946.

ŠTEFÁNEK, Anton: *Problémy spisovnej slovenčiny*. S. n. 1935.

ŠUCHOVÁ, Xénia: *Administratívna samospráva v koncepciách slovenských centralistov Milana Hodžu a Ivana Dérera*. In: *Historický časopis*. 1994, roč. 42, č. 2.

ŠUCHOVÁ, Xénia: *Ivan Dérer, sociálna demokracia na Slovensku a slovenská otázka*. In: SIKORA, Stanislav, a kol: *Kapitoly z dejín sociálnej demokracie na Slovensku*. Bratislava : T. R. I. Médium, 1996.

TEPLANSKÝ, Pavol: *Zápisnica z výsluchu P. Teplanského*. In: BYSTRICKÝ, Valerián – LETZ, Róbert – PODOLEC, Ondrej (eds): *Vznik Slovenského štátu. 14. marec 1939. Spomienky aktérov historických udalostí. 2. diel*. Bratislava : Academic Electronic Press, 2008.

TISO, Jozef: *Prejavy a články (1913 – 1938)*. Zv. I. FABRICIUS, M. – SUŠKO, L. (eds.). Bratislava : Academic Electronic Press, 2002.

URSÍNY, Ján: *Spomienky na Slovenské národné povstanie*. Liptovský Mikuláš : Tranoscius, 1994.

Začiatok riešenia? In: *Slovák*. 24. 2. 1937, roč. 19, č. 44, s. 1.

ZAŤKO, Peter: *Spomienky*. In: BYSTRICKÝ, Valerián – LETZ, Róbert – PODOLEC, Ondrej (eds): *Vznik Slovenského štátu. 14. marec 1939. Spomienky aktérov historických udalostí*. 2. diel. Bratislava : Academic Electronic Press, 2008, s. 303.

ZELENÁK, Peter: Formovanie autonomistického bloku v slovenskej politike. In: PEKNÍK, Miroslav, a kol.: *Martin Rázus – politik, spisovateľ a cirkevný činiteľ*. Bratislava : VEDA, 2008.

zbornik2011.indb 334 28.07.2011 16:27:25

ZELENÁK, Peter: *Od slovenskej otázky k otázke Slovenska*. In: *Malé národy a štáty v strednej Európe*. Bratislava : Kalligram, 1998.

ZELENÁK, Peter: *Slovenská politika medzi tradicionalizmom a modernou*. In: PEKNÍK, Miroslav, a kol.: *Ferdinand Juriga – ľudový smer slovenskej politiky*. Bratislava : VEDA, 2009, s. 164.

ZEMKO, Milan: *Slovensko – krajina v medzičase. Výber zo štúdií a článkov*. Bratislava : Kalligram, 2002.

ZUBEREC, Vladimír: *Čechoslovakizmus agrárnej strany na Slovensku v rokoch 1919 – 1938*. In: *Historický* časopis. 1979, roč. 27, č. 4.

SUMMARY

The Slovak Issue in the Period of the First Czecho-Slovak Republic (1918-1938)

In the period of the first Czecho-Slovak republic, especially in the 1930s, the crucial problem within the Slovak issue was its national aspect, i.e. the general agreement of the whole society on the need of recognising the Slovak nation. The main phenomenon which shifted the solution of the Slovak issue to a different level as for its quality was the completion of the forming process of the Slovaks as a modern political nation. The main factors of this phenomenon were the consequences of the establishment of democratic and civic principles in the Slovak society, the involvement of the young Slovak generation in public life, the fact that Slovakia became an autonomous entity in 1928 as the Slovak Land, more noticeable displays of poitical involvement of the Slovak masses, general agreement of the whole society on the question of the need of recognising the Slovak nation as autonomous, and within all the political subjects, the effort to change the position of Slovakia in the Czecho-Slovak republic. In the 1920s the national awakening still remained on the level of political elites, but during 1930s the Slovak national identity developed on the horizontal as well as vertical level. Throughout this decade, the Slovak nation became a political nation, and thus was no longer delimited only ethnically and culturally.

zbornik2011.indb 335 28.07.2011 16:27:25

zbornik2011.indb 336 28.07.2011 16:27:25

Miloslav Vojtech

K počiatkom literárnovednej slovakistiky na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského v Bratislave

90. výročie vzniku Filozofickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave, ktoré si pripomíname v roku 2011, je vhodnou príležitosťou na reflexiu jednotlivých vedných disciplín, ktoré stáli pri jej zrode. Medzi najstaršie odbory na Filozofickej fakulte UK i medzi najstaršie odbory v rámci univerzity ako celku patrí bezpochyby slovakistika a v jej rámci literárnovedná slovakistika. V tomto príspevku nechcem rekapitulovať okolnosti vzniku a začiatkov slovakistického výskumu na fakulte, ale skôr by som chcel zacieliť pozornosť na niektoré metodologické aspekty vývinu literárnovednej slovakistiky v horizonte dvoch desaťročí existencie fakulty v období medzi dvoma svetovými vojnami.

Špecifikom začiatkov literárnovednej slovakistiky na Filozofickej fakulte UK je jej formovanie sa v inštitucionálnom rámci Seminára pre slovanskú filológiu. To poznačilo i charakter literárnovedného výskumu, ktorý mal širšie slavistické a filologické pozadie, preto je niekedy veľmi ťažké jednoznačne oddeliť výskum a vedecké práce z oblasti literárnovednej slovakistiky v užšom zmysle slova od iných disciplín (lingvistiky, najmä dejín slovenčiny, klasickej filológie a osobitne bohemistiky). Literárnovedný výskum sa v rámci štruktúry Seminára pre slovanskú filológiu realizoval v rámci niekoľkých oddelení: oddelenia pre reč a literatúru slovenskú, ktorého riaditeľom bol profesor Jozef Škultéty, oddelenia pre dejiny českej literatúry (riaditeľ prof. Josef Hanuš) a Oddelenia pre novú českú literatúru a pre literatúru slovenskú (riaditeľ prof. Albert Pražák). Štruktúra oddelení sa zmenila počas roka 1924, keď odišiel na dôchodok prof. Jozef Škultéty. Jeho odchod spôsobil zánik Oddelenia pre reč a literatúru slovenskú, namiesto ktorého v akademickom roku 1924/25 vzniklo Oddelenie pre jazyk československý, ktorého riaditeľom sa stal prof. Miloš Weingart.

V rámci literárnovednej slovakistiky sa kľúčovou výskumnou disciplínou stala literárna história. V rámci literárnohistorického výskumu dominoval záujem o literatúru národného obrodenia a 19. storočia, neskôr (od prelomu 20. a 30. rokov 20. storočia) sa výskumný záujem rozširoval k predobrodeneckým obdobiam na jednej strane a k súčasnej literatúre na strane druhej, ale aj k metodologickým a literárnoteoretickým otázkam.

Z hľadiska metodologického boli počiatky literárnovednej slovakistiky späté s osobnosťou Jaroslava Vlčka, autora prvej vedeckej syntézy dejín slovenskej literatúry. Vlčkov metodologický a ideový odkaz na pôdu bratislavskej fakulty preniesol jeho žiak a jedna zo zakladateľských osobností slovakistiky na našej fakulte, profesor Albert Pražák.

zbornik2011.indb 337 28.07.2011 16:27:25

Profesor Pražák ako Vlčkov žiak sa o slovenskú literatúru zaujímal už pred vznikom Československej republiky, no systematický záujem o slovenskú literatúru sa viaže najmä k obdobiu jeho pôsobenia na novozaloženej Filozofickej fakulte Univerzity Komenského v Bratislave (1921 – 1933) a záujem o slovenskú literatúru prejavoval i po svojom odchode na Karlovu univerzitu do Prahy. Albert Pražák bol vlastne prvým literárnym historikom, ktorý začal na pôde bratislavskej univerzity systematicky prednášať dejiny slovenskej literatúry a uvedomoval si potrebu nových syntetických spracovaní slovenských literárnych dejín. Na túto potrebu poukázal vo svojej prednáške na I. zjazde slovanských filológov v Prahe v roku 1929 slovami: „Zdá se, že postup k ideální syntéze slovenských literárních dějin bude i pro naší generaci pozvolný. Vyžádá si především co nejvíc monografií o problémech, osobnostech a formách. Vyžádá si snad i encyklopedická zpracování slovenského slovesného dějství“[1].

Albert Pražák týmito slovami vystihol priority literárnovedného výskumu u nás, ktorý by mal smerovať od materiálového výskumu jednotlivostí smerom ku komplexnejším syntetizujúcim spracovaniam literárnych dejín. Toto smerovanie je viditeľné jednak na literárnohistorickom diele samého A. Pražáka, ale aj na výskumnej problematike všetkých osobností, ktoré v medzivojnovom období participovali na literárnovednom slovakistickom výskume na filozofickej fakulte.

Ak sa vrátime k metodologickým otázkam v užšom zmysle slova, pre vývin literárnovedného slovakistického bádania na Filozofickej fakulte UK sú v časovom horizonte dvoch medzivojnových decénií markantné tri navzájom úzko prepojené posuny: 1. obrat od čechoslovakistických literárnohistorických koncepcií smerom k chápaniu slovenskej literatúry ako autonómneho celku; 2. metodologická inovácia pozitivistickej metódy a počiatky štrukturalizmu; 3. prvá generačná obmena.

Prvým typickým znakom literárnovedného výskumu na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského bol jeho čechoslovakistický ideologický rámec, ktorý zosilnel najmä po roku 1924, po už spomenutom odchode prof. Jozefa Škutétyho z fakulty a zániku Oddelenia pre reč a literatúru slovenskú, namiesto ktorého v akademickom roku 1924/25 vzniklo Oddelenie pre jazyk československý.

Problematika čechoslovakistickej orientácie v literárnej vede, otázky jej genézy a podôb je nesmierne zložitá. Doposiaľ absentuje systematické, ideologicky nezaťažené a objektívne zmapovanie tohto problému. Koncepcia dejín slovenskej literatúry ako súčasti širšieho celku literatúry československej nie je zďaleka produktom vývoja po roku 1918, nie je len symptómom univerzitnej literárnej vedy medzivojnového obdobia.

[1] Pražák, 1932, s. 290.

zbornik2011.indb 338 28.07.2011 16:27:25

Jej genézu je potrebné hľadať už hlbšie v názoroch Jána Kollára, Pavla Jozefa Šafárika a najmä Jaroslava Vlčka[2].

Za najortodoxnejšieho zástancu koncepcie jednotnej československej literatúry sa vo všeobecnosti považuje profesor Albert Pražák. Táto unifikačná koncepcia má však aj v jeho literárnohistorickom slovakistickom diele rôzne podoby a nuansy.

Istým kľúčom k pochopeniu Pražákovej koncepcie slovenskej literatúry (alebo lepšie povedané koncepcie jednotnej literatúry československej) je jeho literárnohistorická esej *Duch naší obrozenské literatury* (1938), ktorá vznikla v ovzduší blížiaceho sa konca predmníchovskej republiky. Československý štát, ktorý vznikol spojením síce blízkych, ale predsa v mnohom odlišných národov, potreboval nájsť vlastnú kultúrnu sebaidentifikáciu, hľadal tradície svojej existencie a jej historické zdôvodnenie. Ideová koncepcia jednotného československého národa sa z roviny politickej postupne transformovala do roviny kultúrnej a, samozrejme, i literárnovednej, na čom mal výrazný podiel aj Albert Pražák. Svoju koncepciu jednotnej československej kultúry a literatúry odvodzoval z obdobia národného obrodenia, na jej historické zdôvodnenie používal argumenty obrodeneckej vedy, ktoré sa v medzivojnovom období na Slovensku pociťovali ako zastarané a divergentným vývojom oboch národov i literatúr prekonané. Pražák chápal obrodenecký proces v Čechách a na Slovensku jednotne a často nediferencovane. V národnom obrodení videl korene československej štátnosti, toto obdobie považoval za obdobie vzniku „československého národa" a národnoobrodeneckú problematiku aktualizoval a adaptoval na súdobé pomery. Môžeme to dokumentovať na Pražákom aktualizovanej obrodeneckej koncepcii „vlasti" vytvorenej Palackým a Šafárikom. Teritoriálna obrodenecká konštrukcia, zahŕňajúca „území obydlené Čechy, Moravany, Slezany a Slováky, věnčené

[2] Jaroslav Vlček vo svojej literárnohistorickej syntéze *Dejiny literatúry slovenskej* (1890), ktorej predchádzala práca *Literatura na Slovensku, její vznik, rozvoj, význam a úspěchy* (1881), dal predchádzajúcim snahám o vyčlenenie slovenskej literatúry ako samostatného literárnohistorického celku širší vedecký základ a zároveň v 19. storočí zavŕšil tendenciu vedúcu k emancipácii slovenskej literárnej historiografie (Podrobnejší prehľad dejín slovenskej literárnej historiografie podáva ŠMATLÁK, Stanislav: *Dejiny slovenskej literatúry I*. Bratislava, 1997, v kapitole *Historická totožnosť slovenskej literatúry a vývoin syntetických predstáv o nej*, s. 20 – 58). Jaroslav Vlček však túto líniu už ďalej nerozvinul. Vo svojej ďalšej literárnohistorickej syntéze *Dějiny české literatury* (1893 – 1921) a v kapitolách venovaných slovenskej literatúre v monumentálnom literárnohistorickom projekte *Literatura česká devatenáctého století* (1902 – 1907) sa priklonil k obrodeneckej koncepcii československej literárnej jednoty a slovenskú literatúru včlenil do českého literárnohistorického kontextu. J. Vlček v *Dějinách české literatury* na rozdiel od *Dejín literatúry slovenskej* výrazne modifikoval, ba dokonca redukoval obsah pojmu „slovenská literatúra". Tento posun výstižne charakterizoval jeho nástupca na univerzitnej katedre Miloslav Hýsek v nekrológu za Jaroslavom Vlčkom. Podľa M. Hýska J. Vlček v *Dejinách literatúry slovenskej* „literární Slovensko pojímá jako celek zcela svéprávný, přičemž se v úvodě o jednotě s literaturou českou vůbec nemluví", ale „v *Dějinách české literatury* a v *České literatuře XIX. století* jsou Slováci bez výhrad zařazeni do rámce literatury české" (HÝSEK, Miloslav: Za Jaroslavem Vlčkem. In: *Listy filologické*. 1930, roč. 57, s. 83), čím Vlček „v konečné formulaci prokázal jednotu české literatury s literaturou na Slovensku" (tamže, s. 88).

zbornik2011.indb 339 28.07.2011 16:27:25

Krkonošemi a Tatrami a protékané Vltavou a Dunajem“[3] je tu aktualizovaná a identifikovaná s moderným československým štátom. Rovnako operuje s názormi Bohuslava Tablica a Juraja Palkoviča, ktorí považovali Čechov, Moravanov a Slovákov „za týž národ“[4], a nadväzujúc na Vlčka podrobuje kritike bernolákovské hnutie a slovenský katolicizmus, ktoré nezapadali do Pražákovej tézy o národnom obrodení ako období, keď sa formovalo „československství“. V tejto Pražákovej práci nachádzame zároveň vysvetlenie už spomenutého zvýšeného literárnohistorického záujmu o literatúru národného obrodenia.

Zaujímavým dokumentom odhaľujúcim jednak vlastné Pražákove postoje k otázkam československej jednoty, ale aj dobový ideologický tlak na uplatňovanie čechoslovakistického konceptu vo vedeckom diskurze a jeho dobovú recepciu v každodennej vysokoškolskej praxi sú pamäti s názvom *Politika a revoluce*, ktoré boli publikované z autorovej pozostalosti až v roku 2004. Albert Pražák tu veľmi sugestívne hovorí o svojom úprimnom presvedčení o československej jednote a o svojom poslaní na Slovensku: „I můj odchod do Bratislavy na univerzitu v roku 1921 měl cílem dorozumět se se Slováky a přesvědčiti je, že je to milost osudu, že byli vyňati z maďarských rukou, jež by je byli urdousily, a dostali se k nám po zákonu ducha, slova i krve. Zdálo se mně, že naším prvím politickým heslem musí býti v prvních létech svobody především Slovensko a že práce pro jeho kulturní oživení a československé uvědomnění jest nejnaléhavjejší... Mohu-li mluviti o bratislavské době o nějaké své političnosti, tož to bylo jen československé upevnění státu a touha uchovat si co nejpevnější základnu, na níž jsme se osvobodili, tj. že Čech je Slovák v Čechách a na Moravě a Slovák že je Čech na Slovensku, jak říkal již Štefánik při svém vstupu do Prahy na počátku našeho století. Věřil jsem antickému a pak Balbínovu heslu, že se státy udržují tím, z čeho vznikly, jinak že se rozpadají. Odtud má tuhá československost, ať se komu líbila či ne“[5]. Na druhej strane však priznáva aj istý stupeň ideologického tlaku na univerzitné prostredie, za ktorým boli nielen špičky vtedajšej politickej scény, ale (čo je zaujímavé) aj literárny historik Jaroslav Vlček, ktorý okrem svojho domovského pôsobenia na pražskej univerzite od roku 1918 vykonával aj funkciu prednostu slovenského odboru na ministerstve školstva a podieľal sa na organizácii slovenského stredného školstva. Pražák v tejto súvislosti hovorí: „Když jsem odcházel do Bratislavy, řekl mně jen Jaroslav Vlček, že mne žádá, abych habilitoval jen toho, kdo bude cítit československy jako já. A tehdejší ministr unifikací, přítel Vladimír Fajnor, mne žádal, abych své budocí docenty ‚přežehlil‘ československy, jako to dělají v Římě novým

[3] Pražák, 1938, s. 31.

[4] Tamže, s. 32.

[5] Pražák, 2004, s. 36 – 37.

zbornik2011.indb 340 28.07.2011 16:27:25

kardinálům. O věci jsme mluvili s Masarykem v Lánech roku 1926. Pozval mne tehdy se ženou Klárou na několik dní a byla při tom řeč i o Slovácích. Uznával postup naší univerzity za správný a souhlasil s mým stanoviskem“[6].

V Pražákových pamätiach však nachádzame aj realisticky triezve zobrazenie reálnej situácie prijímania unitaristických myšlienok na pôde Univerzity Komenského, ktoré sú dôkazom o ich limitovanosti na úzku skupinu akademických špičiek a o ťažkostiach, ktoré sprevádzali ich aplikáciu do každodennej praxe: „Také na fakultě jen málo probudilých duchů bylo bezvýhradně pro naše sjednocení a pokládalo se za Čechoslováky. Hned po zkouškách dávali nám examinátorům najevo, že jsou a chtějí být jen Slováci. Tohle sílilo přílivem autonomistických listů a revuí. Mládeži se líbila tato oproštěná svojskost, propadali jí jako nějakému novému učení zrovna se sektářskou fanatičností. Viděl jsem to v Spolku slovenských spisovatelů. Při vínku vypadalo vše pěkne a jednotně, po něm u redakčních stolků a písmě to bylo již jiné. Začalo to zasahovat i do rodin a společnosti. Výtky proti nám se stupňovaly, československost začínala být na Slovensku nepříjemnou političností“[7].

Ako už bolo povedané, unifikačná koncepcia jednotnej československej literatúry našla svoje zhmotnenie aj v Pražákovom literárnohistorickom diele, no musíme pripomenúť skutočnosť, že má aj rôzne podoby a nuansy. Príkladom je rozsiahla literárnohistorická práca syntetického charakteru *Literární Slovensko let padesátých až sedmdesátých* (1932)[8]. Táto syntéza síce vychádza z Pražákovej unifikačnej koncepcie jednotnej československej literatúry, no v mnohom ju Pražák (zrejme nevedome) aj prekonáva (alebo zoslabuje), keďže pripúšťa istú autonómnosť literárneho vývinu na Slovensku v 50. – 70. rokoch 19. storočia. Dôkazom toho je jeho konštatovanie, že Slováci v období, ktoré je predmetom jeho záujmu, „stanuli po prvé mezi slovanskými národy jako souřadná a rovnocenná jednotka, a tak kdykoliv a kdekoliv mohli – představovali se i světu“[9]. Dôkazom toho, že Pražák našiel vysokú mieru porozumenia pre literárnu tvorbu „poštúrovského“ obdobia, sú najmä nasledujúce slová: „V tomto tragickém osvětlení nepřipadá literatura padesátých až sedmdesátých let přes všechnu odvozenost a odmocněnost malou a malichernou. Pro svůj zvláštní případ vývoje měl by si jí i světový proud povšimnouti. Její představitelé – Sládkovič, Botto, Kráľ, Štúr, Hodža, Palárik, Záborský, Francisci a jiní – měli by i pro něj osobní a osobité kouzlo, zmocněné tím, že literární jazyk si museli tvořit, že museli změřit a vyzkoušet jeho nosnost, sílu, soběstačnost a schopnost kulturního projevu a že vedle toho ryze slovenského úkolu musili učinit vše,

[6] Tamže, s. 37 – 38.

[7] Tamže, s. 39 – 40.

[8] Práca vyšla zásluhou Slovanského ústavu v Prahe a Zboru pro výskum Slovenska a Podkarpatské Rusi.

[9] Pražák, 1932, s. 303.

zbornik2011.indb 341 28.07.2011 16:27:25

aby se národně ochránili proti záhubné přesile a před světem obhájili právo a smysl samostatného bytí…“[10].

Uvedené formulácie sú dôkazom Pražákovho aspoň náznakovitého prekročenia unitaristickej literárnohistorickej koncepcie a rešpektovania autonómnosti slovenského literárneho vývinu. Úplnú autonómnosť však slovenskej literatúre nepriznáva. Preceňuje najmä „závislosť“ slovenských autorov od českých (v čom je potrebné okrem ideologického pozadia hľadať aj pozitivistické zdôrazňovanie „vplyvov“ na literárnu tvorbu) a k mnohým otázkam súdobého literárneho života sa stavia z pozícií prameniacich z predstavy jednotného československého vývoja (ide najmä o otázku jazykových zápasov na Slovensku v 50. rokoch 19. storočia). Pražákove úvahy o slovenskej literatúre teda oscilujú medzi snahou o jej prezentáciu v československých literárnych súvislostiach a jej smerovaním k svojskosti a sebestačnosti, ktorú Pražák na základe vlastných výskumov akceptuje. Túto snahu slovenskej literatúry o svojskosť a samostatnosť však považuje iba za prejav regionalizmu.

K prekonaniu čechoslovakistických koncepcií na Filozofickej fakulte UK prichádza postupne, kontinuálne, súvisí s generačnou obmenou, ktorá sa udiala práve na prelome 20. a 30. rokov, a s postupným odchodom českých profesorov z Bratislavy (Albert Pražák odchádza v roku 1933, Josef Hanuš definitívne v roku 1935). Prekonanie týchto koncepcií súvisí nielen s generačnou obmenou, ktorá prebehla v 30. rokoch, ale aj s metodologickými posunmi, ktoré sa udiali práve v tomto období.

Druhým znakom vývinu literárnovednej slovakistiky v dvoch medzivojnových decéniách je už spomenutý metodologický posun, pre ktorý je príznačné inovovanie pozitivizmu a postupný príklon k štrukturalistickým metodologickým východiskám.

Už pre spomenutú monografiu Alberta Pražáka *Literární Slovensko let padesátých až sedmdesátých* (1932) je v mnohom príznačná inovácia pozitivistických metodologických východísk. Táto syntéza obsahuje nielen pozitivisticky preferovanú analýzu historicko-politického kontextu slovenskej literatúry, ale aj state venované otázkam literárnych druhov a žánrov (kapitola *Soudobá slovenská literární teorie*). Uplatňuje progresívny prístup žánrového rozvrstvenia literatúry (kapitoly venované poézii, próze, dráme, vecnej literatúre, korešpondencii), osobitne si všíma dobovú prekladovú tvorbu a používané metódy umeleckého prekladu. Toto Pražákovo dielo má dodnes veľkú pramennú hodnotu a z hľadiska dejín slovenskej literárnej historiografie by si táto dodnes výraznejšie nedocenená práca zaslúžila dôkladnú analýzu najmä v rovine použitých literárnohistorických metodologických postupov. Najmä uplatnenie modernej genologickej, nie však mechanicky chronologickej stratifikácie

[10] Tamže, s. 309 – 310.

zbornik2011.indb 342 28.07.2011 16:27:25

literárnohistorického materiálu podľa druhového princípu, umožnila autorovi „synchrónní komparaci autorských poetik, a tím do jisté míry oslabuje často frekventovanou kategorii pozitivistického ‚vlivu' jako projevu závislosti slovenské literatury na jinonárodním (českém) kontextu"[11].

Keď hovoríme o pozitivistickej literárnohistorickej metóde, je potrebné povedať, že na pôde Filozofickej fakulty UK mala rôzne podoby. Všetkých literárnych historikov síce spájal tainovský pozitivizmus a do značnej miery aj rovnaké literárnohistorické úlohy (napríklad spoločný záujem o literatúru národného obrodenia – pričom Albert Pražák väčšmi zohľadňoval slovakistické hľadisko, Josef Hanuš naopak zotrvával viac na pôde bohemistiky), v mnohom sa ich spôsob písania odlišoval. Kým Albert Pražák rozvinul Vlčkovský štýl písania, pre ktorý je charakteristická impresia, expresivita výrazu a často kvetnatý štýl pracujúci s protikladmi a prirovnaniami, štýl, ktorý miestami prechádza do beletrizovanej podoby a k esejizmu, Josef Hanuš oproti tomu preferoval exaktnejší sociologizujúci spôsob písania a uchopenia materiálu a rozvíjal ako žiak Gollov a Gebauerov ich metodologický odkaz.[12]

Nové metodologické impulzy na Filozofickej fakulte UK sa spájajú predovšetkým s pobytom Jana Mukařovského, priekopníka československého literárnovedného štrukturalizmu, ktorý prednášal na bratislavskej filozofickej fakulte v rokoch 1931 – 1937 estetiku a dejiny literatúry. Hoci sa vo svojom literárnovednom diele slovenskou literatúrou špeciálne nezaoberal, svojimi prednáškami pôsobil na formovanie mladej slovenskej literárnovednej generácie, najmä Mikuláša Bakoša a Milana Pišúta.

Práve Milan Pišút patrí k osobnostiam našej univerzitnej literárnovednej slovakistiky, ktorá na jednej strane nadviazala na tradície tradičného materiálového pozitivistického výskumu, no na druhej strane ho obohatila o nové metodologické impulzy prameniace v štrukturalizme.

Milan Pišút vstúpil do slovenského literárneho života na počiatku 30. rokov ako literárny kritik. Výraznejšie sa uviedol predovšetkým kritickou štúdiou *Slovenská lyrika po Kraskovi* (1931)[13], v ktorej sa pokúsil zhodnotiť modernú slovenskú poprevratovú poéziu. Ako literárny historik sa prezentoval v polovici 30. rokov uplynulého storočia. Veľkým stimulom pre slovenskú a českú literárnu históriu sa vtedy stal rok 1936, rok stého výročia Karla Hynka Máchu, Alexandra Sergejeviča Puškina, vydania prvého almanachu našej romantickej generácie *Plody* a Kuzmányho almanachu *Hronka*. Slovenskí a českí literárni vedci vtedy prejavili zvýšený záujem o problematiku literárneho romantizmu. Na interpretácii otázok

[11] Zelenka, 2002, s. 193.

[12] Podrobnejšie pozri Petrbok, 2003, s. 45 – 52.

[13] Publikované v zborníku *Slovenská prítomnosť literárna a umelecká*. Praha, 1931, s. 27 – 51.

zbornik2011.indb 343 28.07.2011 16:27:25

tohto literárneho smeru sa podieľali reprezentanti viacerých dobových metodologických smerov.[14] Milan Pišút pri tejto príležitosti uverejnil v revue *Bratislava* stať *K počiatkom školy Štúrovej*[15], v ktorej sa zameral na zhodnotenie literárnej aktivity študentov bratislavského evanjelického lýcea, ktorí sa v roku 1836 kolektívne predstavili v almanachu *Plody zboru učenců řeči československé lycea prešporského.* Milan Pišút tu venuje postupne pozornosť všetkým básnickým, beletristickým i vecným príspevkom publikovaným v almanachu, pričom svoj záujem nelimituje iba na otázky kultúrnohistorické a inštitucionálne, čo bolo typické pre literárnohistorickú školu Jaroslava Vlčka, ale reflektuje už problémy výsostne literárne, otázky nových pohybov v slovenskej literatúre súvisiace s odkrývaním súvislostí genézy slovenského literárneho romantizmu. Milan Pišút vstupuje „do procesu odkrývania slovacity mladých autorov"[16], reflektuje ich posuny od „všeslovanského" k „slovenskému": „... je to prehodnotené Kollárovo všeslovanstvo a nahradené záujmom o Slovensko. Pohľad mládeže sa sústredil len na okolie Tatier, Váhu a Hrona, ktorý všetkými prostriedkami citovými vykrajuje z celku Uhorského"[17]. Táto štúdia sa stala predstupňom jeho rozsiahlej práce venovanej otázkam genézy slovenského literárneho romantizmu – monografie *Počiatky básnickej školy Štúrovej* (1938) – a zároveň začiatkom jeho celoživotného literárnohistorického sústredenia sa na otázky slovenského národného obrodenia, najmä na problematiku slovenského literárneho romantizmu.

Monografia *Počiatky básnickej školy Štúrovej* (1938)[18] je dodnes pozoruhodná jednak použitím a spracovaním rozsiahleho archívneho materiálu, ale aj metodologicky, a to skĺbením tradičných pozitivistických a kultúrnohistorických postupov a niektorých impulzov štrukturalizmu.

Ak podrobnejšie mapujeme Pišútove metodologické východiská, vidíme, že v *Počiatkoch básnickej školy Štúrovej* sa na jednej strane hlási k Jaroslavovi Vlčkovi ako zakladateľskej osobnosti slovenskej literárnej histórie a Albertovi Pražákovi, svojmu učiteľovi na bratislavskej filozofickej fakulte, no na druhej strane odhaľuje limity Vlčkovej literárnohistorickej metódy a púšťa sa do jej kritickej revízie, najmä vo vzťahu k jeho reflexii tzv. školy Štúrovej v *Dejinách literatúry slovenskej*. Vlčkovi vyčítal predovšetkým to, že mu unikalo „mnoho súvislostí, najmä vzťahov jednotlivých zložiek umeleckého diela k celkovému zámeru básnika, popis a výklad slovesných

[14] Urbancová, 2003, s. 10 – 11.

[15] Pišút, 1936, s. 297 – 315.

[16] Rosenbaum, 1983, s. 292.

[17] Pišút, 1936, s. 315.

[18] Táto literárnohistorická práca vznikla počas Pišútovho pobytu v Prahe, kde pôsobil ako profesor Jungmannovho gymnázia. Práca vyšla knižne ako 25. zväzok edície *Práce učené společnosti Šafaříkovy v Bratislavě*. V roku 1938 sa ňou habilitoval na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského v Bratislave za docenta pre dejiny slovenskej a českej literatúry.

zbornik2011.indb 344 28.07.2011 16:27:25

zmien na jazykovom materiále a ich súvislosť so štruktúrami spoločnosti“[19].

Odpoveď na otázku, odkiaľ pramení kritika Vlčkovho literárnohistorického prístupu, nachádzame priamo v závere úvodu *Počiatkov básnickej školy Štúrovej*, kde Milan Pišút uvádza: „Popud k tejto práci som prijal od univ. prof. J. Mukařovského...“, ktorý „ma upozornil na problémy, ktoré nová metóda kladie štúdiu literatúry“[20]. Toto priznanie sa k inšpiráciám novou štrukturalistickou metódou reprezentovanou Janom Mukařovským však nebolo u Milana Pišúta ničím novým. S metodologickými impulzmi štrukturalizmu sa postupne vyrovnával v článkoch publikovaných v *Slovenských smeroch* už v polovici 30. rokov: *Formalizmus a strukturalizmus* (1933 – 1934) a *Strukturalizmus a jeho dôsledky pre literárnu kritiku* (1935 – 1936). „Milan Pišút skrátka vzal na vedomie pohyb v literárnovednej metodológii, ktorý bol u nás pohybom od pozitivizmu, od nacionálno-konfesionálnych a subjektivistických postojov k vedeckým zisteniam o literatúre, jazyku a kultúre vôbec“[21]. Napriek tomu, že Milan Pišút sa v priebehu 30. rokov metodologicky vyrovnával so štrukturalizmom, či, lepšie povedané, vzal ho na vedomie, pri čítaní *Počiatkov básnickej školy Štúrovej* zisťujeme, že jeho metodologická inšpirácia štrukturalizmom je skôr „diskrétna“. Obmedzuje sa prevažne na podnety plynúce z Mukařovského štúdie *Estetická funkce a estetická norma jako sociální fakty* (1935) a na chápanie literatúry ako „slovesného radu“. Nešlo však o „prispôsobenie sa štrukturalizmu, ale o jeho využitie na báze pozitivizmu, o dobovú inováciu pozitivistického prístupu“[22]. Napriek týmto metodologickým limitom je táto práca Milana Pišúta dodnes aktuálna a nadčasová. Obsahuje precíznu, v duchu tainovského pozitivizmu koncipovanú analýzu spoločenských pomerov v Uhorsku pred rokom 1848, pokus o smerovú analýzu obdobia 30. rokov 19. storočia, v ktorom ako prvý v slovenskej literárnej histórii identifikoval popri výraznom klasicizme, popri prehlbujúcej sa subjektivizácii poézie, záujme o folklór a počiatkoch romantizmu i biedermeierovské tendencie, čím slovenský literárny život ukotvil do literárnoestetických súradníc stredoeurópskeho kultúrneho priestoru „predmarcového obdobia“, a to komparatívnym poukázaním na paralely s literárnou situáciou v českých krajinách a Rakúsku. Osobitnú pozornosť venuje genéze tzv. školy Štúrovej, Karolovi Kuzmánymu ako „kliesniteľovi romantizmu“ a predovšetkým rozboru poézie básnikov

[19] Pišút, 1938, s. VII.

[20] Tamže, s. IX – X.

[21] Rosenbaum, 1983, s. 290.

[22] Tamže, s. 291.

zbornik2011.indb 345 28.07.2011 16:27:25

raného romantizmu[23], ktorá tvorí najrozsiahlejšiu časť knihy. Poéziu 30. rokov reflektuje nielen z úzkeho literárnohistorického horizontu, ale všíma si i aspekty tematické, motivické i jazykové.

Inovatívne v tridsiatych rokoch neboli iba impulzy štrukturalizmu. Isté prvky metodologického novátorstva do slovenskej literárnej histórie vniesol aj poľský slovakista Władysław Bobek, ktorý pôsobil na FF UK ako lektor jedenásť rokov (1928 – 1939). Jeho práce v porovnaní s dovtedajším vlčkovským a pražákovským atomizovaným chápaním kultúrnych a literárnych dejín znamenali dôležitý posun v domácom literárnovednom myslení. Bobekove práce v dobovom literárnom kontexte totiž znamenali nielen netradičný zorný uhol pohľadu, ale koncepčne a metodologicky nový spôsob formulovania základných otázok slovenského literárneho vývinu, ktorý Bobek sledoval v intenciách Geistesgeschichte.[24] S Bobekovým menom je spätý i tematický posun k výskumu literárneho baroka, ale aj k teoreticko-metodologickým otázkam, ktoré reprezentuje štúdia *K problému periodizácie slovenských literárnych dejín*[25], v ktorej predložil koncepciu celostného a komplexného chápania slovenského literárneho vývinu. Vrcholom jeho slovakistických štúdií bola napokon syntéza *Prehľadné dejiny slovenskej literatúry* (1939), ktorou predčasne zavŕšil svoje slovakistické dielo.

V súvislosti s metodologickými inováciami sme naznačili tretí posun, a tým je generačná obmena. V 30. rokoch sa na fakulte postupne presadzuje mladá generácia literárnych historikov. Okrem spomínaného Milana Pišúta je potrebné spomenúť Andreja Mráza, ktorý nastupuje na fakultu v roku 1938, a prof. Jana Vilikovského, ktorý sa v roku 1933 stal docentom a v roku 1936 profesorom staršej českej a slovenskej literatúry. S nástupom mladej generácie sú badateľné nielen metodologické inovácie, ale aj rozšírenie zorného poľa literárnovedného výskumu. Popri tradičnom materiálovom skúmaní dejín literatúry (ktorý v 30. rokoch reprezentuje napríklad práca J. Vilikovského *Dějiny literárních společností malohontských*, 1935) sa výskum literatúry rozširuje aj smerom k textologickému výskumu a editológii[26] a z hľadiska predmetu záujmu (na rozdiel od situácie z 20. rokov, keď dominoval predovšetkým záujem o slovenskú a českú literatúru

[23] Pozornosť venuje Samovi Chalupkovi, Karolovi Drahotínovi Štúrovi, Ľudovítovi Štúrovi, Michalovi Miloslavovi Hodžovi, Ctiborovi Zochovi, Danielovi Lichardovi, Jánovi Maróthymu, básnickým pokusom v almanachu *Plody*, Karolovi Braxatorisovi a básnikom almanachu *Hronka*, Jozefovi Miloslavovi Hurbanovi, Augustovi Horislavovi Škultétymu, básnikom almanachu *Jitřenka* (Samovi Bohdanovi Hroboňovi, Bohuslavovi Nosákovi) a básnikom prvých zväzkov almanachu *Nitra* a Palkovičovej *Tatranky* (Andrejovi Sládkovičovi, Jánovi Kalinčiakovi a Jankovi Matúškovi). Podrobnejšie pozri Pišút, 1938, s. 89 – 209.

[24] Podrobnejšie pozri Gáfriková, 2003, s. 60 – 69. Podrobne sa metodologickým aspektom Bobekovho literárnohistorického diela venuje Winczer, 1995, s. 188 – 189.

[25] *Sborník Matice slovenskej*, XV, 1937, č. 4, časť tretia Literárna história.

[26] Tieto oblasti výskumu reprezentujú predovšetkým Vilikovského edície ŠAFAŘÍK, Pavel Josef: *Básnické spisy* (1938), antológie *Próza z doby Karla IV.* (1938) a Staročeská lyrika (1940).

zbornik2011.indb 346 28.07.2011 16:27:25

národného obrodenia a 19. storočia) sa pozornosť rovnomerne zameriava na výskum staršej, predobrodeneneckej literatúry, najmä na obdobie literárneho baroka[27], sledujeme zrod literárnovednej mediavalistiky[28] ale pozorujeme aj snahu o literárnokritickú reflexiu aktuálneho literárneho diania na Slovensku[29].

Dve medzivojnové decéniá v dejinách literárnovednej slovakistiky na Filozofickej fakulte UK môžeme vnímať ako kontinuálne budovanie odboru, a to z aspektu personálneho i metodologického, a jeho emancipovanie zo širšieho filologického a slavistického rámca. Na sklonku 30. rokov vidíme, že tento proces smeroval k jeho postupnému dobudovaniu, k metodologickým inováciám, k rozšíreniu výskumnej problematiky a, samozrejme, k postupnej eliminácii čechoslovakistických ideologických obmedzení, ktoré sa presadzovali najmä v 20. rokoch. Najdôležitejšie je však to, že práve v tomto období sa vychovala prvá profesionálna generácia slovenských literárnych vedcov, ktorí sa podieľali na ďalšom kontinuálnom rozvoji tejto vednej disciplíny v nasledujúcich obdobiach.

LITERATÚRA

GÁFRIKOVÁ, Gizela: *Slovenská literárna kultúra očami poľského slovakistu Władysława Bobeka*. In: *Príspevky k dejinám literárnovednej slovakistiky na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského v Bratislave.* Bratislava : Univerzita Komenského, 2003, s. 60 – 69.

PETRBOK, Václav: *Josef Hanuš – historik české a slovenské literatury 17. a 18. století*. In: *Príspevky k dejinám literárnovednej slovakistiky na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského v Bratislave*. Bratislava : Univerzita Komenského, 2003, s. 45 – 52.

PETRÍK, Vladimír: *Kritik Andrej Mráz*. In: *Príspevky k dejinám literárnovednej slovakistiky na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského v Bratislave.* Bratislava : Univerzita Komenského, 2003, s. 70 – 76.

PIŠÚT, Milan: *K počiatkom školy Štúrovej*. Bratislava, 10, 1936.

PRAŽÁK, Albert: *Úkoly slovenské literární historie*. In: *Sborník I. sjezdu slovanských filologů v Praze 1929*. Ed. J. HORÁK – M. MURKO – M. WEINGART – S. PETIRA. Praha 1932.

PRAŽÁK, Albert: *Duch naší obrozenské literatury*. Praha 1938.

PRAŽÁK, Albert: *Politika a revoluce. Paměti*. Praha : Academia, 2004.

PRAŽÁK, Albert: *Literární Slovensko let padesátých až sedmdesátých*. Praha : Nákladem sboru pro výskum Slovenska a Podkarpatské Rusi, 1932.

ROSENBAUM, Karol: *Dielo živé a podnetné. O Pišútových Počiatkoch básnickej školy Štúrovej*. In: *Slovenská literatúra*. 1983, ro4. 30, č. 4, s. 289 – 299.

[27] Okrem barokistických prác poľského slovakistu Władysława Bobeka tu možno zaradiť štúdie J. Vilikovského venované žánru duchovnej piesne (podrobnejšie pozri Tkáčiková, 2003, s. 53 – 59) a monografiu Andreja Mráza *Gavlovičova Škola kresťanská* (1940).

[28] Túto oblasť výskumu v tomto období reprezentuje najmä práca J. Vilikovského *Latinská poezie žákovská v Čechách* (1932); mediavalistické príspevky publikované od roku 1934 boli vydané v posmrtne vydanom súbore *Písemnictví českého středověku* (1948).

[29] Reprezentujú ju literárnokritické aktivity Andreja Mráza (podrobnejšie pozri Petrík, 2003, s. 70 – 76) a jeho monografia *Povojnový slovenský román* (1938).

zbornik2011.indb 347 28.07.2011 16:27:25

TKÁČIKOVÁ, Eva: *Literárny historik Jan Vilíkovský*. In: *Príspevky k dejinám literárnovednej slovakistiky na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského v Bratislave.* Bratislava : Univerzita Komenského, 2003, s. 53 – 59.

URBANCOVÁ, Hana: *Dejiny literárnovednej slovakistiky na Filozofickej Fakulte Univerzity Komenského v Bratislave*. In: *Príspevky k dejinám literárnovednej slovakistiky na filozofickej fakulte Univerzity Komenského v Bratislave*. Ed. M. VOJTECH. Bratislava : Univerzita Komenského, 2003, s. 7 – 19.

VOJTECH, Miloslav: *Literatúra, literárna história a medziliterárnosť.* Bratislava : Univerzita Komenského, 2004.

VOJTECH, Miloslav: *Milan Pišút a literatúra slovenského národného obrodenia.Venované storočnici profesora Milana Pišúta*. In: *Studia Academica Slovaca 37*. Bratislava : Stimul, 2008, s. 153 – 162.

WINCZER, Pavol: *Związki polsko-słowackie 1930 – 1980*. In: *Związki kulturalne polsko-słowackie w dziejach*. Red. prof. Jerzy WYROZUMOWSKI. Kraków, 1995, s. 188 – 189.

ZELENKA, Miloš: *Literární věda a slavistika.* Praha : Academia, 2002.

ŽIGO, Pavol: *Osemdesiat rokov slovakistiky na Filozofickej fakulte UK*. In: *Studia Academica Slovaca 30*. Bratislava : Stimul, 2001, s. 479 – 514.

SUMMARY

The Beginnings of the Literary-Scientific Slovakistics at the Faculty of Arts of Comenius University in Bratislava

The paper reflects the history of literary-scientific Slovakistics at the Faculty of Arts of Comenius University in Bratislava in the period between the two World Wars. It deals with three areas of problems: (1) the turn from Czechoslovakistic concepts of literary history towards understanding Slovak literature as autonomous; (2) methodological innovations of the positivistic method in literary history and the beginnings of structuralism, and (3) with the first generation exchange that occurred in the 1930s. The paper also concentrates on the literary-scientific works of the leading figures that participated in constituting, shaping and developing literary-scientific Slovakistics as a part of Slovakistic studies at the Faculty of Arts.

zbornik2011.indb 348 28.07.2011 16:27:25

Autori príspevkov

Prof. PhDr. Jozef Baďurík, CSc.
Katedra slovenských dejín
Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave

Mgr. art. Martin Bendík
Katedra hudobnej vedy
Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave

Mgr. Alena Bohunická, PhD.
Katedra slovenského jazyka
Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave

PhDr. Andrea Bokníková, PhD.
Katedra slovenskej literatúry a literárnej vedy
Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave

Mgr. Karol Csiba, PhD.
Ústav slovenskej literatúry
Slovenská akadémia vied, Bratislava

Mgr. Peter Darovec, PhD.
Katedra slovenského jazyka
Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave

Prof. PhDr. Juraj Dolník, DrSc.
Katedra hudobnej vedy
Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave

Mgr. Karol Hollý, PhD.
Historický ústav
Slovenská akadémia vied, Bratislava

Mgr. Miloš Horváth, PhD.
Katedra hudobnej vedy
Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave

Prof. PhDr. Ľubomír Chalupka, PhD.
Katedra hudobnej vedy
Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave

zbornik2011.indb 349 28.07.2011 16:27:25

Mgr. Ľuboš Kačírek, PhD.
Katedra etnológie a kultúrnej antropológie
Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave

Doc. PhDr. Zuzana Kákošová, CSc.
Katedra slovenskej literatúry a literárnej vedy
Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave

PhDr. Daniela Kodajová
Historický ústav
Slovenská akadémia vied, Bratislava

Mgr. Miloslav Konečný, PhD.
Katedra slovenského jazyka a literatúry
Filozofická fakulta Univerzity sv. Cyrila a Metoda v Trnave

Prof. PhDr. Ján Lukačka, CSc.
Katedra slovenských dejín
Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave

Prof. PhDr. Jozef Mlacek, CSc.
Katedra žurnalistiky
Filozofická fakulta Katolíckej univerzity v Ružomberku

Mgr. Michaela Mošaťová, PhD.
Katedra slovenského jazyka
Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave

Prof. PhDr. Slavomír Ondrejovič, DrSc.
Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra
Slovenská akadémia vied, Bratislava

Doc. PhDr. Oľga Orgoňová, PhD.
Katedra slovenského jazyka
Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave

Doc. PhDr. Magdaléna Paríková, CSc.
Katedra etnológie a kultúrnej antropológie
Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave

zbornik2011.indb 350 28.07.2011 16:27:25

Doc. PhDr. Jana Pekarovičová, PhD.
Katedra slovenského jazyka
Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave

Prof. PhDr. Ján Sabol, DrSc.
Katedra slovakistiky, slovanských filológií a komunikácie
Filozofická fakulta Univerzity Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach

Doc. PhDr. Oľga Sabolová, CSc
Katedra slovakistiky, slovanských filológií a komunikácie
Filozofická fakulta Univerzity Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach

PhDr. Marianna Sedláková, PhD.
Katedra slovakistiky, slovanských filológií a komunikácie
Filozofická fakulta Univerzity Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach

Prof. PhDr. Danuša Serafínová, CSc.
Katedra žurnalistiky
Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave

Mgr. Eva Španová, PhD.
Studia Academica Slovaca
Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave

Prof. PhDr. Juraj Vaňko, CSc.
Katedra slovenského jazyka
Filozofická fakulta Univerzity Konštantína Filozofa v Nitre

Mgr. Martin Vašš, PhD.
Katedra slovenských dejín
Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave

Doc. PhDr. Miloslav Vojtech, PhD.
Katedra slovenskej literatúry a literárnej vedy
Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave

zbornik2011.indb 351 28.07.2011 16:27:25